

I t K

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1982**

A TARTALOMBÓL

Mészáros István: A tankönyvíró Kazinczy
Tverdota György: Az ihlet tana (József Attila és Pauler Ákos)

*

Dávidházi Péter: Arany János kritikaelmélete

*

KÉSŐRENEZÁNSZ, MANIERIZMUS, KORABAROKK
MAGYARORSZÁGON (Rimay János és kora)
(Tudományos ülészak, Keszthely, 1982. május 18—22.)

Szemle

Szaunder József: Az éj és a csillagok (Fenyő István)
Szili József: A művészi visszatükrözés szerkezete (Tamás Attila)
Küzelem, bukás, megtorlás (Erdélyi K. Mihály)
Mikszáth Kálmán összes művei (Imre László)
Révai József: Ifjúkori írások (1917-1919) (Botka Ferenc)

*

Dezsényi Béláné Szemző Piroska (V. Kovács Sándor)

Gergely Pál (Pomogáts Béia)

Timkovics László Pál (Kulcsár Péter)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1982. LXXXVI. évfolyam 5—6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlószi Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

Mészáros István: A tankönyvíró Kazinczy 527
Tverdota György: Az ihlet tana (József Attila és Pauler Ákos) 539

Évforduló

Dávidházi Péter: Arany János kritikaelmélete 562

**KÉSŐRENEZÁNSZ, MANIERIZMUS, KORABAROKK
MAGYARORSZÁGON (RIMAY JÁNOS ÉS KORA)**
(Tudományos ülészak, Keszthely, 1982. május 18—22.)

Komlószi Tibor: Rimay és a Balassi-hagyomány 589

Zemplényi Ferenc: Rimay és a kortárs európai költészet 601

Szigeti Csaba: A Rimay-vershagyomány a XVII. században 614

A. Erdei Klára: Modellfejlődés Ecsedi Báthori István prózájában 620

Ács Pál: Rimay János udvari embere 626

Bartók István: A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások 632

Kovács József László: Rimay és a XVII. század emblematikájáról 637

Szabó András: A Balassi-epicédium és Rákóczi Zsigmond 645

Székely Júlia Anna: Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György 649

Jankovics József: „Akadtam egy picturára . . .” 652

Szelestei N. László: Két emlékkönyv—Rimay János ismeretlen bejegyzéseivel 656

Ritókkné Szalay Ágnes: Rimaiana 660

Havas László: Költői dőszemlélet a későrenezánsz és a barokk határán 667

Paczolay Péter: Rimay János és korának politikaelmélete 677

Kovács Sándor Iván: Zrínyi és Rimay 682

Műhely

Kerényi Ferenc: A Nemzeti Színház és közönsége (1848—49) 686

Bodolay Géza: Jókai „pozsonyi” rektorprofesszora és „debreceni” diák-dala — a pápai kollégiumban 699

Szemle

Szaunder József: Az éj és a csillagok (*Fenyő István*) 710

Szili József: A művészi visszatükrözés szerkezete (*Tamás Attila*) 714

Küzdelem, bukás, megtorlás (*Erdélyi K. Mihály*) 716

Mikszáth Kálmán összes művei (*Imre László*) 718

Révai József: Ifjúkori írások (1917—1919) (*Botka Ferenc*) 722

Krónika

Későrenezánsz, manierizmus, korabarokk Magyarországon (*Rimay János és kora*) 725

Verseghy Ferenc emlékülés (*Hopp Lajos*) 727

Krleza-konferencia Budapesten (*K. Gy. Cs.*) 728

Intézeti hírek (1982. január 1—december 31.) 729

Dezsényi Béláné Szemző Piroska (1907—1982) (*V. Kovács Sándor*) 731

Gergely Pál (1902—1982) (*Pomogáts Béla*) 731

Timkovics László Pál (1945—1982) (*Kulcsár Péter*) 732

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11 - 13.
1118

A TANKÖNYVÍRŐ KAZINCZY

A sokoldalú Kazinczy pedagógiai-tanügyszervezői tevékenységét eléggé részletesen tárgyalja neveléstörténeti szakirodalmunk. Arról azonban sehol sem olvashatunk, hogy a magyar irodalom e kiemelkedő alakja tankönyvet is írt volna, mégpedig népiskolák számára.

A protestáns népiskolák egyik alaptankönyve volt évszázadokon át a „Hübner”. Tananyagrendek, vizsgajegyzőkönyvek sokaságában egyszerűen csak így nevezték a bibliai történetek tankönyvét. A biblia legnépszerűbb történeteit fogalmazta át gyerekek számára a német *Johann Hübner* (1668–1731), mégpedig 52 történetet az Ószövetségből, 52-t pedig az Újszövetségből, hogy két egybefüggő esztendő minden hetére jusson egy-egy lecke belőlük.

Johann Hübner tankönyvét *Fodor Pál* dolgozta át magyarra s először Bázelen jelentette meg 1754-ben, majd 1760-ban. Ezután a hazai kiadások hosszú sora következett, egészen az 1880-as évekig.

A testes tankönyv címe: „*Száz és négy válogatott bibliabéli historiák, amellyeket az Ó és Újtestamentum szent iratokból a gyengéknek kedvéért össze-szedett Hübner János*”.

Mindegyik bibliai történetet (ezek terjedelme 4–6 kis oldal) azonos összeállítású didaktikai segédanyag kíséri. Először 30–40 kérdés sorakozik az előadott „historia” szövegéből. Majd „Hasznos tudományok” cím alatt praktikus-aktualizáló tanulságok olvashatók. Ezután versbe foglalt „Kegyes elmélkedések” következnek hatsoros strófákban, végül ugyanez a strófa „Deákul” cím alatt latinul is megtalálható.

A Hübner-könyvet városaink német ajkú protestáns lakosainak népiskoláiban természetesen német nyelvű formában használták, a magyar mellett számos hazai német kiadásban is megjelentették. De latinul is kiadták, a gimnáziumok elemi osztályai számára.

A könyv népszerűsége hosszú évtizedek után változatlan volt, amikor *Major József* sátoraljaújhelyi református lelkész új, kétkötetes változatát jelentette meg Sárospatakon 1825-ben e címmel: *Hübner bibliabéli historiája, az ifjuság és a nemzeti iskolák számára T. T. Adler Fridrik Keresztély urnak negyedik kiadása szerint újra dolgozta és magyar nyelven kiadta M. J.*

Kazinczy tankönyvének keletkezése

Több levelében is beszámolt Kazinczy arról, hogyan jutott a tankönyvírás gondolatára.¹ A legrészletesebben *Kis János* soproni evangélikus szuperintendenst tájékoztatta a könyv keletkezési körülményeiről. E levele 1826. március 13-án kelt Sátoraljaújhelyt.

Ebben leírja, hogy felesége két kisebb fiukkal, a nyolcéves Bálinttal és az ötéves Lajossal a bibliai történeteket szerette volna megismertetni. Ő azonban fiatal korában ezeket a bécsi apácák nevelőintézetében franciául tanulta (katolikus lévén, ott nevelkedett), s most magyarul mesélve e történeteket, gyakran megakadt, ezért magyar könyvet kért hozzá. Kazinczy a Hübner-t adta kezébe. De ez nem tetszett neki: „ott találván a Lót vendégeinek s lyányainak, s a Mihál királyi leánynak kívánt házassági

¹ Kazinczy leveleit, valamint a hozzá írt leveleket VÁCZY János kiadásából idézzük: *Kazinczy Ferenc levelezése*. 10., 20., 21. kötet. Bp. 1909–1910.

ajándék historiáját, mellyek nem gyermekeknek valók, s visszatolva az éktelen előadás által, elveté Hübner².”

Megemlíti ezután Kazinczy a sátoraljaújhelyi pap („kivel szoros barátságban élek”) előző évben megjelent új könyvét, „az Adler után ujra dolgozott Hübner²”. Ezt viszont Kazinczy nem óhajtja gyermekei kezébe adni. Két ok miatt.

Egyrészt nem helyesli az újabb protestáns exegeták *demitologizáló törekvéseit*, vagyis azt a szándékukat, hogy a biblia csodás vonatkozásait „ésszerű”, „profán” tényekkel helyettesítsék, racionális okokkal magyarázzák.

Major tankönyvébe „uj.theologiai tudománya van belé szöve, s tagadni szeretné az ördögöket, angyalokat – ami jó lehet, de nem ide való”. Ugyanakkor a szerző nem következetes: „Hogy illik össze, hogy az Éva ördöge alatt a rossz indulatot értjük, s a Krisztust megkísértő ördög alatt Sátánt azaz Kisértőt, de azért elmondjuk a Jákob lajtorjáján fel s lejáró angyalokat etc.”

Kazinczy szerint e demitologizálás által elvesz „a zsidó és keresztyén mythologia”, ő pedig éppen ezt akarja megismertetni: „gyermekeim tudják, mit hitt a zsidó, a keresztyén mit tanított”.

De Kazinczy nemcsak teológiai oldalról kritizálta Major művét, hanem *nyelvi–stilisztikai szempontból* is: „a stílus rettenetes, Major Úr sem olvas uj magyar könyveket, s így beszéde alkalmasint olyan, mint a Szent Molnáré”.

A rendelkezésre álló könyvek tehát Kazinczy szerint alkalmatlanok voltak ilyen korú gyermekek számára. „Hozzá állék tehát, s egy hét alatt kész vala az enyém.”

Az elkészült kéziratot azután beküldte Patakra *Somosy János* teológiaprofesszorhoz, hogy „pótoljon, igazítson rajta”. A mű a professzor tetszését minden vonatkozásban megnyerte, „azt felelé, hogy az ő gyermekei más könyvből nem fogják tanulni a Bibliai Historiákat”. Egy másik pataki tanár pedig azt „jövendőlé”, hogy mind Magyarországon, mind Erdélyben a reformátusok, az evangélikusok és az unitáriusok egyaránt ezt a könyvet teszik meg majd népiszkolai tankönyvükké.

Majd – visszakapva a kéziratot – Kazinczy függelékét is fűzött hozzá: a protestáns vallás történetét a legújabb időkig. „Mert irtoztató az, hogy mi annyi haszontalanságot tudunk a Theológiából, de nem tudjuk, mi az a Bécsi Béke, s a Nickelspurgi s Linczi s Szatmári.”

Végül, hogy egészen teljessé váljék a mű, hozzáillesztette még Palesztina – és külön Jeruzsálem – térképét, valamint a földrajzi nevek indexét. Könyv végére pedig „néhány gyönyörű könyörgéseket” illesztett záradékul a szerző.

A kötetnek Kazinczy ezt a címet szánta: *Szent Történetek a Biblia szerint. Kítoldva a Keresztyén Vallás történeteivel a mai időkig.*

A harmadik oldalra kerül majd Kazinczy elképzelése szerint az ajánlás, amely Kis Jánosnak szól, „csaknem 40 esztendei barátsága emlékére egyik hálás tisztelője”. Megemlítette Kazinczy azt is e levélben, hogy saját neve sehol sem szerepel majd a könyvben.

*

Kazinczy 1826 januárjában készült el új művével, a bibliai történetek új szövegével, mert Somosy János január végén küldte vissza a kéziratot, mentegetőzve, hogy „a munkát oly sokáig tartóztatta”.

Jellemző Kazinczy nyitott vallási felfogására, hogy 1826. február 12-i kelettel a hozzá igen közel álló kedves barátjának, Guzmics Izidor pannonhalmi bencés tanárnak küldött híradást új művéről. Lényegében ugyanazt írta le a könyv keletkezéséről, amit márciusban Kis Jánosnak újra meg fog majd írni. De itt jobban kiemelte: hogyan is fogja fel ő ezeket a történeteket. „Én e dolgokat Mythologia Christianorum et Haebreorum gyanánt nézem; tudni azokat nem csak theol. és relig. célból, hanem historiaiból is kell; és ha nem tudom, hogy Izrael mint tusakodék az angyallal, mint értem meg a Debreceni Consul Fáy János ur gyűjteményében a két tusakodót?”³

Leírja Somosy véleményét, hozzáfűzve a következőt: „Egy helyt azonban nagyon megbotránkoz-tatám [Somosyt]. Ámbár az Exegéták magyarázatait nem szeretem, magam is az ő vétkebe esém:

² A két kifogásolt rész a IX. és a XXX. „históriában” található.

³ Fáy János debreceni tanácsnok régi magyar könyveket gyűjtött. Ezek egyikében szerepelhetett „a két tusakodó”.

»Jákób azt álmodá, hogy tusakodik, s fetrengései között, álmában, kificzamatá lábát . . . « – Sokat nevé-
tünk rajta, hogy Saul a próféták között mit tanít. Ellenben a figefa átkát úgy magyarázám, hogy azzal
Prof. Somosy János is nagyon megelégedett, sőt meglepve vallá magát.»

Két nap múlva – 1826. február 14-én – Zádor Györgynek is részletesen megírta új műve keletke-
zési körülményeit, „Képzeld – mert úgy hiszem, nem fogod hallani szavamat részvétel és javulás nélkül
– a mult holnapban egy iskolai könyvet dolgozék . . .” S itt is kiemeli alap gondolatát: „Az exegéták
magyarázatja nem gyermekeknek való; amint a görögök Mythológiáját kell tanulnunk, úgy kell – véle-
kedésem szerint – a zsidókéét is.”

Biztos abban, hogy hamarosan nyomtatásban megjelenik a könyv, s a levél címzettjének főként az
előszót ajánlja figyelmébe: „egész hitem, melly éppen az, ami Horáczé volt, ki van öntve benne, de
óhajtom, sok Olvasóm értse meg”.⁴

A tervezett előszó

Guzmics Izidornak és Kis Jánosnak azonban nem csupán a figyelmét hívta fel Kazinczy a hozzájuk
írt levélben erre az előszóra, hanem teljes egészében le is írta nekik azzal a kéréssel, hogy mondjanak
róla véleményt (tehát a *katolikus* Guzmics és az *evangélikus* Kis János a *református* tankönyv előszavá-
ról!). Mindez azt tükrözi, hogy Kazinczy igen fontosnak tartotta új könyve előszavát.

Kifejtette benne, hogy véleménye szerint milyen szerepük lehet ezeknek a bibliai történeteknek a
nevelésben. De nem csupán a vallási-erkölcsi nevelésben, hanem az irodalmi nevelésben, az irodalmi
művek iránti fogékonyság felkeltésében is.

Az előszó az Istenben való hit szükségességére mutat rá: ez a hit „öröminket megszenteli s bennün-
ket jobbakká s nemesebbekké teszen, szomorúságinkban vigasztal”. A bibliai történetek „e szent és
jóltevő hitet” erősítik-gyarapítják a gyermekben, de csak akkor, ha azok „aszerint adatnak elő, amint
azt az ő gyermeki esztendejük kívánják”.

E történetekben azonban sok olyan dolog van, amelyeket a gyermekek *még nem érthetnek meg*.
„De aki az ő javokat igazán akarja, óvni fogja magát minden tudós magyarázatoktól; az afféle nem az ő
koroknak való.” Tehát nem kell azok szövegein változtatni, nem kell azt demitologizálni. „Beszéljük
nekik a szent Történetet, ahogy azt egy régi nemzet szent könyvei beszéllik”, azzal a céllal, „hogy a
gyermek tehetségeit fejtegethessük, erősithessük, szívében a Szép szeretetét ébresztgethessük”.

Úgy kell ezekkel a történetekkel is foglalkozni, mint a *görög mitológia* történeteivel: nem szabad
követni azokat, akik az ókori bölcsék „nem ritkán szinte nevetséges káprázolataikon fel nem akadnak,
a Socrates és Cicero szájában megértik a szót, s a görögök Mythológiáját még csudálgatják is, itt pedig
mindent hidegen feszegetnek, mindenben csak azt keresik, amit az ÉSZ, az a józan! javal”. Az *emberi
értelem* nagy becsben áll Kazinczy előtt: „tisztelet annak, az bennünk Istenség szikrája; de az emberi
léleknek egyéb tehetségei is vagynak, s azokat nem azért vevénk, hogy ez által [= az ész által] elfojtas-
sanak”.

S szerzőnk itt ér gondolatmenete csúcsára: „Paedagogiai tekinteteből bátrak vagyunk kimondani,
hogy aki gyermekeiben idő előtt és nagyobb mértékben ébresztgeti az Észet, mint illik, őket azon szép
szerencsétől fosztja meg, hogy a dolgokat poétai fényekben is nézelhessék, s Homérrt később meg tud-
hassák kedvelni.” Mind az esztétikai nevelés, mind az általános nevelés egyik alapvető törvényszerű-
ségét foglalta itt írásba Kazinczy: *a minden mást kizáró és gátló, mindenáron való gyermekkori értelmi
fejlesztés kifejezetten káros a gyermek további személyiségfejlődése szempontjából.*

⁴ Sajátos felvilágosult-deista vallási felfogásának megnevezésére használja Kazinczy a „horáczai
religio” kifejezést. Jól megvilágítja ennek tartalmát a Guzmics-hoz 1827. augusztus 21-i levél kérdé-
s-párja: „Mit tartasz a Horáczai religiója felől, melly félig meleg religió volt, félig vallástalanság? Vagy
inkább mit tartasz Horácz felől, ki néha vallásos volt, néha vallástalan?” Guzmics ekkor kitért a
konkrét válasz elől, de egyik későbbi – idézendő – levelében „socinizmus”-nak nevezi Kazinczy
protestantizmusát, utalva annak szentháromság-tagadó jellegére. Kazinczy a teremtő Istent ugyan fel-
tételtelentezte, de a vallásos hit lényegét annak praktikus földi-világi hasznában látta: abban, hogy képes az
embert vigasztalni, megnyugtanni, boldog érzésekkel eltölteni.

Rousseau gondolata éppen úgy benne van Kazinczy e véleményében, mint a neohumanizmus filozófiájának, esztétikájának és pedagógiájának hatása: az *értelmi megértés* mély belső igénye éppen olyan fontos az ember számára, mint a *költői-esztétikai látásmód*, s ez utóbbi nyomán az irodalmi–művészi–esztétikai élmény. Ez az a két „végszél”, amiről Kazinczy oly lelkesen ír, az előbb idézett mondat folytatásaként: „Ha ki a napba mereszti szemeit, elvakul, mint aki mély setétbe van elzárva; organumaink úgy vagynak alkotva, hogy mi csak akkor lehetünk boldogok, midőn a két végszél között lebeghetünk; s a reggeli korány és az estvéli alkony mágiusi félfénye kedvesebb szemeinknek, mint a déli nap vakító világa. Ne vágyjunk egyebek lenni, mint amiknek teremtve vagyunk.”

Majd szóba hozza a két régebbi Hübner-kiadást. „A régieket gyermekek kezébe adni nagy gondolatlanság, sőt világos bűn.” A másik, a Major-féle inkább a felnőtteknek való, nem „gyengébb kora” gyermekeknek.

Végül kitér a *felhasználás módszerére*: „Gondom volt, hogy beszédem bőv ne legyen, s a dolgot minél tisztábban adjam elő; hogy kevés gyakorlás után olvasni még nem tudó két fiam is megérthesse, s amit nem felolvastatni, hanem elmondtnál hallott, folytatában és nem kérdések által megszagott felegetésekben elmondhassa.”

Az egyik címzett, Guzmics Izidor 1826. február 26-án kelt levelében adta meg válaszáat: „Előbeszédéről mit mondjak egyebet, mint hogy milly gyönyörű, olly igaz is.” Az ész korai és eltúlzott kultusza szerinte sem jó: „Hányszor nem romlik meg a fiatal szív hideg eszének vezérlése alatt, hogy osztán semmi szépnek, semmi szentnek érzésére fel ne gyuljon!”

A másik „lektor”, Kis János 1826. március 30-án zárta válaszelevelét, amelyet így kezdett: „Egészen váratlanul leptél meg azon tudósításoddal, hogy bibliai szent történeteket készítettél sajtó alá. Mennél nagyobb ritkaság az ilyen munka az olly karbéliektől, amilyen Te vagy, annál nagyobb figyelmet érdemel, s kétség kívül annál nagyobbat is fog támasztani.”

A soproni szuperintendens is tökéletesen egyetértett Kazinczyval az előszóban leírtakkal: „En részemről tökéletesen ollyan szempontból nézem most is, s néztem régtől fogva a dolgot, amellyől Te nézed, s nagyon örülök, hogy e részben is egymással így megegyezünk.”

Kazinczy egy későbbi (1826. július 7.) leveléből azt is megtudjuk, hogy az előszó szövegét Teslér László székcsői plébánosnak is megküldte, neki is tetszett, vele tehát „mindhármán” – Kis, Guzmics, Teslér – egyaránt „meg vannak elégedve”.

Kis János véleménye

1826 júliusának elején gróf Teleki József egyházkerületi főgondnoknak adta át Kazinczy a könyv teljes kéziratát, megkérve őt, hogy elolvasása után juttassa el Kis Jánoshoz; az pedig – miután áttanulmányozta – küldje tovább Guzmicsnak.

Az 1826. július 7-i meggyegyzésen – a beszédek elhangzása alatt – elolvastatta a kéziratot egy gyakorlati-pedagógiai szakemberrel, a Sennyei-család házi nevelőjével is („egy igen tiszta lelkű ifju directora a báró Sennyei háznak, ki még beteg az iskolai csömörtől, álmélikodva látá, hogy én adtam magamat illy munka dolgozására”). Neki is tetszett.

Egy korábbi levelében Kazinczy megkérdezte Kis Jánostól, hogy az evangélikusok milyen könyvből tanítják iskoláikban a bibliai történeteket. Kis János 1826. március 30-án kelt válaszában arról értesítette, hogy az August Niemeyer „Neveléstan”-ában említett Hübner-változatot használják német nyelven (ebben az átdolgozó arra törekedett, hogy minél inkább a biblia eredeti mondataival fogalmazza meg az egyes történeteket). Ezt fordította le s adta ki Pozsonyban 1817-ben Halasy Mihály nagy-geresdi prédikátor *Válogatott bibliai históriák az Ó- és Új Testamentomból Hübner szerint* címmel.

Kazinczy meghozta magának a könyvet, s talán ennek hatására kéziratának átdolgozásába fogott. „Mit adnék érte, ha kéziratomat Mélt. Gróf Teleki József Úr el nem vitte volna, hogy néked küldje! – írta 1826. július 31-én Kisnek –, mert ha majd vissza jó Tőled, látom én, hogy azt újra fogom dolgozni. Nyargalva mégyek keresztül a tárgyakon.” Majd hozzátette: „Éppen azért, mert újra fogom dolgozni, ne küldd azt Guzmicsnak, neki magam fogom későbbben.”

1826. szeptember 30-án készült el bírálatával Kis János. Szerinte a mű stílusa, nyelve kiváló, „világosságát, rövideggyel párosított tellyes voltát, kivált elevenségét és tsinosságát nem győzőm tsudálni”.

Tartalmi vonatkozásokban két megjegyzést tett a soproni szuperintendens.

Az egyik az *erkölcsi tanulságokra* vonatkozott. „Nagyon óhajtanám, ha erköltsi tanulságok vagy nagyobb számmal volnának az elbeszélésbe bészőve, mint imitt-amott nagyon szépen vagnak; vagy az elbeszélés után különös tordalékokban állának.”

A másik a bibliai történetek *csodáira* utalt. Nem akarja ezeket Kis „kimustrálni” vagy bármiféleképpen bántani, „mégis szeretném, ha némely tsuda történetek elmellőztettek volna, legalább azok, melyeknek erköltsi tendenciájok nintsen, és ha azok, melyek a tudósabb exegesis szerént nem tsudák, nemtsudáknak adattatnának ki”. Ezek ugyanis – mivel „nagyon figyelemgerjesztők” – az „oktalan tanítók” által („millyenek legtöbbben vagnak”) könnyen a hiszékenységet és a babonát terjeszthetik.

De megjegyezte azt is, hogy igazak és helyesek az alapelvek, amelyeket a szerző az előszóban kifejti, de azok „előterjesztését inkább más könyvben, mint ebben, kívánnám látni”.

Ma már nehezen érthető, hogy az öreg Kazinczy (67 éves volt 1826-ban) *miért tartotta olyan fontosnak saját Hübner-ének elkészítését.* Ez a belső sürgetés izzik Kis Jánoshoz 1826. október 26-án írt levelében is.

„Szinte viszketek az bennem, hogy *Protestáns Kézi-Könyvem* sajtó alá jusson (mert a Bibliai Historiám e czímet fogják viselni az ugy-nevezett Szennyczimen), hogy láthassam, mint fogadtatik a világosság és setétség fijaitól; hogy láthassam, mit mond rá az én Guzmicsom, aki szintolly tüzes nem-protestáns, mint amilyen tüzes s igen tüzes protestáns én vagyok, és aki, bizonyosan igen tiszteletes okokra nézve, de amellyeket én érteni, sőt csak sejtteni sem tudok, nagyon szerethetné, ha minket is annak *neveznének* [= vagyis katolikusknak], aminek ötet nevezik, míg én még gyönyörködöm abban, hogy az Istennek ennyi sok tarka serege van. Triumphusa az Észnek, hogy ez a tudós és igen nemes lelkű ember és én, ezen egymással annyira ellenkező gondolkozás mellett egymást szeretjük, és annyira szeretjük.”

Nem tetszett Kazinczynak a Halasy-féle összeállítás sem. „Halasy e, vagy az ő Hübner (tudniillik aki újra dolgozá azt az elsőbb Hübner) szégyelnek holmit [= olyasmit] mondani, amit az ujjab Theologusok és az Exegéták szégyellenek. Én akarom azokat nem szégyelleni. Mi marad ugy, ha mind elhagyjuk, ami szégyelleni való, és miért szégyeljem Sámsonnak a rókáji körül, amit nem szégyenlek . . . körül?”⁵ Az Isten az emberi nemzetet lépcsőnként vezeti, s mit tehetek én arról, hogy e mai jók, péld. egy Herder, több ésszel bírnak, mint Luther és Calvin, és akiktől Luther és Calvin közelebbre és távolabbra erednek? Ha a zsidók és keresztyének szent könyvei nem szégyenlék beszélni, ne szégyeljünk mi is; de adjuk mellé, amit ők mellé nem adtak. Minden vallásnak van mythológiája; Dániel tehát hadd ne égjen meg a kémencében, s Illyés hadd lebegjen a maga tüzes szekerén; a gyermek az effélének örül, mint a görögöknél; csak a beszélő tendenciája legyen jó, csak tanítani tudjon, ha tanító lenni akar, minden jól van. Én leginkább az Illyes történetét szeretném a Bibliából kitépni – de van biz ott elég, amit szintugy kellene.”

Ennek kapcsán a széphalmi költő egy *újabb szempontot említ, amiért szükséges e bibliai történetek tudása:* „Az a Jákób éjjeli birkózása bizarr egy történet. De azt is kell tudni. Mint értettem volna én meg, mint más, ugy mint én, mit jelent némely tableau, rezen vagy a Galériákban.⁶ Pedig az is szükség, hogy értsük. És így tanulni kell, ha nem hallhatni jó volna is.”

S visszatérve a Halasy-féle könyvre: „én egy csinatlanabb, s ha szabad volna mondanom, fecsegőbb beszédű embert nem ismerek, mint az a német volt, akit Halasy fordíta. S melly logica ez sok helyt!” Végül saját könyvének címéhez fűz további megjegyzést: „Az én Schmutztitelemen a *Prot. Kézi-Könyv* mellé még ez lesz vetve: *Ifjaknak és Öregeknek*, s óhajtom, hogy a könyv minden Prot. háznál nyitva álljon mindég.”

A demitologizált bibliai történetek

Mind Major József könyvével kapcsolatban, mind Kis János „lektori” véleményében szó esett a XIX. század első évtizedeinek *új protestáns exegétáiról.* Ők – a felvilágosodás hatására – minden csodás elemet ki akartak küszöbölni a bibliából, illetőleg a benne szereplő csodatételeket, csodás eseményeket

⁵ Az eredetiben is kipontozva. Az említett eset a XXVI. „históriában” van.

⁶ Vagyis: némelyik kép, mégpedig rézmetszet, illetőleg festmény; ez utóbbiakat a „galériák”-ban szokták összegyűjteni.

természetes magyarázattal igyekeztek ellátni. Érdeemes ennek néhány példáját⁷ felidézni Major József könyvéből, amelyet Kazinczy – többek között éppen demitologizáló előadása miatt – elutasított.

Sajátos módon fogalmazta meg az újhelyi prédikátor a *paradicsomkerti bűnbeesés* történetét. Nála a kígyó nem beszél, a baj oka: a mérgezett gyümölcs. Így olvasható az erre vonatkozó szövegrész:

„Valami kígyó, melyet úgy hoz fel Mózes, mintha beszélt volna, felette igen édesdeden evett ama tiltott fának gyümölcséből, melyet Éva történetből [= véletlenül] észrevevén, ezáltal az ő kívánsága még inkább ingerlődött”, evett a gyümölcsből, adott Ádámnak is, „hát a veszedelmes méreg tsakhamar elfutotta minden tagjaikat . . . Ennek a gyümölcsnek mérgé megrontotta még az ő egészséges testeket is . . . ezt örökítették át utódaikra is.”

Éva bűne tulajdonképpen a tudatlanság: „a tudatlan, tapasztalatlan és némelly plánták veszedelmes voltát nem esmérő ember könnyen eltévelyedhet”. Ezt hangsúlyozzák a történetet kísérő kérdések is. Ezek egyike: „Mitsoda következesei vagynak a mérgeknek a testben? (Itt minden tanító tegye figyelmetesekké a gyermekeket a mérgeknek veszedelmes következeisére”; intse őket, „nehogy gondatlanul, hirtelenkedve minden virágot ne szagoljanak vagy holmi leveleket, magotkákat szájukba ne rakjanak.”)

Csoda volt-e a *kilenc egyiptomi csapás*? Nem, hanem az egyiptomi nép tudatlan volt, ezért vakhitével a természetes természeti jelenségek csodás magyarázatát könnyen elfogadta a korabeli papoktól. „Az olyan nép, mely még a hasznos esméretek gyűjtésében és terjesztésében vagy a tudományban nem messzire haladt, elálmélikodik sok történeteken, melyek másoknak, akik az esméretben tovább mentek, egészen természetes dolgoknak látszanak.”

E „csodátlanító” módszernek megfelelően Major könyvében az „angyal” helyett legtöbbször a „küldött” szó szerepel; a „sátán” is mindig *konkrét ember, nem szellemi lény*. Ennek tipikus példája a Kazinczy által is említett eset: Jézus háromszori megkísértése a pusztában. Íme a harmadik kísértés:

„Jézus, amint több esetekből látjuk, igen nagy barátja volt a természetnek, és különösen gyönyörködött a felségesebb tájakokban, mintha ott az ő isteni lelkének szélesebb mezeje lett volna, mellyen mulathatott vala. Elég az a dologhoz, hogy egykor épen valamely hegynek a tetején volt, ahonnan Judeának nagyobb részét beláthatta, ekkor tehát ismét hozzá járult a Kisértő, és valami nagy embernek formáját vette fel, talán azt is tettetvén, mintha ő Tiberiusnak, a Római Császárnak követje volna.”

Az összes Hübner-változat tele van *moralizáló tanulságokkal*. Major még rajtuk is túltett: nem csupán erkölcsi tanulságokkal töltötte fel még a történetek törzsszövegét, valamint a történetekhez fűzött kérdések legtöbbször is, de a bibliai események számos *praktikus-köznapi tanulságát* is levonta.

Egyik végletes példa: Jézus a háborgó vizen jár, Péter követni akarja, de elmerül a hullámokban. A történet végén a számtalan kérdés között ezek is olvashatók:

„A tengeren veszedelmes é a szélvész? (Itt lehet a gyermekekkel olvastatni az ifjabb Robinzont és az Amerika feltalálásáról, Kampe után, ahol hajótörések jönek elő.)

A félelem nem viszi é sok helytelen képeletekre az embert? (itt intse meg a tanító a gyermekeket a kísértetekről való haszontalan félelemről, amely gyakran veszedelmes is szokott lenni.)

Tudta é magát Péter a vizen viselni? (Jó volna az uszást is tanítani!)”

Guzmics Izidor véleménye

Guzmics és Kazinczy sűrű levelezésében különleges helyet foglalnak el a bibliai történetek kéziratára ügyében váltott levelek: világosan tükrözik ezek a széphalmi költő felfogását saját vallásossága lényegéről, valamint véleményét a vallások különbözőségéről, egymáshoz való közelítéséről, mai szóval az *öku-menizmus*ról.

Pregnáns példát jelentenek e téren a kötet végére szánt imádságok. Erről így írt 1826. július 7-i – Guzmichhoz írt – levelében: „Leghátul tiz könyörgés áll, melyet egy Catholicus író után én dolgoztam. Azokra a pataki Theol. Prof. Somosy azt írta nekem, hogy nem *előtvasta*, hanem *buzgón elimádkozta*. A könyv az én igen nemes-lelkű Ipam könyve volt, most a feleségemé.”⁸

⁷ MAJOR, i. m. 17–20., 122–123., 69–70., 125–126.

⁸ Erről az imakönyvről I. Akadémiai Értesítő 1909. 569.

Kazinczy ökumenikus szándékaira még ennél is jobban rávilágítanak a levél következő lelkesült mondatai:

„Édes barátom, mely triumphusom volna énnekem az, hogy Te ezt a munkámat catholicus olvasóknak dolgoznád fel, és ha a te munkád és az enyém egyszerre jelennének meg, s a külön felekezetek tagjai láthatnák, mely sokban egyezünk. A theologia neked hivatali pályád, én akarva is felejtettem, amit belőle valaha jobban tudtam, mint kellett volna. A Te igazításaid tehát nékem jótételek lesznek. Rákd papirosra valami nem jót benne találsz, s hidd, hogy azokat még ott is tisztelni fogom, ahol gondolkozásom a Tiédőtől elváland. Sietve tett munkám; nincs aetheticai érdeme, de kedves, mert a Szív religióját igyekeztem megkedveltetni hazám új sarjadzattal, s jó példát adni, hogy tanítsák tisztán a Szentet. Melly gyönyörű jelenés volna, ha Te együtt szóllnál meg velem, Te a magadéihoz, én a magaméihoz, s a világ engem a Te karjaidon láthatna.”

Guzmics 1826. augusztus 22-én terjedelmes levélben válaszolt, ebben a többi között a következőket írta: „Bibliai történeteidet várva várom, s csak annak megolvasása fog engem elhatározni. Hogy a te szép szived, magas érzésed csak szépet, csak jót, csak méltányt fog veled mondatni, felteszem eleve, s meg vagyok győződve, hogy e részről minden jónak javallatát meg fogod nyerni. Én, már esztendeje, hogy hasonlóban munkálódom, de tárgyol messzebb terjed, sem hogy rövid időnek munkája lehessen az egész; s míg ez el nem készül, e célról irni nem fogok.”

1827. január 1-én Kazinczy jelezte Guzmicsnak, hogy az átdolgozott könyvkéziratot útnak indította címére. „Maglehet, hogy abban találsz holmit [= olyasmit], ami vélekedéssel nem egyzik, de nem az vagy, aki azon felakadsz, hogy más nem úgy gondolkozik, mint te. Collin, a rationalismus tisztelője és Locke, a keresztény, nagyon szeretik egymást ellenkező gondolkozásaikban is; s Locke, ha nem keresztény, de figyelmet érdemlő állítást talált, mindjárt közlé Collinnak, mert tudta, hogy az neki kedves lesz. De tudod, hogy én theologus nem vagyok, nem is tudok, nem is tudhatok hozzá, de hogy igazán religiosus vagyok, s az elég.”

Rámutat a vallási unióról való felfogásuk különbözőségére: „Téged egészen elfogott az Unió reménye és óhajta, s mit tudnál tenni nem tiszteletes czéloból? Én az Uniót nem remélhetem, és nem tudom óhajtani. Ha meglesz, az nem az én bajom lesz, s ha a te ideáid szerint lesz, nem lehet nem jó. Én csak azt szeretném, ha nem tudnák, ki mit hiszen, annál inkább pedig, hogy egymást ne bántánák.”

Néhány hónap múlva ad hírt újra – Kis Jánoshoz 1827. április 23-i levelében – a készülő könyvről: „Hübneremet azolta, hogy látád, újra dolgozám, és sokat változtaték Előbeszédén is, de a munka még nincs censurára adva. Úgy tetszik, a harmadik szakasz bővítést kíván, s azt ki akarom bővíteni.”

1827. július 1-én küldte meg véleményét Guzmics azzal a levéllel együtt, amelyet Kazinczy lányának, Tháliának írt abból az alkalomból, hogy a leány bérmaapijál őt, Guzmicsot kérték fel, s bérmanévül az Izidor női változatát, Izidorát választották számára.

A pannonhalmi bencés tanár a kéziratra számos kisebb, teológiai jellegű kritikai megjegyzést tett, de főként két irányban látta helyesnek változtatást.

A harmadik, vagyis az *egyház történeti fejezetet* illette az egyik észrevétel. „A kereszt. vallás történetéhez akarék egyet-kettőt szólni, de szeretetem erántad elhallgattat, s az is, hogy protestáns a dolog más pontból tekinti, mint katolikus. De minek az oda? Te bibliai hisztóriát írá, s nem egyházit; s magad mondád, hogy jó azokat a dolgokat nem tudni. E nélkül bibliai hisztóriád olyan, amilyent minden felekezetbeli épüléssel olvashat.”

A másik megjegyzés az *imádásokra* vonatkozott. Ezekből Guzmics éppen Jézust hiányolja, „a keresztények megkülönböztető kharakterét, Jézusnak, az Idvezítőnek, a szentség ideáljának említését”.

A szociniánus felfogástól félti a pannonhalmi barát a nyilvánvalóan felvilágosult-deista „vallású” költőt: „De ez nem a te vétked, Kazinczy! Hogy a protestantizmus szocinizmusba süllyede, sőt sokaknál mélyebbre is, arról te nem tehetsz. Szeretném tudni, mit fog majd a rartzionalizmus a kereszt. pozitívák helyett a pozitívák nélküli vallástalanságba merülő emberiségnek nyújtani, ha egyszer a formákat is, mellyeket még most (in favorem imbecillium) meghagyatni parancsol, eltiltandja.”

Gyorsan megérkezett Széphalomról Pannonhalmára a válasz, már július 10-én. Megemlíti benne Kazinczy, hogy kezébe került egy müncheni kiadású bibliai történetek-tankönyv, s ennek nyomán sajtóját újra átdolgozta. E müncheni változat hibájául róta fel, hogy „eluntatja magát olvasójával, mert igen hosszú (3 kötet), s tele van kifárasztó oktatásokkal”.

S ismét összefoglalta a könyvével megvalósítandó *saját céljait*: „Minekutánna a vallásbeli hidegség annyira elterjedt közöttünk, azon kellene inkább lenni, hogy annak oktatásait megkedveltessük, ne meguntassuk. Nekem itt sok céljaim voltak:

1. hogy a gyermek a zsidó és keresztény nép történeteit historice ismerje,
2. hogy amit a Szent Író mond, úgy tudja, ahogy a Szent Író mondja, ne ahogy ezek az idéetlenül bölcs exegéták,
3. hogy a történettel együtt stílusa is formáltassék, s praecisióval tudja előbeszélni, ami mondatott,

– mindenkifelett pedig, hogy a gyermeki szívben ébresztessék fel a vallásosság érzése, melly ötet kísértetiben hámogassa, csapási közt bátorítsa, s örömeit megszentelje.”

Ami a *harmadik fejezetet* illeti, Kazinczy így vélekedett: „A 1. szakaszban azt mondom el, amit a Protestánsnak tudni illik. Ezt te, tisztelt barátom, szeretnéd, ha euhallgattam volna, mert ez nem Bibliai Hisztoria. De én úgy hittem, hogy az egész utat kell adnom, mellyet vallási tekintetekben tevé az emberiség, legalább az európai. Három szakasz: az első a gyermeki, másika az ifjui, a harmadik a férfiui kort adja. Mi következik a harmadik után, az a veszedelem e, mellyet Te rettegysz a rationalismus elterjedése miatt, vagy egy gyönyörű regeneratio, mellyet Te óhajtasz és reménylesz, azt nem tudom; de én inkább várom a Superstitiót, mert extrema se tangunt,⁹ és osztány azért, mert ember vallás nélkül nem lehet.”

De felteszi a kérdést: vajon valóban vallás-e az, amelyet a világ annak tart? Aligha, s az ilyenfajta formális-dogmatikus vallásosságnak semmi haszna – nyilván evilági haszna – nincs. *Mi az igazi vallás?* Kazinczy válasza: „Tegye mindenki azt a jót, amit tehet, tanításával, példájával, s jobb kor jó ránk, mint amelyben élünk.”

A kézirat további sorsa

Kis János közlése 1827. július 14-én: „Hübnered már eddig kétség nélkül nem csak ki van dolgozva, hanem a Censurán is általment, nagyon óhajtom megjelenését látni.”

Érdekes negatív adalékot szolgáltat a Guzmichhoz 1827. október 27-én elküldött levél egyik részlete ahhoz, *hogyan képzelte Kazinczy a bibliai történetek nevelésbeli felhasználását*.

„Én gyenge koru gyermekeimet eggyeránt óvtam a setétől mint a világosságtól, s csak a szívnek akartam adni azt, amire szüksége van. Engedd mondanom, mint jára egy bibliai eruditiojával paradirozni akaró predikátor hét esztendő Emilemmel. Egy este a Hübner historiájival mulattatá magát a gyermek előtt. Én ennek széke mellől integeték a papnak, hagyná abba, de hasztalan volt. Mondám, hogy a gyermek azt mind hallotta tőlem. Most az Izsák megáldoztatása [= feláldozása] akadt a nyelvére. Azt én a gyermeknek nem mondtam. A gyermek mozgásai magával-küzdést mutattak, s midőn az a lelketlen ember megszűnt, a gyermek, ki el vala tiltva általam a Grübeleytől [= kételkedéstől], ezt mondá szörnyű gravitással, mert tarta tőlem: „Már azt nem hiszem!” – Mit parancsoltam én neked? Kérdem, nem azt e, hogy míg gyermek vagy, vallásbeli dolgokat ne feszegezz? Ime az olyan. Most ezt nem érted; ha megnősz, érteni fogod, mint én. Addig elég tudnod, hogy a bölcs és jó Isten nem parancsolhatja az atyának, hogy fíját ölje meg; de például tenni ki egy atyát, hogy a parancsot tiszteli, nem illetlen Istenhez.”

Közben Kazinczy elküldte kéziratát Felsőzsolcára, a Vay családnál nevelősködő neves pedagógiai szakemberhez, Szabó Jánoshoz.¹⁰ Ő 1827. december 4-i kelettel küldte vissza, terjedelmes levél kíséretében. A legteljesebb elismeréssel nyilatkozott a műről, s elsősorban az előszó kibővítését javasolta: a szülők, nevelők és iskolai tanítók nagyobb része egyáltalán nem tudja, hogyan használja fel helyesen a bibliai történeteket a vallásos érzés kialakítása és fejlesztése érdekében. Ennek részleteit fejti ki tanulmányának is beillő levelében (nyomtatva 12 oldal!) a jeles Pestalozzi-tanítvány.

Ezután több mint két és fél év telt el, míg újra kézbe vette Kazinczy – sok gondja-baja közepette – a kéziratot.

⁹ Vagyis a szélsőséges babona uralmát.

¹⁰ A neveléstörténeti szakirodalomban Váradi Szabó János néven szerepel.

1830. szeptember 30-án írta Somosy Jánosnak: rövidesen küldeni fogja az újra átdolgozott Bibliai Históriakat; újabb tervei szerint a mű kétkötetessé bővül. Címe ez lesz: *Protestáns Olvasó Könyv, ifjaknak és öregeknek*.

Az első kötet elején „a paedagogiai tanácsokból szőtt *Előbeszéd*” áll. Ezt követi a *Bévezetés* (a bibliai könyvekről és a szentföld földrajzáról), majd a *bibliai történetek* következnek. A második kötet tartalma: 1. Protestáns dogmatika. 2. Konfirmációs katekizmus. 3. A protestantizmus története. 4. Imák. „És így az én könyvem a *Protestánsok Encyclopédiája* lesz.”

Nem sokkal később, novemberben még szakkönyvet kér és kap Somosytól. „Fatalis”-nak tartja, hogy kéziratát oly sokszor átdolgozza, „de régen tudom én, s talán káromra is, hogy az a jó, amit sokszor dolgozott újra az ember”.

Vége 1830. december 15-én megérkeztek Széphalomra a pataki nyomdából az első korrektúrávek az Öszövétségi anyagából, az Újtestamentumot „még most igazgatja” a szerző. A következő évben Pesten, illetve Pécelen tartózkodott február 9-től, innen írta május 23-án: „Munkám utolsó iveit nagy köszönettel vettem. Nyugtalanul vártam azt.” Karacs Ferenc, a neves térképész készíti hozzá a melléleteket, de pillanatnyilag valami bonyodalom támadt ezzel kapcsolatban.

Júniusban tért haza, ezután leveleiben már egyre többször emlegette-részletezte a zempléni-abauji vidéken terjedő kolerát, közben könyve második kötetén dolgozott. 1831. augusztus 6-án még azt írta, hogy Somosy dogmatikakönyvét kivonatolja, „a holnap végéig alkalmasint az lesz dolgom, hogy Encyclopédiámat nyomtathassa Nádaskay”, a pataki nyomdász. De augusztus 23-án a járványos betegség vele is végzett.

S ősszel a pataki nyomda sajtója alól kikerült az új Hübner, Kazinczy népiskolakönyve, egy kötetben, az el nem készült dogmatika, a nem véglegesített szövegű protestáns egyháztörténet és a térképek nélkül.

A nyomtatott könyv

Hatalmas energiát fordított Kazinczy éveken át bibliai történeteire, szívből fakadt, nagyon kedves könyv volt ez számára (olyasmi népnevelő-népművelő szándékok tüzeltek benne, mint jó évszázad múlva Kodályban). Mégsem érthette meg azt a pillanatot, amikor nyomtatásban is megjelent a sok viszontagságot megért kézirat. Címe eltért a korábban tervezettől: *Szent történetek az Ó és Új Testamentom könyvei szerint*.

A könyv belső beosztása végül is így alakult:

Az előszó után bevezetésként „A Szent-Föld ismérte” és „A zsidó nép története” című előkészítő fejezetek olvashatók. Ezután 106 öszövétségi, majd 96 újszövétségi történet következik. Az egyes történeteket – eltérően minden korábbi és későbbi „Hübner”-től – semmiféle kiegészítő-didaktikai segédanyag nem kíséri: sem erkölcsi tanulságok, sem kérdések, sem énekek, híven Kazinczy felfogásához: *maguk a történetek hassanak*. Ezután a „Confirmatziói catechismus azaz veleje a vallás-tudományak” című, 40 kérdésből-feleletből álló katekizmus található. Végül az imádságok zárják a 381 oldalas kötetet, amelyben nem szerepel a Kis Jánosnak szóló ajánlás, s a szerző neve sincs feltüntetve.

Teljesen átalakította Kazinczy – az időközben kapott vélemények alapján – az *előszót*, anélkül, hogy alapelvein másított volna.

A kiindulópont a nyomtatásban olvasható előszóban is *lélektani*. A léleknek „alsóbb és felsőbb tehetségei” vannak. Alsóbbak: „az érző, képzelő, emlékező tehetség”, felsőbbek: „az ész és az értelem”. A gyermeknél az előbbiekre, a felseződült ifjakknál az utóbbiakra kell elsősorban támaszkodni. Éppen ezért a gyermekkorban a bibliai történet kiválóan alkalmas mint hathatós nevelési eszköz, két okból.

Egyrészt *örömteli foglalkozás a gyermek számára*: érdekes, szórakoztató élményt jelent számára. A gyermek „általtéve az emberiség gyermeki korába, saját világában fogja lelteni magát, s gyönyörködve hallja” e színes történeteket.

Másrészt alkalmat ad a pedagógiai hatások érvényesítésére: „Vegyük ezekhez, ami paedagogiai tekintetben épen nem kevés, sőt ami igen sok, hogy a gyermek így megszokik az elébe tett tárgyra függeszteni figyelmét, s izlést [= ösztönzést] kap ismereteket gyűjteni; vegyük, hogy ezek a regélések,

mellyekkel – amint ő hiszi – anyja vagy tanítója őtet csak mulattatni akarja, észrevehetetlenül ugyan, de annál nagyobb sikerrel szívébe csepegtetik a nagynak és a jónak, a szentnek és a szépnek meleg tisztelését, a rossznak és rutnak borzadó utálását; s valljuk meg, hogy alkalmasb szer kisdedeink legelső tanítására e történeteknél nincs.”

Végül a *nyelvi-stilisztikai szempont*: „És ha az anya a gyermeket arra is szoktatná, hogy amit neki ő beszéle, most viszont a gyermek beszélje neki, s ez is a maga szavaival, úgy ez egyszersmind a stylisticában is igen szerentsésen fogna gyarapodni.” Ennek érdekében „a történetek itt tömören és érthetőleg vannak adva, a régiebb idők ödőklő bugyogása és salakjai nélkül”.

A kinyomtatott előszóban is fontos helyet foglal el az új *exegéták* elveinek taglalása. Lesznek olyan olvasók, akik kritizálni fogják – látja előre Kazinczy –, hogy „némely dolgokat úgy beszélünk, mintha felvilágosítva nem volnánk”. Ezek a magyarázatok azonban – újra leszögezi a szerző – „gyermeknél ártának, nem használnának”. Ellenkezőleg: *a csodás elemekkel átszőtt történetek éppen a gyermekeknek valók!* „Ne rettegjünk, hogy az a mythologiai szín, mely e historiákon előmlött, a gyermek fejét megtévesztheti; örvendjünk inkább, hogy szép festésekkel tölti el lelkét, hogy képzelését gyulasztja, és hogy őtet kikapja a mindennapi élet szűk köréből, s egy fentebb, szebb világba áttalteszi.”

A gyermek emberré fejlődésének természetes fokozatait tiszteletben kell tartani – visszhangozza Rousseau-t a széphalmi poéta: „Eljön az idő, ha mi azt gondatlan hűséggel kora előtt felhozni nem sietünk is, mellyben ez a poétai tündérfény az ész és az értelem hideg világa előtt elalszik; és jó, hogy eljön; de nem volna jó, ha azt akarnánk, hogy a gyermek már férfi legyen.”

Néhány jellegzetes példával szemlélteti szerzőnk ezt az alapelvet.

Az egyik: csillagászati. Semmi kár sem származik abból, ha azt mondjuk, hogy felkel és leszáll a nap, „noha a mathematicai geographia nem azt, hanem a mi planétánkat kerengteti”.

Majd két illusztráció az új *exegéták* bibliamagyarázataiból: „Kell e tudni gyermeknek is, hogy a profétának nem hollók (zsidóul *orehim*), hanem a Hollóvár lakosai (*Orbó* vala a város neve) hordottak étket; vagy hogy az a czet nem tenger lakója volt, hanem czethal czimerű hajócska?”

Kazinczy korábban többször emlegetett álláspontját ismétli: „Mondjuk a történetet, amint a Szent Irónál találjuk, a mi tisztünk abban; s bizzuk az időre, hogy a nem ártalmas homályt jóltevőleg derítse.”

Vannak azonban olyan bibliai történetek, „mellyeknél sem hallgatni nem szabad, sem szólani nem tanátos; ilyen az péld., ahol a gyermek magát képzelvén Izsákban, megborzad s elméjét el nem csendesítheti”. Itt is olvasható az ilyen esetekről, amelyet már korábban kifejtett – Izsák feláldozásáról szólva – egyik levelében: a gyermek most még nem érti a történetet, tehát nem értheti a magyarázatot sem; „függesse fel tehát itéletét, míg nevekedvén korban, erőben is fog, s akkor érteni fogja, amin most felakadt”.

Ugyanakkor azonban az sem baj, ha a gyermek a *történeteken elgondolkodik*, „de gondolkodjék olly tárgyak felett, mellyekhez van ereje, s meg nem kell engedni, hogy az elmélkedés benne elméskedéssé váljon, s tisztelést kívánó s érdemlő dolgoknak tiszteletlen fessegetésekké”.

Végül kifejti az előszóban Kazinczy: e könyv *nemcsak a gyermekeké, hanem a felserdülteké, felnőtteké és öregeké is*; e történetek „alkalmasak a szívet vallásos érzésekre buzdítani, vallásos érzésekben megerősíteni”. Ez a célja a könyvnek, de ez a haszna, funkciója – Kazinczy *felvilágosult deizmus*a, „*horácsi religiója*” szerint – magának a vallásnak: „hogy bennünket jókká, és az által boldogakká tegyen; hogy örömminket megszentelje, szenvedéseink között vigasztaljon; kísértetinkben erősítsen, s kikapván a mindennapi élet gondjai közzül s egy fentebb, lelki világ körébe tévén által, megnevelsítsen.”

A Hübner-könyvek irodalmi-pedagógiai jelentősége

A Kritikai Lapok 1833-i évfolyamában Toldy Ferenc írt G betűvel jelzett recenziót Kazinczy könyvéről: ez „egyike az utolsó ajándékoknak, mellyeket literaturánk Kazinczy Ferencz kezeiből veve”. A könyv jellegzetessége: „philosophus beszéli az Istenével még közelebb társalkodó ifju embernek történeteit, de csecsemő elméhez simuló anyai nyájassággal és egyszerűséggel”.

Toldy is szükségesnek tartja, hogy a könyv minden családban, „minden házban feltalálható legyen”; az is kézbe veheti, aki „egyéb szertartással tiszteli Istenét, mint a szerző, mert ő ugyanazon forrásból merite, melyből más egyház szolgálja”.

Kíváncsún tartja a recenzens, hogy „mint literatura könyve ne csak forgattassék, de olvassassék”.

Lázás buzgalommal, belső sürgetéstől ösztönzött könyvével Kazinczy – és nyomában Toldy – egy igen lényeges, de eddig teljesen homályban levő irodalomszociológiai tényre hívja fel a figyelmet: a társadalom alsó rétegei számára a bibliai történetek a literatúrát, az irodalmat jelentették századokon keresztül.

A bibliai történeteket Szent István magyarul prédikáló első papjaitól kezdve – tehát a 11. század elejétől – vasárnaponként-ünnepponként előszóban anyanyelvükön hallották az istentiszteletre odaparancsolt néptömegek. Ez a több évszázadon át tartó találkozási lehetőség a 16. század közepétől, a reformáció–ellenreformáció küzdelmei nyomán elmélyült, kiszélesedett. A 18. század azután létrehozta a bibliai történetek különféle népiskolai tankönyveit, ezekben népszerűsítő szándékkal, népies nyelven önálló történetekké, történetfűzérékké – tulajdonképpen novellákká, novellafűzérékké – váltak a szent „históriák”. Ezek közül a legjobb tankönyvek ízes magyarsággal, népies egyszerűséggel, az eredetivel sem idegen rusztikus szépséggel adják elő a bibliai történeteket, bensőséges, sodró erejű irodalmi élmények szerzésére nyújtva – gyermeknek, felnőttnek – bőséges alkalmat. Ilyen volt – nyugodtan enyhíthetjük vele szemben Kazinczy elmarasztaló kritikáját – a Fodor-féle Hübner-kiadás is, amelyből egy évszázadon keresztül tanult irodalmat generációk hosszú sora.

A falusi, mezővárosi és városi fiúk–lányok számára, akik nem kerültek további tanulmányokra, ezek a bibliai történetek jelentették az irodalmat, mégpedig az értékes irodalmat.

Figyelembe kell ugyanis venni a következő tény: a népiskolákba csak a 19. század utolsó harmadában került be tananyagként a prózai-költői irodalmi alkotásokból vett válogatás, valamint a mese mint irodalmi műfaj. Ezelőtt – tehát az 1870-es évek előtti századokban – csakis erkölcsi tanulsággal járó didaktikus tantörténeteket tartalmaztak az olvasókönyvek, a tananyagrendek.

Ezért küzd olyan nagy elszántsággal Kazinczy: ne vegyék el e bibliai históriák költői szépségét, „tündérfényét”, „poétai színeit”, fantáziát mozgató csodáit, mitológiai ízű tarka báját; adjuk őket eredeti formájukban a gyermek elé, hogy „tehetségeit fejtegethessük, erősíthessük, szívében a Szép szeretetét ébresztgethessük”. Irodalom ez, literatúra ez, a néptömegek irodalma, literatúrája.

Igaz, rászorul erre az is, aki további tanulmányokra készül a népiskola után, hiszen Homéroszt s a „nagy” irodalom többi alkotásait eme előzetes gyermekkori „tréning” nélkül meg sem értheti – véli Kazinczy –, s a képzőművészetben sem lehet enélkül eligazodni.

De még inkább szükségük van erre az irodalmi alapozásra azoknak a fiúknak-lányoknak, akik csak a népiskolát járják: az a „mythologiai szin, amely e históriákon előmlött”, a gyermek lelkét „szép festésekkel tölti el”, „a képeletét gyulasztja”, „kikapja a mindennapi élet szük köréből, s egy fentebb, szebb világba általteszi”, akárcsak a „nagy” irodalom és művészet alkotásai.

Kazinczy figyelt fel először arra, hogy a biblia nem csupán a vallásos és erkölcsös nevelésé, hanem az irodalmi nevelés kitűnő eszköze, anyaga, közege.

Volt tehát irodalmi nevelés már a 11. századtól kezdve, egyre erősödő intenzitással az alsóbb társadalmi rétegek számára; a 16. századtól azután igen alapos bibliai műveltséget nyújtottak e bibliai históriákkal az alsóbb társadalmi rétegek számára, különösen a protestáns, főként a kálvinista népiskolák. Ennek a „magas” irodalomra, s a népköltészetre-népművészetre való hatásait érdemes lenne alaposabban megvizsgálni.

De Kazinczy „viszketegsége” e tankönyv körül egy praktikus-aktuális gondolatot is támaszthat, Mai bibliátlán világunkban nem lenne érdemes Kazinczy „Szent Történeteiből” legalább egy válogatást közreadni? A magyar nyelv egyik legnagyobb művésze tolmácsolja a világirodalom egyik legnagyobb klasszikus alkotását! Toldy Ferenc véleményére a mai kiadói lektoroknak is érdemes odafigyelniük: Kazinczynál lelkesebben nem sokan, szebben pedig senki sem mondta el magyarul a szent könyv történeteit.

KAZINCZY, L'AUTEUR D'UN MANUEL SCOLAIRE

Ferenc Kazinczy, une des figures éminentes de la littérature hongroise du siècle passé, a écrit un manuel d'école primaire intitulé *Histoires sacrées d'après les livres de l'Ancien et du Nouveau Testaments*, qu'il a destiné à substituer le manuel d'histoires bibliques de Johann Hübner, en usage à cette époque en plusieurs pays, y compris la Hongrie aussi. Ce manuel nouveau a paru en automne de 1831 à Sárospatak, l'étude présente dans le détail les cinq années de l'histoire de son origine. Ce manuel est une contribution à l'*œcuménisme* de Kazinczy: il a changé plusieurs fois des opinions sur son manuscrit avec Izidor Guzmics, professeur bénédictin de Pannonhalma et avec János Kis, surintendant luthérien de Sopron. Il aurait voulu atteindre qu'il soit introduit aux écoles primaires dans chacune des sectes. Kazinczy a jugé important son manuel *du point de vue de l'éducation littéraire* aussi; d'après son opinion, la lecture impressionnante de ces histoires colorées et intéressantes, à l'âge d'enfant, est *une bonne préparation pour la jouissance ultérieure des œuvres littéraires*. En même temps, ce livre attire l'attention à un fait essentiel, historique et de sociologie littéraire jusqu'ici resté dans l'ombre; durant de longs siècles, c'étaient ces *histoires sacrées qui ont substitué la littérature même, et notamment la littérature précieuse* pour les couches inférieures de la société et surtout pour les jeunes des villages et des villes qui n'avaient pas l'occasion de continuer leurs études. Dans les manuels d'école primaire traitant les événements bibliques, les «histoires» sacrées sont devenues des histoires autonomes, des cycles d'histoire — c'est-à-dire des nouvelles et couronnes de nouvelles. Les meilleurs de ces manuels ont raconté des histoires sacrées en une langue hongroise savoureuse, avec une simplicité populaire, avec une beauté rustique propre à leurs originaux, en donnant une bonne occasion — aux enfants comme aux adultes — d'acquérir des impressions littéraires intimes.

AZ IHLET TANA

(József Attila és Pauler Ákos)

József Attila Irodalom és szocializmus című szabadelődásában művészetbölcslelete alapelemeinek megfogalmazására vállalkozott. Életművének kutatói már több ízben kísérletet tettek az értekezés értelmezésére és értékelésére. Az eddigi interpretációk eredményei nem elégtettek ki. Felfogásom a költő írásáról lényeges pontokon eltér mindattól, amit ebben a tárgyban olvastam. Ezért az itt következő tanulmányban megkísérlem rekonstruálni az Irodalom és szocializmusban kifejtett művészetbölcsleleti koncepciót.

Az eddigi értelmezések legfőbb hiányosságát abban látom, hogy nem tettek eleget két alapvető tárgyi feltételnek. Egyrészt: nem tárták föl azt a szellemi befolyást, amelyet Croce intuíciós esztétikája gyakorolt a húszas évek végének József Attilájára. Másrészt: nem vették számba azt a hatást, amelyet Pauler Ákos filozófiája tett az *Irodalom és szocializmus* szerzőjének gondolkodására. Az első előfeltételnek *József Attila és Benedetto Croce* című tanulmányomban igyekeztem eleget tenni.¹ Jelen tanulmány első részét pedig az általam megjelölt második eszmetörténeti előfeltétel teljesítésének szenteltem.

Pauler filozófiája, azáltal, hogy főszerepet kap egy a József Attila bölcsleleti eszmélkedését elemző tanulmányban, szokatlan összefüggésbe kerül. A konzervatív filozófus öröksége, abban a formában, ahogyan ma rendelkezésünkre áll, alkalmatlan e szerep betöltésére. Pauler az olvasók nagy többsége szemében *obskúrus* személyiségnek számít. Obskúrus abban az értelemben, hogy *alig ismert* alakja a magyar filozófia történetének; s obskúrus a szó másik értelmében is: a felszabadulás utáni értékelések a Horthy-korszak *kétes híré*, gyanús szellemei közé sorolták őt. Mielőtt tehát a szorosán vett feladat elvégzéséhez hozzálátnánk, el kell oszlatnunk a filozófus alakja körül terjengő homályt, le kell fűjünk a port gondolati örökségről, be kell avatnunk az olvasót egy filozófiatörténeti kérdésbe: a Pauler-problémába.

Pauler logikai idealizmusa

Bölcsleletének ismertetésében² abból indulunk ki, hogy a gondolkodó nagy jelentőséget tulajdonított a következtetés egyik fajtájának: az olyan szillogizmusnak, amelynek esetében nem a premissákból akarunk eljutni a konklúzióhoz, hanem fordítva: egy zárótételhez (egy igaznak tartott állításhoz) keressük a megfelelő premisszákat. Ilyen esetekben a tapasztalati adottságokra vonatkozó ítéletekből mintegy visszakövetkeztetünk azokra a tételekre, illetőleg elvekre, amelyek érvényét ezek az adottságok fölteszik. Pauler azért tulajdonít nagy fontosságot e visszakövetkeztetési eljárásnak, mert

¹ ItK 1980. 561–580.

² Az ismertetés forrása Pauler három könyve: a *Bevezetés a filozófiába*. Bp. 1921-es kiadása, az *Aristoteles* c. kismonográfia (Bp. 1922), a *Logika. Az igazság elméletének alapvonalai* (Bp. 1925) c. könyv. Az ismertetés egyes mondatai szó szerinti idézetek, mások nyelvileg is hozzávetőleg pontos tartalmi ismertetések az eredeti szövegekből, de a leírás számos ilyen apró mozaikkockából tevődik össze. Az idézés körülményessé tette volna az előadást, fölöslegesen szaporította volna a jegyzetek számát, ezért lemondunk róla.

szerinte ezen alapul a tudományos gondolkodás egyik sajátos módszere, amely legalábbis egyenrangú a másik két alapvető módszerrel, az indukcióval és a dedukcióval. Amíg a valóság-tudományok uralkodó módszere az indukció, a matematika pedig deduktív módon épül fel, e harmadik módszert, amelyet *redukciónak* nevez, a filozófiai kutatás sajátos eljárásának tekintette. Valamely állítás vagy tagadás érvényének logikai feltételére való következtetés csak első lépése ennek az eljárásnak. A szillogizmus felállítására azért emelkedik a módszer rangjára, hogy a visszakövetkeztetést nem hagyjuk abba, hanem a megállapított feltételek további feltételeire következtetünk, s e redukzív úton az egyes tapasztalati mozzanatokból egyre egyetemesebb belátásokhoz jutunk.

Meddig folytathatjuk az adottságoktól, egyediségektől visszafelé történő módszeres hátrálást? Meddig folytathatjuk a redukciót – teszi föl a kérdést Pauler, s ezen a ponton jut nagy jelentőségű szerephez filozófiájában egy elv, amelynek felfedezését Arisztotelésznek tulajdonítja s amelyet a *végtelen regresszus lehetetlensége principiumának* nevez. Ennek értelmében bármely igaznak tartott kijelentés előfeltételeinek kutatásában végül meg kell állnunk egy ponton, el kell jutnunk egy olyan tételhez, amely a regresszív bizonyítású sor tagjaira nézve az abszolút alap jelentőségével bír. Ilyen elvek hiányában Arisztotelész és Pauler szerint kutatásunk bármilyen téren a feltételek keresésével a végtelemben veszne, ami egyértelmű a bizonyítás teljes lehetetlenségével. A redukció határa a megismerés határa, s a végtelen regresszus lehetetlensége folytán e határt minden téren elérjük.

Mit talál Pauler, amikor redukzív módszerével a tapasztalati világból visszahátrál egészen eddig a határig? Megtalálja a legáltalánosabb alanyt és állítmányokat, a legáltalánosabb tételek alkotórészeit. A legegységesebb alany a „dolog”, a „valami” fogalma, amelynek minden egyéb, a testek, a gondolatok, értékek, viszonyok, események, lehetőségek stb. egyaránt alája vannak rendelve. A legegységesebb, minden dologra vonatkoztatható állítmányok pedig: az „azonosság”, az „összefüggés” és az „osztályozás” fogalmai. A legegységesebb tételeket úgy kaphatjuk meg, hogy a „dolog” fogalmát az említett három állítmánnyal kiegészítjük: 1. *minden dolog csak önmagával azonos*; 2. *minden dolog összefügg minden más dologgal*; 3. *minden dolog valamely osztály tagja*. E három tétel, amelyeket Pauler logikai alapelveknek nevez, kiemelkedő szerepet játszik filozófiájában.

Mindenekelőtt az jellemzi őket, hogy nincs náluknál végsőbb alapelv, amellyel megalapozhatnánk őket. Nem bizonyíthatjuk be érvényességüket, mivel, mint Pauler Arisztotelészt idézve írja: a kezdetek nem bizonyíthatók. De nem is cáfolhatjuk őket, mert minden cáfolatuk már érvényükre épít, s így önellentmondáshoz vezet. E három alaptétel bizonyítás nélkül, közvetlenül önmagában bizonyos, *evidens*. Másrészt az a körülmény biztosít számukra különleges helyet, hogy attól függetlenül fennállnak, gondoljuk-e őket avagy sem, de nem is tárgyilag léteznek. Nincs egzisztenciájuk. Szubszisztenciájuk érvényességükben van. Végül tudnunk kell róluk, hogy az igazságok közé tartoznak. Mindaz jellemző rájuk, amit Pauler az igazságokról általában megállapít: minden létező általánosan létezik, hogy a létezés jelentő tétel igaz. *Az igazság a létezés priusza*, előfeltétele, és minden csak annyiban létezik, amennyiben részesedik az igazságok ideavilágában. A logikai alapelvek azonban az igazságok között is különleges helyet foglalnak el: az igazságok struktúrájának legmélyebb rétegét jelentik. Mivel a legegységesebb igazságok, ezért minden más igazság előfeltételül is szolgálnak.

Ily módon tehát minden tárgy alá van vetve az azonosság, összefüggés és osztályozás elvének. Ami nekik nem felel meg, az abszolút illogikus, önellentmondó, s így nem is létezhet. A három logikai alapelv, vagy más szóval: a három dologaxióma tehát minden dolog végső előfeltételei. Ezt a gondolatot Pauler a korrelativitás elvében, a három logikai alapelv közös korolláriumában úgy fejezi ki, hogy minden dologhoz mint feltételezethez (relatívumhoz) valami feltétlen (abszolútum) tartozik, azaz *nincs relativum abszolútum nélkül*.

Pauler útja, redukzív nyomozása tehát a három logikai alapelv megfogalmazásához vezetett, s vele együtt mi is eljutottunk filozófiai világképeink centrumába. Minden gondolati útja beléjük torkollik és minden fejtegetése belőlük indul ki. Egyes méltatói filozófiáját a maga egészében a logikai alapp princípiumok tudományának tekintik. Rendszerét Pauler valóban az igazságról mint a létezés és gondolkodás előfeltételéről, s azon belül a legegységesebb igazságokról, a logikai alapelvekről szóló tanításra, azaz a *tiszta logikára* alapozta. Több irányban kialakult filozófiai gondolatai a logikai alapelvek rendszermagva körül kristályosulva épültek – egyik híve szerint „monumentális” – bölcséleti rendszerre.³ Tiszta logikai megalapozású rendszerét *logikai idealizmusnak* nevezhetjük.

³ Pauler Ákos emlékkönyv. (Bp. 1934.) Báró BRANDENSTEIN Béla, Pauler Ákos emlékezete. 38.

A tiszta logika nemcsak azért tekinthető a pauleri tanítás magvának, mert benne fogalmazódnak meg a logikai alapelvek, illetve a reduktív módszer, hanem azért is, mert felépítése mintául szolgál az egész rendszer szerkezetére számára. Az egyes filozófiai diszciplinákat: például a metafizikát, az esztétikát vagy az etikát egyaránt végső, elemi, az adott filozófiai szférán belül már tovább nem bizonyítható mozzanatokból kiindulva fejti ki a gondolkodó, a „filozofálni annyi, mint az adott relatívumhoz a megfelelő abszolútumot keresni” elve alapján. Ez elemi mozzanatok a logikában alapelveknek, az etikában és esztétikában alapértékeknek, a metafizikában őstényeknek, az ideológiában elemi adottságoknak nevezi.

Ezek voltak Pauler Ákos filozófiájának alaptételei. József Attila művészetbölcseletének megértése érdekében szükséges volt, hogy megismerkedjünk velük; a pauleri rendszer egyes szféráinak sajátos kérdéseire azonban nem kell kitérnünk. Ugyanezt a szempontot kell érvényesítenünk a továbbiakban, amikor megkeressük a magyar gondolkodó filozófiatörténeti helyét. Pauler filozófiája s azon belül logikai idealizmusa pályájának más-más szakaszain más-más arcát mutatja. Minket itt csak az az arc érdekel, amelyet József Attila láthatott. Az életmű egészének filozófiatörténeti szempontú értékelése a szaktudomány feladata.

Az arisztotelianus Pauler

Pauler életének egyik főműve, amelyben tízévi előmunkálatok eredményeképpen kiérlelt formában fogalmazta meg logikai idealizmusának tételeit, az 1920-ban megjelent *Bevezetés a filozófiába* című könyv volt. Ettől kezdve vált Pauler jelentős tényezővé a magyar szellemi életben.⁴ Milyen filozófiai irány követőjének mutatkozott a Bevezetés szerzője? Ő maga így vallott erről: a logizma „a platói ideával sok tekintetben megegyezik . . .” Platónnak igaza van abban, hogy „az igazságok rendszere . . . előfeltétele a létező világnak. . . Semmi kifogásunk sincs tehát az ellen, ha álláspontunkat „platonizmus-nak minősítik, sőt magunk is hangsúlyozzuk e történeti kapcsolatot.”⁵ Ezt az önvalomást számos helyen igazolják a Pauler filozófiáját ismertető kortársak: „filozófiai világképének őse a platóni idealizmus . . . Az idea-elméletben látja azt az alapot, amelyen állva a világ megismerése egyáltalában lehetséges.”⁶ Ugyanígy jelöli ki a helyét a marxista igényű kritika is: „Az osztályozhatóság logikai alapelveivel tételével Pauler Platón eszmetanának óhajt precíz, tudományos, logikailag megalapozott formát adni.”⁷ A szerző, a kortársak és az utókor egyetértő „platonista” minősítését megcáfolni nem lehet, de árnyalni, pontosítani kell. Mindenekelőtt rá kell mutatnunk, hogy a XIX. század derekán fontos tudományos korszükségletek indokolták az antik gondolkodó tanításainak föllevenítését, s a platonizmus *modern, logikai* formát öltött. Pauler ehhez a kortendenciához kapcsolódott. A Bevezetés középpontjában a platonista logika állt, s ezt a logikai filozófiai koncepciót második főművében, a *Logika. Az igazság elméletének alapvonalai* (1925) című könyvében önállóan, részletesen kifejtette.⁸

A Platónhoz fordulás okaira részletesebben itt nem térhetünk ki, csak az egyik legfőbb, a tiszta logika minden képviselőjénél közös, tudománytörténetileg fontos, s József Attila nézeteinek értelmezése szempontjából is feltétlenül említést érdemlő indítékot, a *pszichologizmus* ellen folytatott harcot emeljük ki. „A logika apriorisztikus felfogása – írja Madarászné Zsigmond Anna – a XIX. század logikájának egyik uralkodó irányzatával, a pszichologizmussal való céltudatos harcban keletkezett. A pszichologizmusban – elsősorban a fiziológia problémái és kérdésfeltevései alapján – jelentkező idealista relativizmus és az igazságfogalom szkeptikus felbomlása mindvégig kiváltotta a tiszta logika harcosszembefordulását a logika relativista és szubjektívista interpretációival . . . e vonatkozásban . . . a tiszta logikának van pozitív mondanivalója.”⁹ „Pauler is – folytathatjuk a gondolat-

⁴ *Bevezetés a filozófiába*, A továbbiakban: *Bevezetés*.

⁵ *Logika. Az igazság elméletének alapvonalai*, (Bp. 1925.) 64., 65.

⁶ *Pauler Ákos emlékkönyv*, (Bp. 1934.) HALASY-NAGY József, *Pauler platonizmusa*, 84.

⁷ MADARÁSNÉ ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései, Pauler Ákos Logikája*, (Bp. 1965.) 163. A továbbiakban: M. Zsigmond Anna, *A tiszta logika alapkérdései*.

⁸ *Logika. Az igazság elméletének alapvonalai*, A továbbiakban: *Logika*.

⁹ M. ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései*, 13.

menetet a kortárs szavaival – ehhez az antipszichologisztikus bölcslethez csatlakozik és a pszichologista szellem minden nyomát a bölcsélet egész területéről a legnagyobb következetességgel kiirtva, a minden elgondolástól és léteztől független, abszolút, örök, változatlan igazságot teszi bölcséletének tengelyévé.¹⁰

Az első modern gondolkodó, aki a lelki és a tárgyi léteztől függetlenül fennálló igazság nevében fölvetette a harcot a pszichologizmus ellen, Bolzano volt: „én a képzetről, a tételről és az igazságról an sich beszélek, míg az eddigi összes logika tankönyvben . . . ezekről a tárgyakról csak úgy tárgyalnak, mint egy gondolkodó lény lelkében levő (valóságos vagy lehetséges) jelenségekről, csak mint gondolkodási módokról”. „Ehhez a világos elhatároláshoz kapcsolódik a tiszta logikai kutatás a későbbiekben” – teszi hozzá Bolzano szavaihoz Madarász Zsigmond Anna.¹¹ Valóban így van, Pauler is Bolzanót tekintette ősenek, a platonói örökség első fölelevenítőjének: „Bolzano mélyreható logikai vizsgálódásaiban hatalmas lépéssel közeledik a logikai idealizmus amaz álláspontjának teljes kiépítéséhez, melyet elméleti fejtegetéseinkben helyesnek ismertünk fel. Wissenschaftslehre című négykötetes munkájában (megjelent 1837-ben) merül fel először teljes öntudatossággal az önmagában megálló, a mindennemű gondoltságtól is független igazság fogalma, melyet bölcselünk magánvaló igazságnak, ‚Wahrheit an sich’-nek - nevez . . . Bolzano indítja meg valóban az igazság struktúrájának vizsgálatát, s így benne kell a tiszta logika megalapítóját látnunk. Plátón kívül nálánál még senki sem látta tisztában, hogy az igazságok összessége mozdulatlan rendszer . . . , mely mint a létezés abszolút priusza, fennállásában, ontológiailag nem támasztható alá, s nem vonható le a való világ változásainak sodrába. Ennyiben Bolzano a modern platonizmus megalapítója, mely egyedül nyújt kellőképpen differenciált kiindulópontot a további logikai kutatás számára.”¹²

„A tiszta logikai irányzat, amely a modern platonizmus egyik legpregnansabb logikai megfogalmazása, a XX. század elején Husserlrel vált jelentős logikai iskolává.”¹³ A pszichologizmusnak Bolzano által kezdeményezett platonista szellemű kritikáját Husserl vitte sikerre, s a magyar gondolkodó fejlődésének – mint annyi más kortársának – minden bizonnyal ez a pszichologizmus fölött aratott korszakalkotó győzelem adott új irányt: „a Bolzanóra visszanyúló Husserl 1900-ban kiadja ‚Logische Untersuchungen’ című művének első kötetét, amelyben a pszichologizmust, vagyis az ismeret érvényét az elgondolásra alapító felfogást megsemmisítő bírálatnak veti alá. Ez a kritikai kötet nagy hatást gyakorolt, sokkal nagyobb, mint Husserl bármely pozitív irányú munkája: és hatása . . . Pauler Ákosra is döntő jelentőségű volt.”¹⁴ Pauler elismerte Husserl nagy jelentőségét a bolzanói hagyomány továbbfejlesztésében, s – ez nála a legnagyobb megbecsülés jele volt – annak fenomenológiájában a platonizmus újraeledését üdvözölte: „Lehetetlen itt fel nem ismerni az így értett fenomenológia rokonságát Plátón szempontjával, melyből az ideákat tekintette: ő is az eszmékben az időtlen (örökkévaló) lényeket vizsgálta, nem pedig azt, hogy az miképpen tükröződik vissza a változó jelenségvilágban.”¹⁵

Husserl fenomenológiájának ilyen meleg méltatása mögött azonban látnunk kell az átértelmezés gesztusát is, amire azért volt szükség, mert Husserl nem volt következetesen platonikus: „A ‚Logikai vizsgálódások’ egész megoldása . . . - s mint majd látni fogjuk, ez Husserl egész életművére érvényes – mintegy állandó ‚ingadozást’ mutat egy egyértelműen platonikus megoldás és egy specifikus típusú pszichologizmus között” – írja ezzel kapcsolatban Vajda Mihály s a husserli megoldást ‚csupán’ a ‚platonizmussal való kacérkodásnak” minősíti.¹⁶ Pauler ezzel a félélmegoldással nem volt kibékülve és lényeges pontokon inkább Husserlt annak pszichologizmusa miatt bíráló, tanításait a fogalomrealizmus irányában továbbvivő, s „a sehol sem létező objektívek fennállásának mitikus tanát hirdető” Meinong tárgyelméletéhez állt közelebb.¹⁷ „Husserl fenomenológiájától különösen az intuitív elem

¹⁰ Pauler Ákos emlékkönyv. (Bp. 1934.) SOMOGYI József, *Az igazság eszméje Pauler bölcséletében*, 109.

¹¹ M. ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései*, 62.

¹² Bevezetés, 111–112., 113., 113–114.

¹³ M. ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései*, 10.

¹⁴ Pauler Ákos emlékkönyv. (Bp. 1934.) Báró BRANDENSTEIN Béla, *Pauler Ákos eklékezte*, 30.

¹⁵ Bevezetés, 257.

¹⁶ VAJDA Mihály, *A mítosz és a ráció határán*. (Bp. 1969.) 34., 36.

¹⁷ VAJDA Mihály, i. m. 36.

háttérbeszorulása különbözteti meg e vizsgálódást, mely igen termékenynek ígérkezik” – írja a tárgy-elméletéről.¹⁸ Ez az oka annak, hogy Pauler vélekedése Husserlről nemritkán kritikává élesedik: „(Brentano) logizmusának felújításában nagy érdeme van E. Husserl-nek . . . , Fejtegetései azonban még nem vezetnek a tiszta logikának teljesen szabatos körülhatárolására, aminek egyik oka, hogy még nem sikerült a tiszta logikát szabatosan elválasztania a fenomenológiától.”¹⁹

Az eddig leírtakból kitűnik, hogy egyrészt Pauler József Attilához egy sajátos filozófiai tendencia, a Bolzano, Brentano, Lotze, Husserl, Meinong által kidolgozott tiszta logikai irányzat eredményeit *közvetítette*, másrészt, ezen túlmenően, rendszerének volt egy *eredeti*, törekvését az említettekhez képest egyénítő sajátossága, amelyet Madarász né így jellemez: „logikai mondanivalója önálló jelentőségű, amennyiben a bolzanói-husserli tiszta logikai iskola konzekvensz platonista logikává való kifejesztése az ő nevéhez fűződik”.²⁰ – vagy ahogy egy kortárs megfogalmazta: „Pauler, miként előtte Bolzano, Lotze és Husserl is, az igazság abszolút változatlanságát a platóni gondolat alapján iparkodik igazolni, de platonizmusa még határozottabb és még következetesebb, mint nevezett elődeié.”²¹

Aligha számít nagy dicsőségnek, ha valaki a XX. században platonizmusának következetességével tűnik ki. Van azonban Pauler filozófiájának egy másik, meglepően keveset emlegetett sajátossága, amely számunkra nagy fontosságú: a renaissance-szal kezdődő újkori filozófiai fejlődés hibáival, betegségeivel szembe fordulva, nem kizárólag Platón, hanem általában az *antik, hellén bölcelet* tiszta forrásaiból kíván meríteni: „a mi bölceletünk is alapjában görög philosophia, a mi tudományunk is végső kategóriáiban görög tudomány. Mai művelődésünk mibenlétét és valódi természetét is tehát csak az értheti meg alaposan, ki a nagy görög gondolkodókkal együtt élt” – figyelmeztet a görög alapokra egy helyütt.²² A Bevezetésben pedig ezt a feladatot tűzi ki a jelenkor gondolkodói elé: „A filozófiai kutatás jövő sikere attól függ, mennyiben képes a görög gondolkodás által kezdeményezett problematikát megérteni és továbbfejleszteni. Ezért ma talán igazabb, mint bármikor, hogy az igazi filozófiai műveltség s az eredményes bölceleti kutatás alapfeltétele a nagy hellén gondolkodók szellemi kincseinek alapos ismerete és megértése: csak ez hozhat a filozófiai gondolkodásba is folytatálagosságot s biztosíthat neki szilárd, dilettantizmustól ment alapvetést.”²³

Vajon miben áll korunk beteg s az antikvitás egészséges gondolkodásának tartalmi ellentéte? „E tekintetben – írja az abszolútumok fennállásának felismeréséről – a modern tudomány naivitásában s logikai öntudatlanságban messze fölülmúlja a görög gondolkodást, mely már az eleai bölceletben túlhaladta a *relativizmust* s már Sokratesnél teljesen öntudatosá tette annak önellemmondó voltát.”²⁴ Logikájának záromondataként pedig ezt olvashatjuk: „A nagy görög gondolatok *objectivismusára* kell visszatérnünk, hogy meggyógyítsuk a renaissance korának *subjectivismusától* még mindig beteg emberi lelket.” Pauler tehát a *pszichologizmus*, szubjektivizmus, relativizmus elleni gyógyírként ajánlja olvasóinak és hallgatóinak a hellén bölcelet objektivizmusát.²⁵

Az a filozófus, akinek neve a Platóné mellett „a nagy hellén gondolkodók” közül Pauler írásaiban a legnagyobb súllyal merül föl: *Arisztotelész*. Milyen szerep jut Arisztotelész örökségének a Platóné mellett? Az a tény, hogy Pauler tanítását platonizmusnak nevezik, azt sugallja, hogy ez a szerep csak másodlagos lehet. A kortárs ezt a rangsort expressis verbis ki is mondja: „inkább Platon, mint Arisztoteles . . . szellemi útvonálán helyezkedik el”.²⁶ A korábbi évek marxista kritikája – ellenkező értékhangsúllyal – a megbecsültebb Arisztotelésszel szemben ugyancsak a kevésbé becsesnek tekintett platóni örökség követőinek körébe utalja őt, a tiszta logika egyéb képviselőivel együtt: „Arisztoteléstől Platónhoz jutnak vissza.”²⁷

¹⁸ Bevezetés, 259.

¹⁹ Bevezetés, 114.

²⁰ M. ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései*, 55.

²¹ Pauler Ákos emlékkönyv. (Bp. 1934.) SOMOGYI József, *Az igazság eszméje Pauler bölceletében*.

²² PAULER Ákos, *Arisztoteles*. (Bp. 1922.) 4.

²³ Bevezetés, 24.

²⁴ Logika, 40.

²⁵ Logika, 222.

²⁶ Pauler Ákos emlékkönyv. SCHÜTZ Antal, *Pauler és a keresztény bölcelet*, 60.

²⁷ M. ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései*, 91.

Ismernünk azonban olyan álláspontot, a Kecskés Pálét, amely e közzélekedéssel szemben nem kevesebbet állított, mint hogy Pauler „igazi mestere a görögök közül nem Platon, hanem Aristoteles volt”. Kecskés igen nyomós érveket hoz föl állítása igazolására: „Nem tekinthető közömbös körülménynek – írja –, hogy Pauler, akit a modern platonikusok csoportjába szeretünk sorozni, egyetlen terjedelmesebb történeti művét nem Platonról, hanem Aristotelesről írta. Ez a ritka elmélyedéssel készült monográfia kétségtelenné teszi, hogy a görög gondolkodás legtökéletesebb teljesítményének Pauler Aristoteles művét tekintette.”²⁸ Kecskés Pál teljes joggal hivatkozik ebben a tekintetben Pauler 1922-ben megjelent *Aristoteles*-könyvére, amelyben a szerző a „Stagiritát” Platón elé helyezi: „Platon az első gondolkodó, ki nagy összefüggésben pillantja meg a világra és az életre vonatkozó legmélyebb igazságokat. De valóban csak „megpillantja”, de nem igazolja tudományos rendszerességgel azokat. Ez azt teszi, hogy intuíciókkal, mintegy *ködön át* látja meg az alapvető tételeket, de még nem képes azokat fogalmi úton *világosan* kifejezni és egymáshoz viszonyítani. Ezért folyamodik a költői formához, ezért szól hozzánk képekben és hasonlatokban és dramatisálja a gondolkodást dialogusaiban, mert csak így tudja hatalmas sejtelmeit kifejezni s velünk közölni.” Ezt a fogalmi kifejezésmódot, világosságot Arisztotelészben találja meg, ezért írja le a könyv zárómondatában: „*Reá kell* a jövőben is *épitelnünk*, ha szilárdat és maradandót akarunk alkotni.”²⁹ Pauler írásaiban számos olyan helyet találunk, ahol Platón és Arisztotelészt együtt említve az utóbbit legalább egy árnyalattal nagyobb melegséggel méltatja: „a reductiv módszer már ott *lappang* Platon eszmetanában, s ha nem is teljesen öntudatos, de *következetes alkalmazása* kimutatható Aristoteles vizsgálódásaiban is”.³⁰

A Paulertől vett idézetek igazolják Kecskés Pálnak azt a további állítását is, amely szerint „Platon gondolataiban nem találta meg azt, amit kezdettől a bölcselkedés elengedhetetlen feltételének ismert fel, a rendszer határozottan megvonott kereteit . . . Oly szigorúan logikus elmét, mint Pauler, csak Aristoteles formai és tartalmi tekintetben organikusan kiépített gondolatműve elégíthette ki. Az ő iskolájában született meg Paulernek az eredeti tervet minden legkisebb részletig oly szigorú következetességgel végigvezetett gondolatrendszere.”³¹

Ezek szerint tehát Pauler nem is platonikus, hanem arisztotelianus lett volna? A helyes válaszhoz az Aristoteles-könyvből vett alábbi idézet segít hozzá: „Aristoteles úgy látja, hogy az ő metaphysikája ellentétben áll Platon ideatánával. Azért foglal vele szemben állást, mert a platói idea csak megkettőzött a valóságot, . . . Mindazonáltal az *idea-elmélet*, bár változott formában, de *Aristoteles gondolatvilágában is továbbél*. Itt a platói idea mint „forma” jelenik meg . . .”³² Pauler tehát nem állítja szembe egymással Platón és Arisztotelészt, noha nagyon jól ismeri a kétféle bölcsélet híveinek egymással folytatott vitáit. Úgy látja, hogy a modern bölcsélet forrásainál Platón áll, akinek filozófiáját az *első nagy platonikus*, Arisztotelész öntötte abba a formába, amelyhez az utókornak vissza lehet nyúlni. Végeredményben ezt vallja Kecskés Pál is, amikor így fogalmaz: „. . . a kantianus megoldással Pauler végleg szakít, amióta Platont és Aristotelést választja vezetőül”.³³ Ez a kettős hellén örökség mégsem homogén, hanem dinamikus egység, mint Raffaello képén karját az ég felé lendítő Platón és a maga elé mutató Arisztotelész közötti „egyvetértés”: „Az arisztotelesi és a platonai elemek összeegyeztetésére törekvő szintézise kialakulásánál bizonyos fokig megelevenednek annak a küzdelemnek a vonásai, amelyen a keresztény gondolkodás a középkor folyamán keresztülment.”³⁴ Pauler tehát platonikus gondolkodónak tartjuk, de platonizmusa arisztotelianus színezetű volt. Ha bölcselétéből kivonnánk az arisztotelészi elemet, kortársai által csodált rendszere összeomlana. A *Logika* pedig egyenesen romhalmazzá változna.

De filozófiájának egy további lényegi vonását is leginkább arisztotelizmusa felől közelíthetjük meg. A *Metafizika* megalkotója a végtelen regresszus lehetetlensége folytán eljutott az első, mozdulatlan mozgatóhoz, aki úgy mozgatja a létezőket, ahogyan a szeretettek mozgatják azokat, akik őket szeretik.

²⁸ Pauler Ákos emlékkönyv. KECSKÉS Pál, *Pauler arisztotelizmusa*, 92.

²⁹ PAULER Ákos, *Aristoteles*. (Bp. 1922.) 146., 153. A továbbiakban: PAULER, *Aristoteles*.

³⁰ *Logika*, 211.

³¹ Pauler Ákos emlékkönyv. KECSKÉS Pál, *Pauler arisztotelizmusa*, 92–93.

³² PAULER, *Aristoteles*, 148.

³³ Pauler Ákos emlékkönyv. KECSKÉS Pál, *Pauler Arisztotelizmusa*, 96.

³⁴ KECSKÉS Pál, i. m. 102.

„Az aristotelesi istenség nincs: közvetlenebb érintkezésben a világgal, boldog önelégültségében önmaga képezi gondolkodásának abszolút tárgyát. A keresztény gondolkodásnak mindig nemes törekvése volt, hogy a maga teológiájával sok rokonvonást mutató aristotelesi Isten-fogalmat Istennek a világhoz közelebb hozásával kiegészítse. Ez a törekvés Pauler mélyen keresztény lelkében is él”, – írja a magyar gondolkodó egyik méltatója.³⁵ Valóban, részleges elfordulása a reneszánszsal kezdődő filozófiai fejlődés bizonyos fejleményeitől nemcsak az ókori görög bölcsélet kultuszát, hanem a középkori skolasztikához történt odafordulást is jelentett egyben: „Aristoteles . . . a XIII. század nagy scholastikus rendszereiben: Albertus Magnus, Aquinoi Szent Tamás és Duns Scotus tanításaiban teljesen összeforrott a keresztény élet- és világfelfogással” – írja Aristoteles c. könyvében.³⁶ Nem alaptalanul látja tehát úgy egyik kortársa, hogy Pauler gondolkodásának „csupán a keretei hellének, de *a lelke izig-végig keresztény*”.³⁷ A Bolzanóval, Brentanóval kezdődő logikai idealizmushoz történt kapcsolódása és az antik hagyomány föllevenítése valójában a filozófia és a vallásos hit egyeztetését célozta. Amit Madarász né ebben a vonatkozásban Bolzanóról írt, őrá is pontosan ráillik: Bolzano „mint hívő katolikus és teológus . . . erkölcsi és vallásos eszméiben elsősorban azt bizonyítja, hogy a katolikus vallás eszméi megfelelnek az egészséges értelem követelményeinek . . . Munkáin következetesen végigvonul a törekvés a tudomány és vallás racionalista alapon való összebékítésére . . . ezen idealista racionalizmus talaján mindvégig híve volt az ésszerű katolicizmusnak . . .”³⁸

Pauler keresztény racionalizmusának tudatosítása két szempontból különösen fontos. Egyrészt azért, mert – mint majd látni fogjuk – ez a körülmény rendkívül éles fényt vet József Attila filozófiai fejlődésére. Másrészt pedig azért, mert a filozófus törekvése a keresztény szellem és a filozófiai probléma mind harmonikusabb összeillesztésére, élete utolsó éveiben felborítja arisztotelizmus és platonizmus fentebb leírt dinamikus egyensúlyát: „a megoldásnak két lehetősége alakult ki: a platon elemek elsőbbségét biztosító augustinizmus és az arisztotelizmus primátusát érvényre juttató tomizmus. Pauler . . . némi habozás után az augustinizmus álláspontját választotta.”³⁹ (Utolsó metafizikai töredéke etikai fejezetében) „Pauler platonizmusa . . . annyira erős, hogy Aristoteles ellen is fordul, akinek ellenvetéseit az ideatan ellen részletesen megcáfolja, sőt Aristoteles „elfogultságból fakadó eltorzításait a platonikus tanra nézve” is hangoztatja.”⁴⁰ A platonizmus javára történő hangsúlyeltolódásnak köszönhetően egyik méltatója megelégedéssel állapíthatta meg, hogy „Pauler rendszere, különösen legérettebb formájában, . . . Bevezetésének 3. kiadásában, maradék nélkül eleget tesz a keresztény bölcsélet követelménynek,⁴¹ de fejlődésének ez a legkésőbbi, 30-as évekre eső szakasza számunkra közelebről éppúgy nem érdekes, mint az 1920 előtti éveké sem volt az. József Attila a húszas évek érett arisztotelianus Paulerjéhez kapcsolódott.

Pauler fogadtatása

Pauler Ákos a két világháború közötti időszak hivatalos filozófiájának reprezentatív képviselője volt. A kortársak, a korszak ideológusai éppolyan tisztelettel nyilatkoztak az 1933-ban elhunyt gondolkodóról, amilyen megbecsüléssel ma Magyarországon Lukács György örökségét méltatjuk. „A Bevezetésben – írja Brandenstein Béla Pauler filozófiai főművéről – Pauler gondolkodásának hőskora és e kor hatalmas alkotása, Böhm Károlyé után a második nagy magyar bölcsészeti rendszer áll előttünk.” Schütz Antal szerint „a legnagyobb, legeredetibb és legtermékenyebb bölcselő, kit a magyar talaj eddig termett”. Moór Gyula méltatásában ezt olvassuk: „a magyar filozófiai gondolkodás számára nem adatott eddig Pauler Ákosnál hatalmasabb rendszer alkotó elme”. Végül Bencsik Béla sorait idézzük: „Pauler . . . filozófiája lényegében egy másik lenyűgöző filozófiának a továbbfejlesztése, egyike azok-

³⁵ KECSKÉS Pál, i. m. 99.

³⁶ PAULER, *Aristoteles*. 150.

³⁷ *Pauler Ákos emlékkönyv*. HALASY-NAGY József, *Pauler platonizmusa*. 85.

³⁸ M. ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései*. 14.

³⁹ *Pauler Ákos emlékkönyv*. KECSKÉS Pál, *Pauler arisztotelizmusa*. 102.

⁴⁰ I. m. BÁRÓ BRANDENSTEIN Béla, *Pauler Ákos emlékezete*. 47.

⁴¹ I. m. SCHÜTZ Antal, *Pauler és a keresztény bölcsélet*. 57.

nak a csúcsoznak, amelyek . . . a platonizmus hullámhegyeinek magaslati pontjait alkotják.” „A jelenkor két másik jelentősebb tudományos filozófiai kísérlete, Meinong tárgyelmélete és Husserl fenomenológiája, szintén helyes alapbelátásokat tartalmaz, mégis . . . Husserlnél . . . túlteng a fenomenológiai módszer.”⁴²

A felszabadulás utáni marxista igényű filozófiatörténet-írás ezzel a Pauler-értékeléssel vette föl a harcot. A kemény, fölényes bírálat célpontja egyrészt maga az életmű, a pauleri gondolati építmény volt: Pauler Ákos filozófiájával lett „nálunk . . . a platonizmus nyílt és *primitív* formája a *burzsoázia apologetikájává*”. „Az úgynevezett pauleri „hatalmas rendszer” a tradicionális platonizáló objektív idealizmusnak *másolata* csupán. Ha tehát a korábban nagyhatású Pauler Ákos mai hatását akarjuk leküzdeni, ezt akkor tehetjük meg hathatósan, ha e filozófia eredetijét is kritikai vizsgálódás tárgyává tesszük . . . a pauleri filozófia egésze önmagában *nem ér meg egy részletes kritikát* . . . a pauleri filozófia önmagában *nem alkalmas* arra, hogy rajta keresztül . . . a platonizmus . . . kritikáját megadjuk”.⁴³ Az éles kritika másrészt annak a szerepnek szólt, amelyet Pauler írásaival és közéleti tevékenységével a két világháború közötti korszak ideológiái–tudományos–kulturális életében magára vállalt: „Ennek a *„konszolidált” ellenforradalomnak volt egyik legpregnansabb filozófiai képviselője* Pauler Ákos (1876–1933), a budapesti egyetem professzora, akinek filozófiai fejlődésvonala elég világosan mutatja a személyes érdeklődésnek az osztálya által vele szemben támasztott igényekkel való harmonizálását. – írja Sándor Pál *A filozófia történetében*, majd így folytatja: . . . a pauleri teodicea . . . annak a társadalmi valóságnak a tükröképe, amely a kapitalizmus monopolista stádiumában is ragaszkodik feudális előjogaihoz, hierarchikus rendű társadalmi struktúrájához, osztályai helyzetének mozgástartományához, merevségéhez, amelynek uralkodó osztálya úgy védekezik a változás, fejlődés ellen, hogy nemcsak ezt, hanem minden tényleges valóságot tagad, illetve helyébe olyan valóságrendszert igyekszik konstruálni, amely a tapasztalati adottságok feletti abszolút, érvényes, értékes *„valóságot”* testesíti meg, amelyben a részeknek – osztályoknak – a viszonya egymáshoz örökkévaló és abszolút, megfellebbezhetetlen és megváltoztathatatlan.”⁴⁴

Az utóbbi évtizedben azonban egyre erősebb hangsúlyt kapott egy olyan Pauler-értékelés, amely jelentősen túlhaladja az idézett felfogást. Annál inkább helyénvaló túlhaladásról beszélni, mert maga Sándor Pál sem tartott ki korábbi véleménye mellett. Pálfordulásról a Pauler-kérdésben az ő esetében persze nem lehet szó, hiszen a fentebb tőle idézett mondatok a magyar filozófia történetében változatlanul leíródtak. Mégis, Sándor itt elismerte, hogy Pauler munkássága „a két világháború közötti hivatalos Magyarország . . . elméleti csúcsteljesítményének számít”, hogy a gondolkodó „a 20. század első felének . . . egyetlen magyar filozófiai rendszeralkotója”, nem tartja alaptalannak azokat a nézeteket, amelyek kiemelik a tiszta logika magyar képviselőjének „önállóságát és eredetiségét” s leszögezi, „hogy jelentős életműről van szó”. Vitába száll M. Zsigmond Anna könyvével, noha – meg kell jegyezni – nem derül ki e vita során, hogy az ő korábbi koncepciója teljességgel harmonizált e vitatott állásponttal.⁴⁵

A marxista igényű filozófiatörténet-írás álláspontjának módosulását ezért ebben a kérdésben sokkal inkább Mátrai László szavaival szemléltethetjük: „bár nem tartozott a maga korának elsővonalbeli filozófusai közé – írja egykori mesteréről –, elméleti pozíciója mégis nemzetközi mértékkel mérhető. Bár a magyar filozófiát végzetes módon a némethez kötő köldökzsinór elvágni nem tudta, eszmei szálak sokkalta szorosabban fűtétek a klasszikus német filozófiához, mint az akkori modernhez, az egyre inkább irracionalistához . . . Pauler a korábbi, de inkább klasszikus német filozófiához Brentanóhoz, Bolzanóhoz, Husserlhez kötődött, és a modernebb tévtanok ellen angol, francia, sőt antik ellenmérgeket használt fel saját rendszerének kiépítéséhez. A *„tiszta logika”* Pauler-féle koncepciója közvetlen folytatása a Bolzano-féle logikának, melynek objektív idealizmusában az objektívizmus volt a XIX. század második felének haladó törekvése a különféle szubjektivisták, irracionalisták, egzisztencialisták, pszichológusok törekvések (pl. a machizmus) ellenében . . . és bizonyos, hogy antipszicholo-

⁴² Mind a négy idézet a *Pauler Ákos emlékkönyvből* olvasható, a 43., 55., 62., 117. oldalakon.

⁴³ M. ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései*, 48–49.

⁴⁴ SÁNDOR Pál, *A filozófia története*. III. köt. (Bp. 1965.) 613., 617.

⁴⁵ SÁNDOR Pál, *A magyar filozófia története 1900–1945*. I. 233., 234. Vitáját M. Zsigmond Annával I. a 233., 234., 236., 239. lapokon.

gizmusa akkor európai színvonalon állott.⁴⁶ Mátrai László tehát idézett emlékezésében mind a két világháború közötti, apologetikus felfogástól, mind Sándor Pál korábbi, hiperkritikus álláspontjától eltérően igyekszik úgy bírálni Pauler filozófiáját, hogy egyúttal nem vonja kétségbe gondolkodói rangját. Ennek a korszerűbb igényű Pauler-értékelésnek legfőbb hiányossága az, hogy – a korábbi álláspontokhoz viszonyítva – túlzottan vázaltszerű, kifejtetlen. Tulajdonképpen most van kibontakozóban. Ebből eredően nem hatolt még be a tudományos közudatba sem.

A József Attila-kutatásban mindenesetre Pauler Ákosról az első és az utolsó szó egy olyan tudós szájából hangzott el, aki a korábbi Sándor Pál-féle koncepcióval azonosította magát: Forgács Lászlóé. Az aktuális feladat ezért, hogy elrugaszkodjunk ettől az állásponttól, érvényesítsük azokat az eredményeket, amelyeket a kibontakozóban lévő Pauler-kép tartalmaz. Forgács László – tudomásom szerint – ez idáig az egyedüli kutató, aki világosan felismerte Pauler filozófiájának nyomait a költő értekező prózájában. Anyagismereténél fogva minden esélye megvolt a József Attila – Pauler kapcsolat feltárására. A prekonceptió szerint azonban, amelynek kereteiben a tényeket értelmezte, lehetetlen, hogy egy olyan filozófiai rendszer, amely az „örökkévaló és abszolút, megfellebbezhetetlen és megváltoztathatatlan” osztálytársadalom „égi mása”, számottevő befolyást gyakoroljon egy költőre, akinek életcélja az adott osztálytársadalom megdöntése. Ebből eredően aztán Forgács József Attila Pauler-élményét pusztá extremitásnak, megbocsátható, elhanyagolható gyöngeségnek fogta fel.

Kétféleképpen igyekezett kibébiteni a költőre gyakorolt befolyásának mértékét. Egyrészt arra hivatkozva, hogy József Attila elméleti igényessége folytán „a divatos, felkapott nézetektől állhatatosan keresi az utat az elmélet igazi forrásaihoz”, Paulerban csak Husserl ismeretelméletének közvetítőjét látta, József Attila szellemi orientációjában a magyar gondolkodónak nem tulajdonított önálló jelentőséget. Másrészt, úgy vélvén, hogy egy újplatonikus beállítottságú filozófussal való szellemi kapcsolat elismerése árnyékot vethet József Attila világnézetére, bagatellizálta a saját maga által fölismert eszmétörténeti összefüggéseket: „Alapállása dialektikus és történeti, s ez olyannyira szintetizáló érvényű, hogy minden más irányba húzó törekvés csak mozzanatként bukkanhat fel benne. Pauler metafizikai felfogásával ezért *ellentétes irányú* a terminológiájával *sűrűn élő* József Attila esztétikája.”⁴⁷

Ez utóbbi idézet jól szemlélteti Forgács álláspontjának – a mi szempontunkból – legalapvetőbb hibáját. Saját, Pauler metafizikai felfogását elítélő álláspontját kritikátlanul azonosította József Attila pozíciójával, s ezt elegendő oknak találta ahhoz, hogy elzárkózzék a költő és a filozófus írásaiban szerinte is megtalálható „sűrű”, „terminológiai” párhuzamok közelebbi szemügyrevételétől. Az újabb Pauler-értékelés számunkra legbecesebb mozzanatai épp azok, amelyek lehetővé teszik, hogy ezt a hibát elkerüljük, amelyek fontos támpontokat adnak annak rekonstruálására, milyen lehetett Pauler *egykorú* tudománytörténeti, művelődéstörténeti szerepe, hogyan viszonyult tanításaihoz az I. világháború után felnövekvő fiatal humán értelmiség, s főleg, hogy a marxista tájékozódású, vagy a későbbi évtizedekben baloldali beállítottságúvá vált entellektüelek körében milyen kép alakult ki a korszak e reprezentatív hazai gondolkodójáról.

Mátrai László idézett emlékezésében kifejtette: ő és társai látták, hogy Pauler mögött ott volt az Athenaeum c. folyóirat, a Magyar Filozófiai Társaság, az Akadémia stb., s egyetemi tanár volt, a „keresztény kurzushoz” képest mégis valamiféle szellemi különállást érzekeltek a részéről: „igaz, hogy minden idealizmus vallásos affinitása miatt a „keresztény kurzus” őt magáénak tekintette. Pauler azonban nem tekintette magáénak a kurzust, és éppen innen erednek azok a pozitívumok is, melyek révén Pauler a bölcsészkar „műhelynek” egyik legnagyobb hatású mestere lehetett, a szónak jó értelmében is.” Tisztelték benne a fiatalok az európai látókörű, színvonalas tudóst, szembeállítva őt a rendszer középszerű, provinciális ideológusaival: „Igen hamar rájöttünk arra, hogy vannak jó és vannak rossz professzorok: minden Pauler Ákosra esik egy Kornis Gyula, Horváth Jánosra egy Császár Elemér. . . Pauler Ákos tekintélye ugyancsak európaiságával függött össze, és ugyancsak a logika erejébe vetett hitből táplálkozott, és ezt a hitet is árasztotta.” Hatásának további fontos összetevője Mátrai László

⁴⁶ MÁTRAI László, *Műhelyeim története – Az egyetem Bölcsészkarja*, Kort 1979. 5. sz. 704–705.

⁴⁷ FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*. (Bp. 1965.) 77. Pauler nevét ezenkívül főszövegben a könyv 42. és 77. lapjain írja le a szerző. Mindkét esetben mint Husserl közvetítőjét említi. Jellemző módon a könyv jegyzeteiben tartalmasabb megállapításokat olvashatunk Pauler hatásáról (l. 525.), mint a könyv főszövegében.

szerint humanizmusa és racionalizmusa volt: „tudott hinni az értelem primátusában egy egyre inkább esztelené váló korban, és mert hinni a humánumban, egy mindjobban elembertelenedő világban”.⁴⁸ Bóka László pedig a filozófiájával szemben álló nézetek iránti türelmét emelte ki.

Azt, a konzervativizmusa által kihívott ellenkezésből és nagy tudásának kijáró tiszteletből összességében ambivalens érzést, amelyet baloldali beállítottságú hallgatói tápláltak a professzor iránt, s amelyhez hasonló érzeteket iránta József Attila is, Bóka László emlékezése érzékelteti talán a legponosabban: „Nem voltam elvakult híve, de előadásain mindig elbűvölt . . . előadásában semmi szónokiaság nem volt. De mondatai hibátlan konstrukciója, előadásának világos, áttekinthető, következetes felépítése, az a komolyság, ahogy nézeteit előadta, következetes elfogultsága, mely tárgyias látszatú előadásának valami rejtett szenvedélyességet kölcsönzött, mindenkire mély hatást tett, aki hallgatta. Később felismertük ugyan gondolatrendszerének brentanói, husserli ihletését, fenomenológiai módszerének korlátait s teológiai fundamentumát, rádöbentünk, hogy rendszerének harmóniáját a problémák kizárásával éri el, hogy filozófiatörténeti felfogása milyen szöges ellentétben van a történeti valósággal. De hatása alól nagyon nehéz volt kivonni magunkat. Én még emlékszem rá, hogy Rajk László hányzor átkozódott órái után: 'A fene egye meg, úgy hallgattam, mint a mesét.' Elbűvölve hallgattuk.”⁴⁹

Mátrai László szerint, aki hasonló módon jellemzi előadásait s a hallgatókra tett hatását, Pauler (s általában az akkori bölcsészkar) tudománytörténeti jelentőségének megítélése során nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a pozitív hatást, amelyet a gondolkodó a baloldali egyetemi ifjúságra gyakorolt: „(A jövő tudománytörténetének) meg kellene hallgatnia e karnak olyan hallgatóit is, mint József Attila, Rajk László, Schöpflin Gyula vagy Szemerényi Oszvald – hogy csak néhány nevet említsek.”⁵⁰ Mátrai Kolozsvári Grandpierre Emil nevét is említhette volna, aki több helyen is, a fentebb idézettekhez hasonló szellemen emlékezett meg Paulernek mind egyetemi előadásairól, mind pedig a Bevezetésnek gondolkodására gyakorolt termékenyítő hatásáról is.⁵¹

Az idézett emlékezetekből kitűnik tehát, hogy Pauler Ákos filozófiája a húszas-harmincas évek fordulóján nemcsak a konzervatív beállítottságú fiatal entellektüelek köreiből volt népszerű. Létezett egy baloldali Pauler-recepció is. A korábbi Sándor Pál-féle Pauler-értékelés nem az elsődleges, vagy legalábbis nem az egyedüli reagálás volt a baloldali értelmiségi, sőt a marxista-szocialista körökön belül sem. József Attila Pauler-élménye tehát nem egyéni extremitásának következménye volt. Élményében Bóka Lászlóval, Hegedüs Gézával,⁵² Mátrai Lászlóval, Rajk Lászlóval, Schöpflin Gyulával, Kolozsvári Grandpierre Emillel és másokkal osztozott.

József Attila és Pauler Ákos

A költő és a filozófus szellemi kapcsolatának vizsgálata során egy negatívumból kell kiindulnunk. Ismereteink szerint *József Attila soha nem írta le Pauler nevét*, még csak vitába sem szállt vele, mint ahogy Crocéval tette. A direkt utalás hiánya hatványozottan szükségessé teszi azoknak az adatoknak felsorakoztatását, amelyek egyértelműen igazolják a Pauler-hatás tényét, tájékoztatnak jellegéről és adalékokat nyújtanak a befolyás mértékének felbecsüléséhez, a további elemzés támpontjaiul szolgálnak.

Párizsból történt hazatérése után a költő beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészkarára. A második szemeszterben, 1928 első felében fölvette indexébe Pauler „*ökori philosophiai*” kollégiumát

⁴⁸ MÁTRAI László, *Műhelyeim története – Az egyetem Bölcsészkarja*, Kort 1979. 5. sz. 699., 703., 702., 704.

⁴⁹ BÓKA László, *Arcképvázlatok és tanulmányok*. (Bp. 1962.) Pauler Ákos. 139–140.

⁵⁰ MÁTRAI László, *Műhelyeim története – Az egyetem Bölcsészkarja*, Kort 1979. 5. sz. 706.

⁵¹ KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Tegnap*. (Bp. 1942.) 51–52., 271. *Hullámtörők*. (Bp. 1978.) 84–91.

⁵² Hegedüs Géza emlékezését nem olvastuk. Mátrai László idézett írásából szereztünk tudomást róla: „Legutóbb Hegedüs Géza emlékezett meg arról, hogy neki mint joghallgatónak is mennyit jelentettek Pauler filozófiai előadásai a Bölcsészkaron.” (I. m. 702–703.)

(heti 2 óra) és „philosophiai szemináriumát” (heti 1 óra). A leckekönyvben megtaláljuk a professzor aláírását.⁵³ „Nem emlékszem rá, hogy valaha is láttam volna József Attilát ezeknek az előadásoknak bármelyikén is: nyilván nem volt szorgalmas óralátogató.” – írja Mátrai László.⁵⁴ A felsorolt adatokat úgy értelmezzük, hogy a költő és a bölcselő nem került egymással közeli kapcsolatba, de a fiatalember érdeklődött a professzor nézetei iránt és *hallotta őt előadni*.

Ami a kontaktus szellemi vonatkozásait illeti, a kortársi visszaemlékezések arról tanúskodnak, hogy József Attila a húszas évek végén tanulmányozta Pauler *írásait*. „Jól emlékszem például arra a nyári délelőttre 1930-ban – írja Komlós Aladár –, mikor együtt mentünk le az Erzsébet-híd melletti nyári uszodába, és ott a deszkán fekve A Toll-ban megjelent Ady-revizíós cikkén gúnyolódtam vele, a *Pauler Ákosnál frissen olvasott fogalmak* tudátekos használata miatt.”⁵⁵ Elképzelhető, hogy a vita időpontját illetően Komlós rosszul emlékezett. A két filozopter eszmecseréjére valószínűleg az Ady-vízió c. tanulmány megjelenése (1929 augusztusában) adott alkalmat. Németh Andor Az Istenek halmak, az Ember él című Babits kötetet bíráló József Attiláról szólva emlékezett meg Pauler Ákos hatásáról (keresztnevét tévesen Gyulának írva): „Ebben az időben tanulmányozta *Arisztotelészt és Pauler Gyulát*, s nem annyira esztétizál, mint filozófál. De filozófiája nem komoly.”⁵⁶ Németh Andor József Attila és kora című könyvében a húszas évek végére vonatkozólag pontosan megjelöli barátja Pauler-élményének forrását is: „Rengeteget olvas, filozófiai és esztétikai műveket, *Pauler Ákos Bevezetését a filozófiába, Croce műveit*, Max Webert és Bergson s a Kalevalát Vikár Béla fordításában.”⁵⁷

Az a tény, hogy József Attila hallgatta a professzor előadásait, olvasta írásait, önmagában véve még nem jelent sokat. A lényegi kérdés ez: hagyott-e mélyebb nyomot gondolkodásmódjában ez a stúdium? Perdöntő bizonyítékul erre nézve csak olyan gondolati javak fogadhatók el, amelyeket a sokfélélt összeolvasó fiatalember nem kölcsönözhetett a kor filozófiai közkinéséből, amelyeknek forrása csak a magyar bölcselő műve lehetett. Ilyen, „Pauler Ákosnál frissen olvasott fogalmat” ismerhetett föl Komlós Aladár az Ady-vízióknak ezt a mondatát olvasva: „Szintetikus autotetikus ítéleteket pusztít össze.”⁵⁸ Az „autotetikus ítéletek” esetében olyan mozzanat átvételéről van ugyanis szó, amelyben a kortársak Pauler rendszerének egyik eredeti vonását látták: „A két kanti ítéletfajtaéhoz a harmadikat (ti. az analitikushoz és a szintetikushoz az autotetikus – TGY) *Pauler maga teszi hozzá* és úgy határozza meg, hogy benne az állítmány az alanyfogalom logikai előfeltétele.”⁵⁹ Tegyük hozzá: a szintetikus ítéletekhez hasonlóan ismeretgyarapító, de tőlük eltérően tér- és időszemlélettől független autotetikus ítéleteknek központi szerepe van Pauler egész filozófiájában. Ilyen ítéletek nélkül lehetetlen volna az empirikus adottságoktól a végső alapelvekig húzódó visszakövetkeztetések láncolata, a reduktív módszer. Mindössze azt nem lehet pontosan megállapítani, az autotetikus ítéletekre vonatkozó ismereteit József Attila a Bevezetés logikai fejezetéből vagy a Logikából nyerte.

Megtaláljuk József Attilánál a pauleri tiszta logika egy másik alapfogalmát is: „igen fontos megtudni – írja a költő az Esztétikai töredékekben –, *miféle vonatkozásban áll egymással a szó meg a logizma*”.⁶⁰ A kérdésfelvetés igen közeli párhuzamba állítható a Logika egyik figyelmeztetésével: A logizmat „meg kell különböztetnünk úgy a szótól, mellyel jelöljük, mint a tárgytól, amelyre vonatkozik”.⁶¹ Akár véletlen a József Attila-i és a pauleri szövegrészlet közelsége, akár a Logika problémafelvetésének közvetlen átvételéről van szó, itt ismét egy sajátosan pauleri elem kölcsönzésének vagyunk tanúi. Magát a fogalmat a költő a tiszta logika más képviselőitől is megtanulhatta volna, hiszen „Logizma-nak nevezzük a tiszta logikai értelemben vett fogalmat, azaz valamely igaz tétel alkotórészét.”⁶²

⁵³ A leckekönyv a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában található PIM JA 481. sz. alatt. Leírását l. *József Attila kéziratjai és levelezése*. (Katalógus) 435.

⁵⁴ MÁTRAI László, *Műhelyeim története – Az egyetem Bölcsészkarja*. Kort 1979, 5. sz. 700.

⁵⁵ KOMLÓS Aladár, *Tágulódó irodalom*. (Bp. 1967.) *Emlékezés József Attilára*. 275.

⁵⁶ NÉMETH Andor, *A szélén behajva*. (Bp. 1973.) *Emlékiratok*. 642.

⁵⁷ NÉMETH Andor, i. m., *József Attila és kora*. 447.

⁵⁸ *József Attila összes művei*, III. (Bp. 1958.) 25. A továbbiakban: JAÖM III.

⁵⁹ *Pauler Ákos emlékkönyv*. Báró BRANDENSTEIN Béla, *Pauler Ákos emlékezete*. 39.

⁶⁰ JAÖM III. 227.

⁶¹ *Logika*. 46.

⁶² *Bevezetés*. 37.

Maga a terminus azonban, mint erre Madarász né figyelmeztet, Paulertől származik: „a Hoffmeister-féle filozófiai szótár . . . Paulerről mint ennek (ti. a „logizma” terminusnak – TGY) megalapítójáról emlékezik meg”.⁶³

A példákat lehetne szaporítani, s meggyőződésem, hogy e nyomkeresés eredményeként a költő és a filozófus közötti kapcsolódások egész rendszere bontakozna ki szemünk előtt. A kapcsolódások e rendszerének feltárását a József Attila-kutatás fontos jövőbeli feladatának tekintjük.⁶⁴ E feladat elvégzése azonban szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit és eltérítené figyelmünket kitűzött célunk megvalósításától, József Attila művészetbölcseleti koncepciójának értelmezésétől.

Az *Irodalom és szocializmus* szerzőjének Pauler filozófiájához való viszonya az idézett példaktól eltérő, azoknál némileg komplikáltabb képletet mutat, amennyiben a tanulmány szövegében többnyire olyan pontokon bukkanunk a magyar filozófus gondolatainak nyomaira, amelyeken a költő vagy hivatkozik Arisztotelészre, vagy vitába száll vele. A szöveg interpretációja előtt azért szemügyre kell vennünk ezt a szellemi háromszöveget.

Milyen forrásból származhattak József Attila Arisztotelészre vonatkozó ismeretei? Hivatkozásai közül kiválasztottunk egyet, amelynek elemzése lehetőséget ad, hogy a kérdésre hozzávetőleg pontos választ adjunk: „Végső alanyon pedig olyan dolgot ért Arisztotelész, amely logikai ítéleteinkben állítmányként nem szerepelhet. Pl. Szokrateszről bármit állíthatunk, de Szokrateszt nem állíthatjuk semmiről. Ő a logikai ítéletalkotást vizsgálja és abból következtet – igen bátran, de nem helyesen – a valóságra. Következtetése azonban még a formális logika szerint sem állja meg a helyét, mert Szokratesz igenis szerepelhet állítmányként: „Az az ember, akiről szó van, Szokratesz.” Logikailag tehát helytelen a kiindulás. Alapbölcseletileg meg különösen . . . Megjegyzem, hogy éppen a logika meg az alapbölcselet viszonyának tisztázatlanságán bukik el minden polgári filozófia.”⁶⁵

József Attila itt a peripatetikus filozófiának kétségkívül fontos mozzanatát, az ún. *predikabilia*-tant érinti. Arisztotelész ismételtelen foglalkozik műveiben azzal a – közvetlen logikai – kérdéssel, „mi az, ami valamely alanyról állítható, mik a predikabiliák . . ., az állítmányképes dolgok, a lehetséges állítmányok?” Szerinte a legmagasabb rendű általánosságok, a kategóriák „mindenről állíthatók, de róluk már nem állítható semmi, hiszen nincsenek még magasabb rendű általánosságok, amelyeknek még a kategóriák is alárendelhetők volnának”. S ami a mi szempontunkból fontosabb: az egyedi dolgokról állíthatunk valamit, de e dolgokat semmiről nem állíthatjuk, mert az állítmány egyszerre egy dolognál többre vonatkoztatható kell legyen.⁶⁶

A költő írásaiban a „Stagirítának” cím szerint kizárólag *Metafizikájára* – vagy magyarított elnevezéssel: alapbölcseletére – hivatkozik. Megtaláljuk-e ott az idézett és elemzett részlet forrását? Igen is, meg nem is. A *predikabilia*-tant megtaláljuk, mert a görög bölcselet a nem állítmányképes egyedi dolgokat végső valóknak, azaz *elsődleges szubsztanciáknak* tekinti, tehát az állíthatóság logikai kérdése (általában maga az igazságról szóló teória) a metafizika (az arisztotelészi valóságelmélet) problémáinak közös közepébe, a szubsztanciáról való tanításba vezet. A *Metafizika* „fönetanulmányok” fejezeteinek egyikében az önálló létezőről, a szubsztanciáról többek között ezt olvashatjuk: „Mindez pedig azért mondatik ‚valóság’-nak, mert nem ezeket szokás állítani valami alapul szolgáló anyagról, hanem róluk állítunk valami egyebet . . . a ‚valóság’, illetve ‚lényeg’ szó két értelemben használatos: először mint a végső alap, amelyet már nem állítunk egy más dolog állítmányaként, s másodszor mint egy bizonyos meghatározott egyed, mely önmagában külön is megáll.”⁶⁷ Továbbá Szokratesz nevével is lépten-nyomon találkozunk a *Metafizikában*, hiszen Kalliaszal és Koriszkoszal egyetemben ők hárman szolgálnak az

⁶³ M. ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései*, 56.

⁶⁴ *József Attila Ady-vízója* c. cikkünkben (megjelent: It 1980. 607–628.) részletesebben, *József Attila és Benedetto Croce* c. tanulmányunkban (ItK 1980. 561–580.) érintőlegesebben foglalkoztunk a Pauler-hatás egy-egy vonatkozásával, de ezt a befolyást szerteágzóbbnak véljük annál, hogysen (a jelen dolgozatot beszámítva) e három írás kimerítően feltérképezhetné azt.

⁶⁵ JAÖM III. 91.

⁶⁶ ARISTOTELES, *Organon*. (Bp. 1979.) SZALAI Sándor előszava, *Az Organon keletkezésének és az arisztotelési szillogisztika szerkezeti felépítésének főbb kérdései*, XXXIX. A kérdés elemzése során az idézett mondatokon túl is támaszkodtunk Szalai Sándor bevezető tanulmányának eredményeire.

⁶⁷ ARISTOTELES, *Metafizika*. (Bp. 1936.) 136.

önálló létező, az elsődleges szubsztancia példaként. *Nem találjuk* viszont a műben a konkrét példát, amellyel az *Irodalom és szocializmus*ban a költő a végső valók állítmányképtelenségét Szókratész nevén demonstrálja.

Persze, József Attila Arisztotelész más műveiben esetleg olvashatta ezt a példát. Az *Organon*, amely a filozófus logikai írásait fogja egybe, részletes fejtegetéseket tartalmaz a predikabiliákról, pl. a *Katégoriák könyvében*: „Legfőképpen, elsősorban és leginkább azt nevezzük szubsztanciának, ami nem állítható egy bizonyos alanyról, . . . pl. egy bizonyos ember, vagy egy bizonyos ló . . .”⁶⁸ Igaz ugyan, hogy mindkét, igen nehezen olvasható és értelmezhető Arisztotelész-művet *csak idegen nyelven* olvashatta volna a költő, mert a *Metafizika* 1936-ban, az *Organon* (illetve annak első része) pedig 1961-ben látott először napvilágot magyar fordításban, mégsem lenne értelme elvből kizárni annak lehetőségét, hogy eredeti Arisztotelész-művekkel is megismerkedett.⁶⁹ A kérdés eldöntése még további vizsgálódást igényel.

Mindenesetre, az a mű, amelyben az arisztotelészi predikabilia-tan ismertetését a Szókratész-példával együtt, ráadásul magyar nyelven megtalálhatta a költő, Pauler *Aristoteles*-könyve volt: „Aristoteles az egyes substantiának a következő jellemző határozmányait sorolja fel . . . ami substantia, az csak alanyként szerepelhet állításainkban: csak ő róla állíthatunk valamit, de őt magát más dologról nem mondhatjuk el. *Sokratesről sok mindent állíthatok*, pl. hogy öreg vagy fiatal, tudós vagy tudatlan – *de „Sokrates” mint állítmányt nem alkalmazhatom másra* . . . Ebben látja Aristoteles a substantia „legjellemzőbb” sajátosságát, mely lényegileg azonos avval, . . . hogy . . . csak alanyként szerepelhet. Mert „alany” ép az, ami hordozója különböző s esetleg egymásután ellentétes tulajdonságoknak is . . . a substantia *végső alanya* mindannak, ami rajta előfordul . . .”⁷⁰

A predikabilia-tant aztán épp e példa alapján igyekezett cáfolni a költő: „Szokratesz igenis szerepelhet állítmányként: *Az az ember, akiről szó van, Szokratesz.*” A bírálat a költő részéről indokolt, de az ellenvetés nem új, eredeti felismerése József Attilának. A következtetések logikája a XX. században messze túlhalad az arisztotelészi szillogisztika keretein, amely „kizárólag az egyetemes és részleges ítéletekből levonható következtetésekkel foglalkozik, az egyedi ítéleteket pedig teljesen mellőzi”.⁷¹ Így például Pauler is említi *Logikájában* egyes állítmányú ítéletet, amely József Attila ellenpéldájának mintája lehetett: „Ezt az individualitással bíró tárgyakkal alkalmazzuk, melyeknél a tárgy tartalmát nem lehet maradék nélkül más fogalmakban feloldani . . . *Petőfi az a magyar költő, ki a segesvári csatában tünt el.*”⁷²

Ahhoz, hogy József Attilának az arisztotelészi predikabilia-tanra vonatkozó megállapításait értelmezzük, nem szükséges, hogy kilépjünk Pauler Arisztotelésszel kapcsolatos megjegyzéseinek köréből. De az analízist, amelyet egyetlen idézetben végeztünk el (s azon sem kimerítően), az *Irodalom és szocializmus* bármely Arisztotelész-hivatkozásán megismételhetnénk, nagyjából ugyanez a kép tárulna elénk. A szellemi háromszög megfejtése tehát egészen egyszerűen az, hogy a költő Arisztotelészre vonatkozó ismereteit Paulernek a görög filozófusról írott könyvéből és más műveiből szerezte. Németh Andor emlékeztetésének az a kitétele, hogy barátja Arisztotelészt és Paulert tanulmányozta, úgy is értelmezhető, hogy a kettő egybeesett, azaz a költő a magyar gondolkodó *Aristoteles*-könyvét olvasta. Aminthogy a lecke-könyv beírása tényszerűen is ezt a feltevést igazolja. Nem fér hozzá kétség, hogy a professzor „görög philosophiáról” tartott, s a költő által hallgatott előadásainak egyik főhőse, mi több: pozitív hőse a „Stagirita” volt.

⁶⁸ ARISTOTELES, *Organon*. (Bp. 1979.) 20.

⁶⁹ Itt kell megemlítenünk, hogy József Attila olvashatta magyar nyelven a *Metafizika* első könyvét Simon József fordításában. Megjelent az Athenaeum 1916-os évfolyamában. Ez a könyv azonban nem tartalmazza azt a problematikát, amivel az *Irodalom és szocializmus*ban József Attila birkózik.

⁷⁰ PAULER, *Aristoteles*, 48–49. (Pauler egyébként a *Katégoriák* könyvének 5. fejezetét jelölte meg fejtegetése forrásaként. Itt Arisztotelész valóban részletesen tárgyalja a kérdést, de csak olyan példákat hoz, mint az *Organon*ból vett fenti idézetben, amely idézet épp a *Katégoriák* 5. könyvéből származik.)

⁷¹ ARISTOTELES, *Organon*. (Bp. 1979.) SZALAI Sándor, *Az Organon keletkezésének és az arisztotelési szillogisztika szerkezeti felépítésének főbb kérdései*, XL.

⁷² *Logika*, 157.

József Attila tehát a *Metafizika* és az *Organon* „kócos” Arisztotelésze helyett egy Pauler által „megfésült” Arisztotelészből indult ki. Nem magát a görög gondolkodót, hanem Pauler Arisztotelész-interpretációját értelmezte tovább – részben a magyar filozófustól származó szempontok szerint. Ezért tartottuk fontosnak hangsúlyozni a tanulmány bevezető részében Pauler arisztotelizmusának tényét. Véleményünk szerint ő volt az, aki a klasszikus görög filozófia, s azon belül a peripatetikus bölcsélet kultuszát fölnevelte a költőben. Lehet, hogy a pauleri filozófia épületének a platóni oldal a főhomlokzata, de József Attila nem ezt a főhomlokzatot bámulta meg, hanem az arisztotelészi kapun lépett be az épületbe. Látni fogjuk, az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetét nem érthetjük meg e szellemi háromszög fennállásának folytonos figyelembevételével. József Attila paulerizmusa nélkül nem értelmezhető Arisztotelész-követése, arisztotelizmusának figyelmen kívül hagyása pedig a pauleri befolyás megértése elé állítana akadályokat. Aki helyesen olvassa az *Irodalom és szocializmust*, annak számára Arisztotelész felbukkanó nevének vagy valamely nézetének háttérében mindig meg kell jelennie a magyar filozófus alakjának is.

A tiszta logika elvei az Irodalom és szocializmusban

Az az eszmei tartalom, amely a három, alapvetően különböző szellemi egyéniséget, a görög filozófust, a Horthy-rendszer professzorát és a szocialista költőt összefűzte, s amely mindhármuk gondolkodásában centrális szerepet játszott: „*a végtelen regresszus lehetetlenségének elve*” volt. Az alapelv egyik eredeti, arisztotelészi megfogalmazása így hangzik: „A filozófiai iskolázottság hiánya . . . , ha valaki nem tudja, hogy mikre kell és mikre nem kell bizonyítékot keresni: mert hiszen egyáltalában lehetetlen mindent bizonyítani. Ez ugyanis azt jelentené, hogy *a végtelenbe mennénk vissza*, s akkor úgysem jöhetne létre bizonyítás.”⁷³ Ilyen és ehhez hasonló fejtegetésekkel a *Metafizika* számos pontján találkozunk, s a filozófus egy-egy probléma tárgyalása során következetesen érvényesíti a belőle eredő konzekvenciákat.

Pauler rendszerében – mint láttuk – kiemelkedő szerep jut ez arisztotelészi elvnek, olyannyira, hogy a magyar filozófus kortárs méltatója ennek átvételében és továbbfejlesztésében jelölte meg rendszerének egyik legfőbb eredeti vonását: „Mi az igazán új és eredeti Pauler bölcséletében? . . . az arisztotelesi bölcsélet éltető idegének (*a regressus in infinitum lehetetlensége* a logikai, metafizikai és etikai területen) *biztos kiboncolása és szerves továbbgondolása* . . . az ő bölcséletének is az a tengelye, amit éppen ő oly mesteri kézzel az arisztotelesi bölcsélet alapidegének mutatott ki: a regressus in infinitum lehetetlensége alapján az abszolútum mint a relativumnak föltétele.”⁷⁴ Az idézetben foglalt állítás a gyakorlatban azt jelenti, hogy Pauler mindhárom könyvében lépten-nyomon hivatkozott erre az elvre és soha nem mulasztotta el megemlíteni, hogy ezen a ponton Arisztotelész felfedezését kamatoztatja. Ez tette alkalmassá őt a közvetítő szerep betöltésére az antik bölcselő és a szocialista költő között: „De magában a korrelativitás elvében is rejlik egy további *tétel* – olvassuk pl. a *Bevezetésben* – melyet nagy jelentőségénél fogva már itt külön ki kell emelnünk, ti. az, hogy *a feltételezett dologra nézve a feltételek száma sohasem lehet végtelen. Ezt a 'végtelen regresszus lehetetlensége' elvének fogjuk nevezni; felfedezője Aristoteles.*”⁷⁵

József Attila, amikor az *Irodalom és szocializmusban* félreérthetetlenül leszögezi kapcsolódását ehhez a régi bölcséleti felismeréshez, voltaképpen Pauler megfogalmazását visszhangozza: „elméleti tétel nyomában is elindulhatunk . . . Ez a *tétel* így hangzik: *a feltételek száma nem lehet végtelen. E tétel Arisztotelesz nevéhez fűződik és mint a végtelen regresszus lehetetlenségének elve ismeretes. Ezt az elvet én elfogadom.*”⁷⁶

Az elv elfogadása nem önmagában, hanem folytatása, azaz tulajdonképpen a belőle szükségképp eredő további lépések miatt rendkívül lényeges. Az első lépés Pauler szerint a végtelen regresszus lehetetlensége elvének érvényesítése a logika területén, azaz a logikai alapelvek megfogalmazása: „A logiká-

⁷³ ARISTOTELES, *Metafizika*. (Bp. 1936.) 102.

⁷⁴ Pauler Ákos emlékkönyv. SCHÜTZ Antal, *Pauler és a keresztény bölcsélet*. 55., 56.

⁷⁵ *Bevezetés*. 32.

⁷⁶ JAÖM III. 89.

ban Aristotelesnek köszönjük annak a megállapítását, hogy *minden logikai functio bizonyos végső, már tovább nem igazolható logikai alapelvek érvényét teszi föl*” – írja Aristoteles-könyvében.⁷⁷ „Aristotelesnek egész rendszere ezen az alapelven épül föl, így a logikában *minden logikai functio bizonyos végső, már tovább nem igazolható alapelvek érvényét teszi föl*” – ismétli meg a költő csak-nem szóról szóra a filozófus mondatát.⁷⁸

Arisztotelész a *Metafizikában* ilyen, tovább nem igazolható, de legbizonyosabb alapelvként az *ellentmondás elvét* jelöli meg: „Nyilvánvaló tehát, hogy a szóban forgó elvnek valamennyi elv között a legbizonyosabbnak kell lennie. S ezek után meg is mondjuk, hogy melyik az: lehetetlen, hogy egy és ugyanaz az állítmány egy és ugyanazon alanyhoz egyszerre és ugyanazon vonatkozásban . . . hozzá is tartozhassék, meg ne is. Ez a legbiztosabb alapelv, mert ez hordozza magán a fent megjelölt követelményt. Lehetetlen ugyanis, hogy valaki abban a véleményben legyen, hogy ugyanaz a dolog van is, meg nincs is.”⁷⁹

Pauler a *Bevezetésben* is, és *Aristoteles-könyvében* is hűségesen közvetíti a Stagirita által megállapított elvet, de saját rendszerébe csak kritikailag továbbfejlesztett változatban építi be: „Az első két princípium: az azonosság és az ellentmondás elve *egy közös alapvető tételben foglalható össze*, mely így hangzik: ‚minden dolog csak önmagával azonos’. Mert ha minden dolog önmagával azonos, akkor nem azonos más dologgal s így jogosultak vagyunk az azonosság elvét oly módon kifejezni, hogy minden dolog csak önmagával azonos. E princípiumot mi is az *azonosság elvének* (princípium identitatis) nevezzük s a logikai alapelvek sorában *elsőnek tartjuk*.”⁸⁰

Az eddig leírtak alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy József Attila mindkét alkalommal, amikor említi az *Irodalom és szocializmusban* az első számú logikai alapelvet, nem Arisztotelész nyomdokain halad, hanem Paulert követve az azonosság elvének nevezi azt, és ő is úgy látja, hogy ez magába foglalja az ellentmondás elvét: „álljunk meg az *azonosság elvénel*. ‚Minden dolog azonos önmagával’. Figyeljük meg, hogy ez a végső logikai alapelv csak csupán logikai alapelv, vagyis csak annyit jelent, hogy minden gondolati tárgyat annak kell elgondolnunk, ami. *Ezért esik vele egybe* a másik logikai alapelv, az ellentmondás elve. Ti. csak akkor gondolkodunk helyesen, logikusan, ha egyik állításunk nem mond ellent a másiknak.” „Az *első* ilyen logikai alapelv az azonosság elve: minden dolog azonos önmagával. Csak ennek a tételnek értelmében és föltételezésével tudunk gondolkodni.”⁸¹

Az *Irodalom és szocializmus* idézett részleteiben József Attila a pauleri rendszernek legközvetlenebbül Arisztotelészre visszavezethető mozzanatait emelte ki. De tévedés lenne azt hinni, hogy a tiszta logika József Attila értekezésére gyakorolt hatása az ilyen hivatkozásokra korlátozódik. Pauler egyik alaptételét, amely döntően befolyásolta a szabadelődás gondolatmenetét: a *korrelativitás elvét*, a költő *nem említette* – „csupán” *alkalmazta*: „minden dologhoz, mint *feltételezetthez (relativumhoz)*, valami *feltétlen (absolutum)* tartozik . . . nincs relativum absolutum nélkül . . . ez más szóval azt teszi, hogy bármely relativum feltételeit nyomozva, végül is egy oly *első tagra* kell bukkannunk, melynek már nincs további feltétele, azaz amely már nem relativum és épp ez első tagot nevezzük e vonatkozásban absolutumnak”.⁸² Említene nem kellett, hiszen ez az elv egyrészt benne rejlik mindhárom logikai alapelvben, másrészt pedig a végtelen regresszus lehetetlensége más aspektusból ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg. Viszont az alaptételnek van egy olyan mozzanata, amelyet *szükségképpen* alkalmaznia kellett a logikai alapelvek jellemzése során. Ez pedig a logikának, az igazságok világának *polarizálása* abszolútumra és relativumokra, feltétlen és általuk feltételezett dolgokra, első tagokra és a belőlük következő tagok hosszú sorára.

Fentebb láttuk, hogyan állított szembe József Attila Pauler nyomán „*minden logikai functiót*” „*végső, már tovább nem igazolható* alapelvekkel”, relativumokat abszolútumokkal. A költőnek ez a rövid megjegyzése csak a jéghegy csúcsa, amely a korrelativitás-elv polarizáló szemléletmódjának és egy vele összefüggő kutatási módszernek elsajátításáról árulkodik. E szemléletmód a maga extenzitásával

⁷⁷ PAULER, *Aristoteles*. 139–140.

⁷⁸ JAÖM III. 89.

⁷⁹ ARISTOTELES, *Metafizika*. (Bp. 1936.) 101.

⁸⁰ *Bevezetés*, 27.

⁸¹ JAÖM III. 89.

⁸² *Bevezetés*, 32.

bontakozik ki Paulernek azokban a fejtegetéseiben, amelyekben a logikai alapelvek helyét és rangját a tételek, igazságok világában kijelöli. A számtalan, egymást variáló megfogalmazásból csak néhány fontosabbat emelünk ki: József Attila *már tovább nem igazolható* alapelvekről írt. Tegyük hozzá: ezek Pauler szerint *bizonyításra nem is szoruló evidenciák*, szemben a *bizonyítást igénylő kijelentésekkel; autonóm* tételek, szemben a *heteronóm* tételekkel. Az előbbieket *egyetemes*, az utóbbiakat *részleges* érvényűek. Azok *alapul* szolgálók, ezek: *levezetettek*. Azok *függetlenek*, ezek *függőek*. Az alapelvek tehát tartalmukban *legismertebb*, *legvilágosabb* és *legszabatosabb* igazságoknak minősülnek, míg minden más igazság *kevésbé ismert*, *homályosabb*, *bizonytalanabb* náluk.

Alapelvek és tételek e polárisan szembeállított rendszerében találunk egy korrelatív fogalom párt, amely az abszolútumok és relativumok *megismerésének módjára* vonatkozik, s amellyel az *Irodalom és szocializmusban* játszott szerepénél fogva külön kell foglalkoznunk: „Emberi megismerésünk szempontjából ezek főjellemonása az – írja az abszolútumokról Pauler – hogy *közvetlenül ismerjük fel* őket, azaz a tudatunkban való felmerülésük azonos elismertetésükkel.”, s ezt a gondolatot is Arisztotelésznek tulajdonítja, mint aki „már tudatában volt annak, hogy azt, ami ősi, ami alapvető, ami már levezethetetlen, azt *csak közvetlenül: mai terminológiával kifejezve intuitio által* ragadhatjuk meg”.⁸³ Pauler tehát az abszolútumok intuitív, szemlélet általi megismerését relativumok diszkurzív, fogalmak segítségével történő megismerésével állította szembe.

Fentebb említettük, hogy a korrelativitás-elv polarizáló szemléletmódjával együtt a költő egy tudományos módszert is elsajátított. E metódus nem más, mint a *pauleri redukció*, amelyet a filozófus *Logikájában* így jellemezett: „A korrelativitás tételének érvényével függ össze, hogy minden tudomány... a maga körében a relativumhoz, azaz a 'függő' dolgokhoz abszolútumot, azaz 'független' dolgokat keres. Vagyis minden tudomány az általa vizsgált dolgok sorozatának oly kiindulópontjait keresi, melyek már tovább nem magyarázhatók, de amelyek érthetővé teszik a nyomukban fakadó dolgok sorozatát.”⁸⁴ Ez az a módszer, amellyel József Attila az *Irodalom és szocializmusban* megalakította a maga művészetbölcseleti koncepcióját.

E módszer alkalmazása abban nyilvánult meg, hogy a költő a tiszta logika Arisztotelészre visszavezetett elveinek érvényét *kiterjesztette* a művészet területére. Hangsúlyozzuk: a *művészet* területére, de *nem az esztétikáéra*. Művészetbölcseletét nem kívánta a görög filozófus esztétikai nézeteire építeni. E nézetekről persze a költő nem a *Poétikából* szerzett tudomást, hanem – mint az alábbi összehasonlítás mutatja – Pauler *Arisztoteles-könyvéből*: „*A végtelen regressus lehetetlenségének* elve határozza meg az arisztotelesi ethika alaptanításait is. Hasonlóképpen kapcsolódik e rendszerbe az *aestetika*. Láttuk ugyanis, hogy *bölcselőnk* tanítása szerint itt is kimutatható *oly végső tárgy, amely szép már önmagánál fogva, amelynek megjelenése tesz bármit is széppé.*”⁸⁵ Pauler ismertetése így került át az *Irodalom és szocializmusba*: „Az *arisztoteleszi esztétikának* szintén ez az *elv* az alapja. Azt állítja *hibásan* ennek a helyes elvnek az értelmében, hogy kell lennie *egy végső tárgynak, amely már önmagánál fogva szép és amelynek a megjelenése tesz bármit széppé.*”⁸⁶ József Attila elutasító gesztusa nem közvetlenül Arisztotelésznek szólt. Az *Irodalom és szocializmusban* és más írásaiban is, magának a szépségnek a problémáját zárta ki a művészetről való eszmélkedéseinek köréből és az esztétikától, amelynek a szépség központi kategóriája, elhatárolta magát. Ezzel az állásponttal, amelyre feltevésünk szerint bizonyos crocei ösztönzések radikális végigvitele eredményeként jutott, itt nem szükséges részletesebben foglalkoznunk.⁸⁷

Annál figyelemreméltóbb tény, hogy a tiszta logikai tapasztalatoknak a művészetre való átvitele nem közvetlenül történt. A költő az igazságok legmélyebb rétege és a műalkotások közé beiktatta a *metafizikai szférát*, ami József Attila-i értelemezésben magát a *valóságot* jelentette. Egy bizonyos pontig ebben a művelésben is szorosan Arisztotelész–Pauler nyomában haladt: „Az, ami Arisztotelést a logikában naggyá teszi, ugyanaz okozta, hogy a *rendszeres metafizika megalapítójává* is válhatott. Vala-

⁸³ *Bevezetés*, 18., illetve: PAULER, *Arisztoteles*, 52.

⁸⁴ *Logika*, 39.

⁸⁵ PAULER, *Arisztoteles*, 144.

⁸⁶ JAÖM III, 90.

⁸⁷ Ezt a kérdést részletesebben tárgyaltuk *József Attila és Benedetto Croce* c. tanulmányunkban. ItK 1980. 561–580.

mint az előbbi szempontból a *végtelenségig való regressus lehetetlenségének* felismerése által fedezte fel a logikát mint rendszert, akkép itt is hasonló módon jár el.⁸⁸ – olvassuk a magyar gondolkodó könyvében. József Attila pedig így lépett át a logikából a metafizika területére: „De a *végtelen regresszus lehetetlenségének elvén alkotja Arisztotelesz Metafizikáját is.*”⁸⁹ A bölcsészkar professzora és a szocialista költő még a következő lépést is együtt tette meg. Pauler: „A létezők legegyetemesebb határozmányainak nyomozásában is az a belátás vezet, hogy *kell a létező világban is bizonyos végső mozzanatokra* bukkannunk, *melyekből minden változás, minden keletkezés és elmúlás megérthető. E mozzanatok a materia és forma, a potentia és aktus, . . .*”⁹⁰ József Attila: „Kimondja alapjában, hogy *a létező világban is kell* legyenek olyan *végső mozzanatok, amelyekből az egész megérthető. E mozzanatok* szerinte és az én felfogásomnak megfelelően *is a matéria és a forma; a matéria mint potentia és a forma, mint aktus.*”⁹¹

„Szerinte és az én felfogásomnak megfelelően is” – fejezte ki Pauler anonim segédletével Arisztotelesz való egyetértését a költő. Az egyetértés ezen a ponton megszűnt, de a fiatalember a magyar gondolkodó segítségét a Stagiritával folytatott vitájában is igénybe vette. A vitatott kérdést, amelyben az *Irodalom és szocializmus* szerzője szembehelyezkedett az antik bölcselővel, Pauler idézett utolsó mondatának befejező szavai tartalmazzák: „E mozzanatok *a materia és forma, . . .* melyek elemzése *a végső mozgató, Isten létezésére vezet.*” József Attila saját metafizikájában nem biztosított helyet istennek: „Arisztotelesz azonban, mint mondtuk, *eltér a helyes állásponttól* és azt állítja, hogy *a matéria meg a forma feltételeznek egy végső mozgatót, amely nem más, mint az isten.*” – írja, majd alább így folytatja: „A *végtelen regresszus lehetetlenségének* elve tehát nemcsak *a logikában*, hanem az alapprobléma-cselemben, *a metafizikában is* helyesen forgatható, azonban *nem a theológia*, hanem a dialektika értelmében.”⁹² Ez utóbbi idézet forrása az *Arisztotelesz-monográfiában* így hangzik: „a *végtelen regressus lehetetlenségének elvéből* hajt ki az egész peripatetikus *logika és metaphysika. Ez utóbbi betetőzése a theologia*, amely nem függeléke, de *legbensőbb veleje Arisztotelesz metaphysikájának.*”⁹³ Az istentől megfosztott és dialektikusan felfogott metafizika abszolútumát a költő így határozta meg: „Mert a létező világ *végső mozzanata*, amelyből minden megérthető, nem az isten, amellyel semmi sem érthető meg, hanem a *metériának* meg a *formának* az egymásban valósága, a *potenciának* meg az *aktusnak* az egymásban léte, vagyis a *létező tevékenykedőnek* a saját *tevékenységével* való dialektikus azonossága – *végső fokon a világegész.*”⁹⁴

Nem lenne tanulság nélkül való elemezni, hogyan viszonyul ez az interpretáció és kritika Arisztotelesz *Metafizikájához*, s az *Irodalom és szocializmus* ehhez az analízishez bőven szolgáltat anyagot, de erről itt le kell mondanunk. Fontos viszont leszögeznünk, hogy az abszolútumhoz, a *világegész* fogalmához és a relatívumhoz, e *világegész mozzanataihoz* a költő úgy jutott el, hogy az alapprobléma területén „forgatta” a *végtelen regresszus lehetetlenségének* elvét, azaz – pauleri értelemben vett – *metafizikai redukciót* hajtott végre.

Intuicionizmus és logizmus összeépítése az Irodalom és szocializmusban

Az így megkapott korrelatív fogalom-pár birtokában lépett át József Attila a metafizikából a művészetbölcsélet területére. Ezzel a lépéssel azonban nem gondolatoktól üresen hagyott szellemi pusztaságba hatolt be. Fontos eredmények és fölvetett problémák álltak már *készen, megfogalmazva*, amikor a metafizikai redukció eredményei megszülettek. Művészetfilozófiai koncepciójának kifejtését az *Irodalom és szocializmusban* a költő azzal kezdte, hogy visszautalt ezekre a kész előföltevésekre: „*Megállapítottuk*, hogy a művészet nem szemlélet, mint Croce beszéli, De szemléleti, hiszen formában való,

⁸⁸ PAULER, *Arisztotelesz*, 141.

⁸⁹ JAÖM III. 89.

⁹⁰ PAULER, *Arisztotelesz*, 141.

⁹¹ JAÖM III. 89–90.

⁹² JAÖM III. 90.

⁹³ PAULER, *Arisztotelesz*, 142.

⁹⁴ JAÖM III. 90.

márpedig a forma szemléletileg folyó tevékenység.”⁹⁵ A „megállapítottuk” múlt idejével József Attila a szabadelődés egy korábban felolvasott részletére emléktette hallgatóit, ahol „Croce Benedetto intuicionista esztétikájával” vitatkozott.⁹⁶ De az intuíció problémájának megtárgyalása nemcsak az előadás menetében előzte meg a metafizikai redukciót, hanem abban az értelemben is korábbi volt, hogy a József Attila-i művészetbölcsélet genezisének első szakasza az intuíció tanával történt megismerkedés és szembenézés volt, s csak ezután következett a „világegész”-probléma megfogalmazása.

Hogy helyesen értsük a költő művészetbölcséleti eszmélkedése e két, időben egymásra következő szakaszának, s az értekezés gondolatmenete két ízületének összefüggését, röviden meg kell említenünk az ItK 1980 5–6. számában megjelent *József Attila és Benedetto Croce* című tanulmányunk néhány konklúzióját.⁹⁷ Ezek a következők: József Attila művészetbölcséletének genezisééről attól az időponttól kezdve beszélhetünk, amikor a költő, a *crocei* esztétika alapján állva elfogadta „a művészet: intuíció” tételét. Eredeti művészetfilozófiai álláspontjának kialakítása útján megtett első fontos lépése azonban az volt, hogy – egyelőre az intuicionista esztétika keretei között maradván – lényeges pontokon szembe fordult az Estetica szerzőjének egyes tételeivel és különbséget tett a közönséges és a *művészi intuíció* között. Az utóbbi fogalmát intellektuális elemmel gazdagította, *ihletnek* keresztelte át, és kizárólagosan neki tulajdonította a művészi tény: az alkotó tevékenységet éppúgy, mint annak eredményét, a műalkotást. A költő gondolkodásának középpontjába ettől kezdve az *intuíció és az ihlet megkülönböztetése*, egymáshoz való viszonyának meghatározása, az ihletnek a szellemi tevékenységek rendszerében való elhelyezése került. Ahhoz azonban, hogy ezt a maga elé állított feladatot megoldhassa, Croce általa ismert művei nem nyújtottak elegendő segítséget. A *tovább lépés* érdekében másfajta tudományos eredmények, *másfajta filozófiák* felé kellett tájékozódnia.

Nos, e nyitott kérdés megoldása az *Irodalom és szocializmus* megírása idején került napirendre, és a másfajta filozófiák közül az ihlet tanának kifejtése során a költő elsősorban a pauleri („arisztotelészi”) bölcsélet bizonyos eredményeire támaszkodott. Ennek a körülménynek állandó figyelembevétele azért igen fontos, mert az eddigi magyarázatok nemegyszer a költőtől idegen szempontokat vittek a szövegbe, mintegy lefordították azt más filozófusok nyelvére, s így többé-kevésbé eltorzították értelmét. Az értekezésbe foglalt művészetbölcséleti koncepciót tehát a továbbiakban úgy értelmezzük, hogy a költő tételeit a *crocei*–pauleri kettős forrásra vezetjük vissza. Az ily módon interpretálandó szövegrészlet terjedelmileg alig több másfél oldalnál a kritikai kiadás prózai kötetében.⁹⁸ Azért tekintjük mégis a mű művészetbölcséleti koncepciójának, mert az addigi gondolatmenet nagyrészt ezt a fejtegetést készíti elő. Miután pedig megfogalmazta, a költő újra meg újra visszatér rá és más-más változatban többször újrafogalmazza. Aztán egyes mozzanatait részletesen kifejti, végül az egészet tágabb összefüggésben alkalmazza.

A koncepció megfogalmazása során József Attilát az a kérdés foglalkoztatja: képes-e a költő egyetemes érvényű igazságokat kimondani a valóságról? Eljuthat-e a lírikus spekulációtól mentesen, tisztán művészi eszközökkel az abszolútumhoz? Lehetséges-e abszolútum a szemlélet birodalmában? Válasza természetesen: „igen”, s ezt az igenlő választ fejt ki Croce és Pauler segítségével. A fejtegetés lényege az *ihlet* és az *intuíció* fogalompár megfeleltetése a metafizikai redukció eredményeként megkapott *világegész* és *mozzanatai* korrelatív fogalompárral, azaz az intuíció–ihlet szembeállításnak relativum – abszolútum korrelációként történő újraértelmezése, a művészet szellemiségének metafizikai (ma leginkább így mondanánk: ontológiai) megalapozása. Nem más tehát, amit József Attila tesz, mint hogy *crocei* indíttatású *intuicionizmusát* a pauleri *tiszta logika* keretébe illeszti, a pauleri redukció módszerét alkalmazza, a végtelen regresszus lehetetlensége elvét „forgatja” a *crocei* intuíció világában. Ahol Croce szerint minden: egy műalkotás, az ég színe, egy pohár víz „csak intuíció”, oda az *Irodalom és*

⁹⁵ JAÖM III. 91.

⁹⁶ JAÖM III. 85.

⁹⁷ A két tanulmány – mint az eddigi hivatkozásokból is kiderült – számos ponton összefügg egymással, ezt az írást az említett cikk gondolatmenete szerves folytatásának tekintjük.

⁹⁸ Az *Irodalom és szocializmus*nak azt a részletét tekintjük a művészetbölcséleti koncepció elsődleges kifejtésének, amely a JAÖM III. 91. oldalán a „Megállapítottuk, hogy a művészet nem szemlélet...” kezdetű mondatból kezdődik és a 93. oldal „(Vö. „gyönyörködtetés”).” mondatból zárul. Mivel minden idézet ebből a részletből származik, külön nem jegyezteljük az idézett mondatokat.

szocializmus szerzője, kezében a „világégesz” és „mozzanatai” szellemi fegyverével belépve, a legnagyobb fokú megosztottságot: abszolútumok és relatívumok polaritását viszi be.

Igen fontos, hogy a koncepció első, látszólag paradox kijelentését: a művészet nem szemlélet, de szemléleti – pontosan értelmezzük, mert itt határolódik körül a terület, amelyen a költő költészet-filozófiáját felépíteni szándékozik. A kijelentés két oldala valójában nem ellentmondásban, hanem megengedő viszonyban van egymással: „A művészet ugyan nem szemlélet (más, több, mint szemlélet), mégis szemléleti jellegű.” S ha így értjük a tételt, akkor láthatóvá válik, hogy a művészet számára kijelölt terület: az *intuício birodalma*. A kijelentés első mozzanata: „A művészet nem szemlélet” pedig „csak” azt érzékelteti, hogy amit itt a költő közvetlen adottságként talál, tehát az egyes intuícioikat, nem fogja önmagukban költészetként elfogadni. Ha értelmezésünk helyes, akkor ezzel a fejtegetésben a redukív beállítottság *jelenlétét* ismertük fel, amely ugyan mindig az adottságokból indul el, de csak azért, hogy tőlük a legtávolabbra, a legtágasabb egyetemességhez jusson el.

Ezután a redukív alapállásból fokozatosan kibontakozik a redukív módszer. A költő annak leszövegésével kezdi, hogy intuíciónal egyetemességekhez, s a legegységesebbhez, a világégeszhez nem juthatunk el, „a világégeszet nem szemlélhetjük”, létére csak értelmünk következtethet. Az eddigiekből egy újabb alapvető tétel következik: „*Szemléletünk számára csak a világégesz mozzanatai adottak* – a mozzanatok elnyelik szemléletünk elől az egészet.” E kijelentés nem más, mint a „*sámára adottak*” kifejezés révén az intuício *megfeleltetése* a metafizikai relatívumoknak, a világégesz mozzanatainak, azaz az intuício *relatívummá* minősítése. A következő lépés annak bemutatása, hogy ha az intuíciónak világában maradnánk, belekerülnénk a végtelen regresszusba: „*Szemléletünk átlép az egyik mozzanatról a másikra és így tovább*. Tehát benne volna a végtelen regresszusban, *ha nem volna, ami megállítaná*.”

A feltételes mondatban egy burkolt kérdés, a művészetbölcseleti redukció alapkérdése rejlik: „Mivel állíthatnánk meg az intuíciónak e végtelen regresszusát?” A világégesz, a valóság abszolútuma nem akaszthatja meg e szakadatlan áramlást, mert – mint fentebb láttuk – nem szemlélhető, csak értelemmel, közvetve ragadható meg. Így körülíródik az, amit a költő keres: olyan valami, ami egyszerre *végző is*, meg intuitív, azaz *szemlélhető is*: „kell lennie végző szemléleti mozzanatnak”. Erre a mozzanatra redukív útja végén úgy „bukkan rá”, mint Arisztotelész az első mozgatóra, Pauler a logikai alapelvekre: „mi más volna ez a szükséges végző szemléleti, ha nem *műalkotás*?” A redukív visszakövetkeztetés utolsó akusztás, a „*rábukkanást*”, rácsodálkozást az idézett mondat látszólag bizarr, hányaveti, valójában – a pauleri utasítások értelmében – igen pontosan helyénvaló „*mi más volna ez*” kifejezése képvisel. S logikai sorrendben ezután következik a fejtegetés harmadik alapvető mozzanata: a művészet megfeleltetése a világégesznek, a műalkotás *művészetbölcseleti abszolútummá* minősítése: „a művészet nem más, mint a nem szemléleti végző világégesz *helyébe való teremtése* egy végző szemléleti egésznek”.

A gondolatmenet azonban így még nem teljes. A műalkotás a metafizikai abszolútumnak csupán *tárgyi* oldalról megfelelője, míg a szemléletet a költő „munkája közepette” vizsgálta, s a metafizikai relatívumokkal, rájuk vonatkozó *tevékenységként* hozta összefüggésbe. A soron következő feladat tehát a *művészi cselekedetnek* a világégeszre való vonatkoztatása volt. Ezt a vonatkoztatást a fenti idézetben mint „*helyébe való teremtést*” jelöli meg a költő.

Ennek a kifejezésnek pontos magyarázata fejtegetésünk egyik végcélja, a József Attila-i művészetbölcselet értelmezésének egyik legfontosabb feladata. Megoldása érdekében célszerű felidéznünk Pauler felfogását az abszolútumok és relatívumok *megismerésének módjáról*. Említettük, hogy a filozófus szerint a bizonyíthatatlan, végző alapelveket, az abszolútumokat az intuíciónal egy nemével ragadjuk meg, míg a bizonyítható-bizonyítandó igazságokhoz, a relatívumokhoz diszkurzív úton jutunk el. Az abszolútumokat birtokba vevő közvetlen ész-belátás azonban az intuíciónak valóban csak „egy neme”. A másik intuitív szférát Pauler a relatívumok világában találja meg: „Aristoteles . . . két csoportra osztja minden megismerésnek már elemi, tovább nem igazolható kiindulópontjait: ezek ugyanis bizonyos logikai princípiumok és bizonyos adott tények összessége.”⁹⁹ „. . . két ponton vesz föl szükségképpen közvetlen felismerést: egyrészt a legegységesebb alapelvek és törzsfogalmak, más-

⁹⁹ Bevezetés, 87.

részt a legegységibb mozzanatok tudatosítása terén”.¹⁰⁰ Pauler a közönséges intuíciónál a következőképpen különbözteti meg az alapelvek intuitív megismerésétől: „Az előbbi fajta közvetlen felismerés tényeket ismer fel, melyek logicitását teljesen talán sohasem látjuk át – míg az utóbbi közvetlen bizonyosság, azaz az evidencia igazságokat ismer fel, vagyis röviden: az előbbi létezésről, az utóbbi érvényességről értesít.”¹⁰¹

Ha az *Irodalom és szocializmus* szerzője elfogadná a filozófus nézetét a metafizikai abszolútum intuitív megismerhetőségéről, akkor a művészi cselekedetet a tényekről tudósító közönséges intuíciónál szemben evidenciát felismerő, egyetemes intuíciónak tekintené, tehát a művészi cselekedetben a *leképezési*, ábrázolási, passzív mozzanatot hangsúlyozná. Láttuk azonban, hogy szerinte a végső világ-egész nem szemlélhető. Ebben a vonatkozásban, következésképp, nem osztja Pauler („Arisztotelész”) fentebb idézett felfogását. De a művészi cselekedet következtetés, közvetett felismerés sem lehet, mert József Attila szerint a „spekuláció” idegen a művésztől. A művész tehát sehogy sem alkothat úgy végső szemléleti egészet, hogy valamilyen módon leképzné a világegészet. A metafizikai és a művészet-bölcseleti abszolútum nem az ábrázolt – ábrázolás viszonyában áll egymással, az utóbbi az előbbinek nem tükörképe. Azt mondhatnánk: a kettő párhuzamos, egyenrangú egymással, helyettesítheti egyik a másikat, amennyiben a maga szférájának mindkettő abszolútuma.

Az a művészi cselekedet, amely a világegészel egyenrangú, de azt nem másoló abszolútumot hoz létre, nem lehet más, mint az előbbi helyébe az utóbbi *teremtése*, s mint ilyen, az akció oldaláról maga is abszolútuma a művészetbölcseletnek: azaz *ihlet*. Ez a teremtő tevékenység megőrzi intuitív természetét, amennyiben a világegész nincs adva számára, azaz csak *az intuíciónál által leképezett közvetlen adottságokkal*, (illetve reflexív jellegűtől megfosztott, intuíciónál változtatott értelmi ismeretekkel)¹⁰²: valóságelemekkel, a világegész mozzanataival *dolgozhat*. Ám szemben a közönséges intuíciónál, amelyek tehetetlenül, folyton-folyvást egyik közvetlen adottságról a másikra lépkednek, az ihlet megállítja a végtelen regresszust, *kiválaszt* bizonyos intuált valóságelemeket, s *megrögzíti* azokat. A kiválasztás és megrögzítés: világteremtő mozzanatok, olyanok, mint a világosság elválasztása a sötétségtől az idők kezdetén. E mozzanatokkal ugyanis az alkotó a világot két részre: kiválasztott abszolútumokra és elhanyagolt relatívumokra osztja; egyes intuíciónál abszolút helyzetbe emel, míg az intuíciónál tömege továbbra is a műből kizárt relatívum marad. Tehát bizonyos relatívumokból, szemléleti adottságokból *maga teremt* abszolútumot, világegészet, amely ennél fogva szemlélhető is lesz. Ezért az ihlet nemcsak anyagát, hanem tevékenységének eredményét tekintve is intuitív tevékenység.

A végső szemléleti egészet, mint a neve is mutatja, a befogadó intuíciónál ismerheti meg, s a szemlélet útján valamilyen egyetemes érvényűnek jut a birtokába. A kész műre, s a befogadói magatartásra nézve tehát József Attila nem tagadja az egyetemes szemléletet, az abszolútum intuíciónál által történő megismerését, amit az alkotói cselekvés ismertetése során a metafizikai abszolútum esetén tagadott: „A műalkotás . . . a szemlélet számára alkot egészet, szemléleti végsőt a nem szemléleti, de valóságos világegész helyébe.”¹⁰³ A művészet területének ebben a tartományában a költő érvényesnek tekinti egyes és egyetemes intuíciónál fentebb idézett pauleri („arisztotelészi”) szembeállítását. Az ihlet azonban *több*, nemcsak a közönséges intuíciónál, hanem a művészi abszolútum intuitív megismerésénél is, mert maga teremt az abszolút tárgyat az egyetemes szemlélet számára.

¹⁰⁰ PAULER, *Arisztoteles*, 29.

¹⁰¹ *Bevezetés*, 77.

¹⁰² József Attila a húszas évek végén született írásaiban számol a versbe került értelmi, intellektuális elemekkel. Ezek azonban a műalkotásban véleménye szerint elveszítik logikai szerkezetüket, megszűnnek ítéletek lenni. Az alkotó intuíciónál „pusztítja össze”, illetve olvasztja össze őket. L. erről részletesebben az It 1980. 3. számában (607–628.) és az Itk 1980. 5–6. számában (561–580.) megjelent cikkünket.

¹⁰³ JAÖM III. 95.

Természetes dolog, hogy alkotók által írott művészetbölcseleti rendszerek középpontjában az alkotói tevékenységgel és annak termékével, a művel kapcsolatos nézetek állnak. Láttuk, így volt ez József Attila esetében is. Azt is láttuk: e centrális kérdéseket a költő intuicionizmus és tiszta logika szembesítésével és szintetizálásával válaszolta meg. A crocei és a pauleri befolyást persze e rendszer más övezeteiben is megtalálhatjuk, sőt, az értekezés bizonyos pontjai csak akkor válhatnak igazán érthetővé, ha megvilágítjuk eszmetörténeti háttérüket. Minderre a jelen munka keretei között nem térhetünk ki. Befejezésül azonban végig kell gondolnunk azokat a következményeket, amelyekkel értelmezésünk jár az értekezés *történeti helyének* kijelölése terén.

Arisztotelész neve, a végtelen regresszus lehetetlenségének elve, és körülötte – rendkívül tömören – az egész elemzett művészetbölcseleti koncepció *először* az 1929–1930 fordulóján írott és 1930. január elején megjelent Babits-pamfletben, *Az Istenek halnak, az Ember él* c. ún. „tárgyi kritikái tanulmányban” fogalmazódott meg: „Az anyag *végtelen*, határtalan. És noha *minden egyes dologban* rábukunk a lélekre, a *dolgok egyetemének* lelke mégis elsikkad előlünk. Hiszen a dolgok egyetemét *nem szemlélhetjük közvetlenül*, mint teszem azt, *egy cseresznyefát*, hanem legföljebb *elmélkedhetünk róla*. A szellem így *bele is veszne* az anyag végtelenségébe, ha egyáltalán *beletörődne* abba, hogy kívülre is legyen valami, ami határtalan. Ez az elme számára *örület* volna, a képzelet számára *képtelenség*, a lélek számára – ne tessék mosolyogni – *világhiány*. De éppen emiatt az ész addig serénykedett, míg nem fölfedezte az *arisztoteleszi „végtelen regresszus lehetetlenségének” elvét*. A képzelet addig csapongott kép után a képtelenségben, míg meg nem teremtette a mithoszokat. A lélek pedig e legnagyobb szűkség okából átlényegül *ihletté*, amely *a szemléletlen világegész helyébe szemlélhető műegészet alkot*. Műalkotáson kívül egészet soha nem szemlélünk. Az ihlet tehát a szellemnek az a minősítő ereje, amely az anyagot végessé teszi. Ezek szerint *a mű közvetlen egyetemesség*, vagy szem előtt tartva, hogy belsejében kimeríthetetlen, *határolt végtelenségnek* is mondhatjuk.”¹⁰⁴

A figyelmes olvasó az eddigi elemzések során megismert fogalmak egész sorát fedezheti föl az idézett részletben. Különösen érzékletesen szemlélteti a költő a végtelen regresszust és a reduktív módszert. Az előbbit úgy írja le, mint beleveszést az anyag végtelenségébe, mint örületet és mint képtelenséget. A reduktiót, a végtelen regresszus lehetetlensége elvének értelmében való cselekvést pedig úgy magyarázza, hogy a szellem az örületbe, a képtelenségbe nem nyugodhat bele, s ezért addig serénykedik, csapong, míg nem határhoz: abszolútumhoz el nem érkezik. Az ihlet így a szemléleti *végtelen regresszus redukciójának*, határolásának eredményeként alkotja meg a *közvetlen egyetemességet*, a művet.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a tanulmány egyik méltán leghíresebb részlete, a „szallagúthasonlat” nem más, mint az elemzett és az imént fogalmi nyelven idézett művészetbölcseleti koncepció gyönyörű allegóriája. A költő ebben a példázatban a közvetlen egyetemesség *befogadását* írja le rendkívül szemléletesen: A formaművész által kézen fogva vezetett utas, a *befogadó*, gyönyörködés, az elébe táruló látvány (szemléleti adottságok) *puszta szemlélete* (intuíció) révén végül is szallagúton feljut egy hegy csúcsára (abszolútum) és innen végül *egyszerre szemlélheti* az egész panorámát (egyetemes szemlélet): „Hasonlattal élvén, formaművész kézen fog egy ismeretlen tájon, egy ismeretlen hegy lábánál. Szallagúton vezet fölfelé, egyre szűkülő körökben. Az első lépésre is tájat látunk. E tájra azonban a szallagúton fölfelé haladván észrevétlenül másik táj terül, hiszen közben északról keletnek, majd pedig délnek és nyugatnak megyünk. De így visszajutunk újra északra. Ekkor már főntebb vagyunk, de ugyanarra tágul szemünk, amire egy körrel lejjebb és mégis mást látunk. Most egyetlen pillantásra fölfogjuk mindazt, amit előbb északról és részben északkeletről meg északnyugatról szemlélünk. Fönn az ormon azután *egyszerre nézhetünk* a szelek *minden iránya* felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van. *A csupaszem utas egyetlen metszetlen kör közepén találja magát, egyívű éghajlat alatt*. Csak maga az ósvény tűnt el a növényzet között. Hát ez a formaművészet.”¹⁰⁵

¹⁰⁴ JAÖM III. 48.

¹⁰⁵ JAÖM III. 50.

Ezek után úgy tetszik: a művészetbölcseleti koncepció a Babits-pamfletben lényegében készen van, az *Irodalom és szocializmus*ban a költő csupán megismétli, valamivel kevésbé utalásszerűen, oldottabban, kevésbé áttételesen újra kifejti azt. S bizonyos értelemben ez így is van. Van azonban a tárgyi kritikai tanulmányának egy rövid részlete, amely a két írás közötti *alapvető* különbségre világít rá: „a műforma magának az *emberi ihletnek* tárgyasult ereje, a valóság-alak pedig az *isteni ihleté*. Mármost ha túlmegyünk a fölületes tetszésen és nem azt vizsgáljuk, hogy ocsmány-e az édesanyánk bele, fön-séges-e a téli vihar a Kárpátokban, hanem tökéletes-e, miféle forma ez, tehát mifajta szellem gyúrta itt rettenthetetlenül az anyagot, — akkor valóságbölcseletet (metafizikát) csinálunk; és csinál naponta mindenki, bármennyire is szitkozódjanak ellene a bambák, az elme öngyilkosai. *A valóságot elemezvén Istenhez jutunk, a múltól az ihlethez, az észben kívül az egyetlenhez, ami az állattal szemben emberre tesz.*”¹⁰⁶

Érdemes ezzel az idézettel összevetnünk Paulernek Arisztotelész metafizikáját ismertető, fentebb, az *Irodalom és szocializmus* szövegével már szembesített mondatát: „E mozzanatok a materia és forma, a potentia és aktus, melyek elemzése a végső mozgató, *Isten létezésére* vezet.” Az alapvető különbség tehát a Babits-pamflet József Attilája és az *Irodalom és szocializmus* szerzője között az, hogy míg az előbbi elfogadja Arisztotelésztől az első mozgatót, azaz Paulertől Isten létezését, addig az utóbbi szerint ezen a ponton Arisztotelész — úgymond — „eltér a helyes állásponttól”. A költő 1930 januárja és az 1931-es év eleje között mintegy leemelte istent trónusáról, a paulerianus—arisztotelianus metafizikája csúcsáról, mivel „belőle, általa semmi sem érthető meg”, és új abszolút uralkodóként helyébe a „matériának meg a formának *egymásban* valóságát, a potenciának meg az aktusnak az *egymásban* létét, vagyis a létező tevékenykedőnek a saját tevékenységével való *dialektikus azonosságát* — végső fokon a világegészét” helyezte.

A két szövegrészlet, József Attilának a pauleri—arisztotelészi teológiához való e kettős viszonyulása azt mutatja, hogy a költő 1930 folyamán világnézeti fordulaton ment át. Szakított mesterei idealizmusával s materialista világnézeti alapokra igyekezett helyezkedni. Megtagadta a transzcendens szféra létezését, s immanens világmagyarázatra törekedett. Szabadulni kívánt a metafizika merevségeitől s dialektikus szemléletmód kialakításán fáradozott. Harcosan szembehelyezkedett mindenféle polgári osztályérdekkel s forradalmi szocialista szellemben ítélkezett a történelem dolgairól. Mindez mélyen áthatotta a szocialista szabadelőadás szövegét.

Hogyan befolyásolta ez a 180°-os fordulat a „tárgyi kritikai tanulmány” művészetbölcseleti koncepcióját? Ebben a tekintetben legcélszerűbb szemügyre venni, milyen változást hozott a József Attila-i abszolútum: az *ihlet* sorsában a két írás között eltelt egy esztendő? A Babits-pamflet idézett részletében az *ihlet* az ember és az isten formaadó tevékenységének *közös* neve. Azáltal, hogy az anyagnak formát ad, az *isteni ihlet* a világot teremti, az *emberi ihlet* pedig a műformát hozza létre. Istennel együtt az *Irodalom és szocializmus*ból az analogizálásnak ez a lehetősége tűnt el. Változatlanul megőrződött azonban a lényeg: a tehetetlen intuíciókkal szembeni hatalom: a művészi cselekedet kiválaszt, megrögzít, végtelenné tágít, eltakar, mint telihold a napot napfogyatkozáskor, teljes valóságnyivá nővel. Hatalma érvényesítése folytán az *ihlet* ugyan nem a teremtő abszolútummal, Istennel, hanem az őt leváltó abszolútummal, a világegészszel válik egyenrangúvá, amikor helyébe végső szemléleti egészet *teremt*. A cselekedet az *Irodalom és szocializmus*ban is megmarad abszolútnak, szabadnak, fenségesnek, csak épp fényét nem a túlvilágtól kapja, hanem maga kénytelen fényleni vagy árnyékolni.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a világnézeti fordulat lényegében nem kezdte ki az 1929–1930 határára született művészetbölcseleti koncepciót. Az *Irodalom és szocializmus* szerzője a Babits-pamfletben kifejtett „költészetbölcseleti formátum”-ra építette a korabeli szocialista ideológia által dialektikus és történelmi materialistának tekintett tételeket, köréje fonta a marxista filozófia elsajátított szempontjait. A szocialista szabadelőadásba foglalt „ihlettan” a crocei—pauleri ihletésű húszas évek végi gondolatrendszer marxista igényű továbbfejlesztése eredményeként jött létre. Annak a kérdésnek a kibogozása, hogy ez a marxi filozófiai örökség hogyan szövődött össze az elemzett szellemi képződménnyel, egy következő tanulmány tárgya lehet.

¹⁰⁶ JAÖM III. 58.

LA DOCTRINE DE L'INSPIRATION

(Attila József et Ákos Pauler)

Nous pouvons connaître la philosophie d'art d'Attila József mûr de son études écrite au tournant de 1930 et 1931, intitulée *Littérature et socialisme*. Mais ce qui rend difficile la compréhension de sa conception c'est la circonstance que son étude s'attache dans une très grande mesure à des traditions aujourd'hui peu connues de l'histoire des idées. Ses notions, les points de vue qui y figurent, rendent nécessaire entre autre que nous mettions à découvert la liaison du poète avec Ákos Pauler, représentant hongrois de la tendance purement logique de Bolzano et Husserl. La première partie de la présente étude vise précisément de s'acquitter de travail de découverte dans le domaine de l'histoire des idées. Le noyau idéologique de *Littérature et socialisme* est une conception de philosophie d'art que le poète a développée en amalgamant l'intuitionnisme de Croce et le logisme de Pauler. La seconde partie de l'étude entreprend d'interpréter la conception esthétique d'Attila József, qui peut être approchée parallèlement de deux directions et qui synthétise d'une manière originale les deux tendances spirituelles opposées. A la fin, l'auteur désigne la place de l'étude d'Attila József, à la base des résultats de ses analyses, sur la voie de l'évolution intellectuelle du poète.

DÁVIDHÁZI PÉTER

ARANY JÁNOS KRITIKAELEMLETE

I. Bevezetés: a normatív kritika hadállásai 1849 és 1867 között

A tények fölülbírálását igénylő attitűd, mely a már létrejött tények számbavételének és értékítélet-beni meghaladásának kettős követelményét támasztva lett jellegformálódva az 1849 és 1867 közti magyar szellemi élet különböző övezeteiben, a társadalomtudományokban is létrehozta sajátos alakzatait, még ha ezen a terepen látszatra egymásnak ellentmondó képződmények kialakításában vett is részt. A feltörekvő pozitívizmust késleltető, elkeseredett utóvédharcait vívó idealizmus itt ugyanis sokat zsákányolt ellenfele fegyvertárából; a korszerűnek érzett módszerekből megpróbálta magához hasonfítani mindazt, amit saját világnézete szolgálatába állíthatónak vélt, akár kölcsönös kompromisszumok árán is. A pozitívizmusban a társadalomtudományok igyekeztek pusztá módszert látni, mely némi módosítás után átvehető, s nem venni tudomásul, vagy elutasítani világnézeti előfeltevéseit és implikációit. Ez alighanem azért járhatott már kezdetben is meglehetősen sikerrel, mert a pozitívizmus, mint egy sor elmélyült tanulmány bizonyította, sosem volt teljessé kiépített világnézet, igazi filozófia: a metafizika elvetésével megfosztotta magát az ontológiai dimenziótól, hiányzott belőle az átfogó létértelmezés, s így megmaradt a gondolkodási mód szintjén, mely világnézeté váló kiegészüléséhez határain túli területeket kénytelen igénybe venni.¹ Ezért történhetett meg, hogy a szabadságharc és kiegyezés között a tények tapasztalati igazolásának követelményét a magyar társadalomtudomány mindinkább módszertani elvévé avatta, miközben nem volt hajlandó beérni a deskriptív regisztrálással és óvakodott a tények pozitívista kultuszának átvételétől. Nem tartotta elegendőnek „tárgyat tárgyhoz enyvezni”, hanem, mint Szalay megfogalmazása nyomán Csengery egész köre vallotta: a „pusztán empirikus” módszert elhárítva arra törekedett, hogy „felsőbb elvek világosságában láttassa a tényeket”². A tényeket nem önmagukban és önmagukért, hanem egy – szellemi természetű, sőt transzcendens – mozgás tüneteként, vagy legalábbis valamely mögöttes törvényszerűség megnyilvánulásként értelmezte. Erős tapasztalati ellenőrzésnek vetette alá őket, de abban már nem követte a pozitívizmust, hogy Occam borotvájával kimetsze mögüliük az őket hordozó, empirikusan nem bizonyítható entitásokat. Az egyoldalú, spekulatív dedukció helyett a korabeli magyar társadalomtudomány fő művelői készséggel helyezték át a hangsúlyt az indukcióra, s Francis Baconnek, aki többjükre gyakorolt, mint Eötvös magáról elismerte, „nagy befolyást”³ azonnal védelmére siettek Justus von Liebig támadása ellen⁴, a teljesen önmagára utalt indukció tehetetlenségével és távlattalanságával azonban tisztában voltak. Azt még nem ismerték föl, ami később a neopositívizmus kritikájának egyik átütő érve lesz, hogy a tények körvonalazódása milyen nagy mértékben függ az elmélet

¹ NÉMETH G. Béla; *Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., 1976.

² CSENGERY Antal, *Szalay László*, in *Csengery Antal összegyűjtött munkái* I–V. kötet. Bp., 1884. (2. kiadás) (A továbbiakban: CSAÖM) II. 327–328.

³ EÖTVÖS József, *Bacon In, Bárány Eötvös József Összes Munkái* XII. kötet. (Tanulmányok) Bp., 1902. 254.

⁴ Vö. GREGUSS Ágost, *Baco védelme Liebig ellen* (1863) in *Greguss Ágost tanulmányai* I–II. Pest, 1872. II., különösen 408–417.; Liebig álláspontját ld. Justus von LIEBIG, *Reden und Abhandlungen*, Leipzig és Heidelberg. 1874. 220–295.; a vita összefoglalását ld. SÖTÉR István, *Nemzet és haladás*, Bp., 1963. 608–614.

közegétől, legjobbjai azonban már eljutottak annak világos megfogalmazásáig, hogy bármennyire üdvös dolog tény és értelmezés lehetséges mértékű szétválasztása, a tényt önmagából kielégítően megmagyarázni nem lehet. (Ennek a felismerésüknek nem mond ellent, hogy megpróbálták a befogadásban rejlő beavatkozást, azaz annak irreleváns vagy torzító elemét – amennyire lehet – kiszűrni.⁵ Hasonlóképpen igényelték a többszörös történeti eredeztetést, miközben ragaszkodtak ahhoz, hogy az emberi teljesítmény több és más, mint a külső történeti hatások összegeződése. Kimutatták, hogy a verifikálható tények korai és kizárólagos kutatása az empirikusan bizonyíthatatlan naiv hit irodalmilag értékes produktumait hagyta veszendőbe menni. A történelmi tény tárgyilagos feltárására törekedve sem tévesztették szem elől, hogy pusztá megvalósulása sem szükségszerűségére, sem értékére nézve nem adhat igazolást; az értékrendszerrel való szembesítés előtt vagy anélkül a merő létezés semmit sem tehet jóváhagyandóvá. Egyszóval a tények pozitívista módszerekkel ellenőrzött regisztrálását megpróbálták a tények ítéletbeni meghaladásával kiegészíteni.

A tények felülbírálásának ugyanez a kettős törekvése érvényesült abban is, ahogy a kor irodalomkritikusai a normatív kritika eszményét védtek a két szélsőséges, de egymással csak első pillantásra ellentétes tévút: a tények szemellenzős meghaladását abszolutizáló preskriptív, illetve a tények értékmentes számbavételét abszolutizáló deskriptív kritika képviselőivel szemben. Az előzőt jobbra az előttük járt nemzedékekben látták megtestesülni, az utóbbit az utánuk jövőben, s egyforma határozottsággal utasították el mindkettőt. Az *Athenaeum* kora, fejtegette 1853-ban Kemény Zsigmond a Pesti Naplóban, nemcsak azért nem lehetett az önálló magyar kritika aranykora, mert Bajza és társai Lessingtől és Schlegeltől kölcsönözték elveiket s „inkább betanult, mint átgondolt kiindulási pontok” vezérelték őket, hanem azért sem, mert a vitás eseteket idézetek mechanikus ráolvasásával döntötték el, „mintha *Corpus Juris*-szal lenne dolguk, melyet csak alkalmazni kell a fennforgó tényekre.” Kemény szerint sem logikai következetességük, sem eleven és érdekfeszítően polemikus stílusuk, sem igényességet ébresztő szigoruk nem feleltetheti ezt a fogyatékoságukat⁶, s hasonló önállótlanágot állapít meg Erdélyi János is.⁷ Az érzéketlenül rideg és minden mást figyelmen kívül rekesztő normaérvényesítést Arany elvből ellenezte,⁸ s Gyulai is kifejtette, hogy milyen sok múlik a normák alkalmazási módján: „az elvek alkalmazása szintoly erős pártokat szül, mint maguk az elvek, (...) mérték és alkalmazása mindig elvkérdés a kritikai lapoknál”. Bár Gyulai példaképnek tekintette az angol, francia és német kritikai lapok belső egységét, az elveiktől való olykori eltérésekre sokatmondó mentséget talált: „Mindez nem az elv ellenére történik, hanem az elv mellett sem kerülhető el, mert elvégre is sohasem lehet az életet egészen beszorítani az absztrakció formáiba, mert akármely rendszer is a legvégsőbb következményekig vive ritkán áldásos. A fődolog tapintatosan venni gyakorlatba a rendszert, az elvet s midőn módosítjuk is, folyvást szolgálatában állanunk.”⁹ Álláspont ezeknél érettebb aligha lehet: a norma merev foganatosítása nem szolgáltatna igazságot az élet gazdag differenciáltságának, s így az új mű precedens nélküli kezdeményeinek sem. A kor legjelentősebb kritikusai

⁵ ERDÉLYI János, *Verumati Baco* in E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Iona. Bp., 1981. 306.; ARANY János, *Költemények Szász Károlytól*, in Krk. XI. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla, Bp., 1968. 189.

⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér*, in K. Zs., *Élet és irodalom*, Szerkesztette TÓTH Gyula. Bp., 1971. 257–258.

⁷ ERDÉLYI János, *Egyéni és eszményi*, in E. J., *Válogatott művei*. Bp., 1961. 223. A szabadságharcot megelőző kritikáról más érvekkel, de ugyancsak erős fenntartásokkal nyilatkozik SALAMON Ferenc is *Arany János és a „népiesség”* című tanulmányában, in *Salamon Ferenc, Irodalmi tanulmányok* I–II. Bp. 1889. I. 20–21., és Gyulai Pál is *Bajza összegyűjtött munkái* című kritikájának második részében, in GYULAI Pál, *Bírálatok, Cikkok, Tanulmányok* sajtó alá rendezte BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár. Bp., 1961. 24–30., főleg 24–25. Mindannyiuk ítéletével szemben áll Zilahy Károly egyoldalú dicsérierődő Bajza „lángszelleméről” és „nagy elméjéről”. In *Zilahy Károly válogatott művei*, Kiadta VARGHA Kálmán. Bp., 1961. 198.

⁸ Arany János Tompa Mihályhoz, 1854. június 23. In *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése* (A továbbiakban: HIL) III. Bp., 1888. 352–353.

⁹ GYULAI Pál, *Egy pár jegyzet a „Visszatekintés” című cikkekre* (1861), in *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*, Bp., 1927. 38–40.

azért fordultak el a preskriptív kritikától, mert az mindig mechanikusan érvényesíti normarendszerét, egyoldalúan abszolutizálja a normatív értékelés mozzanatát, miközben az értékelő normaképzés ikermozzanatának jelentőségét nem ismeri föl, s így a kritikát a teremtő, továbbfejlesztő, vagy hegeli fogalommal: megszüntetve megőrző kultúra letéteményeséből a holt civilizáció magatehetetlen kövületévé fokozza le. A preskriptív kritika ugyanazt teszi a normákkal, amit a deskriptív a tényekkel: felülbírálásuk jogáról lemondva teljesen alárendeli magát nekik; s miként a deskriptív kritika nem ismeri föl, hogy a tények értékelő meghaladása nélkül nincs mód deskripcióra (hiszen például a leírás máris szelekciót, a szelekció értékelést tételez föl), ugyanúgy a preskriptív sem képes belátni, hogy minden norma értelmezésre szorul, s a mű precedens nélküli többlete olyan egyedi szituációt teremt, amelyben az értelmezett normát, folytonossága átmentésével, tovább kell fejleszteni. Elméletileg hasonló hibát követnek el más-más területen: az értékmentes leírás ábrándját¹⁰ kergető deskriptív kritika a tények értékelő meghaladását véli kiiktathatónak, a norma felülbírálása nélküli ítékezés délibábjáért rajongó preskriptív kritika pedig a normák meghaladását. A fent idézett álláspontok összekötéséből kirajzolódó kritikafelfogás mindkét veszélyt igyekszik elkerülni.

Így a rugalmas és gondolkodó normakezelés eszménye, mely normarendszerük föl nem adását, s indokolt esetben módosítását egyaránt magában foglalta, elhatárolta őket a másik végtelmtől: az értékelő normákat eleve kiküszöbölni vágyó deskriptív kritikától is. Ennek elutasítása 1849 és 1867 között nagyrészt ki nem mondott alapelv maradt, s alapos kifejtésére csak akkor került sor, amikor már égető szükség volt rá, mert a deskriptív, s vele karöltve az impresszionista, merőben szubjektív és relativáló kritika a küszöbön toporgott, sőt jószerivel már be is nyomult: a századvégen. Gyulai lankadatlan problémaérzékenységgel neszelt fel térkövetelésére, így például *A Hét* 1890. évi 22. számában, s Alexander Bernát cikkéből biztos kézzel emelte ki a szimptomákat legszemléletesebben hordozó két mondatot: „Aki nem a szabályok szemüvegén nézi az irodalmat, hanem saját szemével lát, nem a maga szívvel érez, az már számot akar adni élvezetéről, mindenekelőtt az író tehetségét, gondolatait, érzelmeit, személyiségét vizsgálja, mint a természettudós, aki a növényt nem bírálja, hanem leírja. Nekünk fájdalom, nincs *deskriptív* kritikánk, nekünk csak bíránk és bakóink vannak.” A kritikatörténeti kontextus ismeretében lehetetlen e követelés időszerűségét, sőt részben jogosultságát tagadni, elméleti igényrel vizsgálva mégis gyorsan kiütközik tarthatatlansága. Gyulai is a súlyos gyakorlati következmények fölféjtésével kezdte: ha a kritikusnak csak ismertetnie szabad, s értékítéletet mondania nem, hogyan tudósíthat élvezetéről és hogyan mutathatja be az író egyéniségét? A kérdés mögött valószínűleg az a helyes felismerés húzódik meg, hogy maga a leírás sem képzelhető el az értékelés mozzanata nélkül, hiszen már az elkerülhetetlen tárgyválasztás, részletválogatás és aránykialakítás hallgatólagos értékítéletekre támaszkodik. Alexander ezt követő nyílt leveléhez pedig a Budapesti Szemlében azt a megjegyzést fűzi, hogy az elmélet olykor valóban „csinálmány”, „de vajon a benyomás mindig csalhatatlan-e s nem lehet-e a rokon- és ellenszenv, esetleges körülmények vagy éppen a rossz ízlés csinálmánya?” Amennyire lehetetlen tehát Gyulai szerint a tiszta deskripció, ugyanannyira kétes megbízhatóságú a pusztá impresszió. Gyulai utóvédharca itt az egymásra szoruló s ezért óhatatlanul szövetkező deskriptív és impresszionista kritika egyesített programtörekvése ellen irányult, mely a kritikát a természettudomány módszerének hitt merő leírásra és a befogadás alanyi élményének közvetítésére akarta korlátozni. Ha a trónkövetelő kevesebbet kért volna, igényét ma is jogosnak éreznék: ideje volt már a preskriptívbe hajló kritikán számon kérni a mű iránti fogékonyságot, a méltányosabb leírást, az immár merev szabályalkalmazás jótékony kiegészülését. A feltörekvő új kritikai irány azonban ennél sokkal többre, újnak vélt hozadéka teljhatalmú elismertetésére vágyott. S ez, kritikaelméleti fogyatékosságán túl, már olyan magasabb érdeket is sértett, melynek a kritika éppen az irodalom szolgálatán túlmutató, világképformáló aspektusa jóvoltából lehet mindenkori képviselője. Ezért hat ma is helyénvalónak a Gyulai rövidke eszme-futtatása végén fölcsapó pátoz: „megtagadni a bírálat jogát, annyi, mint a gondolat szabadságát igazni le, ehhez pedig senkinek se joga,

¹⁰ Ezen a ponton osztjuk Szegedy-Maszák Mihály nézetét: „az irodalom értékmentes megközelítése hiú ábránd.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A felvilágosodás és a romantika tragikum-értelmezéseinek néhány jellemző vonása értékelméleti szemszögből*, in Sz. M. M., *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*, Bp., 1980. 27.

se ereje.”¹ S itt ismét megvilágosodik a két látszatra ellentétes tévút, preskriptív és deskriptív kritika egyik közös pontja: mindkettő gondolatellenes, mert mindkettő megfosztja az embert az önálló és tudatos értékvalasztás világnézetalkotó, s így önmeghatározó gesztusától. Az egyik eleve kész normák vak foganatosítására kötelezi, a másik az esetlegesen létrejött, vegyes értékű képződmények közömbös regisztrálására, a világ tárgyainak és önnön benső élményének pusztá leírására szorítja: mindkettő azt a lényegi mozzanatot iktatja ki a kritikából, mely méltóságának egyik záloga. 1849 és 1867 között a magyar kritikában szerencsés egyensúlyba került a normatív értékelés és az értékelő normaképzés; s részben a tényfelülbírlás attitűdjének kritikaelméleti következményeként a korabeli irodalomkritika általában elvetette a preskriptív, illetve deskriptív kritika kínálkozó tévútjait, hogy a normatív kritika sajátos, érett változatának elméletét és gyakorlatát hozza létre.

II. 1. Arany kiindulópontja: az irodalomtörténeti tények természete

Arany János kritikusi életművében a tényfelülbírlás attitűdjé nemcsak a jelenségek értékelése szempontjából jut elméletformáló szerephez, amennyiben arra az előfeltevésre támaszkodik, hogy valaminek a megléte nem jelenti értékességét is egyben, hanem a jelenségek magyarázata szempontjából is, amennyiben még egy előfeltevést sugall: valaminek a létrejötte nem jelenti egyben azt is, hogy úgy kellett lennie és nem is lehetett volna másként. Mindkét vonatkozásban sokatmondó Hebbel-bírlata, amelyben az eposz kivésését fájlalja, lehetséges okain töpreng és gyógy módot javasol rá. Határozottan szembefordul azokkal, „kik minden tény, jelenet okát magokból a tényekből szeretik kimagyarázni, állítván, hogy azért van úgy, mert másképp, nem lehet”². Arany itt kétféleképpen is állást foglal a tények bálványozása ellen: egyrészt azt az előfeltevést utasítja el, mely szerint a tények pusztá létezése annak bizonyítéka, hogy egyedül lehetségesek és szükségszerűek, másrészt azt, hogy ezzel a szükségszerűséggel már kimerítően meg is magyaráztuk a jelenségeket. Egyike ez azoknak az eseteknek, amikor finom elméleti érzéke kortársai érvelésmódjának logikai gyöngéire tapint rá; észreveszi a körben futó látszatmagyarázatot, mely szerint valami azért olyan, amilyen, mert olyannak kellett lennie, s azért biztos, hogy olyannak kellett lennie, mert olyan. Ennek a gondolkodás módnak a képviselői az eposzok nagy megrikulását azzal magyarázzák, hogy „az eposz többé nem lehetséges”, hiszen „a jelen kor, politikai és társadalmi zilált jelleme, vagy inkább jellemhiánya miatt semmi egyébire nem képes, mint örökös lyrában bugyogtatni meghasonlott kedélye hánykódó érzelmeit”³. E körkörös magyarázat alaptalan magabiztosságán Arany azzal üt rést, hogy ilyen jellegű átmeneti korok nagyszerű eposzt produkáltak már, ezért a szükségszerű kauzális kapcsolat nem mutatható ki. A jelenség kétségbevonhatatlan tény tehát, de elképzelhető volna máshogyan, annál is inkább, mert a korjelleg determináló hatása nem olyan erős, hogy ne lehetett volna másként is. Ráadásul a magyarázat „nyolc egyedi természetű dolgokat általánosít, s ezer meg ezer különféle tüneményt egy kalap alá von”⁴ hiszen egyetlen tényezővel próbálja helyettesíteni az eposz kivésésének számos okát, melyek egyike, a lírai lángész, Petőfi sikerének fejlődésmeghatározó befolyása, ami viszont tény, de nem üdvös. Íme Arany egyetlen gondolatmenetén belül a tényfelülbírlás attitűdjének két legfőbb s az irodalomkritikára nézve legtermékenyebb elméleti következménye: valamely tényállás létezéséből sem becességére, sem szükségszerűségére nem lehet mintegy automatikusan következtetni; a tény önmagában sem elismerő értékítéletre, sem kielégítő magyarázatra nem ad elegendő alapot. Az irodalomtörténeti gondolkodásnak eszerint meg kell ismernie, de magyarázattal és értékeléssel meg is kell haladnia a tényeket.

Már a Hebbel-kritika főnti gondolatmenetéből is sejthető volt, hogy Arany a többletjelzős, többféle lehetséges ok együttes hatását figyelembe vevő magyarázat híve a differenciálatlan, monolitikussá szimplifikáló okadatulással szemben. *Irányok* című tanulmányában még plasztikusabban fejt

¹ GYULAI Pál, *Deskriptív kritika*, in *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*, Bp. 1927. 330–331.

² ARANY János, *Anya és gyermeke*, in *Krk. XI. 31.*

³ ARANY János, *Uo. 31.*

⁴ ARANY János, *Uo. 31.*

ki álláspontját. Elhárítja a „bölcselelő kritika” módszerét, „mely minden irodalmi tüneményt egy általános okfőre hajlandó visszavezetni” s egy-egy korban uralkodó irányt „mindig és egyedül a politikai vagy társadalmi helyzetből magyaráz”, úgyhogy „a mostani csaknem kirekesztő lyraiságot fatalis megnyugvással fogadja, mint ama helyzet egyedül lehetséges eredményét”. A fatalista bele nyugvást Arany nem fogadja el: a bölcselelő kritika vázolt okfejtését nemcsak szimplifikáló torzítása, hanem bénító hatása miatt is ellenzi. Fejtegetéséből az az aggodalom sejlik ki, hogy ha a társadalmi helyzet teljes mértékben determinálná az irodalmi művet, akkor sem változtatásra, a művész akaratának önálló érvényesítésére nem volna mód, sem a kritikus esetleges hibázató ellenvéleményének nem volna teljes létjogosultsága: bizonyos értelemben nem vádolhatjuk azt, aki nem tehetett másként. Ez az aggály nem volt alaptalan, legfőképpen kissé túl borúlátó. Ha a teljesen determinált mű csakis szükség szerűen és egyféleképpen jöhetett volna létre, az nem húzná ki a talajt a normatív kritika alól, mely végül is mindig post festum és elsősorban saját normái szerint ítél, nem pedig a mű újraírásának reményében és normáit csakis a szerző lehetőségeihez rögtönözve; a teljes determináció mégis szűkebb téren szorítaná a kritikát: végzettszerűen létrejött művek eleve kielégíthetetlen normák szerinti bírálataira korlátozná. Logikailag a determináció tanának elfogadásából tehát még nem feltétlenül következne, hogy a kritikának le kell mondania a normatív ítéletről, s mindent értékmentesként vagy éppenséggel egyöntetűen értékesként kell kezelnie; annyi azonban következne, hogy míg a művet valamely egyetemes érvényüként kezelt norma alapján fogyatékosnak ítelnénk, ezt minden esetben csak azzal a megszorítással tehetnénk meg, hogy a fogyatékoskosságot kiküszöbölő, teljes értékű mű megalkotására eleve nem volt mód. A kritika tehát, a latin feltételes mondat nyelvtanából kölcsönözve a hasonlat terminusait, a casus potentialis nyitottabb közege helyett a főnti értelemben mindig a casus irreális közegebe volna bebörtönözve. Az irodalom története azonban Arany szerint szerencsére úgysem ilyen lehangoló tanulsággal jár, hanem azt bizonyítja, hogy „a kor követelése mellett, néha azok dacára is, a fényes süker a *lángész sikere* az, mely darab időre megszabja a költészet irányát.” Igaz ugyan, hogy „végelemzésben” a lángész is „korának szülöttje”, ám „épen mert genie, ritkán folytatója is egyszersmind: sőt nem egyszer (. . .) meghasonlik azzal”. A lángész által mutatott irányt azért sem lehet kizárólag a kor jellemének tulajdonítani, mert „még akkor is tovább tart, midőn a társadalmi viszonyok, az eszmék, a kedélyek lényeges változáson mentek át”¹⁵. A teljes társadalmi determináltság tagadása tehát a művészet viszonylagos autonómiájának elismerése is egyben; Arany művészet és társadalom soktényezős kölcsönhatásában gondolkodik. Alighanem ezért is utasítja el azt az érvelésmódot, mely az egyes jelenségek értékének elismerő jóváhagyását a kikerülhetetlen meghatározottságra hivatkozva akarja igazolni.

Ha valami nemcsak tényszerűen bírt bizonyos tulajdonságokkal vagy értékekkel, hanem szükség szerű is volt, hogy éppen azokkal rendelkezzen, akkor ő, akár Gyulai, erre külön felhívta a figyelmet – ami közvetett bizonyítéka annak, hogy szerinte a tény egyébként önmagában esetleges, s csak a tény meghaladó magyarázat fedhet föl esetenkénti szükségszerűséget. Ilyenkor mintegy kivételes egybeesésként mutatta ki esetleges tény és szükségszerű törvény egységét, eltérően azoktól, akik ezt az egységet minden esetben eleve feltételezik. Szász Károly *Trencsényi Csájkjáról* írt kritikájában visszaemlékezik arra, hogy amikor pár évvel korábban Szász megmutatta neki tervbe vett műve „alaprajzát”, akkor ő, látván a szereplők és események „roppant tömegét”, még huszonnégy énekes epopoeára is sokallotta, nemhogy egy beszélyre. Szásznak sikerült ugyan kivitelezni tervét, az elkészült mű azonban, számos érdeme ellenére, igazolta a figyelmeztetés igazát, mely „a művészet örökkévaló törvényein” nyugodott: „a költemény legfőbb baja a tények és szereplő egyenlőségek roppant halmozásából ered, melyek közül amazoknak *cselekvénnyé*, ezeknek *jellemmé* fejlesztésére szűk a tér, az idő.” Ezúttal tehát olyan irodalmi tényre (illetve voltaképpen: tényből levezetni vélt és tény rangjára emelt értékítéletre) mutat rá Arany, amely azért lett olyan, amilyen, mert a művészet törvényei miatt nem is lehetett volna másképpen; egyetemes érvényűnek tekintett művészi törvényt avat kritikai univerzálivá, amelyre hivatkozva megerősíthető, hogy ami bekövetkezett, az előre megjósolható szükségszerűséggel és értékjellemzőkkel következett be. Ugyanígy fejt ki a viszonylag legjobban sikerült III. énekről, „miért, hogy e résznek *kell*ett legjobban sikerülni.”¹⁶ Ha tehát szerinte az irodalmi mű pusztá létezése és

¹⁵ ARANY János, *Irányok*, in Krk. XI. 156.

¹⁶ ARANY János, *Trencsényi Csák*, in Krk. XI. 83., 90.

esztétikai értéke közt nincs is egyenes logikai kapcsolat, bizonyos témák bizonyos feldolgozási kísérletének kudarca megjósolható.

Egy másféle példa Sein és Sollen esetenkénti egybeesésére: Arany szerint a közönségsikerből nem következik szükségszerűen az illető mű értékessége, hiszen számolni kell a „félreművelt” olvasó rossz ízlésével, ám „a tulajdon értelemben úgynevezett népet” nem érinti ez az ízlésromlás, s tartós tetszéséből legalábbis részértékre lehet következtetni: ha a népek egy „költői alkotás tetszik, hűzamosan, firól fira, kell lenni vagy a szerkezetben, vagy a jellemzésben, vagy az előadásban oly talpraesett valaminek, a mi e népszerűséget költőileg is indokolja.”¹⁷ Érdemes rekonstruálni a gondolatmenetben lappangó szillogizmust: (1) Tény, hogy egyes művek tetszenek a népeknek. (2) A népek jó ízlése van. (3) Tehát a nép tetszése esztétikai szempontból is szükségképpen igazolható; a népek tetsző mű (legalábbis részbeni) értékessége mintegy látatlanban megjósolható. A szillogizmus leegyszerűsített váza: (1) Valami tetszik a népeknek. (2) A nép ízlése jó. (3) Az a valami értékes. Szorítkozzunk most Arany – más szempontból esetleg vitatható – állításainak logikai szerkezetére: a (2) premissza nélkül, mely meghaladja az (1)-ben leírt tényállást, Arany nem merne a (3) konklúzióra jutni; a siker tényéből nem következtetne a siker jogosságára. Úgy mutat rá a siker esztétikai megalapozottságára, s ezúttal egyben tény és érték szoros kapcsolatára, mint a tényálláson túli tényezőtlől is függő s különössége miatt említésre méltó esetre, míg az önmagukban vett tények esetlegességének, azaz talán épp a bennük összegeződő hatótényezők együttes kiszámíthatatlanságának mindig tudatában van. Egy más kontextusban, másféle tényekről szólva, finom szociális érzékenységgel mutat rá esetlegességükre: „nagy önhittség volna, bármely nemzet és kor jeles költőiben, azt hinni, hogy azon nemzedékből, melyhez tartoznak, csupán ők hivatvák a költészet isteni szövétnekét lobogtatni kortársaik előtt. Igen, a körülmény őket emelte e díszes helyzetbe: de százan meg százan lehetnek az ekeszarvnál, a műhelyekben és egyebütt, kik, ha a sors kedvez, éppen úgy, vagy jobban betöltendék azon helyet, mint az ünnepeit koszorúsok.”¹⁸ Tény és érték, valamint tény és törvényszerűség széthajlásainak együttes felismerésére vall ez, mint az értekező prózáját különböző kontextusokban át- meg átszövő többi hasonló gondolata.¹⁹

Ezek egyike a problémának mintegy a fonákját, a tényekben rejlő esetlegesség másik oldalát világitja meg; nem azt immár, hogy ami megtörtént, az nem feltétlenül és kizárólag szükségszerű, tehát történnetel volna másképp is, hanem annak bizonytalanságát, hogy ami elvben megtörténhetett, az valóban meg is történt. Arany ragyogó logikai érzékkel fejti ki, hogy miért nem tud örülni a régi magyar krónikások forrásaikkal szembeni bizalmatlanságának, „e kora józanságnak”. Nemcsak azért, mert a magyar mitológia, mondavilág elvesztéséhez járult ez hozzá, s „a korai kritika dere hagyományos költészetünk virágait fonnyasztá el”, amelyért a „históriai nyereség” nem nyújt elegendő kárpótlást, hanem azért is – s szempontunkból ez a fontosabb –, mert a történeti hűséget módszerük ügysem képes szavatolni. Hiszen, ha egyszer a krónikások nagyrészt népi énekekből merítették anyagukat, „mivel biztosabb az átvett, mint a kihagyott részek hitelessége? Azért, hogy *valószínű* amit felhasználtak, következik-e, hogy *való* is egyszersmind?” Már az első magyar krónikások iparkodtak elválasztani „a történetileg valót a mesétől, költeménytől”, de e „kora lengedezése a kritikai szellemnek” nem jelenti azt, „mintha így már krónikásaink adatait habozás nélkül elfogadhatók: mert feltéve, hogy a hagyományból merítettek, csupán a *valószínű* tlen, de nem egyszersmind a *valótlant* is, állt módjukban eltávoztatni”. Arany itt saját fegyvereikkel diadalmaskodik a pozitívista verifikációs elv korai hívei felett; bebizonyítja, hogy a múlt rekonstrukciójánál a teljes bizonyosság igényével nem lehet a valóságot megállapítani, hiszen a valószínűtlennek tetsző híradások kiszűrése után még mindig nem tudjuk, a fennmaradó valószínű beszámolókból mennyi történt meg. Kiméletlen, de jogos igazságtéves, amikor a szellemi félműveltséggel, éretlen türelmetlenséggel magyarázza és sorolja együvé a valószínűségnek ezt a korai kultuszát.²⁰ A valószínűség elietett kritériummá avatását végső soron a tényekben rejlő esetlegesség mozzanatának ugyanaz a fölismerése utasítja el itt, amelyet más összefüggésekben megfigyelhettünk már nála.

¹⁷ ARANY János, *Gvadányi József*. in Krk. XI. 487.

¹⁸ ARANY János, *Töredékes gondolatok*, in Krk. XI. 552..

¹⁹ L. még ARANY János, *Tulipiros bokréta* In: Krk. XI. 63.

²⁰ ARANY János, *Naiv eposzunk*, in, Krk. X. kötet. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Mária. Bp., 1962. 270–273.

A tények túlzott presztízisének hasonló trónfosztási kísérletére bukkanunk akkor is, ha az irodalomtörténeti tények lehetséges megközelítésmódjainak egyik mindenkori vízvázlatzójára figyelünk: irodalomtörténeti folyamat és egyéni teljesítmény viszonyának megítélésére. Arany idevágó gondolatának összképeben a tényfelülbírálás stratégiájának jól ismert kettős hadműveletét fedezhetjük föl: a történeti folyamat figyelembevételét és meghaladását egyaránt szorgalmazza. Már Horváth János kiszemelgette azokat a megjegyzéseit, melyek a fejlődéstörténet tényeinek ignorálását elítélik; ez a kis gyűjtemény a folytonos, lassú és organikus fejlődés hívének mutatja Aranyt, aki belátja, hogy akár a természetben, a társadalom és az irodalom fejlődésében sinés ugrás, és káros az előzményeket semmibe vevő erőszakos beavatkozás.²¹ Ez azonban csak egyik oldala az éremnek, mert Arany legalább ugyanennyire ellenzi a történeti fejlődés tendenciáiba való beletörődést, s a determináló tényezők előtti fatalisztikus behódolást. Figyelembe kell venni, ami már létrejött, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy választott értékeink jegyében mit akarunk létrehozni; sőt, a meglévőt nagyrészt éppen a létrehozandó érdekében kell tanulmányozni. Jól mutatja ezt a kettősséget, ahogy a művész és kora kapcsolatát értelmezi: „Távol legyen, hogy az égi költészettől gyakorlati irányok szolgálatát követeljem; de nem én vagyok az első, észrevenni, hogy ép azon nagyszabású elméket látjuk a legsolidárabb kapcsolatban, legbensőbb viszonylatásban korokkal, nemzetökkel, melyek sötét századok homályán keresztül a szellem világitó tornyait emelték.” Homéroszra, Dantéra hivatkozik példaként, kedvelt Vergiliusára, aki „kora érzületét szedi mintegy gócba”, Miltonra, aki „az eset és váltás nagy titkait a theologiai mélyengés századában” énekl meg, Ariostóra, Camoënsre, végül „a régi dicsőség” koszorús dalnokára”, akinél „felismerjük a jánus-arcot, mely egyszerre múltba és jövőbe néz.”²² Másutt ezzel összhangban úgy véli, nem igazságos dolog „letudni valamely költő érdeméből, hogy az „idő árja” segíti; föltéve, hogy e külső segítséggel költőietlen módon vissza nem élt.” Itt általános érvényű tételként fogalmazza meg, amit fontosabb mint „viszonyhatást” idéztünk tőle: „melyik nagy költő nem egyszermind kora teremtménye; s a mint egyrésztől onnan meríti táplálékát, úgy viszont főérdeme éppen abban áll, hogy kifejezője bír lenni a közhangulatnak, s irányt jelöl, midőn ez irány még csak homályos sejtelem a sokaságnál”²³. Úgyszólván legkorábbi megnyilatkozásaitól megtaláljuk gondolatvilágában hagyomány és egyéniség, átvétel és önállóság, utánzás és újat hozó belső diszpozíció egymást kiegészítő, dialektikus fogalom párijait, melyek közül az utóbbiak sem kapnak kisebb hangsúlyt, mint az előbbieik.

Már 1847-ben azt írja Szilágyi Istvánnak, hogy az individualizálás elvének „az ember csak a nevét tanulja meg az aestheticából, a többi maga csinálja. (. . .) Az embernek magába kell szállani s onnan fejteni ki, a mit tud”²⁴. Iskolai használatra szánt tömör irodalomtörténeti áttekintésében Csokonai és Kisfaludy Sándor olyan „önálló szellem”, aki a korabeli „négy irány közül egyiknek sem hódolt feltétlenül; hanem követte saját teremtő lelke sugallatát.”²⁵ A *Töredékes gondolatokban* a poeta nascitur, non fit vélekedéséhez illeszt fontos megszorítást: igaz, hogy a költői talentum „isteni adomány”, de csak bizonyos „velünk született hajlamok” együttese, amelyhez még „nevelés”, „képezés” és „utánzás” kell hogy járuljon.²⁶ *Bulcsú Károly költeményeiről* írott bírálatában „a költő-egyéni szabad mozgás, fejlődés” gátjain töprengve a közélet hiányánál is beszűkítőbbnek véli Petőfi lángelméjének lenyűgöző hatását, mely a szándékos utánzástól a reminiscenciákon át a költői észjárás és kifejezés módjait megszabta. Ezzel szemben az egyéni tehetség fölszabadítását sürgeti, a gyógyymódot azonban, jellemző módon, éppenséggel nem az egyén költői hajlamainak önmagára korlátozásában látja: „sok tanulmánya a kül- s belföld remekíróinak kell még ahhoz, hogy az egyéni fejlődés szabadságát e szellem magábaszívó (abszorbeáló) hatalma ellen biztosítsuk.”²⁷ Az *Irodalmi hit-*

²¹ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, in H. J., *Tanulmányok*, Bp., 1956. 445.

²² ARANY János, *Zrínyi és Tasso*. in Krk. X. 427.

²³ ARANY János, *Gvadányi József*: in Krk. XI. 488.

²⁴ Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1847. szeptember 6-án. in Krk. XV. kötet. Sajtó alá rendezte SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István. Bp., 1975. 137.

²⁵ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatonban*, in Krk. X. 508.

²⁶ ARANY János, *Töredékes gondolatok*, in Krk. XI. 552–553.

²⁷ ARANY János, *Bulcsú Károly költeményei*. in Krk. XI. 108–109.

vallásunkból kiderül, hogy a Petőfi-epigonok költészetében nem magukat az átvételeket hibáztatja, hanem az igazi tehetség hiányát, mely mindig önállósággal párosul.²⁸ Végül ide kívánczok az *Irányok* eszmefuttatása, mely a kor költői terméséből a változatosságot és egységét hiányolja. Arany itt általánosságban elismeri, hogy a kor ziláltsága és jellegtelensége inkább a lírának kedvez, s hogy a korzúlással, uralkodó közhangulattal szemben, mintegy ár ellen úszva nehéz más műnemekkel kísérletezni, az elmúlt évtized költői termésének egyoldalú líraiságát azonban nem csupán innen eredezteti, hanem Petőfi géniusának meghatározó erejéből is: a lángész kora szülöttje és alakítója egyszerre mind. Még a „jobb elmék” sem tudnak menekülni az ő büvköréből, „egyesedéseket” képtelenek érvényre juttatni, öntudatlanul is hozzáidomulnak, ahelyett, hogy új utakat törve kiszabadulnának e „szellemi alárendeltségből”. Igaz, hogy a költészetben, akár a művészet többi ágában, „többé-kevésbé mindnyájan utánszók vagyunk”, s a született költőseni is a legkedvetlenebb fokon reked meg, ha el van zárva a költői hagyomány tanulmányozásától, ám ha van rá lehetősége, „villámgyorsan szedi magába mindazt, ami jó van előzőinél; alkotva pedig, habár olyat akarna is, aminő előtte lebeg, a benne lévő eredeti erő által egészen mást hoz létre.” A költői fejlődés számára az a legkedvezőbb, ha a jelölt sok példát és sokféle irányt láthat, mígnem ráel a saját hajlamának leginkább megfelelőre, felismeri tehetsége irányát, s az utánszók fázisain túljutva eredeti alkotásra képes: tanítványból mesterré válik.²⁹

Mindez a költői fejlődés lélektani dimenziójában fejezi ki külső meghatározottság és belső önelvűség, alakító környezethatás és velünk született diszpozíció, tények általi determináció és azokkal szemben érvényesíthető szabadság jellegzetes, korabeli összeegyeztetését. Ugyanabba az irányba mutat ez a dialektikus kettősség, amelybe Arany irodalomtörténeti és módszertani fejtegetései: a tényfelülbírási elvének kritikaelméleti alakváltozata felé. Amikor ugyanis nem tartja üdvösnek, hogy Petőfi lírájának sikere a költészet fejlődését a líra medrébe tereli, akkor a bevezetett tények valóságminősítő, precedensformáló, normává emelkedő presztízse ellen foglal állást, hiszen egy egész létező, valóságos irodalomtörténeti tendenciát ítél el egy meg nem valósult, tudatában őrzött norma jegyében. A tényfelülbírási ebben kifejeződő attitűdjének sajátos kritikaelméleti tartalma akkor domborodik ki legjobban, ha Arany gondolatmenetének margójára összehasonlításként odaírunk egy néhány évvel ezelőtti recenzióból kiragadott mondatot, mely egy későbbi és másfajta „lírizálódás” minősítése ellen szólva újpozitivistá s egyben impresszionista hangsúlyával valóságos ellentétét fogalmazza meg a tények értékelő meghaladására, normatív minősítésére törekvő egykori kritikus meggyőződésnek: „véleményünk szerint a lírizálódás és az egész modern irodalom *tény* és az irodalomtörténetész feladata, hogy a jelenséget leírja –, bármilyen normatív szemléletnek, dekadens és modern fejlődés polarizálásnak semmi helye nincs, csak jó és rossz művek létezhetnek.” Ez a szemlélet, mely a tények deskripciójára korlátoz, kizárja a normahasználatot, s mégis, nyilván impresszionista alapon, jó és rossz művek megkülönböztetésére hiszi magát képesnek, a maga dogmatikus magabiztosságával azt a tanulságot kínálja, hogy mai kritikánk gondolati színvonalának emelkedéséhez tetemesen hozzájárulhat a múlt századi kritikai hagyattal való alaposabb megismerkedés. A továbbfejlesztés szándékával ugyan, de mindenképpen végig kell gondolni mindazokat a válaszokat, amelyeket a mieinktől nem is olyan eltérő kritikaelméleti kérdésekre adtak, s föl kell tárnunk kifejtett vagy csak implikációkban lappangó, tudatosan tisztázott vagy részben kielemezetlenül hagyott előfeltevéseiket, hogy hozzá szoktasson saját előfeltevéseink tudatosításához és önkritikus mérlegeléséhez. Csak azon juthatunk túl, amit elsajátítottunk; a könnyelműen átugrott gondolati láncszemek hangzatos, de felületes állításokban lepleződnek le, melyeknek ingatag logikára alapozott épülete, szemben az elődök végigszenvedett, s ezért fogyatékoságai dacára is szilárdabb konstrukcióival, a gondolati ellenőrzés első érintésére úgy omlik össze, mint a kártyavár.

II. 2. Nézetek a kritikai objektivitás, racionalizáció és teljesség korlátairól. Kritériumfelfogása

Aranyank, kritikaelméleti előfeltevései tisztázásához, szembe kellett néznie minden bíráló örök problémájával: lehetséges-e az objektív kritika, s ha igen, hogyan s milyen mértékben? Álláspontja annyiban egyezett meg jelentős kritikustársaiéval, hogy ő is idegenkedett attól a válaszlehetőségtől,

²⁸ ARANY János, *Irodalmi hitvallásunk*. in Krk. XI. 405.

²⁹ ARANY János, *Irányok*. in Krk. XI. 154–157., 164–167.

melyet e kérdésre a pozitivizmus különböző iskolái napjainkig kidolgoztak. A pozitivizmusnak kezdetől fő törekvése volt a megbízható tudás kritériumainak meghatározása, s a mindenkori pozitivisták szemléletmód egyik fő ismertetőjege éppen az értékítélettel szembeni bizalmatlansága. Az irányzat fenomenalista és nominalista alapjellegeből következik, hogy az értékítéletektől és normatív kijelentésektől megtagadja az ismeret rangját. Fenomenalista kiindulópontja miatt az értékeket nem a külvilág objektív tulajdonságai közé sorolja, melyeket a tapasztalat igazolni képes, nominalizmusa miatt pedig, elveti az érzékelhető világon túli, magábanvaló értékrendszer lehetőségét, így az objektivitás meg-alapozhatóságát kétféleképpen is tagadja, s az értékítélet alapjául az ember önkényes választását, merő szubjektívizmusát, irracionális érzelmi reakcióját tekinti.³⁰ Eszerint tehát nem volna mód sem etikai, sem esztétikai objektivitásra, s az értékítéleteket legfőképpen korjellemző szociológiai tünetekként lenne érdemes komolyan venni, aminthogy ezt a két következtetést a neopozitivizmus egyik legbátrabb programadó műve 1936-ban nyíltan megfogalmazza.³¹ Ez a felfogás megsemmisítő csapást mérne az irodalomkritikára, melynek (szerintünk) lényegéhez tartoznak az értékítéletek és normatív kijelentések. A neopozitivizmusnak ez az egykor oly magabiztos érvelése azonban mai szemmel korántsem olyan félelmetes, hiszen abból, hogy az értékítélet meghaladja a szorosabban vett deskripciót, nem feltétlenül következik, hogy teljesen önkényes és nem lehet értelmes megvitatás tárgya. Nem vagyunk arra kárhoztatva, hogy megrekedjünk a szubjektív élvezet fogalmi nyelvre lefordíthatatlan, eredendően nem-verbális³² élményénél. Igaz, az értékhierarchia nem oly módon része a világnak, mint például fizikai ismertetőjegei, s az értékítéletek ontológiai státusa valóban más, mint természet-tudományos ismereteinké, de nem igaz, hogy önkényes választással teremtetjük őket és ellenőrzésükre nem volna mód. A normát és nézőpontot részben valóban a kritikus határozza meg, de közben tárgya sajátosságaihoz igyekszik igazodni. Tagadhatatlan, hogy az irodalmi mű gazdagsága és sokértelműsége miatt sem a különböző kritikusok értelmezései, sem értékítéletei nem esnek egybe, s a tárgy szerkezete nem képes a rá adott kritikai válaszokat egyneműsíteni, de sem a kritikai normákat, sem az ítéletet nem önkényesen alkotja meg a kritikus, s racionális megokolását adja, úgyhogy mind belső logikája, mind tárgyhűsége ellenőrizhető és racionális érvekkel vitatható. Az értékítélet valóban meghaladja a merő deskripciót, hiszen értelmezést és nézőpontot tételez fel, s ennyiben sohasem mentes a szubjektív beavatkozástól, de sohasem teljesen szubjektív, mert tárgyának objektív (bár bonyolult, s az eltérő értelmezések által többnyire más-más irányban egyszerűsített) szerkezete van, melynek segítségével a merőben önkényes értelmezést és ráépített értékelést meg lehet cáfolni. A jó kritika mindig annyira objektív, amennyire nézőpontja és normái tárgyszerűsége (relevanciája) megengedik; nézőpontja és normái pedig, melyek az ideálisan tökéletes objektivitást kizárják, hozzáférhetőek az elemzés és ellenőrzés számára. Kemény Zsigmondnak egy olyan kritika iránti követelményén, „mely gáncsait és dicséreteit egy ismert kiindulási pont, egy általa következetesen használt s mások által védett vagy tagadott, de mindenesetre misztériumnak nem látszó elmélet szerint kezelje”³³, valóban máig nem haladtunk túl.³⁴ Ha a nézőpont perspektíva-teremtő beavatkozásától mentes eszményi objektivitás tehát nincs is, részleges azért lehet; ennél fogva amikor a korszak irodalomkritikájának elméleti előfeltevései szemben állnak a kritikai objektivitást egészében elvető pozitivisták nézetével, inkább az ő oldalukon van az igazság. A feltörekvő pozitivizmus két kritikai hozadékával szemben, a deskriptív, illetve impresszionista kritikával szemben korszerűtlenebb álláspontot védenek, s érvelésükben olykor közelebb látszanak állni a XVIII., mintsem a XX. századhoz, mai szemmel mégis az ő tanításuk látszik időtállóbbnak. Arany kritikái, melyeket most ebből a szempontból vesszünk újra szemügyre, gazdag anyaggal bizonyítják ezt.

A kritikai objektivitásról vallott nézeteihez a kritika céljáról alkotott véleményét kell előre bocsátanunk, hogy az értékítélet szerepét bemérhessük az ő felfogásában. 1854. június 23-án Tompá-

³⁰ Leszek KOLAKOWSKI, *Positivist Philosophy. From Hume to the Vienna Circle* Harmondsworth, Middlesex. 1972. (Első, lengyel kiadás: 1966.) 10–11., 16–17

³¹ A. J. AYER, *Language, Truth and Logic* Harmondsworth, Middlesex. 1976. (Első kiadás: 1936.) 148–151.

³² F. E. SPARSHOTT, *The Concept of Criticism* Oxford. 1967. 110–112.

³³ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér*, in K. Zs., *Élet és irodalom*. Szerkesztette TÓTH Gyula. Bp., 1971. 260.

³⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond, Élet és irodalom* ItK. 1972. 722.

hoz írott levelében mélységesen elégedetlen a kritikai étellel, mert nincs igazi bírálót, „az az olyan, miből az író vagy tanulhatna, vagy büszkeséget, a jövőre kitartást, kedvet stb. meríthetne”; ami van, az vagy olcsó dicshimnusz, vagy durva szitok, s ha a kettő közt mégis akad valami, abban sincs sok köszönet: „előre kiteszik a rőföt egy tudós aestheticai értekezésben; aztán hozzá szabják a költeményt, s ha nem találják összeillőnek, kész a mocskok; ha pászolni vélik, akkor minden egyéb hiány dacára, emelik az égbe.” Súlyosbítja a helyzetet az a méltánytalan gyakorlat, hogy „a magyar nem tudja megbecsülni a miye van, s oly külföldi mintákat állít fel magának, a minőkkel ott is csak századok dicsekedhetnek.”³⁵ Arany értekező prózájának és levelezésének ismerete nélkül mindez hajlamosak lehetnének úgy értelmezni, hogy a kritika célját az írók tanításában és bátorításában vélte kimerülni, az esztétikai normák használatát ellenezte, kivált, ha szigoruk az európai színvonalhoz mérve merete minősíteni a hazai jelenségeket. Ez téves olvasat volna, mégis tanulságos, mert az ő felfogásából azokat a megszorításokat növeszti teljes képpé, melyek a Gyulaiéval megegyező nézeteit egészítik ki gondolatvilágában. Arany szerint ugyanis a kritika célja az értékhierarchia kimunkálása és az alkotók és befogadók poétikai képzése, segítése; a tényfelülbíráshoz a kritikusként szerinte is szüksége van normákra, csak hogy ő Gyulainál is erélyesebben óvott a normák mechanikus használatától, s egy-egy szűk normakészletnek szükséges és elégséges feltételként kezelt számonkérésétől; a külföld legjobbjainak színvonala szerinte is irányadó Magyarországon, de a normarendszert a helyi fejlődés figyelembevételével módosítani kell. S amiről a fenti idézetben nem esik szó: az élmény fogalmi nyelvre fordítása és a racionális, tárgyyszerű elemzés szerinte is a kritikus legfontosabb művelete, de lehetőségeinek határai miatt a néhezben artikulálható intuitív megsejtések segítségére az ő elmélete még fokozottabban igényt tart.

A kritika fő, bár nem kizárólagos célja Arany szerint az ítélet, mégpedig kettős értelemben: úgy is mint általánosítás, részletismereteket summázó tétel, egyetemesebb érvényű következtetés, és úgy is mint a mű értékére, az irodalmi értékhierarchiában elfoglalt helyére vonatkozó megállapítás. Az elemzés ezt előkészítő eszköz, olyan eszköz azonban, mely önálló funkcióval is bír; író és közönség, az egész irodalmi élet esztétikai tudatosságának szintjét emelheti. Arany a kritika módszereinek számos változatát alkalmazta,³⁶ s ha olyan mérvű irodalompedagógusi munkára, mint például Szász Gerő-bírálatában, nem mindig vette is igénybe a kritikát, az elemző indoklást, hacsak tehette, nagy gondal dolgozta ki. Ő már megsejtette, s tudatosan meg is fogalmazta a kritikai gondolkodás jó száz évvel később kifejtett fölismerését, mely a gyakorlati célokra és kiindulópontként hasznos, de tartalmában és végeredménynek szegényes összegző értékítéletekkel szemben a durva egyneműsítést kiküszöbölő analitikus ítélet differenciáltabb, fejlettebb válfajainak adta az elsőséget.³⁷ Arany nem feszíti túl e gondolat belső logikáját az összegző ítélet teljes kiiktatásáig, Gyulaihoz képest azonban az összegző és analitikus ítéletek egymáshoz viszonyított aránya nála erősebben tolódik el az utóbbiak felé, melyekből maga is mindig sokkal többet „épült”³⁸. Része lehet ebben annak a meggyőződésének, hogy a mű értékét nem a kritika adja, miként nem is változtathat rajta, s legjobban az utókor elfogulatlan ítélete állapíthatja meg, de talán annak is, hogy a kortárs költészet értékhierarchiájában saját életműve is fontos helyet foglalt el, s így az összegző értékítélletől szinte elválaszthatatlan viszonyítást, helykijelölést nehéz lett volna az önmagára való gyakori utalás ízlést sértő mozzanata nélkül elvégezni. A legfontosabb tényező azonban, mely kritikaeszményét a részletek felé vonta, alighanem a tárgyyszerűség igénye volt, az önkényesség vádját visszaautasítani képes, ellenőrizhető állítás óhaja, mely körülhatárolható és megvitatható tárgyi konkrétumokban próbálja az ítélet súlyát biztosító ballasztot megtalálni. Amikor a *Széptani jegyzetek*ben a „szép az, ami *önérdek nélkül* tetszik” formuláját idézi, hibájául rója föl, hogy „merőben alanyi”. „Nem azt fejezi ki, mi a szép *tárgyilag* véve, hanem miképp hat ránk, *alanyilag* miképp *tetszik*. A tetszés alanyi dolog.”³⁹ Ebben a megjegyzésben csíráként már benne van mindaz, ami Aranyt az impresszionista kritikának a tetszésre vagy nemtetszésre hivatkozó,

³⁵ Arany János Tompa Mihályhoz, 1854. június 23. HIL. III. kötet. 352–353.

³⁶ Vö. NÉMETH G. Bélának Arany Szász Gerő-bírálatához írott jegyzetével, in Krk. XI. 682.

³⁷ John M. ELLIS, *The Theory of Literary Criticism: A Logical Analysis* Berkeley, Los Angeles, London. 1974. 95–100.

³⁸ ARANY János, *Költemények Szász Károlytól*, in Krk. XI. 205.

³⁹ ARANY János, *Széptani jegyzetek*. In Krk. X. 534.

megvitatásra sokszor alig alkalmas véleménykultuszától megkülönbözteti; ő a mindenki számára hozzáférhetőnek tartott, tárgyi önállósággal körülhatárolódónak tekintett és szilárd szerkezetként felfogott műalkotásban keresi a szépség, az esztétikai érték fokmérőjét. Joggal állapították meg kritikáiról, hogy „háromsíkuak”: ő a művet „az író célja szemszögéből” is megvizsgálta, „a maga esztétikai felfogásához” is mérte, a kettő közt lévő sík pedig „közel ahhoz, amit a strukturális törekvések hoztak a 20. században”, ő ugyanis a művet „megvizsgálja mint önelvű létezőt is, melynek elemei az egésztől kapják értelmüket, s bármelyiknek megváltoztatása az egész megváltozását vonja maga után.”⁴⁰

Az ő tárgyszerűségisménye nem zárja ki a tetszés szubjektív élményét, csak hogy kiinduló-pontként kezeli, melyet, mint minden belső tény, meg kell haladni. Amikor a *Zrínyi és Tasso* bevezetőjében elmondja, hogy Zrínyi művét többször újraolvasva s a rá ható korábbi eposzokkal összevetve olyan benyomás maradt benne, melyet csak eredeti, autonóm mű és szuverén költőegyéni-ség eredményezhet, ezt fűzi hozzá: „E benyomást gondolattá érlelni, s szavakban kifejezni célja értekezésemnek.”⁴¹ A *Széptani jegyzetek*ben tételszerűen is kifejti a szépség ösztönös felismerése és a kritika közti különbség mibenlétét. „Azon tehetségünk, mely által a tárgyak szépségét, mintegy ösztönszerűleg megérezzük, *ízlésnek* mondatik.” Az ízlés adottságának lehetnek fokozatai, alapjában azonban „veleszületett tulajdona” az embernek, melyet azután „tanulmány és szép tárgyak összehasonlítása” révén fejleszthet tovább. „Ha ízlésünket annyira kifejeztük, hogy nem csak megérezzük a szépet, de az okát is adhatjuk, miért szép s a szép tárgyak közt éles megkülönböztetést tehetünk, akkor ízlésünk már *ítészetté* (kritika) magasult.”⁴² A kritika tehát az indoklásra és differenciálást megkülönböztetésekre képes ítéletnél kezdődik s tulajdonképpen a külső és belső tények elemzésre épülő meghaladása; a szubjektív belső élmény artikulációjából és a mű analíziséből el kell jutni a kettő racionális megfeleltetéséig, s az így megalapozott és ellenőrzött értékítéletekig. Arany kritikusi alkata és magatartása erősen eltér Gyulaiétól, a kritika funkciójára vonatkozó nézeteik szembeötlő különbsége azonban inkább erős hangsúlyeltolódáson, aránybeli eltéréseken alapszik, mintsem gyökeresen más elméleten. Mindketten a normatív kritika hívei a deskriptív vagy impresszionista kritikátípusokkal szemben, csak hogy a végeredményen kívül Aranyt erősebben foglalkoztatja a hozzá vezető út, mint Gyulait. Az értékelő normaképzés jelentősége az ő kritikaeszményében megközelíti s talán el is éri a normatív értékelését. T. S. Eliot terminusára emlékezve a köztük lévő különbséget úgy fogalmazhatjuk meg, hogy Arany számára a kritika végelemzésben *autotelikusabb*⁴³ jellegű tevékenység, mint Gyulai számára.

Arany a normatív, s mégsem preskriptív kritika képviselője; körültekintő és visszafogott ítéleteinek méltósága mögött az a hit munkál, hogy a kritikai objektivitás megközelíthető. 1856-ban, amikor a költészetének szóló elismerés és bírálat csak fájdalommal tud neki okozni, s művét fogyatékosnak, alkotóerejét hanyatlónak érzi, a költészete körül felcsapó vitát figyelve idevágó gondolattal vigasztalódik: „Szerencse, hogy ismerem azt, ami az enyém, s tisztában vagyok a felől —, hogy a világ minden dicsérete sem képes verseimnek egy hajszálnival több belbecset adni, (mint nem levonni a kritika másokéból) mennyi azokban valóságban létezik.”⁴⁴ Ez ad neki erőt ahhoz, hogy — híven az antikritika elvi ellenzőjéhez — Erdélyi bírálatára csak magánlevélben válaszoljon, a körülötte dúló huzakodást béka-egér harcnak tudja látni, s ne szóljon bele: „A historia egykor fölöttem is kimondja részrehajlatlan ítéletét, addig hallgassunk.”⁴⁵ Az egymás mellé helyezett két mondat megvilágítja az

⁴⁰ NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Bp., 1971. 169.

⁴¹ ARANY János, *Zrínyi és Tasso*, in Krk. X. 331.

⁴² ARANY János, *Széptani jegyzetek*, in Krk. X. 533.

⁴³ Vö. T. S. ELIOT, *The Function of Criticism*, in T. S. ELIOT, *Selected Essays*. London, 1948. 30–31.; S. E. HYMAN: *The Armed Vision. A Study in the Methods of Modern Literary Criticism* (Revised edition) New York. 1955. (Első kiadás: 1947.) 8–9.; ALLEN TATE, *A Note on Critical "Autotelism"*. In A. T., *Essays of Four Decades* London. 1970. 170–172.; D. DAICHES, *Critical Approaches to Literature*. Englewood Cliffs. 1956. 392–393.

⁴⁴ Arany János Tompa Mihályhoz, 1856. június 25. In: HIL. III. 390.

⁴⁵ Arany János Tompa Mihályhoz, A szünnepok elsőjén, 1856. In HIL. III. 396.; v. ö. Arany János Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4. In, HIL. IV. Bp., 1889. 101–102.

egyik előfeltevést, mely a kritikai objektivitás lehetőségét megalapozta Arany gondolkodásában: a mű értéke magának a műnek a sajátja, az értéket még részben sem az értékelő normatív nézőpontja teremti, az értékítéletek tehát az adekvátság, helyesség különböző fokozatait érhetik el, a mű immanens értékének megközelítése szerint. Így a „részrehajlatlan” ítélet, valamely mű vagy életmű helyének „kimutatása” az irodalomban, melyet Arany több ízben az utókortól vár, szemben „a jelen elfogultságának” szüleményeivel,⁴⁶ eséllyel pályázhat e valóságos, a tárgyban tényszerűen meglévő érték eltalálására. Ez az – egyébként sajnos kifejtetlen filozófiai problémákkal terhes – értékelméleti előfeltevés ugyanígy szemben áll a relativizmussal; mint Gyulai állásponjtja, s azt a „perspektivizmus” felé mutató gondolati kezdeményt sem láthatjuk benne, mely az értékszemléleti „abszolútizmus” „finomított” változata.⁴⁷

Ehhez társul Aranynál egy másik előfeltevés, melynek megfogalmazására közvetettebb, de csak látszólag jelentéktelen adatunk van abban a levelében, melyet már mint gyakorló szerkesztő és kritikus írt Szász Károlyhoz, 1861. február 13-án. Ebben csillapítani akarta barátja neheztelését egy önálló kritikává kerekedő helyesbítő jegyzetért, melyet annak Vidáról szóló bírálatához fűzve a Szépirodalmi Figyelőben tett közzé. A helyesbítés azzal kezdődött, hogy Szász „kissé talán szépítő” szemüvegen át látja Vidát, majd alapos elemzés után azzal a tanulsággal tett pontot, hogy „mértányolni épen az: se túl, se innen!”⁴⁸ Levelében Arany így mentette eljárását: „igyekeztem úgy írni, hogy a sértésnek még az árnyékát is kerüljem: a dologra mondtam egyet és mást, azt hittem, hogy az ránk nézve egy *harmadik*.” S ugyanitt említi, hogy Gyulainak Zalárról megírandó és Szász már megjelent bírálatától eltérő véleményét szintén közölnie kell majd, hiszen „ha a dolgot vitatja, s nem bántja a személyt, az ő különvéleménye szintúgy helyet követelhet.”⁴⁹ Ezek szerint az irodalmi tárgyra vonatkozó értékelést lélektanilag el lehet és el is kell választani az értékelő szűken személyes magánéleti érzékenységetől; az érték pontos meghatározásának művelete tárgyyszerű tevékenység lehet, tárgya úgyszólván személytelennek, szorosan vett énünkhöz képest rajtunk kívülállónak tekinthető. Mindezzel szorosan összefügg, hogy Arany láthatólag hitt a befogadó tárgyyszerűen helyénvaló, illetve illetéktelenül subjektív benyomásainak szétválaszthatóságában s az utóbbiak kizárhatóságában: a bírálandó művet elolvassán olykor szándékosan aludt is rá egyet, azt eldöntendő, úgymond, „hogy másnak vajon nem hat-e rám másképp, nehogy a költőnek számítsam be, ha például az első olvasáskor szunyatag, le- vagy széthanogt vagy ellenkezően túlmagasztos kedélyben találtam lenni.”⁵⁰

Az objektivitás megközelíthetőségének értékelméleti és episztemológiai előfeltevései mellé felsorakozik Aranynál egy poétikai is, mely Gyulai felfogásával lényegében azonos. Olykor még szóhasználatban is, mint például a Szépirodalmi Figyelő első évfolyamának egyik szerkesztői megjegyzésében, ahol Arany azt állítja, hogy a próza is, a költészet is „műtörvényeken alapul, melyek betöltésének kisebb nagyobb mértéke határozza úgy a vers, mint a próza jóságát.”⁵¹ A törvények betöltése mint kifejezés, sőt mint kifejtett bibliai utalás ugyanebben a kontextusban szerepelt Gyulainál is, aki szintén értékkritériumként, mértékadó fogódzóként tartott számon objektív esztétikai, poétikai törvényeket. E törvények megfoghatóságának, ellenőrizhetőségének és egyetemes érvényének előnyei mellett s a misztifikáló, artikulálatlanul intuitív és részletekre le nem bontható látszatérvek ellen foglalt állást Arany ironikus zsörtölődése egy 1858. február 24-én keltezett, Lévy Józsefhez írt levelében: „ha mi – nemes magyar nemzet – feltaláltuk a fakilincset: bizonyosan fel fogunk találni, minden ünnepeltünk számára, egy-egy új aestheticát. Minek a tragoediába *tragicum*? minek a comoediába *comicum*? minek *egység* a cselekvénybe? , minek *jellem* a darabba? nem kell egyéb, csak költészet. S ezek mind nem

⁴⁶ Arany János Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4. In: HIL. IV. 93.

⁴⁷ Vö. WELLEK, *A History of Modern Criticism* I–IV. London I–II. 1955., 1966. III. kötet. VI. oldal.; René WELLEK, *Literary Theory, Criticism, and History*. in René Wellek: *Concepts of Criticism*, New Haven és London. 1963. 20.

⁴⁸ Arany szerkesztői megjegyzése Szász Károly Vida-bírálatához. in Krk. XII. kötet. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Bp., 1963. 278–282.

⁴⁹ Arany János Szász Károlyhoz, 1861. február 13. in HIL. IV. 346, 348.

⁵⁰ ARANY János, *Költemények Szász Károlytól*. In Krk. XI. 189.

⁵¹ Arany János szerkesztői megjegyzése Szász Károly Gyulaihoz írott nyílt levelére. in Krk. XII. 285.

költészet! Ezt tanítja Sz. . . M. . .”⁵². Szász Gerő költeményeiről írott bírálatában a részletbeli értékkritériumok egész sorát adja meg, amelyekre a szerzőnek, hacsak nem lángész, tudatosan ügyelnie kell, s amelyeket a jótékonyan „pedáns” kritika, mely nem csak azt tartja feladatának, hogy „föllengzős, duzma szavakban bálványát égig emelje, vagy néhány odacsapott frázissal agyon üsse áldozatját”, számon kér a művön: „vajon mondata elég szabatos, világos, erőteljes-e; vajon itt vagy ott nem hibít-e valami; képei, tropusai elég szemléletesek, tárgyhoz illők, újak, jellemzők-e; nincs-e bennök fonákság, következetlenség, alásés, bágyadság, fagy; kidomborúlnak-e úgy, mint kell; nincs-e valami fölösleges, henyé, vagy kírívó vonás bennök; megfelelnek-e az illető rész, s az egész költemény hangulatának stb.”⁵³ Ezek, s persze – mint a „,stb” is jelzi – nemcsak ezek Arany kritikai univerzáliai, egyetemes érvényű értékkritériumai, melyeket szerinte *bármely* költői művel szemben föl lehet állítani, s így ezek is biztosítékai a minél objektívebb kritikai ítéletnek. Talán azért is lehet az értékelés annyira tárgyyszerű, személytől elválasztható művelet, mert ilyen explicit, egyetemes és ellenőrizhető kritériumokra támaszkodhat.

A kritikai objektivitás megközelíthetőségének ilyen szilárd megalapozása már-már azt a téves látszatot keltheti, mintha a kritika az ő felfogása szerint valami problémamentesen egyértelmű, üvegszerűen átlátszó, mechanikusan és maradéktalanul megoldható feladat lenne. Ez azonban nézeteinek egyoldalú szimplifikációja volna; a kritika korlátozott racionalizálhatóságának s a mű kimeríthetlenségének érzete őt minden kritikustársánál jobban gyötörte. Kritikaelméletében az objektivitás rendkívül erős igényének kényszerű, de jótékony ellensúlya volt ez, mely nemcsak megmentette a túlzott és érzéketlenségbe sodró magabiztosságtól, hanem hozzájárult ahhoz, hogy következetessége érzékenységgel párosulhasson. A kritikai racionalizálhatóság problémája mindvégig foglalkoztatta. 1847. szeptember 6-án Szilágyi Istvánhoz írt levelében a *Toldi* költője még megengedhette magának, hogy egy rövid elméleti bekezdést így zárjon le: „Hagyjuk el ezt, úgy sem értek hozzá; én az aestheticát csak érzeni tudom valamely műben, kifejezni nem.”⁵⁴ A diákjai verspróbálkozásait javító nagykőrösi tanár, később a közlésre beküldött versek elutasítását indokló szerkesztő, s még inkább a teljes bírálatok írására vállalkozó kritikus már nem engedhette meg magának az efféle meghátrálást; neki már ki is kellett fejeznie, amit érzett, s eközben mindjobban megszenvedte a leküzdendő akadályt: a racionális artikuláció határait, melyek az objektivitás megközelítését még nehezebbé teszik.

Legbővebben Szász Gerő költeményeiről írott bírálatának kritikaelméleti bevezetője foglalkozik a racionális kifejtés, megokolás problémáival. Kiindulópontja éppen ez: az öreg cigánynak könnyebb újrarásznania az előtte elhangzott darab hibásan játszott részletét, mint megmagyaráznia, miért találta rossznak; az idősebb festőnek is könnyebb csak rámutatnia kezdő pályatársának művének elhibázott részletére, pedig érzi, hogy az egész mű fogyatékoságának azon kívül is van valami – nehezen kifejezhető – oka; de amit „a zenész csak mutat, festőnk mint kimagyarázhatatlant érez lelkében visszamaradni, azt elmélkedve, szavakban följejteti tiszte a műbírónak.” A kritikus ítélete azonban többnyire nemcsak kifejtettebb, hanem átfogóbb, s ezért általánosabb is; ennyiben nem mindig olyan tanulságos, mint az idősebb pályatárs gyakorlati útmutatása: „a példa követése, mely félig ösztönzerű cselekedet, könnyebb, mint értelem útján venni irányt az érzés, képzelem műveihez”. Sőt, míg az egykori rhapsód, hegedűs, szobrász, fazekas, festő vagy építőmester művészetének legalább mesterségbeli részét gyakorlati szoktatással átadhatta utódjának, aki, „ha benne lélek volt”, az eltanulhatóhoz saját magából hozzáadta, ami már túl van az eltanulhatón, a modern „széptani elmélet és kritika, mely a dolgok *veleje* s nem héja körül forog”, kevesebbet használ. „Lelket” ami nem tanítható, nem adhat ez sem, ráadásul a megtanulható mesterségbeli fogásokhoz, technikai jártassághoz sem segít már hozzá. Általánosságban fogalmazott hibáztatásai is ellenőrizhetetlenek, megfoghatatlannak s ezért „önkényes ráfogásnak” tetszhetnek; nem térhet vissza a régiek részletmegoldásokat is tanító módszeréhez, s így miközben a részletek hibáit nem öncélúan, hanem már csak általános tételét vagy ítéletét megalapozandó tárja föl, kevesebb konkrét kifejtéssel, elemző indoklással éri be, ami egyaránt tápot adhat a kritikusi önkénynek és a kritika félreértésének. Mindebből Arany persze nem arra következett,

⁵² Arany János Lévay Józsefhez, 1858. február 24. in HIL. IV. 33.

⁵³ ARANY János, *Szász Gerő költeményei*. in Krk. XI. 144.; vö. Arany János Szász Károlyhoz, 1860. augusztus 27., HIL. IV. 331–332.

⁵⁴ Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1847. szeptember 6 in Krk. XV. 137.

hogy ideje „felhagyni minden bírálattal”, hanem arra ösztönzi a kritikásokat, hogy amennyire terük engedi, az általánosítás előtt igyekezzenek részletesebb és konkrétabb elemző indoklást adni.⁵⁵ A kritikusként tehát a nehezebb utat kell választania: küzdenie kell az intuíción tudati félhomályába lenyúló összbenyomás racionális, tárgyyszerűen ellenőrizhető, részletekig lebontott artikulációjáért.

Ez a küzdelem azonban, Arany kritikáinak számos elszórt megjegyzése utal erre, szerinte gyakran nem jár, s valószínűleg nem is járhat teljes sikerrel. Jókai *A szegény gazdagok* című regényéről írt bírálatában az elbeszélő tehetség mágikus erejéről szólva jut ilyen következtetésre: „Ugyanazon tárgy, ugyanazon renddel előadva más ajkain érdektelenné válik, míg az avatott szájából ismételve is örömet halljuk. Ki tudná a tárgyon kívül eső ezen szellemi járulékot, e varázslatot elemeire boncolni, melyet könnyebb érezni, mint értelmezni?”⁵⁶ Ezt követően persze mindent megtesz annak érdekében, hogy a „varázslatot” konkrét, megfogható hatóelemekre bontsa; a racionális elemzés és az annak elégtelenségére utaló gesztus együttesen segítik az olvasót a szöveg működésének teljesebb megértése felé. August Ludwig Frankl *Helden- und Liederbuchjáról* írott bírálatában is felbukkan két kifejezés, mely a racionális kritikai egyedírt viszonylagos kudarcáról tudósít. Frankl „a mondában vagy a történetben megkapja azon „valamit”, a mely lelke annak mintegy”; egyik rövid költői beszélye „nem üres a költészettől”⁵⁷. Arany kritikáinak pontos fogalmakkal operáló és konkrét meghatározásokra törekvő kontextusában mind a *valami*, mind a *költészet* kényszerűségéből és kivételesen elfogadott általánosságának hat, noha ugyanezek az impresszionista kritika gyakran misztifikáló terminológiai zsetonjai közül – s ez Arany kritikáinak tárgyyszerűségét dicséri – egyáltalán nem ütköznek ki. A beküldött verselményeket elhárító szerkesztői üzeneteiben viszont, ahol egy-egy válasza sokszor csak egy kurta mondatnyi tere van, s részletező indoklásra eleve nincs mód, a homályosabban artikulált indoklások természetszerűleg megszapornak: „Nyelvtant előbb, azután verstant, azután még valamit, ami már nem tan.”⁵⁸ „Nincs bennök az, ami legfőbb. Nem közölhetjük.”⁵⁹ „Nem leljük benne, a mi kellene.”⁶⁰ Ezekből bizony a (nyilván reménytelennek ítélt) költőjelölt nemigen tudhatott meg közelebbit arról, mi is az a valami, ami már nem tan, ami a legfőbb, s ami kellene. A szerkesztőnek olykor csak arra van módja, hogy jelezze, kimutatható hibát nem lát, de ez számára nem elég: „Negatív jó, de a pozitív nincs semmi benne. Így csak a negatív jó marad.”⁶¹ „A verset nem mondhatni hibásnak, de ha pozitívabb érdeme nincs: az egész egy hiba.”⁶² „Elég csinos gyakorlat, de csak negatív érdeme van.”⁶³

Ezekben az utolsó példákban persze a kivételesen szűk tér akadályozza a megfelelő mélységű és élességű magyarázatot, Arany azonban jól érezte, hogy a kritika terjedelmének növelése csak részben segíthet ezen. Szász Károly költeményeiről írott, öt folytatásban közölt hosszú bírálatában a „tudósabb”, de „egész általánosságban” tartott bírálatokkal szemben „a kellő részletességgel történt felülzés” „tanulságosabb” kritikátípusának adja a palmát, de fontos megszorítással: „Csak az a baj az efféle elemzésnél, hogy az ember sohasem mondhat eleget, s minél inkább követi a részleteket, annál jobban elágaznak, mint a fa gyökere, mely földszint három-négy ágban egyesül, de ha az ember mindenik ágának végére akar menni, ezer meg ezer apróbb szátra, majd számtalan gyökérrostra talál, melyekből nincs kiigazodás. Nem kerülheti hát, hogy részletes bírálata némi töredékesség színét ne hordja magán”⁶⁴. Eszerint tehát az elkerülhetetlen töredékességet részben az irodalmi mű kimerítetlensége okozza. Hasonló szellemben zárja Tompa költeményeinek VI. kötetéről írt rövidebb kritikáját is: „Minden egyes versről írhatnánk ennyit, mint ez az egész ismertetés, s az olvasónak még sem tudnánk fogalmat adni az egyes darabok szépségeiről.”⁶⁵ Arany láthatólag érzékenyen reagált egy

⁵⁵ ARANY János, *Szász Gerő költeményei*. in Krk. XI. 139–141., 153.

⁵⁶ ARANY János, *A szegény gazdagok*. in Krk. XI. 182.

⁵⁷ ARANY János, *Hősök és dalok könyve*. in Krk. XI. 129., 131.

⁵⁸ *In*, Krk. XII. 225.

⁵⁹ *In*, Krk. XII. 232.

⁶⁰ *In*, Krk. XII. 269.

⁶¹ *In*, Krk. XII. 224.

⁶² *In*, Krk. XII. 231.

⁶³ *In*, Krk. XII. 235.

⁶⁴ ARANY János, *Költemények Szász Károlytól*. in Krk. XI. 205.

⁶⁵ ARANY János, *Tompa Mihály költeményei*. in Krk. XI. 463.

olyan problémára, amellyel minden kritikaelméletnek szembe kell néznie; a szükségszerű, de korántsem eszményi megoldásoknak kijáró tárgyilagos rezignációval említi, hogy a modern kritikus a részletek hibáiból csak annyit mutat be, „a mennyi céljára szükséges, a többit elhagyja; sőt olykor kimondja az ítéletét, s rámutat csak a darabokra, melyek által az igazolva leend a *hozzértő előtt*”⁶⁶. Ő maga, láttuk, többet kíván bemutatni a műből, s korántsem csupán didaktikai céllal. Habár a részleges feltárásból a teljes mű értékére következtetni merő kritika alapfeltételét, a kritikai univerzálákba vetett hitet nála is kimutattuk, az ő művész érzékenységu kritikus elkiismeretét állandóan gyötörte a föl nem tárt tartomány, nyomasztotta a racionalizált rész és a kimeríthetetlen egész közti senki földje. Némi sarkítással: Gyulai normativitása innen volt a mű megfoghatatlan teljességének ilyen intenzitású érzetén, Aranyé túl volt rajta; Gyulai számára a normahasználat az egyedül üdvözítő és maradéktalanul kielégítő kritikai módszert jelentette, Arany számára ez, kis túlzással mondhatjuk, alig volt több, mint szükséges rossz, s ennek kínzó érzete tette őt nemcsak a leglekiismeretesebb, hanem a legmélyebb és legérzékenyebb kritikussá a tényfelülbíráls korában.

Normahasználatának megértéséhez kritériumfelfogásának besorolásával juthatunk közelebb. Ehhez a kritériumfelfogás három logikai ideáltípusát kell elkülönítenünk. Az első az értékkritériumokat szükséges, de nem elégséges feltételnek tekinti, melyek tehát a mű esztétikai értékességének elengedhetetlen, de önmagukban elégtelen biztosítékai; a második elégséges, de nem szükséges feltételnek, azaz a mű esztétikai értékességét önmagukban megalapozni képes, de nem egyedül lehetséges biztosíték; a harmadik szükséges és elégséges feltételnek, mely tehát a mű esztétikai értékességéhez elengedhetetlen, s rajta kívül nem is kell ahhoz más. Az első *akkumuláló és pluralisztikus* felfogásban a kritérium egy a szükséges feltételek közül, a második *monolitikus, de pluralisztikus* szemlélet szerint az adott kritérium egymagában biztosítja az értéket, de éppúgy biztosíthatná más kritérium is helyette, a harmadik *monolitikus és abszolutisztikus* megközelítésmód értelmében az adott kritérium nélkül nincs értékes mű, megléte esetén viszont az értékhez más kritériumra nincs szükség. Arany az első kritériumfelfogáshoz áll legközelebb, amennyiben a leírás szükségszerű részlegességének nagyon is tudatában van: az elemzés, láttuk, szerinte nem mondhat eleget, a részleteket nem lehet kimerítően számba venni, a kritika mindig töredékes, de a kiemezett részletek mégis lehetőséget adnak – óvatosan megfogalmazott – ítéletekre, mert bizonyos axiómák segítségével eléggé ki lehet küszöbölni a feltáratlanul hagyott részek befolyását az ítéletre. Amikor például *Hadshi-Jurt* című kritikájában azt írja, hogy az „alapszerkezet hibáit a részekben semmi költői díszítmény, s föllebbenő költői hangulat jóvá nem teheti”⁶⁷, akkor az éppen bírált művön túlmutató axiómái egyikét fedi föl. A részletekben mutatkozó texturális értékek, feltárva vagy feltáratlanul, nem fordíthatják meg a hibás alapszerkezet alapján megállapított értékítélet elmarasztaló főirányát, ugyanakkor a hibátlan alapszerkezet önmagában nem biztosítaná minden esetben és mintegy automatikusan a mű értékességét. Bizonyos értékek szükségessége tehát általánosan érvényes tételként fogalmazható meg szerinte, elégségeségük azonban nem. Arany akkumuláló-pluralisztikus kritériumfelfogása az értékhiányt a végérvényes ítélet igényével képes megállapítani, az értékeltettség azonban több kritérium együttes kielégítettségekor is csak nagy valószínűséggel véli eldönthetőnek: ez egyik oka lehet a szuperlatívuszos kritikától való idegenkedésének. Az impresszionista kritikánál sokkal normatívabb, a dogmatikus-preskriptívénél sokkal óvatosabb az ő kritériumértelmezése. A dogmatikus-preskriptív típus „rőföt” kitevő, mechanikus gyakorlatától, mint láthattuk, különben is irtózott.⁶⁸ Nála a kritérium két okból is szükséges, de nem elégséges feltételt jelent: egyrészt a mű teljes feltárásának lehetetlensége miatt összértéket módosító tényezők lappanghatnak a feltáratlan tartományban, másrészt az értékkritériumok kielégítése nem vonja automatikusan maga után a művész értékességét. A kritikai univerzálák mind a mű tartozik eleget tenni, ha azonban eleget tett, még csak a „negatív” érdemig jutott el. Ráadásul a feltáráható, racionális eszközökkel felszínre hozható és leírható hibákon kívül Arany szerint még van valami, amire a kritikus ítéletével mintegy ösztönösen válaszol, de megmagyarázni nem tudja. Mindezek az elméleti megfontolások együttesen sem képesek megingatni a kritikai objektivitás megközelíthetőségébe vetett hitét, de elvi alapját képezik saját kritikái finoman árnyalt ítéletrendszerének.

⁶⁶ ARANY János, *Szász Gerő költeményei*. in Krk. XI. 140.

⁶⁷ ARANY János, *Hadshi-Jurt*. in Krk. XI. 62.

⁶⁸ Arany János Tompa Mihályhoz, 1854. június 23. in HIL. III. 352–353.

Arany kritikai alapszabályát annak tudatában kell mérlegelnünk, hogy a kritika és az irodalom funkcióját illető korabeli értelmezések részlegesen átfedték egymást: közös mozzanatuk, hogy a kor mind a kritikán, mind az irodalmon számon kérte a tényfelülbírási mozzanatot és a regisztráló attitűd meghaladását. A kritika számára eszerint a pusztá létrejövés semmit sem tesz jóváhagyandóvá mindaddig, míg a kritikai normakészlettel szembeesítve értéke igazolhatónak nem bizonyul. Kritériumhoz, normához mér a kritika, olyasvalamire tehát, ami a kritikus értékrendjéhez s nem az empirikus anyagi valósághoz tartozik, ontológiai helyét illetően inkább megkonstruált idea, mintsem külső tény. (Ez a megkülönböztetés persze csak korlátozott gyakorlati célunkra vehető igénybe, hiszen a kettő csak mesterséges beavatkozással választható teljesen szét: egyrészt a norma mint megkonstruált idea nem a semmiből származik, hanem többnyire konkrét műalkotások bizonyos aspektusainak elvonásából és állandó értékkel felruházott önállósításából, másrészt a külső tényeket is megkonstruált ideák segítségével határoljuk le a valóság egészéről, miközben bizonyos aspektusaiktól így elvonatkoztatunk.) Ugyanakkor az irodalom funkciójára nézve is hasonló elképzelést fejtenek ki a kor kritikusai, amikor azt bizonygatják, hogy sem az anyagi valóság – szolgai elfogadást implikáló – másolásánál nem szabad megrekedni, sem a belső élmény minősítetlen kifejezésénél. Az élmény szerintük nem közvetlen kivételre való, hanem belátáson alapuló, önnemesítő feldolgozásra, melynek magasabb szemponthoz, emelkedett nézőponthoz kell igazodnia. Az alkotói folyamatba máris be kívánják építeni a kritikai tényfelülbírási mozzanatot; a spontán élményközlést vagy természetes valóságábrázolást kisebb ellenállás irányába vivő, s ezért alacsonyabb rendű útnak tekintik. (Persze szigorú értelemben véve ez a két-féle eljárás sem választható el egymástól; teljesen közvetlen és spontán élménykivétel is lehetséges, hiszen a megfogalmazás máris megformálás, s ezért távolságeremtés is; ugyanígy nem lehetséges a valóság lemásolása sem, hiszen egyidejű kimeríthetlensége felbontást, elvonatkoztatást, szelekciót igényel, azaz amennyiben a redukció is meghaladás, végső soron a tények meghaladását teszi szükségessé.) A Világrend, melynek érvényesítését, vagy legalábbis érték-erőter-kialakító érzékeltetését számon kéri a művésztől, ugyancsak *erkölcsi* világrend, eszmei természetű létértelmező és létmegítelő elv, melyet a tények vegetációjával szembeesíteni kell. Noha ez a művészetfelfogás az egyes kritikusoknál kisebb-nagyobb mértékben eltérő világképek számonkérésével párosult, s a tényfelülbírási nézőpontját, perspektíváját, irányadó értékrendszerét is igyekeztek (merevebben vagy rugalmasabban) kodifikálni, legfontosabb, ami közös bennük: a tényfelülbírási megkövetelésének mozzanata. E közös mozzanat okait keresve arra kell válaszolnunk, miért lehetett a tényfelülbírási attitűdje a korszak összetartó művelődéstörténeti magva. Az okok szerteágazó szövevényéből az a legfontosabb, hogy a szabadságharc bukása után a sérelmes tények megváltoztathatatlanúsága megvalósulás és jóváhagyhatóság, tény és érték kettősségére tette fogékonnyá a gondolkodókat, s a belső függetlenség, nem hódolás egyik biztosítékául a hajlíthatatlan tények fölötti értékítélet jogához való ragaszkodás kínálkozott. Ehhez kapcsolódott az 1849 utáni szenvedélyellenesség,⁶⁹ a sodró, irracionális, magával eltelt szenvedéllyel szemben a racionális iránytű és fegyelmező mérték javallása; nemkülönben a jelentésadó értelmezéstől és minősítő értékszembesítéstől megfosztott tényekben az anyagság öncélú túlsúlyra jutását gyarító antimaterializmus. Mindezek a tudatformáló tendenciák egyaránt hatottak a kritika, illetve az irodalom feladatának értelmezéseire, s részük volt átfedéseik kialakításában.

Kritika és irodalom funkcióinak részleges átfedése mégsem jelentette azt, hogy a bíráló, illetve teremtő tevékenység közti határvonalat el akarták volna mosni; a kettő viszonyának meghatározása Aranyt is foglalkoztatta. Greguss: *A levél* című vígjátékáról írott kritikájában fejtette ki, mennyire nem lenne méltányos a kötetekre: rugó esztétikai tanulmányok szerzőjének színdarabján számon kérni önnön elméleti bölcsességét. Hasonlatok egész sorával világítja meg gondolatát: a bíró sem lehet saját maga bírója; a szemek is tükkörré van szüksége ahhoz, hogy magát lássa; a beteg orvos másik orvoshoz fordul tanácsért; az alkotó művész nagyot tévedhet, ha az elméleti esztétika területére merészkedik; a költészettel próbálkozó kritikus sincs jobb helyzetben, mint az, aki az úszás elméletének elsajátítása után kísérelné meg átúszni a Dunát. „Azonban minden hasonlat hiányos: mert alig van két egymástól

⁶⁹ Vö. KOVÁCS Kálmán, *Fejezet a magyar kritika történetéből. Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása, 1850–1860*. Bp. 1963. 57–59.

különbözőbb lelki tehetség, mint a képzelet látnoki tehetsége s a tudós higgadt, illúziókban meg nem nyugvó, elemző tehetsége." Nagyritkán egyesülhet ugyan a kétféle tehetség egy emberben, mondja az az Arany János, akit joggal sorolhatunk e ritka kivételek közé, am „a talentumok legnagyobb része egyoldalú". A tételt, mely szerint a „költés s a kritika két ellentett ésjárást kíván", szerinte Greguss vigjátékának kudarca is bizonyítja: „Greguss kétségkívül régóta tudja, mit tesz a jellemfestés a drámában, mi a kielégítő s ki nem elégítő motívum, mi a kompozíció belső egysége, mi a hibás és hibátlan verselés – csakhogy egészen más az, megítélni tudni és gyakorlatilag érteni hozzá"⁷⁰. Az alkotói és kritikai készség különműködésének s a kiemelkedő költő-kritikusok ritkaságának problémája, melyről mai fogalmaink nemigen térnek el Aranytól,⁷¹ a kor többi kritikusát is foglalkoztatta,⁷² de e különféle készségek funkcióiban ők is számon tartottak egy közös mozzanatot: a tények megismerésének és meghaladásának együttes igényét.

Ez a közös mozzanat, különösen irodalomszemélybeli megfogalmazása, nem volt idegen a kortárs nyugat-európai kritikának attól a változatától sem, amellyel a szabadságharc és kiegyezés közti magyar kritika egyébként is a legtöbb rokon vonást mutatta: a viktoriánus angol kritikától. Összehasonlítás-keppen érdemes egy pillantást vetnünk erre, mert idejében eloszlathatunk egy ma is csábító vádat a korabeli magyar kritikusok, köztük Arany irodalomfelfogásával szemben. Első pillantásra ugyanis talán poros és keveset mondó költészetértelmezésnek tűnhet, hogy a kor legnagyobb angol kritikus, Matthew Arnold, a költészetben „az élet kritikáját" látta, melynek feltételeit a költői igazság és szépség törvényei határozzák meg. S, ha hozzávesszük, hogy a költői nagyság leglényegesebb része szerinte eszméknek az életre való „nemes és mély" alkalmazásában rejlik, s hogy ráadásul nem habozott ezeket „erkölcsi eszméknek" (moral ideas) nevezni,⁷³ már-már felkődlik előttünk az öntelten moralizáló s kongó szavú viktoriánus kritika oly sokáig kísértő fantomja, mely a hasonló elveket hangoztató „magyar viktoriánusok"⁷⁴ kritikai teljesítményére is rávetheti az árnyékát. Mindkét esetben igaztalan ítélet jött s jönne így létre, hiszen a didaktikusan moralizáló költészetet Arnold is elveti idézett eszme-futtatásában, az erkölcsi eszméket a *hogyan élünk* legáltalánosabban felfogott kérdésévé tágítja, s amikor a költészetet az élet kritikájának tekinti, ezzel létértelmező és létmegítelő szerepét hangsúlyozza,⁷⁵ akárcsak a kor legjelentősebb magyar kritikusai.⁷⁶ E költészetértelmezés sajátos vonásai akkor rajzolódhatnak ki legtisztábban, ha az előző korszak romantikus, vagy a következő időszak naturalista elveivel vetjük össze. Szemben a romantikus irodalomfelfogás spontán kifejezést, illetve a naturalista irodalomszemlélet közvetlen ábrázolást szorgalmazó elképzeléseivel, korszakunk főbb kritikusai nem érik be az élmény kifejezésével vagy a történet ábrázolásával, hanem elrendező birtokbavételüket, értelmezésüket és értékelésüket kérik számon. A költészetet felruházzák ugyan a magister vitae szerepkörével, de nem szűken didaktikus értelemben, hanem mintegy erényt csinálva

⁷⁰ ARANY János, *A levél*. in Krk. XI. 281–282.

⁷¹ Vö. René WELLEK, *The Poet as Critic, the Critic as Poet, the Poet-Critic*. in R. W., *Discriminations: Further Concepts of Criticism*, New Haven és London. 1970. 253–274.

⁷² L. például ERDÉLYI János. *A magyar líra. 1859*. in E. J., *Tanulmányok*. Bp., 1890. 167–169.; CSENGERY Antal, *A kritika szükségéről*, in CSAÖM, V. kötet. 338–339.; SALAMON Ferenc, *Arany János és a „népiesség"*, in S. F., *Irodalmi tanulmányok I. kötet*. 10.

⁷³ Matthew ARNOLD, *The Study of Poetry*, in M. A., *Essays in Criticism. Second Series*. London, 1888. 5.; vö. M. A., *Byron* Ibid., 186–187.; M. A., *Wordsworth* Ibid., 140–142.

⁷⁴ A kifejezést, találó jellemzéssel és elismerő értéktöltéssel, Halász Gábor vezette be. *Csengery Antaltól írott szép esszéjében* (1939) Deákot, Aranyt, Keményt, Eötvöst, Gyulait, Szalayt, Csengeryt és Trefortot sorolja közéjük. in *Halász Gábor válogatott írásai* Szerkesztette VÉBER Károly. Bp., 1959. 479–480. Később *Magyar viktoriánusok* (1942) című tanulmányában a névsort kibővíti. In HALÁSZ Gábor, *Válogatott írásai*. Bp., 1977. 304–346.

⁷⁵ Matthew ARNOLD, *Wordsworth*. Ibid., 141–143.; és vö. M. A., *The Study of Poetry* Ibid., 2.

⁷⁶ Vö. például Gyulai öregkorában is megőrzött megjegyzésével arról, hogy a művészek „az élet fennkölt magyarázóit s mély részvétű vigasztalói". GYULAI Pál, *A költészet lényegéről* (1885) In Gy. P., *Emlékbeszéd* I–II. Bp., 1902. II. 228.

egy olyan szükségből, amelyet mind a romantikus, mind a naturalista előfeltevések igyekeztek elfelejteni: a költészet mindenkori és kiiktathatatlan létértékeléséből. A korszak irodalomeszményéről sokkal kedvezőbb ítéletet formálunk, ha tudatában vagyunk annak, hogy a művész anyagelrendező, strukturáló tevékenysége egyben létértelmezés, s így létmegítélés is; hogy a belső arányok és tendenciák máris akarva-akaratlanul ítéletet hordoznak; hogy az élményfolyamatból való kihasítás vagy a történet megkonstruálása óhatatlanul utalni fog egy – mégoly öntudatlan – létértékelésre, tehát sem pusztá élménykifejezés, sem merő életbrázolás nincs. A modális elem kiszűrhetetlen az irodalomból, hiszen az anyag szelektációja befájlít és sugall, ezért a romantikus és naturalista irodalomeszmények feloldhatatlan belső ellentmondással terhesek, s mint eszmények azért is lehettek a törekvés kifoghatatlan ösztönzői, mert megvalósíthatatlanok. Arnold viktoriánus irodalomfelfogása, s a hozzá sokszínűségében is oly hasonló magyar irodalomeszmény viszont idea és valóság szembesítésére sarkallva olyasmit kívánt, aminek minimuma mindenképp létrejön az irodalomban, s nem alap gondolatáért, legfőképpen helyenkénti túlhajtottságáért ítélni lehet.

A kritika- és irodalomfelfogás alapjellegének és részleges átfedésének hazai következményei Arany kritikusai gondolatkészletének, sőt alkotói életművének megértéséhez is tanulságosak. A tényfelülbírlás követelménye nem volt egyértelműen jó hatással a művészetre, de sokkal kevesebb kárt okozott, mint gondolnánk. Három káros mellékhatását említjük meg. Az első: az olyan kínzó gazdagságú, minden emberit magába foglaló alkat számára, mint Arany János, kétségkívül nyomasztó teher volt, hogy művében lepleznie kellett az amorális vitalitás dús vegetációjában való ugyancsak amorális gyönyörködés elementáris belső ösztönzését, hiszen ahhoz, hogy egy-két művét az etikai példaszerecsény, vagy olykor csak az etikai elfogadhatóság szintjéig stilizálja, nyilván hihetetlen önfelegeléssel kellett féken tartania tehetsége legvulkanikusabb, Németh László találó szavával: „anarchikusabb”⁷⁷ mélyrétegeit. A *nil humani a me alienum puto* átfogó alkata számára azonban mindenképpen gyötrő önkorlátozás a művészi alkotó munkában rejlő egyneműsítés; mindenképpen megsnyíli a mű világába átmenthető, illetve a művészi egység érdekében abból kirekesztésre ítélt elemek közti feszültséget. Arany műfajok és „dimenziók” közti sajátos „vándorlása”, melyet Barta János oly finom beleéléssel elemzett ki életművéből,⁷⁸ alighanem akkor is bekövetkezett volna, ha sem a kor, sem maga a költő nem ragaszkodik a külső és belső tények magasabb szempontból történő minősítéséhez, elrendezéséhez. A művészet funkciójára vonatkozó kritikai norma, mellyel Arany mintegy önmaga nehezebben megszelihető tartományai ellenében szövetkezett, sőt belsőleg azonosult, s melyet elszántan magára rótt, nem a könnyűt tette nehezzé, hanem a nehezet még nehezebbé. Részben ezért vonzódtott az epikához is, noha a műfajban lappangó és bajosan kiküszöbölhető irodalomtörténeti anakronizmus veszélyével nagyon is tisztában volt; belső megosztottságából, sokrétű emberségének őt magát is zavarba ejtő gazdagságából egyazon művön belül az epika többet volt képes magába foglalni, mint a líra, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Arany, akár A. W. Schlegel, a lírában mindig fontosnak tartotta az uralkodó hangnem átmeneteken és érvényesülő, töretlen egységét.⁷⁹

A tényfelülbírlást megkövetelő irodalomszemlélet második, immár egyetértelműben kedvezőtlen mellékhatása az volt, hogy az „irányköltésztől”, szociális izgatástól és léha erkölcsstelségtől való féltében, s a nemzeti egységet osztályok közti feszültségektől megóvándó, akarva-akaratlan módot adott társadalmi és lélektani igazságok leplezésére. Tagadhatatlanul sok érték ment így veszendőbe, de még ez sem nélkülözött némi kárpótlást nyújtó pozitívumot, olyasfélé, amelyet Arany szerint még magának az abszolutizmusnak cenzúrával béklyózó szellemi terrorja is eredményezett: az irodalmat

⁷⁷ NÉMETH László, *Arany János*, in *Az én katedrám*. Bp., 1969. 565.

⁷⁸ BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva*, in B. J., *Klasszikusok nyomában. Esztétikai és irodalmi tanulmányok*. Bp., 1976. 167–190., különösen 171–172.

⁷⁹ ARANY János, *Bulcsú Károly költeményei*, in *Krk.* XI. 117–118., 119.; ARANY János, *Szász Gerő költeményei*, in *Krk.* XI. 150., 152.; ARANY János, *Kemenes költeményei*, in *Krk.* XI. 18., Arany János, *Költemények Szász Károlytól*, in *Krk.* XI. 188., 193., 195., 204.; ARANY János, *Malvina költeményei*. In *Krk.* XI. 357.; ARANY János, *Fejes István költeményei*, in *Krk.* XI. 298.; ARANY János, *Magyarhon ébredése*, in *Krk.* XI. 78.; *Krk.* XII. 211., 250., 280., 281.; ARANY János, *Irányok*, in *Krk.* XI. 160., 168.; A. W. SCHLEGEL, *Vorlesungen über philosophische Kunstlehre*, Leipzig. 1911. 136.

fogékonyabbá tette a saját eszközeiben rejlő lehetőségekre, s egészében mérsékeltebb, finomabb és mélyebb műveket eredményezett.⁸⁰ A művészetben is számon kért tényfelülbírálás harmadik, az előzővel összefüggő káros hatása, hogy a harmonikus erkölcsi világrend védelmében a tragikus vagy diszharmonikus világgépű művekkel idegenkedve fordult szembe, szintén kiegészítésre szorul. Egyrészt ez a szembefordulás inkább a hangoztatott elvekre, mintsem a kritikai gyakorlatra volt jellemző, másrészt elvben és gyakorlatban egyaránt lehetőséget biztosított arra, hogy a kritikus minőségérzéke a meggyőző esztétikai értéket fölismerve tételét módosítsa vagy annak érvényességét felfüggeszse. A világgépi normák használatát vizsgálva megfigyelhető, hogy még a legmerevebbnek tartott kritikusok sem alkalmazták mechanikusan a közös alapszabályt, hanem meglepő érzékenységgel próbálták teljesíteni a kritika kettős feladatát: a normát, miközben szembesítették a művel, tovább is fejlesztették.

A tényeken úrrá levő harmonikus szemléleti egész követelményének mérlegelésekor ehhez még azt is számításba kell vennünk, hogy magába rejtette egy újfajta, szuverén neoklasszicizmus lehetőségét, melyben a romantika kifejezés- és ösztintességkultusza helyett a művek világgépével szemben felállított egyetemes norma a mű belső feszültségrendszerét gazdagító akadályként, ellenállásként változhatatlan volna meg, amint arra Arany költészetében találhatunk is példát. Egyáltalán nem volt tehát szükségszerű, hogy a mű élményanyagának szerzetlenül kirívó és gépiesen kötelező megfejezése váljon a norma kielégítésének igyekezetéből, s az sem, hogy a normával dacoló művek értetlen kritikai elutasításra legyenek kárthatva. A tényfelülbírálás követelménye, mely összekötő láncszem a kritika, illetve az irodalom funkciójának értelmezési között, a kritikára túlnyomórészt játékos, az irodalomra ellentmondásosabb, de korántsem mindenestül káros hatást gyakorolt. Az irodalomeszményből sarjadó kritikai alapszabály s az abból differenciálódó szakszerű normakészlet ugyanis súlyos, de serkentő teherként nehezedett az irodalom vállára, az alkotó tevékenység útjába nehezen leküzdhető, de épp ezért erőt próbáló akadályt gördített, egyszerre belülről megérezett kihívás volt, melyre még akkor is válaszolni kellett, ha a „hibátlan” és „autonóm” művek számának megcsappanásával fenyegetett. Tagadhatatlan, hogy Arany Jánosnak, akár Brahmsnak, nem sikerült „mindig hiteles egységű, autonóm és homogén stílusú szervezetté kényszerítenie az eszményhez és a valósághoz való egyidejű ragaszkodás jellegzetes – forradalom utáni –, pozitívista kori ellentmondásait, e kettős követelmény ellentmondásának értelmi ironiáját és melankóliáját, erkölcsi pátoszát és vágyakozását.”⁸¹ Ezt a többletterhet azonban az irodalom legjava vállalta, ahogyan az „ellentmondást” és „bizonytalanságot” Arany sem kívánta „akarati módon, a valóság ellenére teremtett monizmussal elföldni, legyőzni”, miközben ugyanennyire tartózkodott „a totális, egyértelmű eszményfosztástól, eszménytagadástól is.”⁸² S még a művészet esetenkénti kudarcaiért is tehetjük a kritikát felelőssé, hiszen a tények számbavételének és meghaladásának e nehéz kettős követelményét nem az erőltette rá egyoldalúan az alkotókra, hanem a korszak központi problémavilága csapódott így le a művészetben és kritikában egyaránt. S bajos volna összegezni, vajon több értéket hiúsított meg, vagy többet segített elő ez az alapszabály és a belőle fejlesztett normakészlet.

A tényfelülbírálás alapszabályának szakszerű normakészletté differenciálódása Arany kritikáiból világosan kirajzolódik. Erdélyi, Gyulai és Arany kritikai munkásságában az irodalmi tényalakítás megkövetelésének esztétikai indoklása filozófiai, etikai és poétikai megfontolásokkal társult; Erdélyinél ezek közül a filozófiai, Gyulainál az etikai, Aranynál a poétikai érvek kerültek túlsúlyra. Az irodalmi tényfeldolgozás és tényalakítás problémája Aranyt egész értekezési pályáján végigkísérte, sőt korai levelezéséből és tanári munkájából is kiviláglik, mennyire foglalkoztatta. 1854-ben egyik nagykőrösi diákja *A hősköltemény kellekei* című dolgozatában az eposz követelményének tartotta, hogy „a történet dolgok folyvást egymásután, szakadatlanul adassanak elő”; a dolgozatot javító Arany ezt így egészítette ki: „Nem elég; egymásból kell folyni az eseményeknek.”⁸³ Történelmi és irodalmi előadásmód különbségére többször utalt *A magyar irodalom története rövid kivonatban* is, melyet vezérfonalnak írt az irodalom tanításához. Ebben a nagykőrösi jegyzetben a XVI. századi

⁸⁰ ARANY János, *Bulcsú Károly költeményei*, in Krk. XI. 107.

⁸¹ NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késekedő félszázad. A romantika után*. Bp., 1971. 82.

⁸² NÉMETH G. Béla, Uo., 77.

⁸³ Arany János Krk. XIII. kötet. Sajtó alá rendezte DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál. Bp., 1966. 135–136.

históriás énekekről megjegyezte, hogy bennük „valamely történet vagy költött esemény beszéltek el, de szárazon, szoros ragaszkodással az időrendhez, tehát költői alakítás nélkül.”⁸⁴ Ugyanitt Gyöngyösi *Poraiból megélemedett Phoenix vagy Kemény János emlékezete* című eposzában kifogásolta, hogy „hiányzik a *cselekvény egysége*; a hősnek különböző, egymás után történt, de nem egymásból folyó tette lévén előadva benne.” Ugyanez a „legnagyobb hibája” Horváth Ádám *Hunniás* című eposzának: cselekménye ennek sem egységes, Hunyadi „egymásból nem folyó tettei sorolhatnák el” benne; sőt Garay János „históriai nagy költeményét” is hiába nevezte *nagyszerű munkának*, ugyanebben a betegségben szenved: „hiányzik benne az epikai egység mert az események nem folynak egymásból, csak históriai renddel következnek egymás után.”⁸⁵ Arany tehát nemcsak általában a tények költői feldolgozásának követelményére hivatkozott, s nem pusztán számbavételük és elrendező meghaladásuk kettős normájára, hanem a cselekmény egységének és a hézagmentes okozatiságnak konkrétabb poétikai normáira is; tudván, hogy a történelem kronologikus egymásutánja, bármennyire tényszerű, önmagában nem feltétlenül több, mint egymás mellé illesztett események belső összefüggés nélküli halmaza, mellyel a szerves fejlődésre törekvő műformálásnak nem szabad beérnie.

A tanár töprengéseit gyümölcsöztette a tanulmányíró is. A már 1857-ben elkezdett *Naiv eposzunkban* megállapította, hogy Anonymusnak a honfoglalás epizódjairól adott beszámolójában „a leírt események összefüggése inkább csak történeti, mint költői.” Galeotto egy megjegyzéséből viszont arra következtetett, hogy Mátyás asztalánál nem „a tények olyszerű elgajdolója volt napi renden, minő a XVI. században divatozott”; a népi ének, melyet a király hallgatott, nem „száraz ténykrónika volt”, hanem az egykori naiv eposz eleven népköltészeti hagyománya, melyet az évszázadok során „külön dalnokosztály” tökéletesített, míg nem „az idomteljesség nevezetes fokáig gömbölyülhetett”. A következő évszázad azonban süllyedést mutat: a jelenből vett hazai tárgyat „szárazhíven” éneklék meg, úgy „a mint valami esemény megtörtént”. Akár Gyulainál, Aranynál is fölbukkan tehát ez a Rankéra emlékeztető kifejezés, melyet német, brit és francia történészek három nemzedéke tűzött zászlójára;⁸⁶ Arany azonban itt a történészekétől eltérő, pejoratív értelemben használta, a költőietlen történeti hűség megbélyegzésére, szemben a „kerek egészé, életműves költői alkotmányá” idomuló költői feldolgozással, mely nélkül „a pusztá tények laza csoportja vajmi könnyen széthullna az emlékezetből.” S kompozíciós érzék dolgában nemcsak a XVI. század, hanem a rákövetkező kettő is visszaesés; Zrínyi kivételével ugyanaz az „idomtalan idomítás” jellemző rájuk: ízlésük „eposz helyett elfogadta a históriát, műalak helyett a tények egymásutánját”⁸⁷. Történetírás és irodalom tényfeldolgozásbeli különbségének ez az elsősorban poétikai értelmezése Aranyra jellemző változattal gazdagítja korának az irodalmi tényalakítással szembeni követelményeit.

A tényfelülbírálás alapnormájának ez a poétikai alakváltozata a korra is, Aranyra is jellemző, gondolatviláguk szerves része, anélkül azonban, hogy a kor új fölfedezésének számíthatna. Persze maga Arany sem tartotta annak; kortársainál sűrűbben, de oly természetes módon vette igénybe, ahogyan az ember jó ideje axiomatikus, mások számára is magától értetődő és indoklásra sem szoruló normáihoz folyamodik. Főnt idézett különbségtevése már Arisztotelésznél megtalálható: „Az elbeszélő és verses utánzásra vonatkozólag világos, hogy az eseménysorozat – akárcsak a tragédiákban – drámaian kell megszerkeszteni, vagyis egy egységes és teljes cselekmény köré, (. . .) hogy mint egy egészet alkotó lény, a rá jellemző gyönyörűséget adja meg, és ne hasonlítson szerkezete a történeti művekéhez, amelyekben (. . .) az egyes történetek csak esetlegesen kapcsolódnak egymáshoz.” Az egyszerű cselekménytípusnak „folyamatos és egységes” menetűnek kell lennie, a bonyolult cselekmény változását fordulat vagy felismerés idézi elő, mely „az előzményekből a szükségyszerűségnek vagy valószínűségnek megfelelően következék be.” Arisztotelész figyelmeztetése kronológia és egymásbólfejlés olyan különbségére világít rá, melyhez hasonló Arany értekezéseiben is végighúzódik: „Nagy különbség (. . .),

⁸⁴ ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, in Krk. X. 476.

⁸⁵ ARANY János, Uo. 490., 505., 525.

⁸⁶ E. H. CARR, *The Historian and His Facts (What is History?)* című könyvének első fejezete), in *The Norton Reader. An Anthology of Expository Prose*, New York, 1965. 365.

⁸⁷ ARANY János, *Naiv eposzunk* Krk. X. 266, 267–271.

hogy valamilyen esemény valaminek a következtében vagy egyszerűen valami után történik.”⁸⁸ Az Arany előtti esztétikatörténet időben hozzá legközelebbi nagy pilléréhez, a XIX. század legátfogóbb esztétikai rendszeréhez is fordulhatunk precedensért: az egymásutánosság (Reihenfolge) Hegel szemében is elégtelen, mert prózaiságot szül; a művésznek nála is meg kell találnia azt a belső magot (Kern), mely a lényegre összpontosítva a művet kerek egészé, lekerékített totalitássá (zu einer gerundeten Totalität) szervezi.⁸⁹ Aranynál is dicséretnek számít, hogy Frankl „a mondában vagy történetben megkapja azon ‚valamit‘, a mely lelke annak mintegy”⁹⁰, s a tények költészetbeli meghaladása nála is kiválasztásukkal kezdődik.

Az alpnorma poétikai differenciálódását tovább követve azonban kiderül, hogy Arany szemében a művészi feldolgozás nem feltétlenül alakítással haladja meg a tényeket: elképzelhetőnek tartja, hogy a művészileg átgondolt kompozícióba való beillesztés már önmagában képes egy valóban megtörtént eseményt esztétikai érdekűvé átminősíteni, Zrínyi kompozícióteremtő tehetségének többek közt ezért is adózik csodálattal; Arszlán epizódja Szalay történetírói elbeszélésében tényeit tekintve nem különbözik a *Szigeti veszedelem* megfelelő részétől: „Az egész episod inkább történeti, mint költői: de a művész biztos kezével s tapintatával illesztve a költői rámba”. Zrínyi e „történeti adatot” mesteri előkészítés után, „minden feltűnőbb díszítmény nélkül illeszti eposzába; s a már említett költői célon kívül, egy iránygondolatnak teszi hordozójává”, de a motiválás jóvoltából ez a szándék sem válik ki szervesen didaxisként a műből. A tények költői meghaladása tehát nem megváltoztatásuk vagy feldíszítésük eredménye, a pusztán tények és irodalombeli meghaladásuk közti legfontosabb határvonal láthatólag nem a wie es eigentlich gewesen, illetve a fikció között húzódik; sőt az „iránygondolat” létjogosultságát is az adja, hogy nem külső beavatkozás külsődlegesnek maradó hozzáadása, hanem a helyes választás, előkészítés és indoklás jóvoltából a kompozíció belső erőterében maga a tény telik meg célzatos jelentéssel. Egy másik részletnél hasonlóan sallangmentes beemeléshez fűz Arany elismerő kommentárt, s itt számol a lehetséges ellenvetéssel, hogy „mindez a történetben is így renddel következik”, ha tehát ez „mind-mind kész történeti adat: mi hát ebben a költő érdeme? s mivel tetézi meg a históriás énekek szerzőit, kik hasonlóan a csupasz tények fonalát követik?” Mind a kérdés megfogalmazása, mind a rá adandó válasz az alpnorma poétikai előfeltevéseinek tisztázottságára vall: a históriás ének szerzője mindig a történelem esetleges sorrendjét követi szolgálai, Zrínyi viszont felismeri, hogy olykor ez a sorrend tudatos kompozíció részévé avatható. „Nagy a különbség: épen oly nagy, mint vak eset és kiszámított terv közt.” A tények változatlanul hagyása és meghaladása ilyenkor paradox módon egybeeshet: „bámulnunk kell a művészi tapintatot, mellyel ő a históriát, ferdítés nélkül, alig némi csekély módosítással, tudta illeszteni eposza keretébe. Éles szemmel ragadván meg ama történeti ténynek (. . .) eposzi fontosságát.”⁹¹ (A ferdítés nélküli sikerült beillesztés érdeme különösen világossá válik, ha kontrasztként mellé tesszük Arany egy 1961. október 20-án kelt bírálatát a Nádasdy-jutalomra beküldött pályaművekről, melyben *A hunok harcai* című eposzt mérlegelve így ír: „A hagyomány némi ferdítését szóba sem hoznám, ha ez által jeles költői célok érettek volna el: de így föl kell említnem”⁹². A Zrínyi tényfeldolgozását bámuló kritikus Aranyban nem nehéz felismerni a saját kompozícióteremtő hajlamának és alakításbeli eszményének előképét örömmel fölfedező költőt. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy nála „főleg” a kompozícióban rejlett a poézis.⁹³

A tények óhajtott meghaladása tehát Aranyánál elsősorban a részeket átminősítő kompozíció megteremtését jelentette, s a ténykezelés ilyen normája alapján, Zrínyihez mérve, bírálja meg a XVII. század másik két epikusát: Liszti Lászlót és Gyöngyösi Istvánt. Liszti *A mohácsi veszedelem* (1653) című eposza szerinte „visszavitte az elbeszélést száraz krónikai tények (legfőlegb bővített és kiszí-

⁸⁸ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, Bp., 1974. 25. 55.

⁸⁹ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Ästhetik* (Mit einer Einführung von Georg LUKÁCS) I–II. Frankfurt am Main. É. n. II. 359. 448.

⁹⁰ ARANY János, *Hősök és dalok könyve*, in Krk. XI. 129.

⁹¹ ARANY János, *Zrínyi és Tasso*, in Krk. X. 356–357., 369–370.

⁹² In, Arany János Krk. XIV. Összeállította GERGELY Pál. Bp., 1964. 17.

⁹³ Arany János Petőfi Sándorhoz, 1848. április 22-én. in Krk. XV. 201. Vö. SZÉLES Klára, *A „compositio” Arany költészetében* ItK 1972. 63–73.

nezzet) elsorolására”; s ugyanebből a szempontból mond kemény ítéletet *A magyar vezérek és királyok emlékezete* címmel (az eposzkíséret függelékében) kiadott „krónikás modorú, össze nem függő verselményeiről”, melyek együttese „nem egyéb verselt krónikánál.”⁹⁴ Gyöngyösi Murányi Vénusáról nem mondható el ugyan, hogy „nyersen és puszán a történet dolgokat adta volna, mint Tinódi, történeti rendben”, sőt volt „bizonyos terve az összeállításban”, ám kompozíciójában „nem vitte tovább az események némi csoportosításánál (Gruppierung)”, ami még távol esik a költőileg kerek és egységes munka tervétől.” *A Murányi Vénusban*, akár másik fő művében, a *Kemény Jánosban*, „legfeljebb némi csoportosítása van az (igaz vagy költött) eseményeknek s nem sajátképpen compositio.”⁹⁵ A három fokozat: a nyers ténykrónika, az események csoportosítása és a szuverén kompozíció a tények mind teljesebb átminősítésének irányába halad, mely az értékelő irodalomtörténész ítéleteinek normája. Arany ugyanis irodalomtörténészként sem szűnik meg kritikus lenni; láthatólag nem osztja az akkor is, századunkban is fel-felbukkanó tévhitet, mely az irodalomtörténetírás feladatát a régiség irodalmának teljességre tördő és értéktelen leírásában határozza meg; ő bele sem fog az értékelő kritika nélküli leírás eleve megvalósíthatatlan feladatába, s az epikus ténykezelés fő értékkritériumának a tények kompozíció általi átminősítését teszi meg.

A történelem tényeivel, a valóban megtörtént eseményekkel azonban különböző mértékig lehet ellátva a költő, derül ki Arany kritikáiból; nincs mindig olyan szerencséje, hogy „csak” mintegy meg kell látnia a kompozícióba úgyszólván készen beillő eseménysort, vagy akár válogatásra és – jellemző szavával – *tömbösítésre* váró anyagot, mely a bőség zavarával fenyeget, kiáltván szinte az elvért, melyet ő a költői „festés” *axiómájának* tartott: „csupán azt és annyit a *testből*, mennyi a *lélek* előtűntetésére szükséges!”⁹⁶ Ha a történelmi adatok vagy a mondai hagyomány töredékesek, a tények meghaladására a szó szoros értelmében van szükség: a költői képzeteknek ki kell egészítenie a hiányos részeket. Arany bíráló bizottsági társaival egyetértésben írja Szász Károly *Salamon* című epikus pályaművéről, hogy szerzője nagy „szorgalommal felkutatót minden hagyományt, átolvasott minden, tárgyára vonatkozó történelmi munkát s a csonka adatokat, elszórt vonásokat szerencsésen olvasztotta össze egy egész képpé, eleven korrajzzá.”⁹⁷ Szász *Trencsényi Csákjának* tüzetes bírálatában viszont a kiegészítés bátortalanságát kifogásolja: „Részünkről megadjuk a históriának, a mi az övé, de nem szeretjük, ha lacunái a költői alakításban is meglátszanak; s teljesen osztjuk egy műértő barátunk véleményét e részben, hogy „midőn Szász K. híven teljesítette a történelem iránti *kötelességét*, nem használta föl eléggé a költő *jogait*.”⁹⁸ A tényeket tehát mindkét irányban lehet módosítani: egy bizonyos határig elhagyni is, hozzáadni is szabad, mint ahogy sorrendjük megtartása, illetve átcsoportosításuk egyaránt indokolt lehet – mindegyik azonban csakis a kompozíció szolgálatában kerülhet sor. Az irodalmi tényalakításnak Arany többféle módozatával számol, a tények meghaladásának *lényegét* azonban mindig ugyanabban látja: az esetleges tényeknek a műegész szükségszerű részévé avatásában. Nála a tények felülbírálásának követelménye az irodalomban a tények kompozíció általi esztétikai átlényegítését jelenti, melynek során esetlegességüket szükségszerűségévé váltja fel.

III. Összefoglalás: Arany János kritikaelméleti előfeltevései

Arany kritikáinak látszólag igénytelen, mégis döntően fontos előfeltevése szerint egy irodalomtörténeti tény létrejöttéből annak értékességét nem lehet mintegy automatikusan levezetni, sem arra következtetni, hogy szükségszerűen létre kellett jönnie s csakis olyanná alakulhatott, amilyenné alakult. Ehhez híven azt is ellenzi, hogy a létrejövés vélt determináltságára való hivatkozást úgy tüntessék föl, mintha már a tény kielégítő magyarázata volna. Az irodalom történetének egyébként

⁹⁴ ARANY János, *Gyöngyösi István*, in Krk. XI. 421–422.; ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, in Krk. X. 490.

⁹⁵ ARANY János, *Gyöngyösi István*, in Krk. XI. 421, 430–431, 433.

⁹⁶ ARANY János, *Szász Gerő költeményei*, in Krk. XI. 151., ld. még ARANY János, *Költemények Szász Károlytól*, in Krk. XI. 203.

⁹⁷ Krk. XIV. 507.

⁹⁸ ARANY János, *Trencsényi Csák*, in Krk. XI. 91–92.

sokféle tényei szerinte megegyeznek abban, hogy pusztá létezésükből még sem becességük, sem szükségszerűségük nem következik: mindkét vonatkozásban esetlegesek. A pozitivizmus fenomenalista szemléletétől eltérően a tény Aranyánál is mögöttes mozgatóerők megnyilvánulása, önmagán túlmutató tünet, meghatározottsága azonban több törvényszerűség összegeződése, mely az egyirányú eredetetésnek ellenáll. Az irodalmi művet a fogantató társadalmi kontextus nem determinálja teljesen; az alkotó kölcsönhatásban áll korával, mégis viszonylag szabadon dönt; a művet és nyomában az irodalom irányát sok tényező egymásra hatása szabja meg, s e tényezők közül nem mindet lehet a korszellem vagy a környezet determináló hatásával maradéktalanul megmagyarázni: az alkotó viszonylagos szabadsága a művészet viszonylagos autonómiáját is szavatolja. De ha a mű értékesége nem következik is pusztá létrejöttéből, bizonyos vonásai hozzájárulnak értéke bemérhetőségéhez, a művészet egyetemes törvényei ugyanis lehetővé teszik tárgyyszerű értékkritériumok felállítását. Ha egy mű ezeket az általános érvényű kritériumokat, kritikai univerzálákat megsérti, értékcsökkenéssel fizet érte, ha azonban nem sérti meg, még csak „negatív” érdemig jutott el, s esztétikai értéke ezzel nincs teljesen megalapozva; értékkritériumait Arany az érték szükséges, de nem elégséges feltételének tekinti, kritériumfelfogása akkumuláló-pluralisztikus. A pozitivista állásponttal ellentétben az értéket a mű saját tulajdonságának tekinti, szilárdul hisz az objektív értékelés megközelíthetőségében, az ítéletek adekvátságának rangsorolhatóságában, a szűk személyesség meghaladásának lehetőségében, s a téves ítélet tárgyyszerű ellenőrzésében és korrigálhatóságában. Szerinte a szubjektív benyomás csak kiindulópont lehet, melyet az irodalmi mű tüzetes elemzése során kell fogalmi nyelvre átültetni és az ugyancsak fogalmakban artikulált kritériumokkal szembesítve továbbfejleszteni. A szubjektív impresszió túljutva azonban a teljes objektivitás csak megközelíthető, mert a mű kimeríthetetlen világának minden elemzés csak egy részét képes föltárni, a benyomás szintén csak töredékesen tudatosítható és racionalizálható, s a korabeli torzító elfogultságokon is nehéz túljutni: adekvát ítélet az időtől, a kritikai folyamattól, az utókortól várható. A kritika célja azonban Aranyánál amúgy sem merül ki az értékítéletben; a normatív értékelés mellett ő mindig nagy gondot fordít a kritika ettől elválaszthatatlan ikerfeladatára, az értékelő normaképzésre is: a kritika az ő felfogásában nemcsak a művek hierarchiájának megállapításáért van, hanem alkotók és befogadók irodalmi tudatának pallérozásáért, sőt a normaképzésen át egy kor értékrendjének s így világképének közvetett, művek bírálatában szerétt ejtett megfogalmazásáért is. A kritika hagyományos, nem-autotelikus aspektusa mellett ő már úttörő módon figyel autotelikus aspektusára is, amely pedig mindmáig változó sikerrel küzd polgárjogáért. Ez összefügg azzal is, hogy az irodalom és a kritika tartománya között ő is részleges átfedést látott, amennyiben mindkettőtől megkívánta, hogy a tények merő regisztrálásán túljutva minősítő elrendezéseket valósítsa meg. Kritikaeszménye ezért élesen elhatárolódik a tisztán deskriptív kritika híveitől, irodalomeszménye pedig mind a romantika spontán érzelmkifejezésétől, mind a naturalizmus önmagára redukált életábrázolásától. A művekkel szemben felállított kritikai alpnormája is az irodalmi tényalakításra, a yers tények műalkotásbeli meghaladására összpontosít: a valóság vagy a képzelet esetleges tényeinek egy művészi kompozíció belső szükségszerűséggel telített részeivé kell átlényegülniük.

Arany poétikailag szakszerű kritikus normakészlete a tényfelülbírlás alpnormájából még sokkal tovább differenciálódik, de ennek nyomon követése ezúttal nem feladatunk. Anyagunkból enélkül is határozottan kirajzolódik kritikus életművének elméleti alapvetése, s lehetővé teszi, hogy összefoglaló értékelésünket megkockáztassuk. Előfeltevéseinek összhangja olyan tudatos kimunkálásról tanúskodik, mely még a magyar kritika e nagy korszakában is párját ritkítja. Az irodalomtörténeti tények természetére vonatkozó előfeltevéseiből logikus út vezet a kritika lehetőségeire és kritériumhasználatára vonatkozó gondolataihoz, melyekből viszont irodalomeszményével is összefüggő kritikai alpnormáját lehet úgyszólván levezetni. Ha ehhez még hozzávesszük az alpnormából kibontakozó kritikus normakészlet teherbíró képességét és erős belső következetességét, így elsősorban a tagolt formateljesség és kompozícióbeli helyhezkötöttség normáinak sokoldalú érvényesítését,⁹⁹ tarthatatlannak kell ítélnünk azt a véleményt, mely szerint Kemény Zsigmond tanulmányainak „főlénye” Arany „nemezszer (...) el nem évülő és efemer becsű megállapítások fércelétéből” álló értekezéseivel

⁹⁹ Másutt kifejtettük: *A tagolt formateljesség normája, Fejezet Arany kritikus gondolatrendszeréből.* ItK 1978. 32–51.; és *Arany János kompozícióelmélete* It 1979. 270–301.

szemben abban állna, hogy Kemény „rendszerben gondolkodott”, Arany pedig nem.¹⁰⁰ Arany több kortársa, kivált Erdélyi János, Kemény Zsigmond és Gyulai Pál járult (más-más módon) tetemesen hozzá a magyar kritika kiműveléséhez, mégsem érezzük túlzásnak a félreértettségén füstölgő Gyulai ítéletét, aki 1861-ben, a lapszerkesztő Arany ellen írott legkeserűbb gondolatmenetében is elismeri róla, hogy „költészetben és kritikában társait egy fővel haladja meg.”¹⁰¹ Nagy szó, hogy a kritikában is, hiszen az 1850-es és 1860-as évek költői közül, egy-két kivételtől eltekintve, egy Arany Jánosnak fejjel kimagaslani nem volt igazán nehéz; ugyanez a két évtized azonban a kritikai eszmélkedésnek egyik fénykora, Erdélyi, Kemény, Gyulai, Salamon, Eötvös, Csengery kritikai műveivel: némi túlzással, de találóan nevezte Greguss, 1863-ban, a „meddő költészet” és „termékeny bírálat” korának.¹⁰² Céloztunk rá, hogy Arany kritikáinak értékelméleti előfeltevése kifejtetlen filozófiai problémák fölött ível át; mégis, halála után száz évvel, kritikusai formátuma nagyobbban látszik, mint valaha, s az értekező prózájában rejlt „föltáratlan poétikai kincsház”¹⁰³ épp csak megkezdett birtokba vétele mind sürgetőbb feladat: a mai magyar kritikai gondolkodást jótékonyan gazdagíthatná. Nem az évforduló kegyeletes hangulata teszi, hogy kritikusai életművén végigtekintve megindulással olvassuk 1861. augusztus 28-án írott levelét, mely Szépirodalmi Figyelőjének mostoha körülményein borongva, s a lap várható megszűnésének latolgatása után, a magyar kritika legszakoszerűbb s legszínvonalasabb teljesítményeinek egyikére ilyen szavakat talál: „Az aesthetikában, kritikában kontárkodtunk, kedv, elegendő idő nélkül a megfontolásra, a mint a napi szükség parancsolta, rögtönözve, folytonos aggódás, rézsemről physikai bajok közepett.”¹⁰⁴

Péter Dávidházi

LES VUES DE JÁNOS ARANY EN TANT QUE CRITIQUE LITTÉRAIRE

L'étude se concentre à un côté relativement moins traité de l'œuvre du grand poète du XIXe siècle: à son activité de critique littéraire. C'est grâce à János Arany qu'entre la chute de la guerre d'indépendance (1849) et le compromis austro-hongrois de 1867, la critique littéraire hongroise avait l'une de ses périodes d'éclat. D'une part, il a rassemblé, dans ses deux revues, les meilleurs critiques de son époque, d'autre part, ses propres critiques et études littéraires ont atteint un très haut niveau. Ses critiques se distinguent non seulement par l'usage conséquent et par le développement perpétuel de leur système de norme, mais par le degré d'élaboration de leurs présuppositions de théorie critique aussi.

L'étude tâche de reconstruire et de synthétiser ces présuppositions à l'aide des remarques éparses dans les critiques diverses. Dans son introduction, elle présente la lutte au cours de laquelle la critique normative d'entre 1849 et 1867 s'est délimitée des extrémités de la critique descriptive et prescriptive également. La partie principale de l'étude examine d'abord le point de départ d'Arany: sa conception de la nature des faits de l'histoire littéraire. Ensuite elle analyse sa manière de voir concernant les buts de la critique, l'objectivité critique, les bornes de la rationalisation et de la plénitude. Enfin elle poursuit avec attention comment sa norme fondamentale s'évolue en un système de normes, en tenant compte de l'effet de ce dernier sur la littérature et sur ses propres ouvrages poétiques aussi. À la base de tout cela, l'étude risque une appréciation récapitulative: elle considère le poète décédé il y a cent ans comme le penseur critique le plus éminent de la prospérité critique entre 1849 et 1867, dont l'héritage théorique est à élaborer, et cet héritage pourrait enrichir l'arsenal théorique aussi de la critique hongroise d'aujourd'hui.

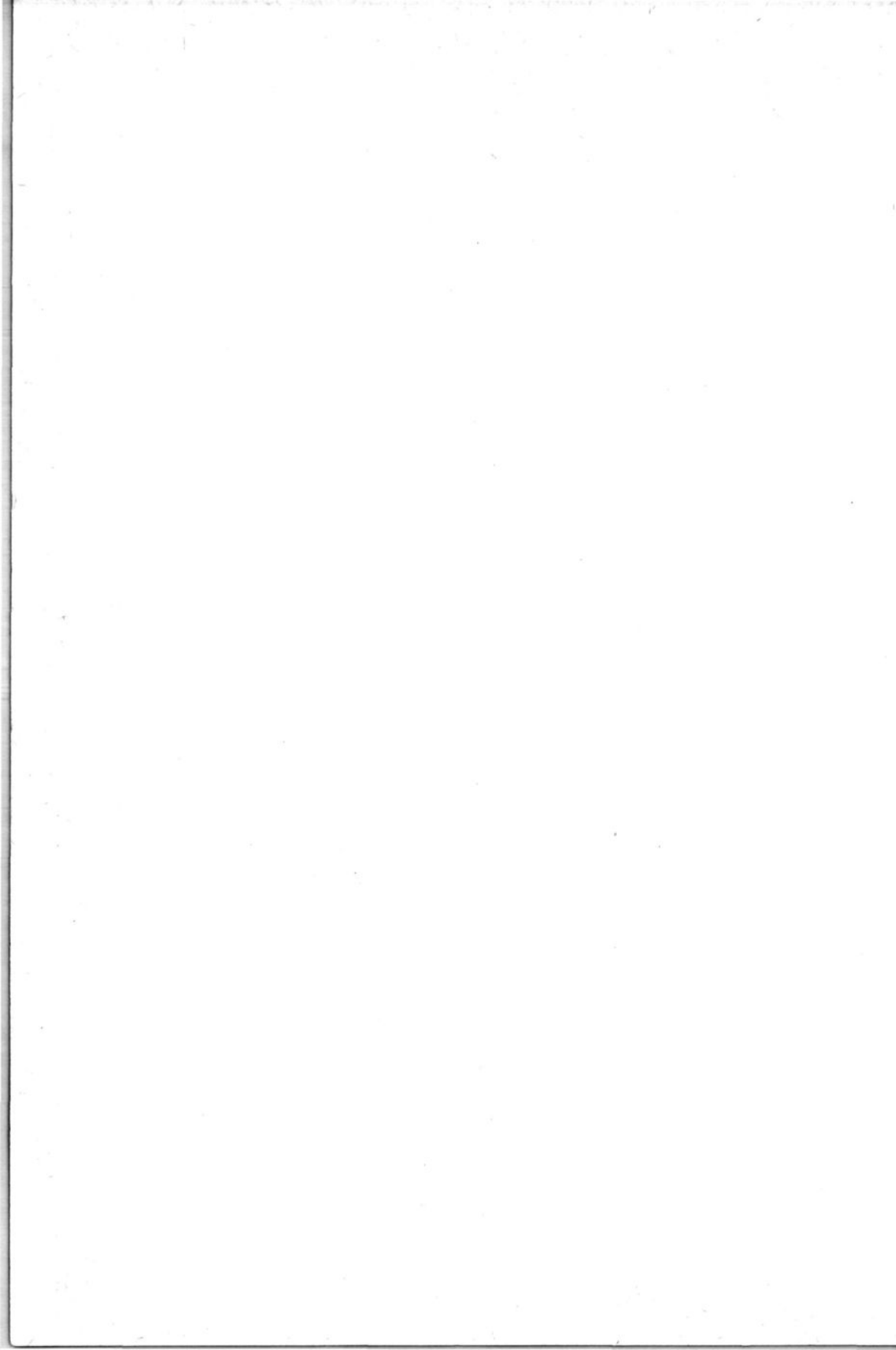
¹⁰⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond: Élet és irodalom* ItK 1972. 719.

¹⁰¹ GYULAI Pál, *Egy pár jegyzet a „Visszatekintés” című cikkeire*, in *Gy. P. kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*. 41–42.

¹⁰² GREGUSS Ágost, *Meddő költészet, termékeny bírálat*, in *G. Á. tanulmányai*, I–II. Pest, 1872. II. 397–401.

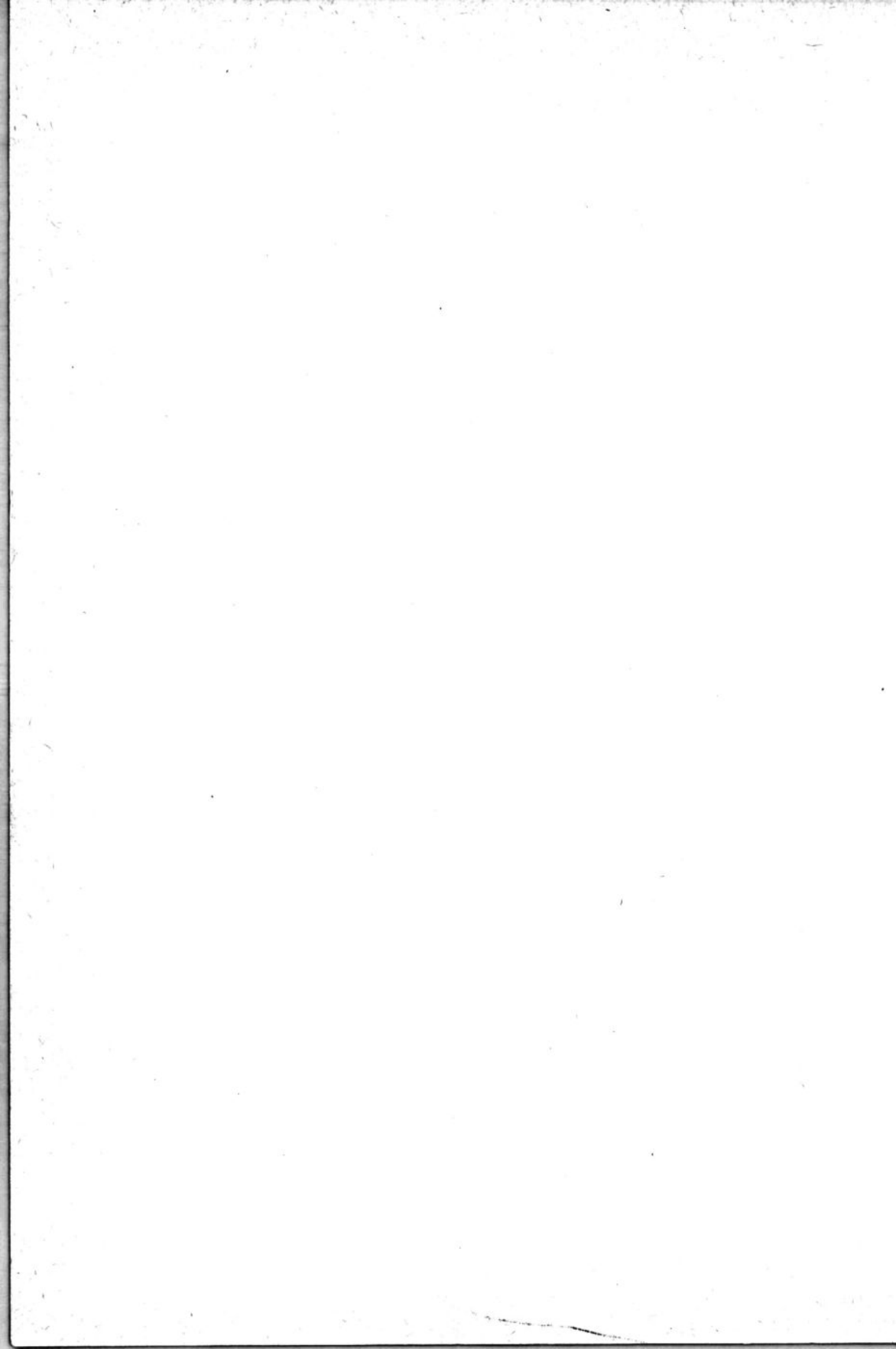
¹⁰³ NÉMETH G. Béla, *Előszó*, in *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, Szerk. N. G. B. 10.

¹⁰⁴ Arany János Gyulai Pálhoz, 1861. augusztus 28-án. in *HIL*. IV. 326.

**KÉSŐRENEZÁNSZ, MANIERIZMUS, KORABAROKK
MAGYARORSZÁGON (RIMAY JÁNOS ÉS KORA)**

Tudományos ülészek (Keszthely, 1982. május 18–22.)

RIMAY ÉS A BALASSI-HAGYOMÁNY

Ma már nyilvánvaló, hogy a magyar irodalom későreneszánsz periódusa, a XVII. század első harmada főbb jellegzetességeinek; irodalomszemléletének, történeti, filozófiai érdeklődésének, etikai nézeteinek, stíluseszményének, de nemzeti-politikai helyzetének is leghívebb kifejezője Balassi költőtanítványa, Rimay János. Az irodalmi életben játszott szerepe mellett, a korszak politikai küzdelmeinek is részese s pályafutása során hosszabb-rövidebb ideig közelebbi, nemegyszer bizalmas kapcsolatba került a politikai élet vezető, főrangú képviselőivel; így Ecsedi Báthory Istvánnal, Illés-házyval, Bocskaiival, a Thurzókkal, Bethlen Gáborral, majd sztrégovai visszavonulásának éveiben Rákóczi Györggyel keresett kapcsolatot. Bár irodalmi munkásságában következetesen elítélte az udvari élet visszasságait és a tisztkívánást, mégis főúri patrónusokat szolgálva igyekezett politikai karriert is befutni.

Irodalmi ambíciója nem egyoldalú; szervezőkészsége már fiatalon megnyilatkozik, s az irodalmi élet, a szellemi elit, „Pallas magyar ivadéki” összefogására törekszik, a korszerű udvari élet etikai-magatartásbeli normáit próbálja propagálni és megszabni. Rimay fogalmazza meg elsőként az irodalom, tudomány szerepével kapcsolatos modern felfogást. Ugyanakkor a magyar költészet megújítására törekszik. Hivatásnak tekinti irodalmi tevékenységét, és már a Darholz Kristófhöz intézett Balassi-apológiában büszkén vallotta: „... mivel mindenki tudja, hogy én az irodalom szerelme vagyok, amit tetszésem szerint és remélem, helyesen teszek”.¹

Alkatával, irodalmi-költői munkásságával, a szellemi elit megszervezésének kísérletével végül is nem csupán első, de egyben utolsó képviselője is a kimondottan világi irodalmár típusának a magyar későreneszánsz irodalomban.

Pályájának, életművének sokirányú tevékenységéből, problémaköréből mindössze egyetlen vonatkozást szeretnék érinteni. Rimay egész munkásságát, amint ez közismert, két példa, minta befolyásolja; Justus Lipsius stoikus filozófiai-etikai-morális szemlélete és Balassi költészete. Justus Lipsius-rajongása mintha egyértelműbbnek tűnne, a Balassi költészetével való kapcsolat viszont problematikusabbnak és ellentmondásosabbnak. A válság-ideológia érvényessége végigkíséri az egész pályát, a magyar reneszánsz fénykorában fogant Balassi-líra befolyása eleve nem lehet ilyen egyértelmű.

Balassi és Rimay az első kimondottan irodalmi elvű kapcsolat és barátság, mester és tanítványviszony megtestesítői költészetünk történetében. Horváth János *A magyar irodalom fejlődéstörténetében* így jellemezte e kapcsolat jellegét Balassi költői hagyatékának, verseinek sorsát idézve: „... igazi utánzott irodalmi hagyománnyá válnak tanítványa, Rimay által, ki ott áll a halállal vívódó mester ágánál, saját költeményeivel igyekszik nyomdokába lépni, s majd továbbadja az átvett örökséget úgy, hogy Madách Gáspár, Beniczky Péter, Koháry István, mintegy kézzől kézre adva azt, átszarmaztatják egész a XVIII. századra. Balassi és Rimay költeményei közös kiadásokban haladnak át két egész századon, mintegy újra és újra fölélesztve amaz első nagy irodalmi öröklés emlékezetét”.²

Horváth János szép jellemzése részben elfogadható ma is, de vitatni is lehet, hiszen a Balassi-hagyaték sorsában csak a kontinuitást veszi figyelembe.

Rimayt pályáján évtizedeken át foglalkoztatja a Balassi-hagyomány értelmezése, értékelése és kultusza, ugyanakkor saját költői gyakorlatában, a Balassi-örökség alkalmazásában az igazi számvetés és szembenézés.

¹ *Rimay János összes művei*, Bp., 1955. 38. Összeáll.: ECKHARDT Sándor.

² HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976. 22.

Jól ismert, hogy a magyar későreneszánsz periódusban bontakozik ki a szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti gondolkodás; ekkor tesznek először kísérletet a korábbi (reneszánszkori) irodalmi hagyomány számbavételére, értelmezésére és értékelésére, a kiemelkedő életművek, népszerűbb műfajok termésének összegyűjtésére és kiadására. Az irodalomtörténeti nézőpont kialakításában különösen fontos szerepet játszott Újfalvi Imre, Szenci Molnár és Rimay János. Az is nyilvánvaló, hogy Rimay szemlélete a legkorszerűbb, mert kimondottan szépirodalmi, esztétikai érdekű és az egyetemes művelődéstörténeti korszakfogalmakat alkalmazó. Az irodalom szerepével, történetével kapcsolatos nézeteinek kifejtését a Balassi-örökség jelentőségének felismerése tette szükségessé. Balassi költészetét az első magyar nyelvű klasszikus színvonalú életműként értelmezi, olyan irodalmi örökségként, amelynek esztétikai értékei lehetőséget nyújtanak egy költői iskola kibontakozásához. A tervezett Balassi-kiadványokhoz készült előszavakban megrajzolt Balassi-portré az első úgynevezett jótékony „félreértésen” alapuló interpretáció és jellemzés egy költő karakteréről, hiszen az irodalmi mű, így Balassi költészetének olvasata, megértése és magyarázata nemcsak magától a műtől, a szövegtől, de az olvasó pszichikai, ideológiai, mentalitásbeli, esztétikai értékrendszerétől is meghatározott. Rimaynak pedig már igen fiatalon kialakult a Balassiótól nem egy vonatkozásban markánsabban is eltérő etikai, esztétikai-poétikai szemlélete. Rimay ehhez az új értékorientációhoz igazítja egyrészt Balassi embermoralis alkatát, másrészt költészetének karakterét. Ezért szelidíti meg a sztoikus etikai normákhoz közelítve Balassi fékezhetetlen reneszánsz temperamentumát, ezért hangsúlyozza kissé az indokoltnál erőteljesebben költészetének doctus voltát, tudományos jellegét, filozófiai, teológiai jelentését. Balassi költészetét méltató írásainak jelentőségét növeli, hogy Rimay szakít a magyar irodalom, költészet teológiai-vallásos szemléletével, és a profán, szerelmi költészet egyenrangúságát hirdeti. Rimay modern világi irodalmár volta ezekben az írásaiban jelentkezik a legtisztább formában, de kissé pusztába kiáltott szóként, mert nem csupán a Balassi szerelmi líráját is magában foglaló kiadványterve nem valósulhat meg, de a profán irodalom elismerését szorgalmazó nézetei is visszhangtalanok maradnak. A teológiai szemlélet az irodalmi életben Rimay kezdeménye ellenére, töretlen marad. Rimay költői gyakorlatában pedig a Balassi költészetéhez még közvetlenebbül kapcsolódó korai szakasz után, mintha maga is eltávolodna a Balassit méltató írásokban kifejtett irodalomszemlélettől, s fokozatosan közelítene a prédikátoros modorhoz. A pálya kezdetén Balassi szerelmi költészetének elfogadtatását szorgalmazza, utolsó szakaszán, a sztregovai birtokára visszavonult sztoikus költő pedig saját költeményei közül már csak a vallásos és filozófiai elmékedéseit s a velük rokon hangvételű vitézi fohászait találta kiadásra érdemeseknek.

Rimay esztétikai érzékére vall, hogy Balassi költészetének nem egy fontos jellegzetességét, illetve eredményét felismeri, s máig szóló érvénnyel jellemzi. Többek között Balassi verstörténeti szerepét a szövegvers kialakításában, mint írja: „... az poéták írásainak külön-külön színnyel ékeskedő örvendeter kertei virágjának illati között is sétáltathatja az énekek *olvasásában* ember az elméjét”.³ Ismeri a Balassi-vers akusztikai-zenei hangulatát: „a zengés csodálatos édességét” és a „hangok kifejező harmóniáját”, amellyel költőtársait messze túlhaladta.⁴

A Rimay-vers viszont nem sokáig követi a nem egy vonatkozásban kitűnően értelmezett költői hagyományt; az alkalmazásban a fokozatos távolodás érzékelhető. Klaniczay Tibor reális értelmezése szerint: „Ő maga elsősorban Balassi tanítványának és folytatójának tartja magát, noha a valóságban nagyon messze kerül mestere világától, költői felfogásától.”⁵

Mester és tanítvány viszonyában végül is két nemzedék világgépe, élet- és értékeszménye, esztétikai szemlélete jut kifejezésre.

Bár e kapcsolat jellege és csaknem minden lényeges, Rimay által dokumentált mozzanata közhelyszerűen jól ismert és irodalomtörténetírásunkban meggyőzően jellemzett, különösen Klaniczay Tibornak *A magyar késő reneszánsz problémái* c. tanulmányában, talán mégsem érdektelen az első irodalmi-költői öröklés néhány jellegzetességét, kivált a magyar vers reneszánszkori változására tekintve, némely vonatkozásban mégis felidézni.

³ *Rimay János összes művei*, 40. (A továbbiakban: RÖM)

⁴ RÖM 39.

⁵ KLANICZAY Tibor, *A magyar késő reneszánsz problémái*, in *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961. 326.

Balassi költészete rendkívül körülhatárolt, megszabott tematikai keretek közé illeszkedik: az istenes-vallásos, a szerelmi és a tavaszdicserő-vitézi versek közegeiben, közvetetten nyilatkozik meg életszemlélete. Világképe, életszemlélete közvetett kifejezése, lírájának elvont, a Júlia-ciklusban pedig utópisztikus jellegét alakítja ki. Költészetéből ezért teljességgel hiányzik a köznapi lét, a társadalmi-politikai-közéleti-családi szféra. A Balassi-vers a középkori tematikai hagyomány, a hazai vallásos és világi énekszerzés frazeológiája, valamint az európai reneszánsz, főként a neolatin költészet sajátos szintézise.

A világkép, életszemlélet közvetett érzékeltetése a hangvétel pátoaszával, ünnepélyességével, visszafogottságával párosul.

A Balassi-versben a reneszánsz általános harmóniaigényének kifejezésére való törekvés jut érvényre: a versstruktúra különböző elemeinek (kompozíció, szemantikai-logikai réteg, költői kép, zenei tónus) egyensúlya.

Rimay irodalmi munkásságát, költészetét a Balassiénál tudatosabb irodalomszemlélet, program-szerűség, stílusezmeény hatja át, amely már igen korán jelentkezik. Bán Imre a sárospataki manierizmus-ülésszakon elhangzott előadásában rámutatott a Balassi-epicédium új esztétikai-művészi karakterére: „Maga a verses mű a keresztény és antik mitológiai elemek, a különböző retorikus műfajú költeménytípusok oly ügyes válogatása, ill. contaminációja, a manierista stilsztika oly színvonalas alkalmazása, hogy a magyar késői reneszánsz legjelentősebb alkotásának kell tekintenünk. Vele kezdődik egyébként az a minőségi más, amelyet művészi szempontból Balassi után újnak nevezhetünk.”⁶

A Balassi-epicédium verseiben már tulajdonképpen mindaz az új költői törekvés, amely a jellegzetes Rimay-versnek sajátja lesz, elemeiben feltűnik. A költői magatartás új, kezdeményező tendenciája; a társadalmi-politikai szféra közvetlenebb, kevésbé áttételes érzékeltetése, a költői kép új típusa.

A Rimay-vers ezen új karakterének néhány jellemző jegyét szeretném érinteni, lemondva most Rimay költői fejlődésének nyomon kíséréséről, annak bemutatásáról, hogy a korai költészetében még a Balassi-örökséghez szorosabban kapcsolódó versek után milyen fokozatokon át alakul ki, nyeri el jellegzetes jegyeit a Rimay-vers.

Bár csak a Rimay-féle manierista vers néhány stílussajátosságáról lesz szó, ezek akarva-akaratlanul mégis idézik a Rimay képviselte új életszemlélet, világkép, életérzés néhány vonatkozását is.

A Rimay-vers általános karakterét tekintve a magyar reneszánsz vers Balassi kanonizálta, a versstruktúra különböző meghatározó elemeinek (bár nemegyszer feszültségeket kifejező) harmonikus viszonyát bontotta fel, megszüntette a kompozíció, költői kép, a szöveg akusztikai tónusa, a jelentés és hangulat egységére való törekvést. Balassi költészetében sem a szemantikai-logikai rétegnek, sem a képek jellegének, sem a zenei tónusnak a Júlia-ciklusig nincs megkülönböztetett szerepe egy-egy versben: az esztétikai hatás egyenrangú elemei.

A Balassi-vers általános karakterétől való fokozatos távolodásban, Rimay saját hangja és stílusa kialakításában, az új életszemlélet, főként életérzés kifejezésében elsődleges szerepet a Balassi képzetkincsének jellegétől egyre határozottabban eltérő képrendszer játszik. Klaniczay már hangsúlyozta Rimay képalkotásának jellegével kapcsolatban a fokozott érzéki hatásra való törekvést, a képek sokszor bizarr, mesterkéltnak voltát, a bennük jelentkező intellektuális erőfeszítést,⁷ Pirnát Antal pedig a kézikönyvben Rimay költészetének „legfőbb érdekességeként” a manierista ízlését „reprezentáló” formai, stíluszajtsákok között említette költői képeinek különös asszociációit.⁸

A költői kép, a költői képben megfogalmazott új képzetkör – véleményem szerint –, a Rimay-vers kulcskérdése, amely nem csupán egy-egy vers képes kifejezéseinek jellegét, de egész költészetének a karakterét is meghatározza, befolyásolja a kompozíciót, s a Rimay-féle mentalitást is idézi.

A Balassi-versben, mint másutt már jeleztem, a kimondottan kései darabokig nincs a költői képnek, hasonlatnak a szövegben megkülönböztetett, kiemelt funkciója.⁹ Balassi költői képeiben nem törekszik különösebb eredetiségre; képes kifejezéseiben, hasonlataiban a konvencionális, amelioratív jelleg

⁶ BÁN Imre, *A magyar manierista irodalom*, ItK 1970. 464.

⁷ KLANICZAY Tibor, i. m. 337–338.

⁸ *A magyar irodalom története II*, Bp., 1964. Szerk.: KLANICZAY Tibor, 26. (PIRNÁT Antal)

⁹ KOMLOVSZKI Tibor, *Balassi költői nyelvének néhány sajátossága*, ItK 1981. 537.

dominál. A Júlia-ciklustól viszont nagyobb lesz a költői kép verhangulatot befolyásoló szerepe, ugyanakkor egyre sűrűbben merít Balassi szerelmi énekeiben is a korábbi magyar vallásos költészet szakrális frazeológiájából. Hasonlataiban, metaforikus kifejezéseiben mindvégig a látvány-, látomás-szerűség, a vizualitás távolító jellege marad meghatározó.

Tulajdonképpen Balassi kései istenes énekeiben, kivált a *Végtelen irgalmú* kezdetű, utolsó versében jelentkezik először egy új, Balassi addigi gyakorlatától merőben eltérő hangulatú, erőteljes érzelmi effektusokra törő képtípus. Teljes ellentétben a Balassi-kép addig uralkodó amelioratív jellegével:

Mosd el rólam immár, kit lelkem alig vár,
mosd el bűnöm rútságát,
S együtt az rút hírrel, mint rút bűzt enyészd el
förtelmes bűdös szagát.

Az ilyen tónusú képek nincsenek összhangban a Balassi-vers karakterével, számuk jelentéktelen. Rimay azonban, bár költészetének korai szakaszában illeszkedik Balassi verstípusaihoz, tematikájához, költői frazeológiájához, de kezdettől fogékonyan mutatkozott a Balassi-versközegtől elütő, disszonanciát sugalló képekhez.

Már az epicédium verseiben jelentkeznek az ilyen tónusú képes kifejezések.

Balassi Dávid királyt ábrázoló zászlója színeinek jelentéséről írja:

Tej fejér szín jegyez
Lágy szívet, engedelmet;
Az vörölyve jegyzi
Az én sok veszélyemet,
Kiben mennyi szöglet,
Bennem annyi döglet
Sebheti én szívemet.

Majd Balassit beszélteti így:

. . . Idvözitsed
S jóban részesítsed
Ur Isten, az ő lelkét,
Mert Te benned bízott,
S Te igéddel hízott.

Később pedig Isten vélekedik így a hozzá készülő Balassiról:

Megesküdt az én szám,
Mely órában hozzám
Felkiáltand az bűnös:
Nem lehet vétkében
Oly undok, fertelmes
És megsnevedett bűdös,
Hogy kedvvel ne lássam.¹⁰

Az Epicédiumban még csak olykor-olykor feltűnő, nyersebb effektusokat hordozó képes kifejezések az idő haladtával egyre gyakrabban jelentkeznek, fokozatosan kiszorítva Rimay költészetéből a lágyabb karakterű, finomabb képzetkörből merítő, a Balassi-lírára oly jellemző amelioratív, látványt, látomást idéző képtípust. Rimay képei, főként a bennük jelentkező képzetkör egyneművé válása ugyanakkor nem fantáziájának, képteremtő készségének egyoldalúságát, vagy beszűkülését illusztrálja, de tudatos választását és költői szándékát.

¹⁰ RÖM 13., 20, 24.

Rimay tudatosságát a Balassi-féle költői frazeológiától való eltávolodásban mi sem bizonyítja jobban, hogy volt fogékonysága és érzéke a finomabb képzetársítások iránt is: a Balassi-epicédiumban a múzsák a Balassi-fivérekéről még így vélekednek: „... *kertünknek voltak tisztelői, S bölcsesség-virágink szaga viselői*”.¹¹ Egyik legfinomabb képe, főnévi metaforikus képzetársítása Balassi költészetét jellemzi: „*Kinek írásában aki jól is tekint, Elméje bársonyáni szemlélhet skárlát szint*”.¹²

Már mások is idézték, mint Rimay jellegzetes, érzéki képalakításának szép példáját, a

Lám meglágyult szívem,
Mint kamokának selyme;
Valamint akarod,
Úgy hajtogathatod

sorokban, amelyben a *hajtogat* ige ún. áthelyezése, a *szívre* vonatkoztatott szemantikai utalása növeli a hasonlat információértékét, kissé bizarrul finom hangulatát.¹³

Rimay képzetkincsének ez a finomabb áramlata azonban gyorsan elhal. Költészetében egyre határozottabban jelentkezik valami általános harmóniaellenesség, amely az egész versstruktúrát is befolyásolja, de teljes következetességgel a költői képrendszerben jut érvényre. Rimay szándéka nyilvánvalóan az embert körülövező disszonáns tényező-k-jelenségek szövevényének érzékeltetésében kívánt a költői képnek kiemelt szerepet adni. Egy új mentalitás, gondolkodásmód, pszichikus alkat is talán a Rimay-vers e másodlagos jelentésáramában érzékelhető leginkább. Képeiben egyre több az oxymoron, katakrézis, az indokolatlannak tűnő, viszolyogtatóan bizarr asszociáció. („*Röttenetes rút gyászt, mint egy ijesztő vázt, én szívemen viselém*”,¹⁴ „*Az bűnnek szarvai, mint fának ágai im mint csüggnék lelkemre*”,¹⁵; „*Szélesszed el bennem zsiros kövér bűnöm, mint szürübeli polyvát*”,¹⁶ „*el ne tévedjen vétke tág utcáján*”,¹⁷ „*Rakva mindeneknek bűnnyalábbal hátok*”,¹⁸ „*Közli mindazokkal az ő nyájasságát, Akik purgáltatják szívek rusnyaságát*”.¹⁹)

Ez a nyers, pejoratív hangulat uralja metaforikus kifejezéseit, az igei, főnévi, melléknévi metaforák sorát. (Igeiek: *bujaságod, szédítő maszlagod tested vérével htzik*,²⁰; *nyeli kinja mérget*,²¹; *bú, bánat ... rángat és von*,²²; (a fősvénység) *szíveket rágja*,²³; *rühem kél, de az Ur irrel kén*,²⁴; főnéviek: *gonoszágom teje*,²⁵; *bűnnek szarvai*,²⁶; *vétkeknék szarvát*,²⁷; *bujaságnak oltványa*,²⁸; (Venus) *csipkébül tekeri gúzs*,²⁹; *az bűnnek fekélyét*,³⁰; melléknévi: *zsiros, kövér bűnöm*,³¹; *hig nádat*,³²; *földi s mennyei zsr*,³³; (Charitas) *rihfosztó orvos*.³⁴

¹¹ RÖM 28.

¹² RÖM 45.

¹³ KLANICZAY Tibor, i. m. 337.

¹⁴ RÖM 32.

¹⁵ RÖM 58.

¹⁶ RÖM 60.

¹⁷ RÖM 81.

¹⁸ RÖM 112.

¹⁹ RÖM 138.

²⁰ RÖM 59.

²¹ RÖM 60.

²² RÖM 112.

²³ RÖM 124.

²⁴ RÖM 104.

²⁵ RÖM 58.

²⁶ RÖM 58.

²⁷ RÖM 137.

²⁸ RÖM 57.

²⁹ RÖM 57.

³⁰ RÖM 60.

³¹ RÖM 60.

³² RÖM 66.

³³ RÖM 131.

³⁴ RÖM 136.

Rimay sajátos hangulatú képrendszere az ember földi létezésének színterét is ezzel a konokul következetes pejoratív tónusban festi-jellemzi. Kedves jelzői a világi élet környezetét így minősítik: itt minden *rút, gaz, döglet, undok, fertelmes, büdös, rothadt, penészes, fertzett, hínáros, iszapos, poshadt, fekélyes, csonkult, éktelen, éptelen, megtört, szurkos, enyves, eves, fetrengő, vajuvó és romlott*.

Valami baljósság és elviselhetetlenségérzet árad a Rimay-vers stilsztikai-képi rétegéből. Következő egyneműsége életszemléletének olyan jellegét hangsúlyozzák, amelyet jobb kifejezéssel nemigen jellemezhetnénk, mint az elidegenedés hauseri fogalmával.³⁵ Nem véletlen, hogy Rimay talán leggyakoribb, vissza-visszatérő képzetköre a betegséget, mérget, orvoslást, gyógyító írt idézi, de a felépülés, a gyógyító ír hatékonyságának bizonytalanságát is éreztette.

Csupán egyetlen Rimay-vers, az *Oh szép drága zálag* kezdetű, bűnbocsánatért esedező énekét teljességgel behálózó, azonos hangulatú érzéki tapasztalatokat idéző képeit, jelzőit szeretném még idézni: *fertzett szívek; sűrű büdös szenny; mocsok rútyja; rút illatú szenny; gonoszágom teje; az bűnnek szarvai, mint fának ágai, im mint csüggnék lelkemre; rútságtól melegszik, bűnöktől hivatözik; fekélyekkel tüzes; megtörtött edény; bánattal tágulás; repedt érc; szédítő maszlag; hínárosban merült; bűnnek homályja; bűnnek fekélye; ízzel poklos; régi rút korom; vétkektől homályos; zsíros kövér bűn; ne szomjuzzon gonosz vért.*³⁶

A Rimay-versben az életérzés, a világról adott költői jellemzés valamiféle reménytelen tragikus-ságba, meghasonlásba hajló attitűd hordozója, hiszen kifejezése jórészt az eredeti-egyéni, az érzéki benyomásokat, a tapasztalatokat összegző, egyneműen pejoratív képrendszerben valósul meg. A versben a képi rétegé lesz a vezető szólam, a versstruktúra más elemeinek rovására, megszüntetve a Balassi-versre jellemző egyensúlyra való törekvést. Amit Hauser írt a manierista költészet metaforizmusáról, képkultuszáról, az jórészt Rimay költészetére is jellemző: „A manierista irodalom képgazdag, metaforikus stílusa ugyanis nemcsak nem-klasszikus, de nem is romantikus. Gáttalanul burjánzó képekben és szavakban tobzódó, mégsem szín pompás stílus . . . Ha jogos a képről és a ritmusról mint a költői stílus két alaptendenciájáról és főkomponenséről beszélni, akkor azt kell mondanunk: a manierizmus a képre épít, a klasszikus költészet a ritmusra.”³⁷

A Balassi-versre oly jellemző szépítő kép-, és jelzőrendszernek végül is nyoma sem marad Rimay költészetében. A Rimay-versben már nem a költészet „ékeskedő örvendetes kertei virágjának illati között . . . sétáltathatja . . . ember az elméjét”.

Rimay képzetkincse, ha összevetjük a Balassiéval s figyelembe vesszük, hogy Balassi költészetében a Júlia-ciklustól a költői képek addig is uralkodó jellegét csak mélyíti a szakrális képzetkörből merítő képes kifejezések egyre fokozódó szerepe, a szerelmi s a vallásos érületi szféra közeledését tanúsítva, akkor Rimay képzetkincsét – véleményem szerint –, a Balassiéától olyannyira messzinek, sőt lényegét tekintve szembenállónak is kell tekintenünk, hogy az már a barokk szemlélet közvetlen közelébe került és a stílusváltozás, fejlődés nem éppen könnyű; a reneszánsz, manierista és barokk ízlés egymásutánjának, egymásbajátzásának kérdésköréhez vezet.

Horváth János írta a barokk ízlés egyik változatáról: „S érzéki emóciók keresésével is összefügg a borzalmasnak, a kegyetlennek; a fájdalmasnak az a kultusza, másfelől pedig a csúfnak, az ellenszenvesnek az a keresése, az a sír-, halott- és rothadás-romantika, mely a barokk ízlésnek bizonyos extrém változatát jellemzi.”³⁸ A magyar barokk irodalomban ennek az ízlésváltozatnak nincs különösebb népszerűsége, csak Gyöngyösi *Rozsakoszorúja* festi naturalisztikusan és részletezően Krisztus kínszenvedésének, tövissel koronáztatásának számos mozzanatát. Nemesgyeser viszont teljességgel Rimay modorában:

³⁵ HAUSER Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete (A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta)*, Bp., 1980. 123–148.

³⁶ RÖM 58–60.

³⁷ HAUSER Arnold, i. m. 352.

³⁸ HORVÁTH János, *Barokk ízlés irodalmunkban*, in *Tanulmányok*. Bp., 1956. 74.

Személyed volt éppen szépség,
Follya azt most rut genyetség
Az evesült sebekből.

...

Homlokod Liliomos kert,
Hol ez előtt soha nem vert
Fészket semmi undokság:
De most az is rutittatott,
Mert oda-is bőven hatott
Az Nyál 's egyéb motskosság.

...

Nincsen rajtad semmi épség³⁹

...

Tövised szívem hassa-meg,
Lelkemet véred mossa-meg.⁴⁰

...

Oly részetske nincsen benne,
Melly helyébül ki-nem-menne.⁴¹

...

Tisztíts meg bűnöm szennyébül,⁴²

Rimay mintha ennek a barokk ízlésváltozatnak az előkészítésén fáradoznék. Képeinek karakterét tekintve Thordai János zsolttárai mellett ui. a korai katolikus barokk irodalom két reprezentánsa: Lépes Bálint és Nyéki Vörös Mátyás áll hozzá legközelebb. Bitskey István már tüzetesen elemezte Nyéki Vörös Mátyás képkinésének naturalisztikus vonulatát, és rámutatott e képréteg genezisére is „a magyar hagyományban, mely a Balassi halálos ágyán írt zsolttárfordítással veszi kezdetét, s Rimay költészetében bontakozik ki teljes gazdagságában”.⁴³

Rimay kezdeményére leginkább és igen gyorsan Nyéki Vörös Mátyás reagál, és már a személyesebb hangú vallásos énekeiben kamatoztatja Rimay új frazeológiáját:

Bűnöm undoksága,
... Kegyes és választott szép Szűz,
Kinek lelkében nincsen bűz,
... Oh fene gyarlóság, ki bátran bír és rág,
... Te azért Asszonyom, ki előtt földig nyom
Rútságim undoksága
... Vedd föl lelkem gondját, s' mosd el sok mocskját
meg undokult szivemről,⁴⁴

és így tovább.

A barokk felé mutat egyébként Rimay költészetének néhány más vonatkozása is: az *Epicédiumban* a Balassi-testvérek megdicsőülésének rajza például – mint ismeretes – a *Szigeti veszedelem* felé, különösen amikor Isten Rafaelt a két hős lelkéért küldi:

Menj el te Raphael
S lelkét még aki él,
Vedd csendesen el tőle.⁴⁵

³⁹ Gyöngyösi István *összes költeményei*, III., Közzéteszi: BADICS Ferenc, Bp., 1935. 63.

⁴⁰ I. m. 64.

⁴¹ I. m. 70.

⁴² I. m. 71.

⁴³ BITSKEY István, *Stílusváltás Nyéki Vörös Mátyás költészetében*, ItK 1974. 332.

⁴⁴ RMKT XVII. sz. 2. Bp., 1962. 93., 101., 107., 108., 117.

⁴⁵ RÖM 24.

Balassi Ferenc halálának érzékletes rajza pedig Zrínyi változatos halálleírásainak egyike is lehetne :

Sok pogánt sért keze, nem szánja halálát,
Végre egy nyil hatá keresztcsontja táját,
Bélivel foglalván össze ő ágyékát.⁴⁶

A késő reneszánsz protestáns írói, költői kevésbé fogékonyak a Rimay-képzetkőrré, s inkább költészetének meditatív-didaktikus-moralizáló szférájával mutatnak rokonságot. Jól példázza ezt ifjabb Darholcz Kristóf *Novissima tuba*-fordítása, amely sokkal közelebb áll a XVI. századi reneszánsz költészet képzetkincséhez, pedig témája a barokk egyik kedves témakörét, a négy végső dolgot idézi. Prágai András is jóval csendesebb, visszafogottabb, bár költői témáival igen közel áll Rimayhoz, mind a Guevara-fordítás során készült versfordításában, mind pedig a *Sebes agynak késő sisak* c. versciklusban. Szenci Molnár stílusát, költői frazeológiáját tekintve szintén egy jóval egyszerűbb s konzervatívabb ízlésváltozatot képvisel, mint Rimay.

A vers képi rétegével kapcsolatban szeretnék röviden utalni a Rimay-féle természetérzék jellegére. Balassi természetszemlélete, természetérzékelése mindenkor patetikus, kissé elvont látványt idéz, s bár soha nem közvetlen, a látott természetlélményt, a konkrét tájat jeleníti meg, de a természetben élő embernek a mindenség, a természet kiváltotta fenségérzetét.

Rimay költői szemléletében, felfogásában valamiféle általános harmóniaellenes attitűd érvényesül, ezért a Balassi-írára jellemző természetszemléletet sem folytatja. Rimay költészetében a természetnek szinte nincs, vagy alig észlelhető szerep jut csupán. Igen ritkán tűnnek fel természetet idéző képek verseiben, s ha megjelennek, akkor sem a *nagy kerek kék eget, csillagok palotáját, a kiterjedt sík mezőt* idézik, hanem egy igen szűkre szabott, körülhatárolt, bezártságot sugalló teret. Korai verseiben még feltűnik ugyan egy-egy Balassira emlékeztető, természetet idéző sor is: *Örülhetne szívem, látván mely nagy szépen erdő, hegy, völgy zöldelik*,⁴⁷ s a Balassi-fivéreket búcsúztató ciklusában még a Hibbéhez közeli Kriván havasát említi, de a Balassira oly jellemző természetérzékelésnek sem marad nyoma Rimay költészetében. Látóköre a nemesi kúria kertjéig terjed, s ha természettel kapcsolatos kép egyáltalán bekerül még verseibe, az kizárólag e kert világához tapad. Ezek azonban valójában már nem igazi természeti képek, hanem az adott vers hangulatát erősítő képes kifejezések elemei: *Ez világ mint egy kert, Legyen jó idő csak, fecske száll házamra*.

A szemlélet távolságát jelzi, hogy Balassinak a vitezi közösséghez intézett nevezetes kérdésére: „... mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél? Holott kikeletkor az sok szép madár szól...” Rimay mintha így felelne egyik énekének kezdő strófájában: „Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél, Az Isten igéjén fundált igaz hitnél.”⁴⁸ A fogalmazás rokonsága, a Balassi-hatás pedig nyilvánvaló.

Rimay költői érzéke, készséges s főként eredetisége végül is verseinek képi rétegében nyilatkozik meg leginkább. A Balassi utáni új törekvés, szemlélet is – részben legalább – a képrendszer jellegében figyelhető meg. Nemcsak az eredeti, bár egynemű érzelmi szférából merítő képzettársításhoz volt érzéke Rimaynak, de újként ható szóösszetételekhez is. Rimay ebben a vonatkozásban, a költői kép jellegében eredetibb, önállóbb Balassinál. Eredeti költői képrendszer kialakítására Rimay törekedett először költészetünk történetében.

A költői kép versbeli szerepének megnövekedése a Rimay-versben természetesen befolyásolta a kompozíció jellegét is. Hauser szerint a manierista vers: „Képek és képi asszociációk sokaságára hullik szét... A manierista költő telítettségként, nem szubsztanciaként éli át a létet és a maga atomizáltságában ragadja meg, nem integrálódásának folyamatában.”⁴⁹ Rimay költészetében is az emocionális hatásra való törekvés előtérbe kerülése, a versstruktúra kívánatos egyensúlyát számos versben megbontotta.

⁴⁶ RÖM 25.

⁴⁷ RÖM 52.

⁴⁸ RÖM 64.

⁴⁹ HAUSER Arnold, i. m. 363.

A kompozíció kérdése talán a legbonyolultabb, vagy a legkevésbé vizsgált szférája a Rimay-versnek, de talán a Balassi-versnek is. Tulajdonképpen Balassi kompozíció-változatait sem ismerjük, csupán a vers szemantikai-logikai rétegének bizonyos törvényszerűnek tűnő arányviszonyait, a hangvétel, a dikció ritmusváltásait, de a versstruktúra más rétegeinek kompozícióbeli szervezetségét már kevésbé.

A reneszánsz vers, a Balassi-vers zártabb kompozícióváltozatainak fellazulásként, széttöredezésekként is értelmezhető a Rimay-versek komponáltsága, vagy a lazább szerkezet.⁵⁰ Rimay viszont jól ismerte a Balassi-verseket, talán még a szemantikai-logikai réteg architektonikus arányviszonyainak meghatározására való törekvését is. Ezt látszik bizonyítani, hogy jó néhány Rimay-versben megfigyelhető a szöveg szemantikai rétegének a Balassi-versekre jellemző architektonikus arányossága. Egy korábbi dolgozatomban jeleztem, hogy Rimay kilenc énekében érzékelhető a szöveg szemantikai rétegének ez az arányossága.⁵¹ Ezek a „Bálint nevezetben ki voltál Balassa”, az „Én édes Ionám, tizedik bölcs Múzsám”, az „Illik én nekem, édes Istenem”, a „Jöjj mellém szent Isten”, az „Enyhíts meg Ur Isten bús szívem keservét”, az „Oh szegény megromlott s elfogyott Magyar nép”, a „Kinek tegyek panaszt Ur Isten nem tudom”, a „Hogy feledkezik el”, „Az Ur engem sanyarítja” kezdősorú Rimay-vers. Kettő kivételével valamennyi Rimay rezignált, könyörgő tónusú, csendesebb-visszafogottabb hangvételű versei közül való. A Rimay-versek többségében azonban nemigen jellemző ez a szemantikai fegyelem, és a szöveg egyensúlyát többnyire felbillenti a képek növekvő árama, vagy a moralizáló, didaktikus dikció folyama. Filozófiai kérdésekről elmélkedő verseiben, különösen pedig a képirok műveit magyarázó emblematikus költeményeiben nemigen mutatható ki különösebb rendezettségre mutató törekvés. Ezeknek a verseknek a jellegére teljesen érvényes Klaniczay jellemzése: „A manierizmusban a reneszánsz kompozíció már nem, a barokk még nem érvényesül, s ezért a művek szerkezetét csak valamely logikai-retorikai konstrukció adhatja meg.”⁵²

Balassi költészete mindenestre az egyre rövidebb, zártabb, meghatározottabb versstruktúra kialakítása irányában halad, Rimayé mintha éppen fordítva, a fegyelmezettebbtől tartana az egyre terjedősebb, oldottabb, lazább verskarakter felé.

*

Balassi költői örökségének talán pontosabban körülhatárolható tartománya a versformák kérdése.

Ferenczi Zoltán írta Rimay verseléséről, versformáiról a következő, határozott jellemzést: „Egyetlen, nemcsak újfajta verssort, hanem új versszakot sem használ (. . .). Csak egyetlen éneke van, melynek versszaka Balassinál nincs meg (*A lengyel kir. táncza nótájára*), a többi mint természetet vette át . . .”⁵³

Ferenczi véleménye nem fedi a valóságot, mert vannak Rimaynak olyan versformái is, amelyek Balassinál nem szerepelnek, és *A lengyel király táncza* mintájára sem egyetlen, hanem két darab Rimay-vers készült. Ferenczi sommás ítélete mégis túlságosan messze az igazságtól.

Rimay verselésének vizsgálatát jelentősen megkönnyíti, hogy az utóbbi időben ketten is összeállították a Balassi-versformák kataszterét. Mivel Horváth Iváné kompetensebb, az ő Balassi-metrum vizsgálatait, meghatározásait veszem figyelembe a Rimay-versekkel való összevetéskor.⁵⁴

Az összevetés tanulságos, mert jelzi Balassi és Rimay kedvelt versformáit, amelyek korántsem azonosak, egyúttal pontosabban is rávilágíthat a Rimay–Balassi-kapcsolat egyik tárgyszerűbben megközelíthető szférájára.

Rimay költészetében összesen 17 versformát használ. Ebből 9 már Balassinál megtalálható, 8 viszont nem. A Balassitól átvett 9 rím- és metrumszerkezetben 61 verset írt, míg a 8, Balassinál nem található, új szerint 9 éneket. A Balassihoz képest új formákat tehát csak egy-egy versben alkalmazta, csupán *A lengyel király táncza* ritmusában írt két verset.

⁵⁰ KOVÁCS SÁNDOR Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimaynál*, ItK 1970. 500–502.

⁵¹ KOMLOVSZKI Tibor, *Balassi és a reneszánsz arány-szemlélet*, ItK 1976. 581–582.

⁵² KLANICZAY Tibor, i. m. 335.

⁵³ FERENCZY Zoltán, *Rimay János*, Bp., 1911. 124.

⁵⁴ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982. 113–137.

A Rimaynál szereplő új formák közül öt *izorímes-heterometrikus* jellegű:

1. a *Csudálható nagy dolog* kezdetű vers a_7, a_7, a_4, a_6 formája;
2. a *Kegyés Jehova* kezdetű versé: $a_{11}, a_{11}, a_{11}, a_5$;
3. a *Szűz Mária lakozván* kezdetű: $a_{11}, a_{11}, a_{10}, a_{10}$;
4. a *Nincsen segítségem* kezdetű versé: a_{12}, a_{12}, a_8, a_8 ;
5. az *Oh kegyelmes Isten* kezdetű: $a_{15}, a_{15}, a_{15}, a_{16}$.

Két új stófaszerkezet *heterorímes-heterometrikus* jellegű. Ilyen a 6. *A lengyel király tánca* nótájára írt *Senki ne kérjden*, valamint az *Ur az égben* kezdetű vers metruma: $a_5, a_6, b_9, c_5, c_6, b_9, b_{10}, b_8$;

a 7. az *Illik én nekem* kezdetű versé: 10, 6, 10, 6, 11, 9 (vagy 7), 6 szótagú sorokkal, amelynek rímélése nem törvényszerű valamennyi versszakban; a strofa hatodik sora pedig hol 9, hol pedig 7 szótagú.

A 8. új forma egy *heterorímes-izometrikus* típusú strofa az *Adjunk hálát* kezdetű versben: a_{16}, a_{16}, b_{16} , amely érzésem szerint $a_8, a_8, a_8, a_8, b_8, b_8$ -as versszakként is értelmezhető.

A Balassitól átvett metrumok közül *izorímes-izometrikus* jellegű strofa a négysoros 12-es versszak (Balassinál 3, Rimaynál 23 versben); a háromsoros 12-es (Balassinál 8, Rimaynál 7 versben); a négysoros 8-as versszak (Balassinál 5, Rimaynál 4 versben); a négysoros 14-es (Balassinál 1, Rimaynál szintén 1 versben). *Izorímes-heterometrikus* versszak a négysoros, 12, 12, 6, 12 szótagú sorokból álló strofa (Balassinál 7, Rimaynál 4 versben); *heterorímes-heterometrikus* forma a Balassi-versszak (Balassinál, a *Valahány török bejt* ciklus kilenc versét is önálló énekeként számítva 47, Rimaynál 17 versben); az 5, 5, 6, 5, 5, 6 szótagú sorokból álló, a a b c c b rímképletű versszak (Balassinál 2, Rimaynál 3 versben); a 4, 4, 12, 4, 4, 12, 5, 5, 10 szótagú sorokból álló és a a b c c b d d b rímképletű strofa (Balassinál és Rimaynál is 1–1 versben); s végül a 13, 13, 6, 6, 7 szótagú sorokból álló, a a b b a rímélésű versszak (Balassinál 4, Rimaynál 1 versben).

Balassi leggyakrabban követett metruma az ún. Balassi-strofa, Rimaynál a gyakoriságot tekintve a második helyen szerepel, 17 versben. Rimay legnépszerűbb, 23 versében követett metruma a négysoros, azonos rímélésű 12-es. Ez viszont Balassinál csak három versben található meg.

Talán nem érdektelen még megemlíteni, hogy Balassi 16, Rimay pedig 11 metrumot csupán egy-egy versben alkalmaz.

Horváth Iván verskatasztere szerint Balassi összesen 29 versformát használt. Rimaynál – mint jeleztem – 17-et találhatunk. Balassi verselése tehát valamelyest változatosabb, de számításba kell vennünk, hogy Rimay viszont valamivel kevesebb verset is írt Balassinál.

Bár korántsem pontos Ferenczi Zoltán kijelentése Rimay verselésének jellegéről, az viszont tény, hogy a Balassinál is megtalálható metrumokban írta verseinek túlnyomó többségét, több mint 80 százalékát. Az új versformák pedig csak kis mértékben térnek el a Balassinál is szereplő metrumoktól; egyetlen kivétel *A lengyel király tánca* nótájára írt két versben követett metrum.

Rimay versformáiban a Balassi-hagyomány kontinuitása egyértelműbbnek, töretlenebbnek tűnik, mint a versstruktúra más rétegeiben.

Rimay metrumainak számbavétele ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy egy esetleges új Rimay-kiadásban indokolt volna fontolóra venni néhány vers Eckhardt-féle soronkénti tördelésének módosítását.

*

Ha újra felidézzük Horváth János gyönyörűen fogalmazott jellemzését az első költői öröklés jellegéről, amely szerint Balassi költeményei: „... igazi utánzott irodalmi hagyománnyá válnak tanítványa, Rimay által, ki ott áll a halállal vívódó mester ágyánál, saját költeményeivel igyekszik nyomdokába lépni...”; megszépítőnek tűnik, hiszen Rimay tulajdonképpen csak költészetének korai szakaszában utánozza Balassi költészetét; ez érezhető az ekkori versek tematikájában, a Balassi-frazeológia közvetlen hatásában, de már ekkor megjelenik a versengés mozzanata is, önálló hangja kialakítással viszont a versstruktúra vonatkozásában a szinte minden oldalú szembe fordulás érzékelhető. A költői viszony jellegében a kontinuitást a diszkontinuitás váltja fel.

Balassi joggal remélte Rimaytól saját költői törekvéseinek folytatását, de nem hinném, hogy a folytatást így képzelte volna el. Persze erről nem Rimay tehet, hanem az új periódussal jelentkező új eszmék, az egyre nyomasztóbb társadalmi–politikai–etikai–hitbeli válságtünetek tartós jelenléte.

Rimay sajátos, költői válasza a kor feladta problémákra a Balassi-örökséggel kapcsolatban a harmónia-igény kifejezésének szándékával való szakításban jelentkezett. Ezért a Balassi-vers csaknem valamennyi sajátosságával szembe fordult a maga költői gyakorlatában:

1. Balassi lírájának pátoszos, megilletődött attitűdöt sugalló hangvételével;
2. a tematikai meghatározottsággal, Balassi lírájának közvetett, elvont jelentésével;
3. a versstruktúra különböző elemei egyensúlyával;
4. a Balassi-féle kompozíciós törekvéssel, pontosabban a szöveg szemantikai-logikai rétegeinek architektonikus fegyelmére, arányaira való törekvésével;
5. a költői kép amelioratív jellegével, a szakrális képzetkör szerepével;
6. a Balassi-féle természetszemlélettel, természetérzékeléssel;
7. a szöveg zenei tónusának csendesebb áramával, a szóhangzás finomítására való törekvéssel.

Nem túlságosan sok maradt Rimay kezén a Balassi-vers örökségéből. Akkor sáfárkodott volna viszont rosszabbul az örökül kapott hagyománnyal, ha megőrizte volna a Balassi-vers sajátosságait, mert akkor kevésbé lett volna képes a maga kora nem éppen derűs viszonyait a saját költészetében érzékeltetni. Ez nem sikerült ugyan olyan invencióval, esztétikai színvonalon, mint Balassinak, de valamennyi kortársánál mégis egyértelműbben.

Befejezésül, a Balassi–Rimay-kapcsolat töredékes illusztrálásának epilógusaként egy Rimay-vers példáját szeretném még idézni.

Rimay kései versei közül kiemelkedő esztétikai értékű *Az Ur engem sanyaríta* kezdetű, a kisleány halálára írt, megrendültségének tisztán lírai-érzületi megfogalmazása. E vers írásakor Rimay félredobja addigi modorosságát, didaktikusságát, moralizáló hajlamát, naturalisztikus képeit. A verset szemantikai-logikai fegyelem, mérték és arány, a képek visszafogottsága jellemzi, csak az igék áramlanak a sorok végén (*sanyaríta, szoríta, sebet nyíta, voníta, kivevé, megkedvellé, meg nem szegé, viteté*).

Rimay ekkor már erőteljesen eltávolodott Balassi költészetétől, de ebben a versben újra érzékelhető a közvetlenebb Balassi-inspiráció: az utolsó versszak ugyanis rendkívül finom rájátszás Balassi egyik leggyőtrődőbb hangú versére, a *Segéll meg engemet* kezdetűre:

Segéll engemet Istenem
Engedd is búmban pihennem,
Ne hagyj megkedvetlenednem,
Adj veled örökké élnem.

Rimay versének érdekessége, hogy saját, *Ez világ, mint egy kert, kit kőeső elvert* kezdetű, az ország helyzetét oly hatásos képekkel idéző versére is rájátszik, kivált képeivel, amikor fiáról, mint Istentől a mennyei kertbe átplántált oltványkáról beszél:

Oltványkámot kivevé,
Szép jó voltát megkedvelé,
El nem töré s meg sem szegé,
Maga kertébe vitelé.

Amely kertet sem dér ragya,
Zápor s kőeső sem járja,
Veteményét nem fogyatja,
Hasznát csak az Urnak adja.

A mennyei kert a kőeső elverte s Rimaytól oly következetesen jellemzett földi, világi szintér ellenképe.

Rimay versének utóélete sem érdektelen: közvetlennek tűnő hatása érezhető Nyéki Vörös Mátyásnak a négy végső dologot feszegető terjedelmes *Tintinnabulum* c. munkájának negyedik részében, a mennyei boldogságot idéző rajzában:

Ez a' kellemetes szép gyenge Virág-szál,
Kit Eden mezején gyakran harmatoztál,
Imé most előtted nagy bátorságban áll;
Kit sem dér, sem ragya nem bántott, vagy halál.⁵⁵

Néhány évtizeddel később, 1659 tavaszán meghal Zrínyi kisleánya, Izsák. Zrínyi is versben siratja el fiát, és az *Elégia* – mint Klaniczay már jelezte⁵⁶ – szintén Rimay versére rezonál, Isten Izsákot is a paradicsombeli kertbe plántálja:

Tudom, miért köllött most szintén az Úrnak
Paradicsom kertiben kis virág Izsák,
Tavasszal ugyanis virágot plántálják,
Ütet is most ültetik kisedet anyalkák.

A hasonló érzelmi szféra kifejezhetőségének szándéka vezeti Zrínyit a Rimayéval rokon metaforához.

Rimaynak ez a megindítóan őszinte verse mindenesetre önmagában is jelezheti költészete helyzetét reneszánsz és barokk között, talán valamivel közelebb a barokk világnéphez és főként stílushoz, mint a Balassi-örökséghez.

Tibor Komlós

RIMAY ET LA TRADITION DE BALASSI

L'étude met en parallèle le caractère de la poésie de Bálint Balassi, le plus grand poète lyrique de la Renaissance hongroise et de celle de János Rimay, poète maniériste de la Renaissance tardive. Balassi et Rimay incorporent la première liaison et amitié expressément littéraires, le rapport entre maître et disciple dans l'histoire de la poésie hongroise. Rimay se vantait d'être disciple de Balassi et tâchait, durant des décennies, de publier et de populariser l'oeuvre poétique de son maître. Par contre, dans sa propre pratique poétique, après les poèmes précoces, il s'éloigne, de plus, il s'oppose au caractère du vers de la Renaissance hongroise, canonisé par Balassi. L'étude présente cet éloignement du caractère du vers renaissance, le changement de l'image littéraire, de la composition, de la conception de la nature. Dans la poésie de Balassi, c'est l'équilibre des divers éléments de la structure du vers qui était l'élément prépondérant, par contre, dans la poésie de Rimay, ce sont la dissonance, une tendance contre la harmonie, qui se font prévaloir. Ce qui est le plus saillant, c'est le changement du caractère de l'image poétique. Le type d'image qui règne chez Balassi est de caractère conventionnel, mélioratif, celui de Rimay, par contre, est individuel et d'un ton conséquemment péjoratif. La poésie de Rimay, bien qu'elle soit caractéristiquement maniériste, s'approche déjà, sous maints rapports, de la conception du monde et surtout du style du Baroque.

⁵⁵ RMKT XVII. sz. 2. Bp., 1962. 213.

⁵⁶ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964.² 625–626.

RIMAY ÉS A KORTÁRS EURÓPAI KÖLTÉSzet

1.

A reneszánsz és humanizmus csak későn, általános válságának időszakában jutott el hozzánk, s a művelt, humanista, gondolatilag a kor színvonalán álló költészet, mely a magyar nyelvet „a retorika mézével itatta át és az ékesszólás csúcsára emelte”¹ csak Balassi életművében született meg, a XVI. század végén. Rimay a Balassi-előszóban hangsúlyozza, hogy mestere „tudományos elméjéből írt tudós éneki”-re gondol: „Nem tagadhatni, hogy mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt az magyar nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával felette előrehaladott... Nemde az Oroszlánynak is körmét az közönséges példabeszéd szerint nem hadta-e az írássiba kiből az féle dologban Oroszlánnak is mondhatják s esmertethetik is lenni s itéletet tehetni, mind tudományáról s mind elméje bővelkedéséről, melyben mind az Theológiának felséges bányája ércéből olvasztott tündöklő fényes aranyát, s mind az Philosophiának tekintetes örvénye mélységéből merített nectárját bágyadt szemgyönyörködtetéssel, szomjú nyelv száj elevenítéssel igen benne hadta s elvegyítette is, szényezte is ezekkel igen írássát úgy hogy az históriáknak széles elterült mezein való szép gabonavetési, az poeták írássinak külön-külön színnyel ékeskedő örvendetes kertei virágjának illata között is sétáltathatja ez énekek olvasásában ember az elméjét.”²

Az idézett szövegben Rimay arról beszél, hogy Balassinál született meg a *doctus* magyar költészet. Összhangban van ez a nemzeti költészet rangemelésére, a kiváló, immár nemcsak antik, hanem részben népnyelvi példák imitációjával létrehozandó illusztris vulgárisokra vonatkozó mozgalommal.³ (Csak utalnék itt ezzel kapcsolatban Bembo, Du Bellay, Herrera, Sidney, Opitz, Vondel ismert traktátusaira).⁴ A magyar szellem hasonló hajtásainak törekénységére utal, hogy a Balassi-kiadásból – tudjuk – nem lett semmi, Rimay előszava csak kéziratban maradt ránk, szerelmes verseivel kapcsolatban pedig ő is meghátrált, saját maga által összeállított versgyűjteménye kizárólag vallásos-moralisztikus jellegű. Fontos vonása pedig Rimay előszavának: nemcsak tudós költészetéről szól, hanem kifejezetten a „Theologia... és a Philosophia... nectárjáról” – tudatában van annak, hogy Balassi költészete gondolati alapú, és ezt nyilvánvalóan szerelmi költészetére is vonatkoztatja. Hiszen Balassi ciklus-építkezésében – a kutatás is igazolta ezt – gondolati szándék van, állandóan hat a neoplatonizmus eszmerendszere is, költészete a reneszánsz udvari líra korszerű megszólalása Magyarországon.^{4a} (Már

¹ Rimay János összes művei. (A továbbiakban RÖM). Kiadta ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 38.

² RÖM 40.

³ Magyar vonatkozásaira l. ÁCS PÁL, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*. ItK 1982.

⁴ BEMBO, *Prose della volgar lingua* (1525), DU BELLAY, *Defense et illustration de la langue françoise* (1549), HERRERA, *Anotaciones al Garcilaso* (1580), SIDNEY, *An Apology for Poetry* (1583k.), OPITZ, *Buch von der deutschen Poeterey* (1624), VONDEL, *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunst* (1650).

^{4a} Érdekes párhuzam vonható a portugál reneszánsz legnagyobb költője, Luis de Camões verseskötetének sorsával. A hányatott sorsú, katonáskodást és pereket egyaránt átélt Camões lírai versei sem igen jelentek meg életében nyomtatásban (más honfitársaié sem) – az első gyűjteményt 15 évvel halála után tették közzé, és az ő lírai életművének terjedelme sincs még megnyugtató módon tisztázva. Egy barátja, Diogo do Couto elbeszéléséből tudjuk azonban, hogy neki is volt egy „maga kezével írott könyve”, amelyen Mozambikban, a *Luziádok* befejezésének idején dolgozott: „és sokat

Petrarcától kezdve szokásos a daloskönyvekben földi és égi szerelem platonista összekapcsolása; Bembo daloskönyvét a talán inkább ariostói, mint vergiliusi epikus invokáció és a kötetet záró *ascensio* témája fogja közre, de hasonló Della Casa kötetének és Du Bellay *Olíve*-jének zárata is.) A neoplatonizmus bizonyos vonásai nemcsak Balassinál, hanem Rimay kötetében is megtalálhatók (*ascensio*-téma az *Encomia virtutum* című versben). – Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk e magyar szellemi elit szűk körű, a valódi irodalmi élet háttérét nélkülöző voltát.

Köztudomású, hogy Rimay Balassi tanítványa volt. Ezt a szerepet ő maga is tudatosan vállalta, mestere művét folytatni és népszerűsíteni kívánta, s nem véletlenül, talán nem is az ő közreműködése nélkül maradt fenn róla az az anekdota, hogy maga Balassi tartotta követőjének, az őt majdan meghaladni hivatott kiváló tanítványának.⁵ Műveinek sorsában is osztozott mesterével, hiszen életében (a Balassi-epicódium kivételével) – neki sem jelentek meg versei, halála után sokáig összekeveredtek Balassiéival, s életműve corpusát máig sem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

Mégis, hangsúlyozott Balassi-követése ellenére is, Rimay saját költői szándéka és egész világa nagyon messze esnek mesterétől. Klaniczay Tibor érvelése alapján elfogadhatjuk a rendezett váradi kiadás sorrendjét, mint Rimay autentikus költői és kompozíciós szándékainak kifejeződését.⁶ Az ebben kimutatható költői terv azonban nagyon messze esik a Balassiétól. Távol van tőle égi és földi szerelem, bűn és bűnvallás ama feszültségeiben is harmonikus egysége. Az előttünk kibontakozó kötetterv annyira homogénnek és logikusnak látszik, hogy bizonyos: nemcsak azért maradtak ki Rimay szerelmes versei, mert korai költeményeinek gyűjteménye – egy minden bizonnyal szintén megkomponált verskötetet – valamikor 1610 előtt a Tiszába esett. Valószínűleg a szellemi helyzet módosulása, a szerelmi költészet iránti általános erkölcsi bizalmatlanság (mind katolikus, de főképpen talán protestáns oldalról) indította arra, hogy ezeket elhagyja és verskötetét, az utókor számára emelt monumentumát kizárólag vallási és morális elmélkedéséből komponálja meg, meditációs és didaktikus elveket és technikákat is követve.

2.

Rimay saját maga által összeállított kötete, mely versek és magyarázó prózai szövegek egymásutánjából áll, bizonyos szempontból jogosan kelti a befejezetlenség érzetét. A versek beosztása, a kötetnek két részre való tagolása ugyan meglehetősen logikus, mégis, igaza van Klaniczay Tibornak,⁷ hogy meglepő és nem is nagyon megmagyarázható módon egy bizonyos ponton abbamarad a versek prózai meditációkkal, argumentumokkal való ellátása. Miután Rimay még életében kiadta kezéből a kéziratot (sőt, utolsó két-három évének termése ilyen módon be sem került abba) – időhiány nem okozhatta a mulasztásokat. Tekintettel arra, hogy az egyik argumentum (a *Nem lehet szebb dolog* kezdetű versé) nem a lőcsei, hanem a bártfai kiadásban maradt fenn, talán lehetséges, hogy Rimay kézírata csonkán került a kiadához.

Írt egy könyvbe, amelyet készített és amelynek *Parnaso de Luis de Camões* volt a címe: nagy műveltséggel, tudománnyal és filozófiával teljes könyv volt (livro de muita erudição, doutrina e filosofia), amelyet elloptak”. Az elveszett könyv számos filológiai elméletet szült. Az erudíció, doktrína és filozófia emlegetése miatt azonban még azt is kétségbe vonták, – a cím egyértelmű sugallata ellenére is –, hogy verseskötetről lett volna szó. Maria de Lurdes Saraiva szerint „meglepő, hogy a nagyon művelt Couto úgy határozzon meg egy majdnem teljesen szerelmes versekből álló lírai gyűjteményt, mint az erudíció, doktrína és filozófia művét”. Azt a következtetést vonja le, hogy Camões költői művein kívül egy filozófiai munkát is írt, amely elveszett. (Maria de Lurdes Saraiva: *Introdução aos Sonetos de Camões, Mira-Sintra, 1975. 10–18.*) A modern kritikus szerint nehezen elképzelhető az, ami pedig a lényege ennek a költészetnek.

⁵ HORVÁTH Iván, *Telegdi Kata verses levele*, in *A régi magyar vers*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Bp. 1979. 177.

⁶ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. Oszt. Közl. 11 (1957) 288–95.

⁷ KLANICZAY, i. m. 294.

Próza és vers egysége sajátos, az egész európai költészetben elég ritka kötettervet eredményez. Vannak persze külföldön is olyan művek, melyekben a költeményeket prózai szövegek magyarázzák. A trubadúrok verseihez például már a XIII. század közepétől kétféle magyarázó szöveg készült: az antológiákban az egyes trubadúrok életrajzát elmondó ún. *vidák*, és a versek keletkezési körülményeit, anekdotákat, legendákat elmondó ún. *razók*. A kutatás megállapította, hogy míg az életrajzok meglepő tájékozottságot mutatnak a trubadúrok társadalmi helyzetéről, származásáról, utazásairól, tetteiről, és kb. ugyanannyira megbízható források tekinthetők, mint általában a krónikák,⁸ addig a verseket magyarázó *razók* információi teljesen légből kapottak, azaz a versekből kiolvasható utalásokhoz utólag gyártott magyarázatok, melyeknek történeti értéke nulla. Ennek oka valószínűleg az a mélyreható változás, melynek eredményeképp a meglehetősen uniformizált és eszmei-gondolati érvényű vers mögött egyre inkább az életrajzi közvetlenség hitelét, a megélt élményt keresték. A *razók* örököse a maga koncentrált gondolatosságával Dante *Vita nuova*-ja és – igaz, hogy prózmagyarázatok nélkül – ez az epikai folyamat, az életregény ábrázolására való törekvés áll Petrarca *Canzoniere*-je mögött is; Petrarca nemhiába hangsúlyozta leveleiben is szenvedéseinek valódiságát. A reneszánsz számos verskötete, melyeknek kompozíciója epikai szerkezetet mutat, őket követi, Bembótól Ronsard-on át Agrippa d'Aubignéig.

Próza és vers váltakozik a pásztori regényben is (Bembo, Sannazaro, Montemayor, Gil Polo, Sidney) – itt a vers általában egy-egy lírai pillanat intermezzoszerű, elégikus kimerevítése. Egész más jellegű vers-próza keveredést találunk Bruno (*Degli eroici furori*, 1585) és Keresztes Szent János műveiben, amelyekben vers és filozófiai okfejtés, illetőleg misztikus meditáció egymást erősítik, kapcsolódásuk szerves. Ismerünk azonban a manierista költészetben olyan köteteket is, ahol próza és vers váltakozása közelebb áll a Rimay által megvalósítottéhoz. A három jelentősebb számbajöhető kötet mind katolikus eredetű. Az első Lope de Vega *Soliloquios amorosos de un alma a Dios* (1611) című műve. Bűnbánó imával kezdődik, mint Rimay kötete, és egy Mária-himnusszal, majd rövid prózai imával ér véget. Bonyolultabb szerkezetű a második számbajöhető mű, Jean de La Ceppède *Les Théorèmes sur le sacré mystère de notre rédemption* (1613–22) című kötete. Itt a próza valóban inkább magyarázó jellegű, a prózai betétek nem megelőzik, hanem követik a verseket. Az egész mű háromszor száz szonettből áll (ennek könnyen belátható jelképes tartalma van). Az első rész az Olajfák hegyéről, a második Jézus peréről, a harmadik pedig a Kálváriáról szól. Eposzi kezdet ad keretet (mint már Bembónál), a költő célja végig a petrarkista hagyomány „megtérítése”, levetni a költészetről „világi ruháit . . . , levágni bálványimádó, hazug és kéjes haját . . . ehhez nem lehet hasznosabb eszközt találni, mint . . . a Megváltónak, Jézus Krisztusnak életéről és haláláról való mély meditációt” – írja a bevezetésben La Ceppède.⁹ Az egyes szonettek összekapcsolódnak. A hármas felosztású első részt egy lazább szerkezetű, négy könyvből álló második rész követi. A harmadik idézhető verseskönyv a német jezsuita Friedrich von Spee *Gülden Tugendbuch*ja (1649). Itt a versek követik mintegy költői magyarázatokként a kérdés–felelet formájában előadott épületes prózai fejtegetéseket bizonyos katolikus hittételekről.¹⁰ A meditatív jelleg mindhárom említett műben közös.

Létezik, ismét főként katolikus oldalon egy morális és vallási témájú, erősen érzelmi töltésű, himnikus, felkiáltásokkal teli kötettypus is: ilyen pl. Crashaw *Steps to the Temple* (1646) vagy Angelus Silesius *Heilige Seelenlust oder Geistliche Hirtenlieder der in ihren Jesum verliebten Psyche* (1657–68) című művei. És érdekes, szinte egyedülálló szellemi utat jelez a holland Bredero daloskönyvének (*Boertigh, Amouereus, en Aendachtigh Groot Lied-Boeck*, 1622) beosztása: burleszkversek, szerelmesversek, istenes és bölcselő versek egymásutánjába osztotta gyakran szinte népdalszerű költeményeit.

A kor ugyanakkor olyan kötettypusokat is létrehozott, amelyek prózai szövegek nélkül bár, de kifejezetten meditatív jelleget mutatnak. George Herbert *The Temple* (1633) című kötetében az érvelő, megértető, a lét fontos kérdéseivel, ellentmondásaival szembenező meditáció fontos példáit láthat-

⁸ Stanislas STRONSKI, *La poésie et la réalité aux temps des troubadours*. Oxford, 1943.

⁹ Jean de LA CEPPEDE, *Les Théorèmes sur le sacré mystère de notre rédemption*. Genève, 1966. 6. L. még Jean ROUSSET előszavát ehhez a kiadáshoz.

¹⁰ Rudolf HALLER, *Geschichte der deutschen Lyrik vom Ausgang des Mittelalters bis zu Goethes Tod*. Bern–München, 1967. 109.

juk.¹¹ Louis L. Martz hajlamos a kor lírájának egyik alapvonulatát látni a formális meditáció szerkezetének költői átvételében, és számos példáját mutatja ki a XVII. század költészetében, elsősorban az angol metafizikus költőknél és természetesen nemcsak a kötetstruktúra szintjén.¹² Távrolról érintkezik ez a meditatív jelleg a Rimay-kötettel is, mégsem mondhatjuk verseit valódi meditációknak, és kötete is csak részben követi a meditációs szerkezetet. A meditáció belső drámát, vitát feltételez, ez pedig Rimayra, aki nem nagyon látta ellentmondásosnak a világot, kevésbé jellemző. Inkább didaktikus ő, tételei sokkal egyenesebben szólnak meg, nincs igazán belső vita, a kétely hangjai nemigen merülnek fel. Költészetének olyan vonásai ezek, melyekre még stíluslemeinek vizsgálatánál is vissza kell térni.

Próza és vers viszonya Rimay verseskötetében távolról sincs harmonikusan megoldva. Az erősen *asiaticus*, bonyolult, modern és manierista prózastílushoz¹³ képest költői nyelve sokkal egyszerűbb, egyenesebb, tételeit szinte diszkurzívan közli. Ez persze jótékony feszültség forrása is lehetne, és érdekesebbé is tehetné a kötetet, valamiféle *varietast* érvényesítve benne; a probléma inkább az, hogy a prózai szövegek valóban nem annyira meditatív pótlások a versekhez, mint inkább csak argumentumok; nyelvi trükkjeik ellenére sem adnak lényeges többletinformációt a versekben elmondottakhoz.

A Rimay által tervezett verskötet két részre oszlik. Az első rész tíz versből áll. Felütését – nagyon erőteljesen – az 51. zsoltár (*Miserere mei, Deus*) fordítása adja: *Könyörülj én rajtam*. A bűnbánó zsoltár egyszerre adja meg a kötet alaphangját (lényegében az invokációt, amit a 15. és 17. szakasz különösen kiemel), és sajátos módon az irodalmi vezérszerepre formált igényt is; hiszen ez az a zsoltár, amelyet Balassi állítólag halálos ágyán fordított le és fordítását éppen Rimay közléséből ismerjük, aki azt beépítette Balassi-epicédiumába. A zsoltár újrafordítása így költői verseny is,¹⁴ amit még fokoz, hogy Rimay egy további Balassi-zsoltárt is újrafordít, a 27.-et (*Dominus, illuminatio mea*). Ugyanakkor Rimay az epicédiumhoz, tehát fiatalkori művéhez is csatlakozik a *Miserere*–zsoltár kiválasztásával.

3.

Zsoltárfordítás- és parafrázis a XVI–XVII. század egyik uralkodó műfaja. Elterjedése nyilván összefügg a protestantizmus térhódításával. Jellemző, hogy az olasz poétikákban csak egy, meglehetősen késői szerző (Antonio Possevino, 1593) beszél a zsoltárok költészetéről, szembeállítva a bibliai poétika szükségességét az antikvitástól örökölt pogánysággal.¹⁵ Lorenzo Gambara (1576) még Marot, Buchanan, Béza parafrázisait is túl frivolnak tartotta, nyelvük és metrikájuk profán díszei miatt.¹⁶ Bembo, Du Bellay és még a programiratóban őket követő, de egyébként zsoltárfordító Opitz is hallgatással mellőzi a görög és római mellett a bibliai költészetet. Protestáns országokban vagy kálvinista szellemi közegekben más a helyzet. Természetesen nem arról van szó, hogy a protestánsok fordítottak volna először versben zsoltárt (ezt már Petrarca is megtette). De kétségtelen, hogy a műfaj előtérbe kerülése a 16. században összefüggött a protestantizmus térhódításával és poétikai igényeivel. Hiszen maga Marot, az első jelentős reneszánsz költő, aki zsoltárt fordított, sem volt hugenotta, de fordításai mégis elsősorban kálvinista körökben váltak először ismertté és nagy hatásúvá. Később persze elmosódnak a frontvonalak. Jelentős katolikus költők is fordították a zsoltárszövegeket, melyek az ellenreformációs vallásosságnak is egyik poétikai lehetőségét kínálták.

¹¹ M. M. MAHOOD *Something Understood. The Nature of Herbert's Wit*, in *Metaphysical Poetry*. Ed. by D. J. PALMER, Malcolm BRADBURY. London, 1970. 123–147.

¹² Louis L. MARTZ, *The Poetry of Meditation. A Study in English Religious Literature*. New Haven–London, 1969².

¹³ PIRNÁT Antal, *Rimay János*, in *A magyar irodalom története*. Főszerk. SÖTÉR István. II. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 28. – MERÉNYI VARGA László *A manierista stílusezsmény Rimay levelében*. ItK 1970, 503–7.

¹⁴ Balassival való versengésére utalt Horváth Iván, i. h. és e konferencián tartott előadásában Komlovszki Tibor is.

¹⁵ Bernard WEINBERG, *A history of Literary Criticism in the Italian Renaissance*. Chicago, 1961. 336.

¹⁶ WEINBERG i. m. 308.

Kálvin maga nem bízott az ékesszólásban. Szerinte a nyelvnek egyszerűnek kell lennie. Az ékesszólás nem arra való, hogy „a keresztényeket a szavak külső színeivel bilincselje le, hogy hiú élvezetekkel részegítse meg őket és üres csengésével üsse meg a fülüket, hogy pompája mintegy eltakarja előttük Krisztus keresztjét”. Majd máshol: „Jól kell figyelni az írás mondataira, hogy abból az igazi és természetes értelmet nyerjük (pour en tirer le vray sens et naturel), a beszédnek olyan egyszerűségével és kerekességével, mely egyáltalán ne távolodjon el a mindennapi nyelvtől.” Mint Duplessis-Mornay írja, Cicero nyelve elhalványul Ézsaiás fensége mellett. A költészetnek az isteni dicsőrepre kell irányulnia. „Nem találunk szebb dalokat, ... mint Dávid zoltárai” – írja Kálvin. És máshol: „A zoltárok a lélek összes rezdüléseinek (affections) mintegy az anatómiáját tartalmazzák.”¹⁷ Maga Agrippa d'Aubigné is megbánta fiatalkori szerelmes verseit, és még a XVII. század közepén is a misztikus Henry Vaughan, *Hymns* (1655) című kötetének bevezetésében szembeállítja az Isten dicsőségére írt költészetet a profán, sőt, bűnös hiábavalóságokkal.

Sidney poétikájában (*An Apology for Poetry*, 1583 k.) már „isteni költeménynek” nevezi Dávid zoltárait, sőt, hármas felosztásában a legmagasabb szintű költészetnek ezt tartja: „Mind régiségben, mind kiválóságban a legfőbb az [a fajta költői imitáció], mely ISTEN beláthatatlan tökéletességeit imitálja. Ilyenek voltak Dávid zoltáiraiban, Salamon az Énekek énekében ... Ebbe a fajtába tartoznak, bár egy teljesen helytelen istenségben hittek, Orpheus, Amphion, Homeros a himnuszaiában és sok más görög és római.”¹⁸ Itt tehát az ótestamentumi költészet bevonul az imitálandó klasszikus nyelvek, ill. irodalmak közé. A dolognak ez a felfogása aztán a későbbi angol teoretikusoknál, Puttenhamnál (*Of Poets and Poesie*, 1589) és Haringtonnál (*A Preface, or Rather a Briefe Apologie of Poetrie*, 1591) is megmarad.¹⁹ Vondel 1650-ben már (*Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunst*)²⁰ természetesen örökli az irodalmi antikvitásnak ezt a hármast (vagy inkább kettőst) felosztását.

A nyelvi egyszerűség programja persze viszonylagos és rövid életű volt. A hugenották és puritánok hamarosan éppúgy alkalmazták a retorika, szó- és hangmágia minden eszközét művészi céljaik elérésére, mint a katolikusok. Ami azonban a zoltárfordításokat illeti, ott aránylag megmaradt ez a program; a szöveg maga is, szent tekintélyével, nehézzé tette, vagy legalábbis meglehetősen szűk keretek közé fogta az egyéni invenció kibontakozását. Mégis, nagy költők hosszú sora fogott hozzá egy-egy zoltár, vagy akár az egész zoltároskönyv lefordításának, parafrázisának. Az adott keretek között is az invenció szabad kibontakozását kínálta a metrikai változatosság: erre törekedtek, akik teljes zoltároskönyvet fordítottak, mint Marot (Bézával), Vondel, Baif, Desportes, Szenci Molnár Albert, de néhányan azok közül is, akik csak elkezdték, mint Sidney, Milton, D'Aubigné. 1578-ban a Sainte-Foye-i szinódus megtiltja a költőknek, hogy profán elemeket keverjenek a bibliai anyagba: „Figyelmeztetjük azokat, akik tollat ragadnak, hogy a Szentírás történeteiről írjanak, hogy ne keverjenek bele költői meséket (fables poétiques), ne tulajdonítsák Istennek hamis istenek nevét, ne rakjanak hozzá semmit a Szentíráshoz és ne vegyenek el belőle, hanem tartsák magukat annak terminusaihoz.”²¹ Rimay maga is így jár el. Az 51. zoltár bevezető szövegben így ír: „szükség ... mindenkor előttünk tartanunk, hogy ... Isten ígéből előnkben adatott és ő fölségének tetszésére szabott ép reguláját illetlen toldalékokkal nem illetvén, vakon és vakmerőn valami csoportos, görcsös és horgas regulát ne kövessünk.”²²

Eckhardt szerint az 51. zoltár fordításakor, mint más zoltáiraiban is, Rimay Buchanan latin zoltárfordításából indult ki (szemben a Bézát követő Balassival), valójában azonban nem Buchanan fordítja. Már a verskezdet is egész más Buchanannál, sokkal tanultabb, retorikusabb, metaforikusabb, nyelvilleg sokkal tömörebb. Versében egy helyen hangsúlyos sorismétlést is találunk, aminek Rimaynál nyoma sincs. Kettőjük között azt mondhatjuk, nem több az egyezés, mint amit a bibliai szöveg maga diktál. Hogy viszonylik azonban Rimay szövege a mintához, amellyel versenyre kelt, Balassi verséhez? Már az *Epicediumban* feltűnő Balassi zoltárának a Rimay-szövegtől elütő, egész más költői nyelve. Szintaxisa

¹⁷ André BAÏCHE, *La naissance du baroque français. Poésie et image de la Pléiade à Jean de La Ceppède*. Toulouse, 1976. 197–223.

¹⁸ *Elizabethan Critical Essays*. Ed. by G. Gregory SMITH. Oxford–London, 1904. I. 154, 158.

¹⁹ Uo., II. 31, 207.

²⁰ Joos van den VONDEL, *De Werken*. Amsterdam, 1931. V. 484–7.

²¹ BAÏCHE, i. m. 200.

²² RÖM 93.

egyszerű, kevesebb inverzióval, ritmüstöréssel dolgozik mint az *Epicedium* költője. Már terjedelmében is csak fele Balassi fordítása Rimayénak. Nyelve sokkal szenvedélyesebb (Rimay manierista, naturalisztikus fordulatai ellenére is) s nagyobb távlatokat érzékeltető. Olyan fordulatok, mint „mert az nagy kék égből”, „foghatatlan Isten, hozzád kiáltok”, sőt már a kezdet „végtelen” szava, jobban érzékeltetik az egyén tragikus léthelyzetét, a szinte reménytelen, és itt valahogy mégis áthidalta távolságot Isten és ember között. Balassi versének szerkezete ugyanakkor teljesen kiegyensúlyozott, harmonikus. Tizenkét versszakából hat vonatkozik a bűnvallásra, könyörgésre és a második hat a megtisztulásra és az áldozat kívánására. Rimay stórfák során át időz el egy-egy bibliai versnél és költeményének szerkezete elég laza.

Más jelentős költők is lefordították az 51. zsolnárt. A legheroikusabb D'Aubigné vállalkozása, aki a franciában szinte lehetetlen rímtelen hexameteres formával kísérletezik, de nyelvének komor fensége lebjírja az akadályt. Marot, Opitz, Desportes, Szenci Molnár egyszerűsége törekednek, Fleming sztoikus retorikával fordít (Ich sehe für und für vor mir mein Unrecht schweben, / ich will dessen nur ein klar Bekenntnüss geben / und sagen frei heraus, dass ich dein Sünder bin). Baif fordítása a rövid sorok és gyakori rímek játékan alapul. Poétikailag a legmerészebb La Ceppède; bonyolult, meglepő metrikai sémát használ, fordítása rendkívül képgazdag. Vondel már a barokk világ költője. Az ő változata nem annyira a vezeklő lélek vergődése vagy kiállása – mint Balassi, D'Aubigné, La Ceppède vagy Fleming verse –, hanem inkább himnikus örömjongás az isteni kegyelem bizonyossága felett, paralelizmusokban gazdag, mozgalmas költői nyelven. Nem véletlen, hogy a katolikusok (La Ceppède, Vondel, de zsolnárfordításaikban Crashaw, Fray Luis de León is) kezelik legszabadabban a bibliai szöveget.

Rimay fordításában tartotta magát az eredetihez, bár idézett programnyilatkozata ellenére általában fellazította, hosszúvá nyújtotta a zsolnár szövegét. Versépítési technikája egyébként is elég laza szöveví: nem volt a szoros, szigorú logikájú gondolatmenetek embere.

4.

Az invokáció, az 51. zsolnár a Rimay-kötet élén tehát nemcsak a bűnvallás, hanem az isteni dicsőség kiéneklése, nemcsak költői verseny, hanem program és az életmű folytatása is. A következő vers ismét egy nagyjelentőségű bűnbánó zsolnárra játszik rá, a *De Profundis* szavaival indul. Itt személyes létállapot szólal meg, s a személyességet hangsúlyozza az is, hogy ez a vers nem zsolnárfordítás. A kezdő szakasz után eltér a zsolnár szavaitól, bár hangnemétől nem. Az első részt képező tíz versen végigvonul a zsolnáros hang (gyakran utal is egy-egy sorra vagy versszakra), és gyakran találkozunk vele a második rész istenes énekeiben is. Jellemző formája e verseknek a zsolnárok segélykérő, érvelő, perlekedő hangja, akkor is, ha szorosan véve nem zsolnárt fordít. D'Aubigné verseire jellemző még, hogy a zsolnáros, bibliai hang mennyire átítatja költészetét. Elütő típus az első részben csak egy van: a 8. vers, a *Hívek, keresztyének* kezdetű himnusz: a közösséghez szóló felhívás, melyet ismét bűnbánó versek követnek, de egyre inkább a bizalom hangján. A kötet első része a dicsréttel fejeződik be.

A második rész felirata (Eckhardt tévesen verscímnak olvasta):²⁴ „Kiben ez világi életünknek állapotjából származó akadályoknak orvosló eszközeit szedegethetjük elménkbe.” Az először következő nyolc vers a költő sztoikus eszméit mutatja be. Erről a témáról már sokat írtak. Méltatták Rimay korai bámulatát Justus Lipsius iránt, sorra vették a Rimayhoz közel álló szintén sztoikus világnézetű kört,²⁵ de – Klaniczay Tibor néhány megjegyzésén kívül – még nemigen nézett szembe a kutatás a

²³ RÖM 202.

²⁴ RÖM 77.

²⁵ KÉPES Géza fordításában: Ne csüggedj mégse, bár vihar szorongat és tép, / köpd le az irigyet, a sorsnak ki ne téj, / légy magadnak elég s ne gyötrődj és ne félj, / ha szerencse, idő s tér rád uszítja vészét. // Üdvödet skínodat előre mind kimérték; / tedd, amit kell s ne bánd meg, bármit is tegyél, / parancsot sose várj s ne nézd, mi lesz a bér, / Valóra váltja minden perc, amit remélsz még. // Mért rí s ujjong ki-ki? Markában életének / kulcsa. Nézz szét: amit csak látsz körülted, ez / mind benned van. Hát hiú ábrándokat ne fess, // Még mielőtt tovább mégy, önmagadba téj meg. / Ki legyúrte magát, az el sohasz vesz, / annak mindenki már alattvalója lesz.

versekből tényleg kiolvasható világnézet vizsgálatával. Mert hiszen a sztoicizmus igen különböző emberi magatartásformákat tett lehetővé. A jó és balsorsnak egyaránt ellenálló magatartás, a világ bizonytalanságaiban csak a saját erőbe, méltóságba, kötelességteljesítésbe menekülő és kapaszkodó ember, az erkölcsi cselekedet önértékébe vetett rendíthetetlen hit éppúgy összefér a *constantia*val, mint a mindenkori helyzetbe való beletörődés, a kompromisszum, a megalkuvás, sőt a gyáva elbújás. Természetesen a két vélet között számos átmenet van. Klaniczay Tibor a Bocskai körüli békepárt politikai lépéseit is részben a sztoicizmus rossz irányú hatásának tulajdonította 1961-es alapvető tanulmányában. Pedig úgy is lehet sztoikusnak lenni, mint Calderón hősei, a sztoikus morál az áldozatvállalás morálja is lehet, gondoljunk *Az élet álomra* vagy *Az állhatatos herceg* mártír hőisére. A rövid illusztráció kedvéért hadd idézzem Paul Fleming híres szonettjét:

An Sich

Sei dennoch unverzagt, gib dennoch unverloren,
Weich keinem Glücke nicht, steh' höher als der Neid,
Vergnüge dich an dir und acht' es für kein Leid,
Hat sich gleich wider dich Glück, Ort und Zeit verschworen.

Was dich betrübt und labt, halt alles für erkoren,
Nimm dein Verhängnis an, lass alles unbereut,
Tu, was getan muss sein, und eh man dir's gebeut.
Was du noch hoffen kannst, das wird noch stets geboren.

Was klagt, was lobt man doch? Sein Unglück und sein Glücke
Ist ihm ein jeder selbst. Schau alle Sachen an.
Dies alles ist in dir, lass deinen eiteln Wahn,

Und eh du förder gehst, so geh' in dich zurücke.
Wer sein selbst Meister ist und sich beherrschen kann,
Dem ist die weite Welt und alles untertan.²⁶

De milyen is volt Rimay sztoicizmusa? Van néhány olyan nyilatkozata, amely összefér a *constantia* „jobbik” értelmezésével. Ilyen mindenekelőtt a Balassi-epicédiumhoz írt latin nyelvű előszó és ilyen a kötet búcsúverse is, amely egyik legszebb műve. Többi sztoikus megnyilatkozása azonban meglehetősen ellentmondásos. A 11. verset bevezető prózai szövegben a jó és gonosz szerencse, a „méz és méreg” megvetéséről van szó. Jó móddal (tehát helyes viselkedéssel, ami nála az udvariságot is jelenti) és mértékletességgel lehet a bajt, Scillát és Charybdist egyaránt kikerülni. Ehhez „nagy mesterség ép erősség és kész vitézség is kívántatik”.²⁷ De mindennek az önmegtagadásnak célja kizárólag lelkünk üdve és Krisztus nagyobb dicsősége. A vitézség, folytonos bajvívás ahhoz kell, hogy ellenállhassunk a világ csábításainak (és bajainak). A világban való helytállásunk a keresztény sztoicizmusnak ebben a változatában viszont nem is igen kerül szóba.

A következő vers a virtusok emblémaszerű bemutatása. (Az embléma mint műfaj általában a rövid, tömör fogalmazást kívánja, akár népnyelvű nagy képviselőit nézzük Scève-től Hooftig és Jan Luykenig, akár a feltehetően Rimay által is forgatott neolatin epigrammatikusokat. Rimay emblémái általában hosszan kifejtett strófafolyamok, s természetesen nem a manierizmus enigmatikus-hermetikus emblémái, hanem inkább humanista módon didaktikusak.)

Az *Encomia virtutum*, melynek zárószakaszai nagyon szépek, egyébként szabályos *ascensio*val fejeződik be. A 13. vers, az *Ez világ mint egy kert*, a sztoikus bölcsesség elméleti megalapozása után a

²⁶ KLANICZAY Tibor, *A magyar késő reneszánsz problémái. Sztoicizmus és manierizmus*, in *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 303–39; BÁN Imre *A magyar manierista irodalom*. ItK 1970. 451–464., PIRNÁT Antal, i. m.

²⁷ RÖM 77–8.

világállapot bemutatása, gondolatilag talán a legproblematisabb. A világ bűnbeesett kert, a paradicsomi állapot megromlott. (Számos manierista és barokk pasztorál indul ki a *natura* ilyen pesszimiztikus ábrázolásából.) A pusztuló világban *háború folyik*, az általános romlást ez különösen kiemeli. Gondoljunk Gryphiusnak a harmincéves háború pusztításait és a lélek, az emberi minőség ezzel együttjáró romlását bemutató *szonettjeire!* Rimay költeménye általános mondanivalókat hordoz, és hangulati elemeken kívül nem lehet – mint általában szokásos²⁸ – a 15 éves háború pusztításai realiztikus rajzának tekinteni. A vers igazi problémája a középső szakaszokban található Balassi-imitáció, amelynek kapcsolódása a mű egészéhez művészileg megoldatlan. Ha szó szerint értjük, különösen kirívó a vidám vitézi élet dicsérete a kezdő és záró szakaszok között. Valószínűleg allegorikus a jelentése. Klaniczay Tibornak bizonyára igaza van, amikor azt írja: „A vitézi életből cél, igazi hivatás helyett az elmélkedés tárgya lesz, s annak a lipsiusi tanításnak a hirdetésére szolgáltatót ürügyet, hogy ha nem is élhetünk kedvünk szerint való életet, lelkünket keményítsük meg, s okosan hajózzunk az élet háborgó tengerén.”²⁹ Így a vitézi élet strófái példázatszerűek lennének az életben, az állandó háborúban való forgásunkra (összhangban a 11. vers bevezetőjével), és párhuzamba kerülne az utolsó két szakasz tengeren hajózó jó kormányosával. Így sem megoldott azonban a kép: az áthidalhatatlan hangulati ellentét megmarad; ezek a vitézek egy gyökeresen másik világból, Balassi világból csöppentek ide és ennyire átalakíthatatlanul nem hasonulhattak ehhez az új világhoz. A vers vége is esik: a vitéség példázatából az utolsó szakaszban az a nem túlságosan rokonszenves tanulság marad, hogy csak ne izgassuk magunkat, azért jó is van a világban elég (Isten kegyelméből) – fő a „csendes szív”.

A következő vers, a *Kerekded ez világ* folytatja a világállapot leírását, a „bellum omnium” után a pénz utáni túlekedés, az érdem semmibevevése jön. Ez egyébként Rimay *egyetlen* verse, melyben szerencsésen végigvitt, egész verset szervező *concentto* találunk: a szerencse forgandó, ezért „laptán” áll, de hát amellet – ebben az időben már – a világ valóban kerek, sőt, gömbölyű; tehát a gömb, a szerencse forgandóságának jelképe, amelyen az emblémán látható alak áll, maga a világ.

A 15. vers, *Udvar s irigy tisztek* folytatja az előbbi témát, az udvariság bírálatával (Rimay állandó céltáblájáról, a „nem udvari udvariság”-ról van valószínűleg szó – Ács Pál tanulmánya bizonyítja, hogy Rimay maga is meggyőződéses udvari ember volt.³⁰ Felmerülnek azonban kételyek is: hiszen a vers nem ad pozitív udvari ellenpéldát, csak az Elme és a Múzsák világát. Lehetséges lenne, hogy e vers világában mégsem érvényes Rimay udvarisága?) A vers szép szentenciaszerű sorokat is tartalmaz: Alázd meg magadat / s függj az egy Istentől . . . Ki magáé lehet, / Az ne legyen másé.

A 16. vers, *Hihető szerencse*, ismét emblematis, visszatér a *Kerekded ez világ* Fortuna-témájához és *concentto*jához is (zárójelben jegyzem meg, hogy Eckhardt által közölt Alciati-embléma nyilvánvalóan *nem* alapja a versnek). A Rossz világról írt versek négyszakaszos, Istenhez intézett fohással érnek véget.

Az ismét elég ellentmondásos, részben Horatiusból imitált³¹ *Laus mediocritatis* befejezi a pénz és szerencse témáját, levonja a tanulságokat, erősen szentenciózus. (Magasra ne hágjon, ki nem tud röpi, / Móddal igazgassad szélhez vitorládót.) A vers morálja végül is közelebb áll az epikureizmus-hoz, mint a sztoicizmus-hoz. Nem kötelességteljesítés és összeharapott száj, hanem kitérés, kivárás, csöndben maradás. A *Világon ég alatt* végül a szerencse mulandósága és az isteni kegyelem összefüggéseit ábrázolja: Fortuna kegye sem, de haragja sem állandó, Fortuna is Isten akaratát hozza. Az öröm, vigasztalás lehetőségét a bűn sem veszi el: „Sokféle állapot, ki naponként apad, érettünk rendeltetett; / Ha kín és nyavalya, mint bűnünknek sóldja mindenkben tétetett, / Öröm, vigasztalás, ezek közt kedvadás, tőlünk el nem vétetett.” Mondanom sem kell, hogy ez az álláspont, amennyire „nyárspolgári”, annyira nem is fér össze semmilyen teológiával. A vers végén visszatér a zsolttáros, érvelően könyörgő hang.

²⁸ PIRNÁT, i. m. – KOVÁCS SÁNDOR Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimaynál*. ItK 1970. 501–2.

²⁹ KLANICZAY, *A magyar késő reneszánsz problémái*. 330.

³⁰ L. e konferencia anyagát.

³¹ RÖM 213.

Összefoglalva: Rimay sztoicizmusa tehát rendkívül ellentmondásos, és a versek megerősíteni látszanak a szakirodalomban róla mint féténk, visszahúzódo emberről kialakult képet. Különösen szembe-tűnő és a kor nagy költőinél aránylag ritka Horatius-recepciója.

A következő vers, *Az Ur az égben*, a kötet felezőpontja (az Owen-epigrammák nélkül, amelyekről Bartók Istvan beszélt, tehát 38 verset számolva). Nagy váltás: a sztoikus életfilozófia témája után visszatér az isteni irgalom témájához. Most azonban nem a bűnvalló elesettségéből szól a költő, hanem az isteni jósságot aposztrofálja.

A 20. versben (*Kinek tettek panaszt*) feléled a zoltáros hang, de nem a bűnbánat, hanem a személyes elesettség, tanácstalanság a hangsúlyos. Ugyancsak az isteni kegyelem a témája a *Legyen jó idő csak* kezdetű szép versnek. Ritka kompozíciós eljárás Rimaynál: a fecske-kép keretbe foglalja a verset. A *Kítai Mária-Magdolna nevére* írott vers ismét a személyes elesettség és isteni irgalom témáját variálja.

Ezután három segélykérő vers következik, melyek közül kettő zoltár. Az első segélykérés az *Inségnek és nyomoruságnak enyhítésére*, a második (a 13. zoltárból) az elhagyottságban felmerülő „kétségnek mérges kisérteti” ellen, a harmadik pedig (a 27. zoltár Buchanan-féle verziójából, melyet Balassi is lefordított) a „hatalmaskodók”, az ellenségek ellen. Ez az első vers a kötetben, ami ehhez a gyakori zoltáros témához nyúl. Eckhardt közvetlen politikai jelentést tulajdonít neki,³² pedig inkább csak felhangokról van szó.

Rimay egyik legjobb verse következik, a kemény, szentenciózus sorokban írt *Tarts meg uram engem*. Ezúttal a 16. zoltár (*Conserua me Domine*) kezdősorai szolgáltak kiindulópontul. Igaz, hogy a vers beszélőjének négyseri cserélődése nincs teljesen megoldva, de a mű sodró lendülete átsegít ezeken a nehézségeken. A középkori vágás költészet legjobb morális *sirventeseinek*, Róma-ellenes invektíváinak hangjára ismerhetünk (pl. Gautier de Châtillon: *Propter Sion non tacebo*). A költemény összefoglalja a második rész eddigi témáit, a „világi üzlet” elleni isteni harag e versében több joggal lehet politikai célzásokat olvasni. Azonban itt is teljesen az általánosítás szintjén marad. Ezután következik *Az jó hitű ember*, a 86. zoltár fordítása. Itt bizonyos ellentmondás van a versszöveg és az előtte álló prózai magyarázat között. Az argumentum tűrésről, szenvedésről, szelidségről, a zoltár az ellenségek, irigyek pusztulásáról beszél. A vers személyes síkon folytatja az előzőben („En, Isten, felkelek”) általánosan megfogalmazottakat. Majd a 9. zoltár parafrázisa következik, az egykori aranykor témájával, szembeállítva azt a romlott jelennel. Az erre következő *Nincsen segítségem kivüled Istenem* összefoglalva ezt az egységet már át is vezet a következőbe, mely négy, a tizenöt éves háború alatt keletkezett versből áll, és a hadakozó Isten témáját pendíti meg: a „bellum omnium” után az igazságos háborúét. A legáltalánosabb mondanivalójú talán az utolsó vers: itt jelenik meg „kifordult világ” témája. A 34. vers mintegy összefoglalja ezt a négyet: a *Nem lehet szebb dolog az keresztényiségnél* című himnusz a diadalmas hit, a krisztusi áldozat apoteózisa és itt helyén is van a Balassi-utalás.

A kötet kompozícióját az ujjongó dicséret versei zárják le: a katolikus felkérésre írt szuprakon-fesszionális Mária-himnusz, a Magnificat, (ez nagyon érdekes az előző versek harcos protestantizmusa után), majd, hogy az egyensúly helyreálljon, a két cseh protestáns ének fordítása. Az első a Szentháromság három személyéhez szól egy-egy szakaszban, tehát a Mária-himnusz után így teljes lesz a kör, a második versike hálaadás és ima. Végül pedig a kötet legszebb, és egyáltalán Rimay egyik leg-sikerültebb versében a költő szubjektív, de az általánosság igényével szóló, lírai, valóban sztoikus búcsúja következik. Ez az utolsó vers poétikai nóvum az életműben. Epigrammának persze éppúgy nem nevezném, mint ahogy a fia halálára írt verset sem – rövid, tömör dalnak azonban igen. Rimay egész életművében nincs még ezen a kettőn kívül példa ilyen lezárt, kerek, szépen megoldott kompozícióra. Ezért is problematikus számomra annak elfogadása, hogy a Madách–Rimay-kódexek Bóta László által tárgyalt 15 versét³³ Rimay írta volna; Bóta joggal és meggyőző érveléssel vitatta el ezeket Madáchtól – azt, hogy szerzőjük nem Madách, bebizonyítottunk vehetjük. Ez azonban nem jelenti azt, hogy feltétlenül Rimaynak tulajdoníthatnánk a szerzőséget; miután szerelmes versekről van szó, ezek csak pályája korábbi szakaszában keletkezhetnek, és mindaz a kevés, amit költőnk korábbi műveiből ismerünk, ellene mond annak, hogy fiatal éveiben ilyen egyszerű, tömör verseket írt volna. Mindenesetre ha nem Rimay, akkor olyan költő, aki ismerhette és imitálhatta Rimayt (mint

³² RÖM 196.

³³ BÓTA László, *A Madách–Rimay kódexek szerelmes versei*. ItK 1967. 1–24.

Rimay Balassit), s talán innen a szóhasználati, stílusbeli azonosságok, melyeket Bóta közte és Rimay között talált. Nem lehet-e a költő esetleg a Balassi-kör egy másik tagja? Talán meg kellene végre alaposan vizsgálni az egész kódexet ebből a szempontból. Annál is inkább, mert Bitskey István szintén megdöbbenően, sok joggal, ha nem is annyira perdöntően vitatja el Madáchtól a *Pöngését koboznak* kezdetű verset,³⁴ aminek a helyzete már azért is bonyolult, mert ebben a versben tökéletesen végigvitt *conchetto* találunk: a zeneszerszámok léthelyzetekkel való metaforikus azonosítását. Ilyen versszervező *conchetto* Rimay életművében is csak egy van.

5.

Azért időztem kicsit tovább a kötetterv kérdésénél, mert a XVI–XVII. században a költők általában ciklusokat írtak, nem pedig különálló verseket, Rimay ciklusának felépítését pedig még egyetlen megjelent cikk sem tárgyalta. Világos az is, hogy a párhuzamok ellenére, lényegében az egész európai költészetben teljesen egyéni kötettervvel, kötetkompozícióval van dolgunk, mely az egyéni bűnvallástól a sztoicizmuson és a világ megvetésének témáján át az isteni diadal, a mennyei fölmagasztosulás témáig ível, hogy aztán egy ismét személyes, sztoikus gesztussal búcsúzzék el az olvasótól.

Mi a helyzet azonban a kötetébe fel nem vett versekkel? Leszámítva azokat, amelyek 1628 után íródtak, a Balassi-kiadással kapcsolatos és természetesen a fiatalkori szerelmes verseket (amelyek eredetileg szintén ciklusokat képeztek), négy ilyen költemény van. A legkönnyebb a helyzet a *Mennyekben lakozó imáandó fölség* kezdetű verssel, mert ennek kimaradására Klaniczay Tibor megnyugtató hipotézissel szolgált.³⁵ Ugyancsak könnyen meg lehet magyarázni Rimay talán legfontosabb verse, az *Oh szegény megromlott s elfogyott Magyar nép*³⁶ kimaradását. Hiszen, mint láttuk, a kötet valamennyi politikai mondanivalójú verse általánosságokban fogalmaz, s inkább csak célzásaiban, felhangjaiban vonatkozik az aktuális eseményekre. Az egész kötet szerkezetében meditatív, gondolati. Ez a vers pedig a maga közvetlen politikálásával, nemzeti mondanivalójával, kirítt volna ebből az általánosságra, gondolatiságra törekvő szerkezetből, nem lett volna ott helye. Pedig Rimay hangja a „kuruc költőkön, Kölcsey *Himnuszán* át egészen Petőfiig szól”³⁷ a magyar költészetben, sőt ez az európai módon gondolkodó késő humanista költő egyben olyan hangot is megütött, mely társtalan a világirodalomban, s kizárólag a magyar költészet sajátja.

A *Reméségem nagyon nékem* című versről az akrosztichonból biztosan tudjuk, hogy „RIMAIE”. De itt is megkockáztathatunk egy feltevést: a vers egy Balassi-vers kontrafaktuma, travesztíája, sőt, mintegy morális helyreigazítása. Elképzelhető, hogy Rimay kegyeletsértésnek érezte volna a felvételét – talán már úgyis épp elég volt, hogy két zsoldárfordításában versenyre kelt mesterével. Utoljára marad az *Oh szép drága zálog*. Ennek kimaradására semmilyen indokunk nincs és nem is Rimay neve alatt jelent meg; ezért, akármilyen meggyőzőek is Eckhardt stilisztikai érvei (s magunk is szaporíthatnánk azokat), teljesen bizonyosan Rimay-versnek mégsem vehetjük.

6.

Rimay versei – mint a kor magyar költészete általában – még énekversek. A szövegvers még nem vált általánossá. Egész Európában ellentmondásos folyamat ez; versnek és dallamnak a trubadúr-költészetben megvolt szerves egysége már szétfoszlott. Kialakulnak az önálló versformák, – mégis, az ének rendszeres kísérőjük marad, csak most már nem a költők maguk írják dallamaikat, hanem mások zenésítik meg a verseket (kivételesen az Erzsébet-kor néhány angol dalköltője). A német barokk költészetben a versek mellett még megtaláljuk a nótajelzeteket.

Néhány szót kellene még szólni Rimay költői nyelvének, versszerkezeteinek sajátosságairól, helyéről a kor európai lírájában. A két kérdés, szerkezet és nyelv, összefügg.

³⁴ BITSKEY István, *Pöngését koboznak* . . . in *A régi magyar vers*. 225–34.

³⁵ KLANICZAY, Hozzászólás . . . 320–21.

³⁶ A versről I. MERÉNYI VARGA László szép elemzését (*A régi magyar vers*. 181–200.)

³⁷ KLANICZAY, *A magyar késő reneszánsz problémái* . . . 330.

Hagyjuk most figyelmen kívül azt a tényt, hogy – valószínűleg a késői trubadúrköltészet fejleményeként – létrejött a középkor sicíliai olasz költőinél egy nagy jövőjű versforma, a szonett, amely dialektikus szerkezetével, szigorú kereteivel, intellektuális erőfeszítést igénylő fölépítésével lényegében napjainkig minden stílusrányzaton át megújuló kerete tudott lenni a legkülönbözőbb költői törekvéseknek. Igaza van J. M. Cohennek, amikor a szonett centrális jelentőségére figyelmeztet mind a reneszánsz, mind a barokk költészetben.³⁸ Másrészt az is igaz, hogy létrejöttek hosszabb versformák is, melyek ugyan nem mindig olyan tömörek, mint a szonett, de nem is kell feltétlenül szétesniök. Ronsard himnuszai, Garcilaso eklogái és elégiái, Spenser *Epithalamionja* és *Négy Himnusza*, Poliziano latin és olasz énekei, de Balassi számos szép verse is bizonyítja, hogy a reneszánsz szépen kiegyenlített verskompozíciói nagyobb keretekben is létrejöttek – s ha feltétlenül igaz is, hogy a kompozíció *formális egyensúlya* a manierizmus és a barokk művészetében megbomlott, szerkezetei szilárdasága, feszessége egyáltalán nem. Olyan versóriások is, mint Donne *Évfordulói* vagy Góngora *Magányosságai* szilárd gondolati megalapozottságú építmények, meditatív, látszólag szeszélyesen csapongó szerkezetük ellenére. A manierista művészet nem dekompozíció, hanem a szerkezeti súlypontok eltolódása és áthelyeződése révén jön létre. Akár meditatív, akár látomásos szerkezettel van dolgunk, a kompozíciónak mindenképpen íve van, gondolatmenete, hullámzása.

Rimay versszerkezeteivel leginkább az a baj, hogy nem túl van a reneszánszon, hanem még innen – ha egyáltalán stílustörténeti kritériumokban gondolkozunk. Morális-vallásos versei szerkezeteinek nagy része középkori eredetű – sirventes, himnusz, szekvencia. Az embléma-műfaj epigrammatikusról végtelenre duzzasztja, a késő középkor didaktikus szerkezeteinek analógiájára. Verseinek gondolatmenete diszkurzív, az ellentétek közötti feszültséget, amely a kor művészetének annyira lényege, mindig kerülte. A humanista epigrammákat mindig úgy fordítja, hogy egy-egy sornak egy-egy teljes strófa felel meg (a Rákóczihoz írt levélben is síkra száll az egy szónak többel való fordítása, körülírása mellett). Versszerkezeteinek rokona a szintén középkori formákat alkalmazó magyar és német evangélikus templomi dal, a jelentős költők közül Paul Gerhardt, de Rimaynál nem találjuk ennek érzelmi intenzitását.

Költői nyelvében is ez a kevéssé korszerű. Kora művészete hatalmas ellentéteket igyekezett óriási intellektuális erőfeszítéssel egy-egy tömör formulában kifejezni. Erre szolgál a szellem, az ingenium, amely képes a váratlan felismeréseket szolgáló képek, metaforák, a *concerto* létrehozására. Közhely, hogy a világot állandó változás, metamorfózis területének élték meg. Az új tudomány és a régi hit állandó összeütközésben volt egymással. A meditációs forma belső dráma ábrázolását jelenti, amely megkívánja az ellentéteket, a fogalmiságot. A manierista mű gyakran rejtélyes, enigmatikus, titokzatos összefüggéseket ránt nehezen érthető formáiba. Lét–nemlét, élet–halál (és ezzel szemben földi rövid élet–öröklét, valóságos és látszatlét), általában látszat–valóság, bűn–ítélet nagy ellentétpárjaival kellett folyton szembenézni. Ezért kap kiemelt szerepet a manierizmus (és a barokk) költészetben a paradoxon, az antitézis, az oxymoron, az ellentétező halmazások és felsorolások. Amikor Donne azt írja, hogy „At the round earths imagin'd corners blow / Your trumpets, Angells”,³⁹ akkor a modern tudomány és az apokalipszisbeli kinyilatkoztatás áthidalt ellentétét fejezi ki egyetlen tömör képből. Ha Quevedo azt írja egy szonettjében:

Ayer se fué; Mañana no ha llegado;
Hoy se está yendo sin parar un punto:
soy un Fué, y un Será y un Es cansado.

En el hoy y mañana y ayer, junto
pañales y mortaja. Y he quedado
presentes sucesiones de difunto.⁴⁰ –

³⁸ J. M. COHEN, *The Baroque Lyric*. London, 1963. 11–12.

³⁹ A kerek föld képelt sarkainál fújjátok meg / trombitáitokat, angyalok.

⁴⁰ A Tegnap elmúlt, a Holnap nem érkezett meg, / A Ma elmenőben van anélkül hogy megállna egy percire, / Én egy fáradt Volt, Lesz, Van vagyok. // A mában és holnapban és tegnapban együtt / pelenka és halotti ruha. És én maradtam (mint) az elhunyt folyton jelenlevő egymásutánjai.

akkor az egyszerű időhatározók egymásutánjával, az igeidők, a létige különböző formáinak az abszurd-
ba játszatásával az egész lét tragikumát, abszurditását fogja össze egy szonett szextettjében. A kor
egyik kedvelt, gyakran visszatérő paradoxonát fejezi ki Keresztes Szent János:

Vivo sin vivir en mí,
Y de tal manera espero,
Que muero porque no muero. —⁴¹

hogy most ne is beszéljek a petrarkista líra ismert, ellentétező fordulatairól. Ezek a stilisztikai fogások
természetesen nagy múltra tekintenek vissza,⁴² megtalálhatók a trubadúroknál, Petraracánál, a késő
középkor költőinél (így Villonnál is), a XVI–XVII. században azonban — a kifejezendő válság
stilisztikai tüneteként — különös erőre kapnak. Tagadhatatlan, hogy ilyen antiteziseket Rimaynál
nemigen találunk, s váratlan, szokatlan, távoli dolgokat meglepő módon összehozó metaforákat,
concettókat sem. Antitézis helyett viszont gyakori költészetében a stilisztikailag távolról hasonló,
gondolatilag azonban éppen ellentétes *figura etymologica* („napról napra veszten vész”). Eljárására
jellemző, hogy még egy jellegzetes, közhelyszerű petrarkista antitézist, a hideg—meleg, fagyok—égek
ellentétet is hatástalanná tesz, két külön sorban egymástól jó messzire elválasztja őket:

Sok rend nagy kárával, s némelly halálával tüzeben
nagy kinra fült,
Tülem elrémultél, nagy távul kerőltél, szived ellenem
meghült.
(Szóltván nevemen . . .)

Nem volt ellentéteket látó, vívódó ember — költészete az állítások és nem a kiküzdött igazságok
költészete, nem drámai, hanem didaktikus. Ennyiben inkább reneszánsz költő. Másrészt azok a
késő humanista eszmék hatnak rá, amelyek általában manierista köntösben fejtik ki hatásukat: sztoiciz-
mus, zsoltáros vallásosság, bizalmatlanság a természet és különösen az érzékiség iránt, ezzel kapcsolat-
ban előszeretettel a naturalista módon visszatartó, erőteljes színekkel megragadható kifejezések, való-
ságelemek iránt. (Többek között erről szolt Komlowszki Tibor előadása.) Sokan írtak már szép,
megkapó képeiről.⁴³ Az igazság az, hogy eltérően a nagy európai manierista költőktől, Rimay
verseinek, strófáinak végtelen folyamában elvesznek ezek a képek, nem tud egy-egy kép (és az általa
kifejezett gondolat) köré egész verset építeni. A képek hatása nála atomizálódik, csak a sorra vagy
meginkább csak a szólamra hat ki.

Része lehet verseinek kevésbé ellentétező voltában verselésének is, ha nem is nagy: Horváth Iván a
Szenci Molnár-tanulmánykötetben⁴⁴ megírta a rímelés szerepét a gondolati párhuzamosságok ki-
alakulásában, és talán a hosszú tagú hangsúlyos szólamoknak, a sok belső rímű Balassi-sornak is lehet
ebben szerepe. A Rimay-szakirodalom már régóta úgy látja, hogy a költő gondolatait gyakran rímei
vezették. Másrészt paradox módon épp ez a modern Rimayban: rímelésében tudott megvalósítani
valóságos *concettókat*⁴⁵, és bár a ragrímek nála is gyakoribbak, mint gondolnánk, mégis, rímei nagyon
gyakran fontos jelentéstani összefüggéseket sejtetnek. Legszebb rímű strófája (az Ilona-versben, kár,
hogy csak egy strófa) Kosztolányiig mutat előre:

⁴¹ Élek élet nélkül magamban, / és oly módon remélek, / hogy meghalok, mert nem halok meg.

⁴² Hasonló gondolatokat l. Mario PRAZ, *The Flaming Heart*. New York, 1973. 195ff. —
Dámaso ALONSO, *Spanische Dichtung. Versuch über Methoden und Grenzen der Stilistik*. München—
Berm, 1962. 166—172.

⁴³ PIRNÁT, i. m., BÁN, i. m., BITSKEY István, *Rimay költői stíluseszközei*. Diákköri füzetek III.
1. Debrecen 1968. 151—76.

⁴⁴ HORVÁTH Iván, „Számítatlan az soc vala vala vala”, in *Szenci Molnár Albert és a magyar
késő reneszánsz*. Szerk. CSANDA Sándor és KESERŰ Bálint. Szeged, 1978. 183—9.

⁴⁵ Erre Horváth Iván hívta fel a figyelmet. Hasonló értelemben PIRNÁT, i. m., 27.

Mert az te szerelmed engem úgy körül vett mint
pézszmát ó szelence,
Az én szívem kivel szintén úgy hevült el, mint tűz
miatt kemence,
Mert te szépségedbe szívem úgy merült be, mint Ten-
gerben Velence.

Ferenc Zemplényi

RIMAY AND THE CONTEMPORARY EUROPEAN POETRY

The aim of this paper was to study the poetry of the most significant Hungarian poet of the early 17th century, János Rimay (c. 1570–1631), disciple and follower of Bálint Balassi (1554–1594), in the European context of his time. The structure of his self-composed collection of poems was analyzed and was found to be a rather unique creation, each poem being preceded by a prose commentary composed in a highly complicated, richly ornamented Mannerist prose style. The volume consists entirely of religious, philosophical and moralizing pieces, his early Petrarchist love poetry, of which we know but a few examples, being excluded. Rimay's concerns were those of Mannerist European poetry: his blend of Stoic moral philosophy, his distrust of love and nature, his predilection for strong, naturalistic images, etc. In the same time, his poetic structures were still medieval, didactic, with long series of self-contained, independent strophes, avoiding, or rather neglecting the dialectical complexities so characteristic of the great poets of an age facing a world overwhelmingly and increasingly complicated and full of contradictions.

A RIMAY-VERSHAGYOMÁNY A XVII. SZÁZADBAN

(Vázlat)

Rimay János verseinek hagyományáról és hagyományozódásáról szólni egyelőre csak a terepjellemzés szintjén lehetséges: erre kíván szerényen utalni a cím után utólag illesztett „(vázlat)”, amely műfajmegnevezés. A témáról értekezni kívánó paradox helyzetbe kerül. Egyfelől Rimay János verseinek századában gazdag utóéletük volt, s rengeteg adat, adalék sorakoztatható föl ennek illusztrálására. Másfelől egyre távolibbnak tűnik az a lehetőség, hogy a Rimay-versek hagyományozódásának költészettörténeti folyamata áttekinthetővé és érzékelhetővé váljék. Az irodalomtörténeti hagyományozódás szériájában pedig – leszámítva a szövegkritikai és szoros filológiai irodalmat – meglepően csekély azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek a hagyományozódás kérdéskörével foglalkoznak. Vegyes értékű múlt századi és századeleji dolgozatokra támaszkodhatunk, másutt sokszor csak egy-egy utalás vagy adat bukkan föl a hosszabb-rövidebb tanulmányokban. A felhasználható előmunkálatok heterogének abból a szempontból is, ahogyan szerzőik az irodalmi hagyomány, a tradíció illetve a hagyományozódás fogalmát értelmezik. A költészettörténeti tradíció fogalmának kidolgozása nemzetközi konferenciák témája volt, és hosszú ideje tán leggyakrabban használt kifejezése az irodalomtörténetnek. Az irodalomtörténészek ma már a különböző tradíció-fogalmak közül is ki kell választania a maga tradíció-fogalom-hagyományát is: kényszerű és kötelező szerepe az irodalmi hagyomány valamely irodalomtörténeti hagyományának kiválasztása és továbbhagyományozása. A költészettörténeti tradíció XVII. századi szerepéről írott irodalomtörténeti tradíció olyan klasszikus esszével veszi kezdetét századunkban, mint T. S. Eliot 1917-es tanulmánya, a *Hagyomány és egyéniség (Tradition and the Individual Talent)*. A hagyomány-fogalom választása kényszerű és kötelező. E tanulmány célját tekintve azt kell mondanom, hogy túl tág számomra a vershagyomány olyan – költészettörténeti megközelítésből kidolgozott fogalma – felfogása, amely benne a költészettörténet grammatikáját, mélystruktúráját látja. Vizsgálódási körömből szintén kizárom a filológiai vershagyományt (= szövegtörténet) vagy épp csak utalok rá. S mert az irodalomtörténészek éppúgy kötelező irodalomtörténet-történeti (szemléleti) hagyományt választania, (mint a költőnek költészettörténetit), az orosz formális iskola hagyomány-fogalmában gondolkodik. A specifikátorok e kategóriát tanulmányaik középpontjába állították (elég tán Ju. TINYANOV *Régiések és megújítók [Arhaisztik i novatori]* c. kötetére utalni, vagy a magyarul is olvasható *Gogol és Dosztojevszkij*-tanulmányára).¹ Rendszerükben a (vers) hagyomány rendezzi a művek eredendően rendezetlen halmazát összefüggő sorba, szériába. A költő számára a hagyományválasztás az intézményként felfogott irodalomban kötelező: be kell lépnie a számára adott irodalmi sorok egyikébe, következésképp el kell határolnia magát a többitől. Az orosz formalisták többnyire a megújítók műveiben fedeztek fel értékeket. Ennek az értékelő mechanizmusnak számos oka közül kettőt mindenképp ki kell emelni: egyrészt teóriájukat javarészt modern, XVIII–XIX. századi anyagon dolgozták ki, másrészt bevallott aktuálpolitikai céljuk szerint barátaik, az „izmososok” programos esztétikáját kívánták irodalomtörténeti szinten legitimálni. A megújítók iránti elfogultságukat ma mintha a régiések iránti elfogultság váltaná fel, és ebben Eliot hagyományát követjük. A költő tehát hagyományt választ, azaz beilleszkedik egy irodalmi szériába vagy műveivel visszamenőleg is átrendezi a hagyomány erővonalait, azaz új szériát konstruál meg. E hagyományválasztásnak – bár poétikai szinten jelenik meg, a költői beszédben mintegy

¹ Dosztojevszkij és Gogol (A paródia elméletéhez), in Ju. TINYANOV *Az irodalmi tény*. Bp. 1981. 40–47.

mediátorként működik – ideológiai mögöttese van. Ez az ideológia leírható válogató, szelektációs mechanizmus eredményeként. Jelen tanulmány célját e tradícióválasztó szelektációs mechanizmusok leírásában jelölhetném meg.

A szelektációs mechanizmusok leírásakor a választható, tehát egy adott irodalomtörténeti pillanatban elérhető tradíció-tömegből kell kiindulnunk, amely éppúgy megváltozhat néhány évtized alatt, mint az irodalom rendszerének egésze. Hangsúlyozni szeretném azt az óriási különbséget a választható hagyomány tekintetében, ami a XVII. század első negyedében és az 1650-es évektől verselő/publikáló szerzők költészettörténeti pozíciója között fennállt. Rimay János számára például életveszélyesen testközeli volt a Balassi-életmű, ezért vállalkozhatott a vershagyomány továbbadására és a Balassi-kultusz erősen megideologizált folytatására, hagyományozására. De verseiben – éppúgy, mint mestere – neolatin és egyéb mintákat is követhetett, sőt törekedhetett metrikai és műfaji változatosságra. A századközép főrangú versificatorai hagyományának zéró-pontja szintén Balassi (általuk ismert) életműve. Ám már olyan helyzetben verseltek, amikor számukra képlékeny és aktualizálható, kontinuuus és költészetszociológiai jellegét tekintve megfelelő, magyar nyelvű, irodalmi sorra már rendeződött költészettörténeti hagyományt választhattak maguknak: hagyományukba nemcsak Balassi, hanem a Balassi-követők hagyománya is beletartozott, ezért sem szorultak (esetleges más magyar elődök) vagy megbízható külföldiek mintájára. Kontinuuus magyar vershagyományuk erőteljesen hozzájárult költői eszköztáruk kiürüléséhez: e hagyomány olyan szelektációs mechanizmust alakított ki bennük, amely teljesen kiiktatta, tudatosan mellőzte neolatin és külhoni minták követését. A tradíció-központú szelektáció egyneműsítette e főrangú versszerzők metrikáját is: metrikai hagyományukból úgy válogattak, hogy egyrészt szinte kizárólagossá tették a felező tizenkettőt és a Balassi-strófát, másrészt egyenrangúvá tették őket. Irodalmi soruk e „magyarosnak” és „nemzetinek” tekintett széria más soroktól való tudatos elkülönülésére jellemző, hogy amikor anyagát megpróbálták eljuttatni a neolatin költészetbe, új környezetben az teljesen idegen maradt. 1688-ban *Vita triumphans* c. kötetében Apáti Miklós fordította Beniczky Péter verseit latinra, megtartva a felező tizenkettőt és a Balassi-strófát. Turóczy-Trostler József szerint a fordító ezzel „... megfosztja a latin nyelvet minden méltóságától és a humanizmus nyelvét újra barbár fordulatokkal és szólásokkal teljes, mindennapi népieskedő „vulgáris” latinsággá degradálja”.² E fordítás a Balassitól induló vershagyomány teljes megszilárdulásának, irodalmi sorra merevedésének idejéből való: offenzív gesztus.

A hagyományválasztó szelektációs mechanizmus működésének alapfeltételére kell kérdeznünk: voltak-e a Rimay-versek hagyományozódásának nyelvi akadályai? Mint ezt később az együtthagyományozódásról mondottakkal valószínűsíteni próbálom, ilyen akadályok a XVII. században gyakorlatilag nem voltak. E nyelvi nem-avulásról győzhet meg a számtalan későbbi Rimay-vers-másolat, a legtöbb vers esetében változatlan vagy csekély átdolgozott mutató utánkiadások sora, a nyomtatott kötetek átvételei (pl. annak a Rimay-műnek az átvétele, amit Beniczky Péter – vagy kiadója, Bartók István? – iktatott a *Magyar Rithmusok* kötetbe). A Rimay-versnyelvek értelmezési nehézségeinek korai megjelenésére ismereteim szerint az 1670-es évekből áll szöveg rendelkezésünkre. Egy ismeretlen szerző *Magyar országh végző veszedelmének okait ki rászólo Philusnak megh felel Theophilus* c. panaszversét 102. szám alatt olvashatjuk a RMKT XVII/10. kötetében.³ A verszet első szakasza Rimay János *Oh szegény megromlott s elfogyott Magyar nép* kezdetű költeményének első strófáját variálja, apró része a Rimay-vers hihetetlenül gazdag utóéletének. A verszet szerzője részint átvette a „nép – szép – kép – ép” rímelést (sorrendcserével), részint kihagyott vagy felcserélt elemeket. Ily módon. Rimay, Eckhardt Sándor szerint „feltétlenül az 1600-as évek eleje”:⁴

Oh szegény megromlott s elfogyott Magyar nép,
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép,
Kár hogy tartatol úgy, mint senyvedendő kép,
Előmenetredre nincs egy utad is ép.

² TURÓCZI-TROSTLER József, *Beniczky Péter latin fordításban*. ItK 1936. 444.

³ RMKT XVII. század, 10. kötet. *Az 1660-as évek költészete* (1661–1671). Sajtó alá rendezte: VARGA Imre. Bp. 1981. 376–379.

⁴ *Rimay János összes művei*. Összeállította: ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 200.

ismeretlen, 1670 körül:

*Az szegény meg romlott s el pusztult magyar nép,
Csak úgy maradt immár, mint az falon az kép,
Melyrül ha az festék el kopik, már nem ép,
Színes ábrázattya nem lehet többé szép.*

Az ismeretlen szerző verse a második szakasztól elhagyja mintáját, megformáltságának névója nagyot zuhan: a szerző a továbbiakban már nem az olykor tömörítésre is képes Rimayt követte, csak verse felállítását kölcsönözte tőle. Okosan aktualizált, amikor az *elfogyott jelzőt elpusztult-ra* cserélte fel, másrészt rá is kényszerült az invenciózus átformálásra, hiszen – szempontunkból ez a lényeges – nem értette Rimay *tartatol ugy, mint senyvedendő kép* kifejezését. Ha hihetünk Merényi Varga László fejtegetésének, ez eredetileg azt jelentette: „Kár, hogy mindig szenvedőképpen (= szenvedő módjára) tartanak”.⁵ A század második felében élő szerző (akárcsak mi a XX. század második felében) festményre, képre gondolt, amely „senyved”, azaz romlik: esetében ez termékeny félreértés volt. Túl azon, hogy változtatásai világosan mutatják a nyelvi félreértést, az átvétel és e Rimay-vers utóélete tágabb kérdéskörre mutat. A szelekciós mechanizmus és a szerzőség korabeli viszonyának kérdésére.

Az *Oh szegény megromlott s elfogyott Magyar nép* kezdetű versszövegnek kitüntetett szerepe van a hagyományozódásban. Rendkívül sokat idézték, másolták, kontaminálták. A vers utóéletét Klaniczay Tibor így foglalta össze: „... a nemesi nemzeti mozgalmaknak az 1650-es években való újraindulásától kezdve egészen a XVIII. században keletkezett Rákóczi-nótáig a nemesség hazafias költészete Rimay gondolatait, kifejezéseit, fordulatait újítja fel és variálja”.⁶ Tudjuk azt is, hogy Barakonyi Ferenc lemasolta Tornán Zrínyi Miklós verskötetének üres lapjaira a verset – mint Balassi Bálint szerzeményét. Ferenczi Zoltán még e századelőn is ingadozott a szerzőséget illetően.⁷ Cserei Mihály az 1690-es évtizedben versei közé lemasolta az *Az idő ósága nevel magas fákat* kezdetű költeményt, és éppúgy Balassinak tulajdonította, mint Abafi Lajos 1880-ban a *Történelmi Tárbán*. Ismeretes, hogy a XVII. század egyik jámbor olvasója Nyéki Vörös Mátyás és Balassi Bálint szerzősége között ingadozott, majd döntötte azt el a győri kanonok javára az LI. zsoltár kapcsán, holott lehet, hogy a szerzőségben Rimaynak is része volt, Nyéki Vörös Mátyásnak semmiképpen sem (az *Istenes Énekek* szerzői között a legszerencsésebb e tekintetben Pécsely Király Imre volt). Számos Rimay-vers utóélete olykor a múlt század végéig, e század elejéig a Balassi-vershagyományozódás része volt, s csak ez után vált a Rimay-vershagyomány részévé. Irigylem is a múlt század végi filológusokat rendkívül érdekes helyzetükért. Pl. Imre Sándor a szegedi árvízkönyvben publikált tanulmányában Rimayt és Beniczkyt egyaránt rendkívül elmarasztalhatta, erőltetettséget, görcsöt, tehetetlenséget emlegetve – úgy, hogy közben példaként (ő ezt persze nem tudhatta) Nyéki Vörös Mátyást idézett.⁸ A múlt század végi tanulmányírók sokkalta közelebb álltak a XVII. századi vershagyományozódás-érzékeléshez, mint 1982-ben érkező kollégáik vershagyomány-érzékeléséhez. Ma már állításaik túlnyomó része éppen ezért filológiailag túlhaladott. Azt kell mondanunk, hogy a Rimay-versek hagyományozódásának legalapvetőbb, legmélyrehatóbb fordulatát a Szenci Kertész Ábrahám tradícióját követő modern Rimay-filológia létrejötte és kiterjedése jelentette. A szerzői hovatartozás egyre pontosabb filológiai rendezése egyre jobban elhomályosította a tárgyalt szerzők tradíciótörténetét. A jelen tanulmány szerzője is tudathasadásos állapotban él: tudja, hogy a XVII. század olvasói nem ismerték a modern filológiai eredményeket, és szeretne egy ilyen állapothoz igazodni, de Rimay János munkáival először 1974-ben Balázs Mihály szemináriumán Eckhardt Sándor kritikai kiadásában ismerkedett meg, a szövegtörténethez Klaniczay Tibor *Hozzászólás...-án*⁹ keresztül jutott el, s így számára a vers-

⁵ MERÉNYI VARGA László, *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*, in *A régi magyar vers*. Szerk.: KOMLOVSZKI Tibor. Bp. 1979. 190.

⁶ KLANICZAY Tibor, *Két reflexió a Molnár Erik-vitához*, in K. T., *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. 60.

⁷ FERENCZI Zoltán, *Rimay János*. Bp. 1911. 187.

⁸ IMRE SÁNDOR, *Beniczky Péter és közmondásai*, in *Árvízkönyv Szeged javára*. Szerk. SZÁSZ Károly. Bp. 1880. 452.

⁹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK. XI. kötet, Bp. 1957.

hagyományozódás nem, csak a Rimay-vershagyomány ragadható meg. (Az eddigiekben is különválasztottunk két fogalmat: vershagyományon a filológia által Rimaynak tulajdonított versek utóéletét értem, vershagyományozódáson a XVII. században Rimaynak tulajdonított versek XVII. századi utóéletét.) Ahogy a filológia egyre alaposabban tisztázza a szerzőségi kérdéseket, ezzel egyenes arányban egyre inkább elhomályosítja, hozzáférhetetlenné teszi a hagyományozódás alakulását. Philologia est machina diabolica. E csapdából kivezető út csak filológiai lehet: a szerzőség XVII. századi szerepének tisztázása után a Balassi-verseiként hagyományozódott (Rimay-)verseket a Balassi-vershagyományozódásba kéne betagoztatni, és el kéne különíteni a Rimay-vershagyományozódást. A szerzőség a XVII. századi tradíciótörténet és a szelekciós mechanizmus egyik eleme, hiszen ha nem tartották volna számon, ma nem tudnánk kiigazítani tévedéseiket, mert nem tévedtek volna. Bár a XVII. század végi költők szerzőmegjelölés nélkül gátlástalanul másoltak verseik közé idegen szerzőségű költeményeket, és ez valószínűleg poétikai gesztus volt (közismert példaként ismét Cserei Mihályra és Eszterházy Pálra hivatkozhatok), ha nem költő másolt, általában a szerzőmegjelölést sem hagyta el. Elég ritka az olyan eset, mint Radvánszky János XVII. század végi másolata (csak Thaly Kálmán másolatában maradt ránk), ahol a szereplő 4 Balassi- és 1 Rimay-versszöveg szerzőmegnevezés nélküli. A szerzőmegjelölés (vagy a jeltelenség) értelmezési lehetőség: ha a költő saját versei közé bemásolt egy idegen szerzőségű jelzés nélkül, ez azt jelenti, hogy honosította – a régi művet abban a kontextusban kell értelmeznie az olvasónak, amelybe ily módon bekerült, nem Rimay-, hanem Cserei-versnek. Másként értelmezhető ugyanaz a Rimay-vers, ha a Balassi-versek kontextusában olvasták (vershagyományozódás) vagy ha az utólag elkülönített Rimay-versek kontextusában (vershagyomány). Az irodalomtörténet jelen fejlettségi állapotából adódóan a javasolt megoldásról azonban le kell mondani, mert képtelenség Rimay-verset Balassi-opuszként olvasni. Pedig közismert, hogy pl. az 1635–1640-es bártfai vagy az 1665-ös kassai kiadás olyan műveket közölt Balassi-jelzéssel, mint pl. a *Világon ég alatt nincs...*, *Legyen jó idő csak...*, *Oh ki későn futok...*, *Az Ur az Égben mint királyi székben...* kezdetű Rimay-verseket, és a jelek arra mutatnak, hogy e hibás szerzőségmegjelölés (az epicédium-közléseken kívül Rimay szerzőségét e kiadások nem is említik)¹ oly erősen beidegződött a korabeli olvasókba, hogy a rendezett kiadások is alig tudták ellensúlyozni. Ez a tényező is a nyomtatás kanonizáló szerepét emeli ki.

A továbbiakban tehát – az iménti lemondás alapján – a Rimay-vershagyomány alakulását próbálom meg nyomon követni. Közhely, hogy az Istenes Énekek és az epicédium a XVII. század legtöbbször kinyomtatott szövegegyüttese, a század egészén át kötelező olvasmány volt. E kiadásokon keresztül Balassi és Rimay igen sokáig összekeverve jelent meg és együtt hagyományozódott Nyéki Vörös Mátyással és kisebb (kevesebb művet alkotó) szerzőkkel. A század második felének verselői látható módon e könnyen hozzáférhető vershagyományt egyetlen egységként értelmezték és a maguk számára átértelmezték. A főrangú versszerzők programjukká tették a magyar nyelvű költészetben ilyen erősen még soha fel nem fedezett kontinuitás biztosítását. Vershagyományt választó szelekciós mechanizmusuk nem jelzi, hogy akár ízlés, stílus vagy költői nyelvezet szempontjából különbségeket tettek volna: a különböző szerzők anyagában egynemű költői nyelvezetet érzékeltek. Ez tette például lehetővé Beniczky Péter számára, hogy ugyanabban a költeményében (*Hogy e' Világ' javaiban semmi nints állandó*) egyszerre kontaminálhatta Balassi Bálint, Rimay János és Nyéki Vörös Mátyás egy-egy – mai értékítélettel szemlélve teljesen különemű – helyét egyetlen egységbe. A stíluspluralitás és a különeműség érzékelése romantika utáni és filológusi visszavetítés.

Időben korábban keletkezett művek felhasználására, élő és ható költészettörténeti hagyomány birtokában kerülhet sor. Ezért mondható a XVII. századi nemesi költészet jellegzetes poétikai eszközeinek az a szövegformálás, amelynek során a szerzők beemelték költői hagyományuk számukra élő részeit műveikbe. A kontamináció jelenségét programszerűnek kell tekintenünk: ez az a poétikai eljárás, amelynek segítségével a főrangú versszerzők felmutathatták választott költői hagyományrendszerüket és e tradíció folytonosságát, továbbélését. Elsősorban e költészettörténeti szerepben ragadható meg a kontamináció poétikai eljárásának ideológiai jelentősége a XVII. századi főrangú költőknél. A létrehozott új szöveg értékét az a kettősség alapozza meg, hogy egyrészt felismerhető-e az át-

¹ DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay „Istenes Énekei”-nek bibliographiája*, in Rimay János munkái. Kiad. RADVÁNSZKY Béla. Bp. 1904. Függelék 25 p.

ei magy!
dolgozott szöveg, másrészt, hogy az átdolgozás során milyen messze sikerült eltávolodni a választott szövegmintától. Az eltávolodás a retorikai skéma átrajzolása útján megy végbe, az azonosítás lehetőségét viszont az új retorikus szerkezetben megőrzött változatlan toposzkincs és alig módosult grammatikai rend biztosítja. Szorosan ragaszkodott szövegmintájához pl. Varsányi Dániel, Debrecen város nótáriusa, amikor 1660-ban a város számadáskönyvébe verset írt: *Penzen jar az vilagh* kezdetű verse (egy számadáskönyvben!) „... Rimay egyik költeményének, a *Kerekded ez világ, gömbölyű, mint lapda* kezdetű versének az öt utolsó stórfájából és az *Udvar s irigy tisztek* kezdetű költeménye 14. stórfájából álló változata.”¹¹ De önálló, XVII. századi értelemben „saját” vers ez, két poétikai eljárás, a kontamináció és a variáció eredménye – csak sajnálhatjuk, hogy nem kapott helyet az RMKT XVII/10. kötetében. Rimay János epicédiumának hatását a II. Rákóczi György haláláról szóló versekben Kovács Sándor Iván elemezte mintaszerűen.¹² Az általa idézett szövegpárhuzam a kontamináció alkotó példája: a metrumváltás mellett az új szöveg az eredeti mondatgrammatikáját is csaknem teljesen átrajtolta.

Rimay, Eckhardt Sándor szerint „1595 és 1596” között:

*Látván szép hazámnak
Hogy kiki óltalmára
Fegyvert készít s megyen
Meggzabadulására,
Szivem röpös, vidul
S csaknem lábra indul
Oly vig minden javára.*

ismeretlen szerző, 1660 után (nótajelzése is Rimay-versre utal):

*Sőt ily szép hazának utolsó romlása
Ne lenne s érkeznék igye pusztulásra,
Fegyvert készít s megyen szabadítására,
Szíve repes, indul, kész minden javára.*

ES
BB → WF
Ismét más utat választott 1639-ben Kőrösi Radó István a Virtusról és udvarnépéről írott költeményében. Sajnos a szerző személye egyelőre nem azonosítható, műveinek szerzetetési helyét illetően sincsenek ismereteink, pedig a Rimay-vershagyomány alakulásában – úgy tűnik – igen fontos szerepet játszott. Hét fennmaradt versét ciklusba rendezte, számított a kinyomtatásra, ezért is kellett írnia ajánló verset, megteremtve a kapcsolatot a feltételezett olvasókkal. Kőrösi Radó István (versnyelvén rendkívül erősen érződik Rimay János nyelvezetének hatása), a virtusról írott szövegének műfaji mintája is Rimay *Encomia virtutum* c. szerzeménye. Kőrösi Radó István versének második stórfájában ezen túl minimális kontaminációval rájátszott Rimay egyik bűnbocsánati énekére: „*O szép dragha zalogh* örvendetes virtus.” A kontamináció változatos formákban vált a választott vershagyomány felmutatásának és feldolgozásának eszközévé. A főrangú szerzőknél ideológiai fegyver: költészettörténeti szerep és tradíció kijelölése, s így alapjaiban különbözik a kéziratos énekeskönyvek kontaminációs technikájától.

A vershagyományt választó szelekciós mechanizmus a század második felében három, egymástól viszonylag jól elkülöníthető fő irányt rajzol ki e költészettörténeti folyamatokról kialakult vízióinkban. Az egyik irányt az ún. főrangú lírikusok csoportja képviseli: ők a Balassi–Rimay–Nyéki Vörös-hagyományt költői hagyományként választották. Rimay rímleleményei, metrumkezelése és szintaxisa épült be verseikbe, amelyek javarészt depolitizált hangütése mutatja, hogy elsősorban Rimay János vallásos énekeit és elmélkedő verseit tartották aktualizálható hagyományuknak. A főrangú műköltők átvételei-

¹¹ RMKT XVII. század. 10. kötet. Jegyzetek: 664.

¹² KOVÁCS SÁNDOR Iván, *Utószó az Adriai tengernek Syrenaia hasonmás kiadásához*. Bp. 1980. 47–49.

¹³ A levelet közölte: JENEI Ferenc, ItK 1960. 690–691.

nek jellege a vershagyomány popularizálásának szándékát mutatja. (Jellemző, hogy Beniczky Péter kötete szerzőmegjelölés nélkül Rimay egyik vallásos versét is közölte, és a szentelt vitéz egyik saját költeményében Rimay János mintájára a vitézi ének hangnemét a vallásos tónus felé vitte el.) Ismét más irányt jeleznek a nemesi politikai költők átvételei: ők a Balassi–Rimay–Nyéki Vörös-hagyományt politikai vershagyományként választották. A Rimay-korpuszból a politikus hangütést érezték követhetőnek, a frazeológiát kölcsönözték tőle. Épp mert annyira direkt módon aktualizáltak, értékpontból ez a legegyszerűsebb verscsoport. Ám Rimay János verseinek van egy arisztokratikus vershagyománya is: a hagyománynak ezt az irányát epicédium-központúnak nevezném (és a korabeli szerzőségi szelekciós mechanizmus ezt egyértelműen Rimayhoz is kapcsolta!). E recepciótípusba sorolandó mindenekelőtt az a Zrínyi Miklós, akinek a könyvtárában megvolt az epicédium, s aki egy 1663-ból való, ismeretlen erdélyi barátjához írott levelében idézett is belőle. De idetartozik a Zrínyi Miklós és a II. Rákóczi György haláláról írott gyászversek szerzőinek egy része is. Hangsúlyozni szeretném, hogy a hagyományválasztó szelekciós mechanizmus e három iránya csak a század közepétől jelenhetett meg, korábban nem. Az előző költőnemzedék, az 1630–1640-es évek szerzői még olyan pozícióban gondolkodhattak, hogy különválaszthatnak maguknak egy Rimay-korpuszt. Erősebben érezték mitologizmusát és inkább szélsőséges nyelvi leleményeit vitték tovább. Kőrösi Radó István nemzedéktársai számára még érzékelhető lehetett Rimay versnyelvének különállása, nem-együtthagyományozódása Balassi Bálint és Nyéki Vörös Mátyás verseivel. Jelképesen szólva: Hajnal Mátyás még kérhetett 1641-ben Batthyány Ádámtól nyomtatásban meg nem jelent Rimay-költeményt.¹³

Az együtthagyományozódás révén Rimay János versnyelvének számos eleme épült be a XVII. századi költészettörténetbe, mindaddig, amíg aktualizálhatónak és popularizálhatónak érezték. Műveiből a század végéig állandóan átdolgoztak, kontamináltak részeket, aminek alapját a Rimay-versek többbírányúsága jelentette, az, hogy nem egyetlen versnyelvvél dolgozott. Nyéki Vörös Mátyás költeményeit még a XVIII. század 20-as éveiben is újraformálták, mint II. Apafi Mihályné Bethlen Kata a *Bujdosásnak emlékezetköve* c. kötetében.¹⁴ Úgy vélem, ettől kezdve az *Istenes Énekek* Dézsi Lajos bibliográfiájából ismert állandó újrakiadásában a kanonizálódott tekintélyek továbbhagyományozásáról beszélhetünk csak, ami egybeesett azzal, hogy a magyar nyelvű költészetben már más, új irodalmi sorok jelentkeztek. A XVII. századi „magyaros” iskola vershagyományának rövid utóvirágása a XVIII. század végén következett be: az akkori „magyaros” iskola megtért hagyományához. Amikor Orczy Lőrinc a *Költeményes Holmi*-ban végigtekintett a magyar verselői hajlandóság múltján, e múltból a lírikusok közül Balassi–Beniczky–Koháry triászát emlegette trefásan – Rimay János nélkül.¹⁵

¹⁴ II. Apafi Mihályné Bethlen Kata, *Bujdosásnak emlékezetköve*. Lőcse, 1726. A Nyéki Vörös Mátyás-parafrazis kezdete:

A' tenger' tsepjeit,
'S annak fővényeit
Számba ha szorithatod;
E' nagy kerék földet,
Abban halmot, hegyet,
Fonttal ha el-oszthatod:
Úgy sok bűneimet,
Nehéz esetimet
Talán megszámlálhatod.

¹⁵ HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc*, in *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: SZAUDER József–TARNAI Andor. Bp. 1974. 665.

MODELLFEJLŐDÉS ECSEDI BÁTHORI ISTVÁN PRÓZÁJÁBAN

I. Átmeneti periódus, kríziskorszak, az értékek devalválódása – többnyire ez jut először eszünkbe a XVI–XVII. századforduló Magyarországnak általános jellemzésére.

Alapvető életérzéssé válik a létbizonytalanság, a szorongás; a túl sok és gyors értékváltás következtében a belső értékek keresése, a sztoikus függetlenségre vágyás vagy a mély vallásosságba menekülés – s ennek az attitűdnek irodalmi vetületeként a korábban bontakozó világi széppróza, szerelmi költészet, s egy időre átmenetileg a fegyvercsörtető hitviták helyét is átveszi az elmélyülő, elmélkedő, filozofikus-vallásos költészet és próza. Az elmélkedés mint attitűd közös, de műfaji megnyilvánulásaiiban igen széles skálájú: Rimay János bölcselkedő vallásos költeményei, Darholcz Kristóf, Wesselényi István allegorizáló fordításai, Ecsedi Báthori István meditációi, Hajnal Mátvás elmélkedő könyve, Pécsi Lukács Ágoston-fordításai és kegyességi iratai, Pázmány imádságos könyve (hogyan csak a legismertebbek közül soroljunk fel néhányat) gazdag műfaji spektrumot rajzol elénk, melyben sok a nehezen leírható, így elnevezésük is bizonytalan. E műfajok maguk is átmenetiek, átalakulóban vagy születőben levők.

Előadásunkban szeretnénk e poétikai kategóriák közül csupán egynek, a befelé forduló elmélyülés egyik legpregnansabb, legjellemzőbb kifejeződésének, a prózameditációnak e korszakra vonatkoztatott, a XVI. század végén kialakuló modelljét¹ felállítani – Ecsedi Báthori István irodalmi munkásságát tekintve kiindulópontnak.

Báthori élete, személyes sorsa a századforduló mentalitásának egyik legkarakterisztikusabb megvalósulása; s az szubjektív hangú, vallásos prózája is. Úgy érezzük, hogy életműve nemcsak e műfajhoz képez igen alkalmas modellálási anyagot, de közelebb hoz a korszak, Rimay és kortársai periódusának árnyaltabb megismeréséhez is.

Báthori írásának műfaja éppoly bizonytalan, mint felsorolásunk legtöbbjéé. A szakirodalom nevezte imának, fohásznak, zsoltárokknak, elmélkedéseknek, prózai vallomásoknak. A kérdés eldöntését segíti, ha megtaláljuk, milyen mintákat követhetett Báthori. A XVI. századi magyar elmélkedő próza a külföldi, leginkább a német lutheránus irodalom hatására alakult, német vagy latin nyelvű művek fordítása pótolta az önálló műveket egészen a XVII. század elejéig. Ezek között azonban nem sikerült az orthodox református, genfi orientáltságú Báthori pontos műfaji előképét megtalálnunk, így jutottunk el a svájci reformáció, a Kálvin és Béza körül kialakult francia és latin nyelvű elmélkedő irodalom vizsgálatához, hívtuk segítségül a kortárs európai minták közül a két reformátor környezetében (Genfben és a hatás kisugárzása szempontjából legfontosabb navarrai udvarban) kialakult elmélkedő irodalmat.

II. A XVI. század végének Franciaországát vizsgálva sok párhuzamot találhatunk a magyarországi válsághelyzettel – a végeláthatatlan vallásháborúk hasonló életérzést eredményeztek. A Kálvin felépését követő időszakban szükségszerűen meg kellett születnie az új hit, új büntudatérzés másik: érzelmi, introvertált megközelítésének a protestáns irodalomban.

1581²-ben Théodore de Bèze megjelenteti évek óta fiókban rejtgetett, vallomások meditációit a hét bűnbánó zsoltárról, s ezzel a régen várt művel új korszak kezdődik a kálvinista devóciós irodalomban. Művének előzményeit a kálvinista zsoltárfordításokon, a kor legnépszerűbb s leginkább reflektorfényben álló műfaján követhetjük nyomon. Az egykor véglegesnek tekintett Marot-féle

¹ A modell fogalmán vizsgálódásainkban nem a mű egészét mint a valóság egyfajta tükröződését értjük, sem a hagyományos követett példa szerepet, hanem a tudományos megismerés gondolati modelljét, mely a mű egészéből kiemeli azokat az eljárásokat, melyek az írói élményt leképezik s azt az olvasóban felidéznek, vagyis az egész műnek mint objektumnak lényeges tulajdonságait fogalmakban kifejező rendszerét.

² A „Chrestiennes Méditations” megjelenési éve vitatott volt. Szövegének újrakiadója, Mario Richter (Bèze, Théodore de, *Chrestiennes Méditations*, ed. Mario RICHTER, Genève, 1964.) 1582-re teszi a megjelenés évét, míg Eugénie Droz (DROZ, Eugénie, *L'originale des Chrestiennes méditations de Bèze*, In, *Bibliothèque d'Humanisme et de la Renaissance*, 1955.) megtalálta 1581-es kiadását.

zsoltszófordítások funkcionális puritánsága a század végén már nem kielégítő, a felvirágzó parafrázis-irodalom egyre távolodik a zsoltszótól, fokozatosan önállósul, a teológiai célok túl irodalmi ambíciókkal telítődik. Már nem csupán más szavakkal magyarázzák az eredeti szöveget, a zsoltszó új megformálást nyer, a kor és a szerző képére formálódik. A didaktikum helyére a líra, a hűség princípiuma helyére a kifejezés vágya lép.

Béza maga is ezt az utat járja be életművében psalteriuma 1561-es befejezésétől, majd annak állandó bővítésétől meditációi kiadásáig – s ezzel befejezi Kálvin megkezdett lépését, megszületik az új hit, új életérzés teljes, értelmi és érzelmi kifejeződése – irodalmi formában. Béza e meditációkat nem csatolta ugyanebben az évben megjelent, gazdag apparátusú psalteriumához, maga is érezte, hogy új minőség, másfajta irodalom született: a zsoltszótól függetlenedett, önálló műfaj. Fordításaitól a meditációkhoz vezető úton Béza a költőtlen költészet felől elérkezett a költői prózához.

A szűkebb értelemben vett, tehát a keresztény vallásos gyakorlatban kialakult meditáció (és nem a meditáció mint elmélkedő attitűd a világ dolgainak szemlélésére) intenzív, személyes devóciós gyakorlat terméke, írott formájában vallásos műfaj. A Biblia valamely textusához lazán kapcsolódó elmélkedés Isten megismerésére, melyhez az ember önmaga megismerésén keresztül juthat. Legfőbb jellemzője líra és didaxis ellentmondásos kettőssége: egyrészt személyes, individuális tartalmakat hordoz, önvizsgálatot s a hittételek érzelmi közelítését; másrészt teológiai problémák tárgyalását – így egyéni érzelmek és tradicionális hit különös keveréke, nyolcvolalt kölcsönhatásának eredménye.

Ez a kettősség, ennek kiegyensúlyozott aránya nagyon fontos, ez segít elválasztani rokon műfajaitól – hisz ha a gondolati elem túlzott hangsúlyt kap, könnyen válhat száraz bibliamagyarázattá, kommentárrá vagy prédikációvá. Ha az érzelmi elem, s ezen belül is csupán a könyörgés vagy hálaadás gesztusa lesz a domináns, akkor már imáról beszélünk; egyébként az ima a meditációt általában indítja vagy lezárja. Bibliai szöveghez kötöttsége a parafrázissal rokonítja, e kettő elhatárolásánál az önállóság mértéke lehet döntő: a meditáció sokkal inkább eltávolodik az eredeti mintától.

A meditáció poétikájának kialakulása az egyházatyáig nyúlik vissza, Szent Ágoston „Enarrationes in psalmos”-ától, a pseudo-ágostoni Meditációktól kezdődően a középkorban virágzó elmélkedés-irodalomban, melynek végén, a reformáció előestéjén Erasmus és Savonarola állnak, felhalmozódtak szinte mindazok az eszközök, melyekből a XVI. század végi meditációk majd merítenek.

A XVI. sz. közepén, a reformáció vízváltásával differenciálódik az addig egységes meditáció is. Igen figyelemreméltó jelenség, hogy a műfaj katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt illusztris szerepet kap. A gyónás krízisének egyfajta megoldásul, a személyes vallásosság kielégítésére íródnak a loyolai és a bézai meditációk egyaránt (s a nyomukban kialakult iskoláké is) – csak éppen a közös előzményekből más és más motívumok hangsúlyozódnak. Így születik meg többféle modell – melyek közül most csak a genfi eredetű, kálvinista vonallal foglalkozhatunk.

Bézával új korszak kezdődik a meditáció történetében, nála és az ő hatása nyomán születő művekben válik valóban irodalmi műfajjává, nyeri el sajátos, új karakterét. Béza célja kettős volt műve kiadásakor. Egyrészt tudatosan törekedett egy új, a kálvini-szellemnek megfelelő, a Bibliára alapozott esztétikai rendszer megalkotására. Másik, még fontosabb indítóoka a kegyelem, a grácia problémája volt. Béza a gyónás pótlásul, helyette írta e meditációkat, saját példáját tükröként felmutatva, közvetlen konfesszionális kapcsolatot teremtve Isten és a penitenciatartó között, kielégítve az önvizsgálat igényét, a meghallgatás utáni vágyat.

Epp e cél határozta meg, hogy mit és hogyan használjon fel a műfaj tradíciójából, s mi az az új minőség, melyet meditációi hoznak.

A meditáció műfaji kritériumai adottak voltak számára, ezeket át is veszi, kitűnően alkalmazva az új tartalom kifejezésére. Így bibliai textushoz kapcsolódik, noha csak lazán követte, a Biblia szavain keresztül Isten előtt folyik a monológ önmaga és Isten megismerésére. Jellemzi a didaktikum és érzelmek kettőssége, s ennek megfelelően absztrakt és konkrét stíluszintek váltakozása. A meditáció történetéből a középkori hagyományok (Mária- és Krisztus-passiók, a Bonaventura-vonal) teljesen kiiktatódnak számára, helyette az intellektuálisabb, a lélek mélyét fűrésző ágostoni meditációkhoz nyúl vissza.

Béza legfőbb újítása épp az, hogy a meditációt a konfesszió s az önvallomás (ami a korban a penitenciovallással szinte egyet jelentett) szolgálatába állítja, a protestáns meditáció Bézától kezdve összefonódik a zsoltszókkal, főként a bűnbánó zsoltszókkal.

Alaptémává válik a bűnös lélek gyötrelmeinek és fohászadásainak kifejezése. A meditáció műfaja tág keretet biztosított az egyen és a kor problémái beáramlásának, sokkal inkább, mint a parafrázis, a meditációk a mozdulatlan, örök bibliai témák mellett aktuális mondanivalóval telítődtek.

A francia szakirodalom eddig nem szentelt kellő figyelmet sem Béza meditációinak, sem meditációi hatásvizsgálatának, mely pedig igen jelentős volt, s jól nyomon követhető a kortárs életművekben. Kiadványa iskolát teremtett, s hatása nemcsak a protestáns, de a katolikus devocionális irodalmon is mérhető.³ Példája nyomán Genfben, IV. Henrik környezetében sorra jelentek meg a meditációk, kezdetben teológusok,⁴ később már laikusok, költők tollából is⁵ a nyolcvanas, kilencvenes években. A századforduló környékéig 26 protestáns meditációs művet sikerült összegyűjtenünk, új kiadásokkal együtt 40-et. Ez a szám, ilyen aránylag rövid idő alatt, e korban, egy általunk már kevésbé ismert műfaj esetén igen jelentős, műfaj történetileg figyelemre méltó. A 26 műnek 65%-a zoltármeditáció, a többi egyéb bibliai helyhez kapcsolódik, legtöbbször szövegszerűen kimutatható a bézai mű követése, de megszabja gondolatkörüket, formai felépítésüket is.

Természetesen nemcsak Béza mintája hatott, egymással kölcsönhatásban fejlődtek ezek az elmékedések e néhány évtized alatt devocionális gyakorlatból egyre inkább irodalmi műfajjá. Kikristályosodott egy viszonylag állandó rendeltetésű (konfesszió, önvizsgálat), azonos tárgy körü (zoltárok, főként a penitencia-zoltárok), hasonló érzelmi állapothoz (testi-lelki szenvedés, bűnbánat) rendelt műfaj. Kialakult sztereotip struktúrája, mely nagyjából a penitencia ősi pszichológiai-etikai-vallási alapsémáját követi: 1. a bűnös testi, lelki nyomorúságáról vall Isten előtt, állapotát fizikai és erkölcsi végveszélyként jellemezve 2. kéréssel, kérdésekkel ostromolja Istent 3. fordulat: meggyőzi önmagát az isteni gondviselésről 4. az eljövendő kegyelem előérzetével dicsőíti Istent, megbánva előbbi kételyeit, türelmetlenségét, majd hálaadással zárul. Ez a séma természetesen variációiban jelenik meg, imák, teológiai fejtegetések, betétek szakíthatják meg, tagolhatják.

Végül e sztereotip struktúrához a kifejezőeszközök nagyjából állandó állománya társul: biblikus, főleg az Ószövetségből táplálkozó kifejezőkészlet, ellentétek gyakori alkalmazása, erős hajlam a túlzásokra, a borzalmak részletezésére, az emfázisra.

E hugenotta meditációk legnagyobb jelentőségét abban látjuk a XVI. sz. végén, hogy a bontakozó individualitás, az én-irodalom számára nyitottak utat (a reformáció által rossz szemmel nézett világi szépirodalom helyett szinte egyedüli lehetőségként), a zoltárparafrázisnál szabadabb, flexibilisebb jellegű teret adott az egyre szubjektívebb megnyilatkozásoknak. Dávid és a közösség hangjából fokozatosan kivált az „én”. A szubjektum előtérbe kerülésével, a zoltártól függetlenedő önállósággal csökkent a társadalmi-teológiai megbízás határozottsága, a műveket már egyedül szent és kegyes tartalmuk nem igazolhatta, erősödött az evilágiaság, a teológiai szempontokat kezdték felváltani az irodalmiak. A 90-es években, a meditációs művek virágkorában, Agrippa d'Aubigné vagy Jean de Sponde prózájában a meditáció már elsősorban esztétikai értékek hordozójává vált, az „én” belső történéseinek tükrévé.

III. Az eddigiekben felrajzolt minta modellizálása után nem maradna más hátra, mint összevetni Báthori kéziratával. Az összevetés azonban korántsem könnyű és egyértelmű, tisztán kirajzolódó modellünkkel egy hiányos, nem homogén mű áll szemben, melynél még a lapok sorrendjében sem lehetünk biztosak. Nem állíthatjuk, hogy a ránk maradt 73 caput 73 meditációt tartalmaz, ennél a mű

³ Vö. pl.: – DU VAIR, Guillaume, *Méditations sur les sept pseumes de la consolation et de la pénitence de David*. K. N. 1585.; – LA CEPPEDE, Jean de, *Imitation des pseumes de la penitence de David* (. . .), Lyon, 1549. Jean THOLOSAN; – DESPORTES, Philippe: *Quelques prieres et meditations chrestiennes*. Rouen, 1594. Raphael du Petit Val stb.

⁴ Vö. pl.: – LA ROCHE-CHANDIEU, Antoine de, *Méditations sur le Psalme XXXII*, Traductes de Latin en François (. . .). Genève, 1583. J. Laimairie; és in Bèze op. cit.; PELISSON, Pierre, *Méditation sur le Pseame CXXVII.*, in *Méditations Chrestiennes sur les Pseumes VI., XXV., XXX. et XXXII. par Philippe de Mornay*. La Rochelle, 1586. Pierre Haultin stb.

⁵ Vö. pl. Duplessis Mornay, Philippe de: op. cit.; Sponde, Jean de, *Méditations sur les Pseumes XIII. ou LIII., XLVIII., L. et LXII. Avec un Essay de quelques Poëmes Chrestiens*. La Rochelle, 1588; – AUBIGNÉ, Agrippa d', *Méditations sur les Pseumes*. Genève, 1630. Pierre Aubert stb.

szerveződése jóval bonyolultabb. Úgy véljük, a megközelítés kulcsát Báthori maga adja kezünkbe az utolsó lapokon:

„1579. Ezt enn az köniuechikett el keztem uala irny uaranaŷ hazamnall nagi niomorusagomnak ideinn. Vegeztem ell 1582. ezteendőben nagiob uigaztalasomra az mint az urr akarta (. . .) Vgiann uarannonn uegeztem uala ell; de Eched uarabann itt uiobann irtam az menire lehetett corrigaltam is. Uegeztem el ueteri calendario 1600 mense Februario. Jollehett *azutan* ismeg uŷonnan irtam; es *azutan* az Isten lelke segitetuen ismeg uŷobbann iruan corrigaltam, noha mostannis eleg fogiatkozassal uagionn; mert chiak az hatalmas ur Isten mondhatia meg meni kesertetem mind lelkiek testiek uoltanak ez idök alatt; mostis naponkent uadnak; orzagonknak zamtalan ualtozasabannis leuenn; röuideden tugia chiak az en zent es hiv Istenem mikbe forgottam es forgodom mostannis. Mostanis akarnam ha meg ualaha uionnan irhatnam mert eleg makulalt es fogiatkozassal uagionn; kit en irni uioban keztem uala utolzor 1603 ezteendőbenn. Es ime mostann el uegeztem az zent Istennek segedelmeböll 1605 ezteendőbenn.”⁶

Báthori tehát 25 éven át dolgozott művén, ötször írta újra és korrigálta – s ránk a végső, az 1605-ös kézirat maradt csupán. Nyilvánvaló, hogy az újírásokat nem az íráskép szépítése tette szükségessé, (ez nem is sikerült neki), hogy a 25 év alatt nagy átalakuláson ment át az első változat. Honnan indult Báthori, mi lehetett az ősműfaj, s hová jut el – ezt az időbeli fejlődést csupán egyetlen módon, a ránk maradt végső változat szinkrón vizsgálata segítségével kísérhetjük meg rekonstruálni. A kézirat változatossága, polifon jellege arra enged következtetni, hogy több, egymásból fejlődő modellel kell számot vetni, s éppen a különböző fejlődési szintek nyomon követése a legizgalmasabb. A mű születési ideje ugyanaz a periódus, ugyanaz a 20–25 év, mely alatt Bézától Spondig kialakult a meditáció új modellje – csak itt a kristályosodás folyamata egy emberen keresztül, egy művön belül megy végbe.

Be kell vallanunk, nem tartjuk túlzottan valószínűnek, hogy Báthori ismerte a hugenotta meditációk valamelyikét is – legfeljebb Bézát. De azok a motívumok, premisszák, melyekből elindult, önmagukban is létrehozhatták az analógiát, a meditáció felé vezető utat predestinálták.

A közvetlen hatásról tanúskodik a könyvtárában meglevő több Kálvin- és Béza-mű, melyekből többször idéz is; a környezete és Béza, Genf között fennálló kapcsolatok; maga is azt vallja, hogy művét a két reformátor szellemében írja. A meditációk programja már Béza 1559-es Confessiójában megfogalmazódott.

Ezt a hitvallást fogadta el az 1562–3-as tarcal-tordai zsinat hitvallása is – elsőként az európai országok közül. A közvetlen hatások közé sorolhatjuk még az ágostoni Meditációkat⁷ és Vallomásokat is, melyből akárcsak Béza, Báthori is merít, a középkori meditációkkal viszont nem mutat műve hasonlóságot. (Gondolunk itt elsősorban a Bonaventura-hagyományra vagy a reggeli és esti Krisztus-passió, Mária stb. meditációkra.)

A közvetlen hatásokon kívül a meditációk felé mutat a hasonló életérzés, az önvizsgálat, az önvalloás növekvő igénye, az új penitenciatudat s kegyelemfelfogás érzelmi megközelítésének vágya..

A Báthori által bejárt út egyes szakaszait a különféle műfajtypusokkal reprezentálhatjuk. Sorrendünk hipotetikus, következőképp vitatható, a különféle modellek egymásra következése nem egyértelmű, hiszen Báthori „újír”, tehát nem egyszerűen másol, nem egymásra következése nem egymásolva újabbakat illeszt hozzájuk, hanem az előzőeket többnyire beépíti, bővíti, idomítja az új modellhez, s nekünk visszafelé kell következtetnünk. A sorrend elképzelésekor segítségül hívtuk a kor irodalmi áramlatait, legfőképpen épp a dolgozat első részében ismertetett genfi vonalat.

Modellek: 1. 1579-ben kezdti írni első próbálkozásait, 24 évesen. Ekkor még nem a későbbi bezárkózó, emberkerülő alkat, nemrég házasodott, részt vesz a török elleni küzdelmekben, hamarosan országbíróvá nevezi ki Rudolf. Valószínű, hogy ami ekkor kerül ki tolla alól, az még nem a későbbi öntépő vallomásáradat, hanem az a néhány rövid lélegzetű, latin vagy főként latin nyelvű fejezet, melyeket a végső kéziratba is átvett. Mint pl. a 66. és 67. caput (a végső számozás szerint), melyek egy-egy gondolat köré összeszedetett bölcs mondások a Bibliából vagy ismert vallásos szentenciákból. Formailag a középkori szentenciagyűjtemények hagyományait folytatja, de ez a hatás valószínűleg vegyül az Erazmus-Seneca-féle florilégiumokéval. Ime a teljes 67. caput:

⁶ E.B.I. 119a–b.

⁷ A XVI. században igen népszerű, Ágostonnak tulajdonított Meditációkat valójában Jean de Fécamp (1028–1078), fécamp-i apát írta.

„Si Christum bene scis, satis est si coetera nescis.
 Si Christum nescis, nichil est si coetera discis.
 Dum spiro spero, spes mea Christus erit.
 Da et iube domine mii Jesu filii Dauid.
 Sine te enim, nec uelle, nec posse, nec proficere ualeo.”⁸

Ezek lehetnek az első próbálkozások, melyeket azután egyre bővít – saját latin parafrázisaival, mint azt pl. a 70. caputban láthatjuk.

Ekkor azonban már foglalkoztathatta az anyanyelvű Biblia kérdése, s az ügyért nemcsak Károlyi Gáspár egyik mecénásaként tesz sokat, hanem maga is megpróbálkozik a fordítással. Még mindig a florilegium műfaján belül, de a szerkezet már szilárdabb, nem olyan esetleges, – így a 73. caputban Jeremiás siralmainak 3. könyvét fordítja versszakról versszakra, ám az egyes versek közé a Biblia latin párhuzamait építi be, főként Jóbtól, Dávidtól veszi a hasonló locusokat.

2. 1596(?) – 1600. Másodszor már Ecsed várában, a világtól való elzárkózása után nyúl újból a kézírathoz. Az a nagy lelki fordulat, mely érte az elvonulásra indította, veteti elő vele a 14 éve abbahagyott írását, de ekkor már egészen más indítékokkal.

Magyarul ír, a kéziratban elszórtan találunk csak latin bekezdéseket, idézeteket, nem számítva az első fázisba sorolt 10 levelet.

Az újrakezdésnél Báthori azt a formát, műfajt kereshette, mely legadekvátábban fejezte ki új életérzését, az eseményektől való távolmaradásával az egyre jobban elhatalmasodó tépelődést, önvizsgálatot, önvádat, elkomoruló meghasonlását a világgal; olyan kifejezési formát, melynek segítségével közelebb kerülhetett Istenhez.

Ilyen próbálkozás lehet az 58. caputban Noé történetének megverselése a reformáció bibliai történelmének modorában. Egyetlen kísérlet, mely nem bizonyult számára megfelelőnek.

Még egyszer nyúl verses formához – az 57. caput verses fohászakor, hol ritmikus prózából csúszik át szinte észrevétlenül versbe. Ennek sincs azonban folytatása, az RMKT 1. kötetében feltételesen Báthorinak tulajdonított, a kézírathoz csatolt, más kéz által írt és Balassi-reminiscenciákat mutató költeményt semmiképpen nem tartjuk Báthoriénak, annyival művesebb, hogy sokkal inkább gondolhatunk pl. Rimayra.

Báthori maga is érezte volna, hogy nincs tehetsége a versíráshoz? Aligha irodalmi-esztétikai szempontok miatt hagyhatott fel vele – benső nyugtalansága, a bűnbánat folyama feszíthette szét a rím és metrum kereteit, s áradt szét gáttalanul, szerkezet nélkül bűnbánó-könyörgő prózai imáiban, az ószövetségi próféták stílusán. Ilyen pl. a 3. caput „Ky ez is, en zegeny poenitencia tartasomnak eneke.”⁹ Itt talál rá igazi hangjára, mely a porig alázott, gyarló ember szenvedő monológja a hallgató Jehova előtt, passzív, tehetetlen önvádja a lélek örvényeiből, ki előtt a válasz, a kegyelem örökké bizonytalan marad. A névtelen, örök bűnös hangja, aki feloldódik a penitencia s a könyörgés gesztusában.

„Vndok uagiok uram felseged előtt, az főöldd sýrr alattam, az nap hoolld es chillagok es az EEg homaliosok az en büneim miatt.

Az christus koporsoiaba magaua el temetett büneimet feiemre kaparom;

Bünt büne haitok, azboll halmot rakok kiket mint az bika feiemre haniok, es alatta ugi bömbölök:
 Az ebekel sem erdemlenek Uram en kenjeret erdemem zerent, de te io uagi es o, yo uagi te eb köllikeken meg köniörölö hiu Ur Isten:

Nem vagiok Uram en melto fiadnak hiuattatnom, pezeri állapotott sem erdemlek:

Sööt menj ell uram en töllem, mert bünös ember uagiok en,

Az egre nem melto zemeimet fel uetnem, az te lako heliedre: sem hogi az föld engem tarchionn hordozzon, ki az te labaidnak samoli zeke.

En njomorodott utalatos bünös uagiok meg rothadando porr, elek ugi mint büntöll meg seniuedett dögg azzoniallat havi korsagos ingehez hasonlo igazsagoo ferfy.”¹⁰

⁸ E.B.I. 78b.

⁹ E.B.I. 6b.

¹⁰ E.B.I. 8b–9a.

3. Az első két írásfázis között hosszú idő, 14 év telt el, 1601 és 1605 között azonban még háromszor írja újból művét. E rövidebb idő alatt nem az újabb műfajváltások a jellemzők, hanem a megtalált hangnak, a vallomások penitenciának személyesülése, elmélyülése. A penitencia és a könyörgés archetípusa lassanként egyedi helyzetként konkretizálódik, alanyi megnyilvánulássá válik, témái gazdagodnak, többértévé válnak, emberi sorsgeszének kifejezése felé mélyül – mindezáltal esztétikai értéket, jelleget nyer.

Felszakad az a kálvini-teológiai gát, mely a Szentírást és saját sorsát mereven elhatárolta, a Biblia történeteiben magára talál. „Ez rajtam tölt” írja a bibliai történet mellé lapszéli jegyzetbe. Dávid sorsába, szavai közé már saját életét, szavait szövi, a kettő egybefonódik.

Báthori életének talán legsúlyosabb válságéve 1599 volt, amikor Básta feldúlta kedves városát és ekléziáját, Szepsit. A külső esemény magánjellegű csapással társult, Báthori első súlyos betegségét okozta, egy időre teljes bénulást. E két esemény jelenik meg először konkrétan a szövegben (20 évnek kellett eltelnie ekkor az írás kezdete óta), hogy ettől kezdve azután egészen élete utolsó lépéséig, Bocskay mellé állásáig most már részletesen nyomon követhessük mind a magyarság, mind saját sorsa fordulóit, afféle lelki önéletrajként, hol nem a történések az igazán fontosak, hanem az általuk kiváltott lelki folyamatok.

Érdekes időszakok alakulnak ki e többszöri átírással, melyek a most már konkrét dátumok segítségével jobban nyomon követhetők. Egyrészt a régi anyag másolásakor a lapszélre írja, pl. a Jeremiás-síralmak fordítása mellé:

„1604. Most uagion ez mi raitonk zegeni haias magyarokonn.”¹

Máskor beledolgozza a régebbi szövegbe, így szinte „kibeszél” az irodalmi textusból, talán elsőként irodalmunkban:

„Engedid uram mind uegig halado zegeni zolgod segichigedből, ki ez mai nap (mikor ezt en irtam ez előtt sok üdökell) magadall rezesítettell, egi teste uerre leuenn en uelem erdemetlen nagi bünös fergedell . . .”²

Egyre gyakoribb azonban, hogy egy hír ihleti új részek írására, így Báthori András halálakor.

„Caput hoc unum pro Andrea.

Meg halgas engemet Jakobnak Istene es Daidnak vra ne uessd ell elöled köniörge semett, Abrahamnak kezijanak megerösítőie, mostannis segischigönk; ne puztichi ell nemzetegönkbenn, o Isaknak oltalma. Ne engedid uram az fel fualkodott keppel fel tűzölt olah barbarust elő giöni az te neuednek dichiretire (. . .) Tekinch meg uram az teidnek aldozatiokatt, kik abban az orzagbann syralmasann hozzád ohitanak imatkoznak teged tiztelnek igazann es segechegre hinak regentöll foguan, es ez mostani síralmas igiekbenn ualo ohaitasokatis!”³

Ugyanezt a caputot előveszi, mikor az András halálát okozó Mihály vajdát 1601-ben Básta megöleti, s ezt írja a lap szélére:

„Ezt en irtam uala akkor; mikor Mihaly uaida Somliai Batori Andrassra rea ment uala erdelibenn, holott megis giözte.”⁴

Majd az újabb caputot már ennek az eseménynek, a halál körülményei részletes ismertetésének szenteli, mert Isten igazságszolgáltatást látja benne, hiszen ennek felmutatása a cél, akárcsak az ágostoni vallomásokban, a történések leírása csak ebben a vonatkozásban kaphat funkciót.

A penitenciavallás még egy irányban bővül tematikailag: a személyes tartalmak mellett teológiai kérdések tárgyalásával gazdagodik, a lírai elemek ellenpontjaként a ráció, a didaktikum jelenik meg. Természetesen nem a hitviták szörszálhasogató merevségével tárgyalja Báthori a hittételeket, sorakoztatja fel érvként a bibliai locusokat, az egyházatyáktól vagy kora teológusaitól vett idézeteket, de azért nem állja meg, hogy helyenként Dávid Ferencet, Blandratát vagy a pápát ne sorolja az ördög „tagjai” közé.

¹ E.B.I. 105a.

² E.B.I. 62a.

³ E.B.I. 110b.

⁴ E.B.I. 110b.

Mindez a témabővülés már nem fér meg a bűnbánó ima vagy a bibliai parafrázis keretei között, s így érkezik el Báthori a meditációhoz. A bűnös lélek gyötrelmeinek gáttalan áradatát egyre egységesebben pántolt, szilárdabb gondolati struktúra váltja fel, a bibliai szövegből kiindulva. Az ősi könyörgés gesztusa összefonódik a zsoltár gondolatmenetével, kialakul az a meditációs modell, melyet dolgozatunk első részében felrajzoltunk.

Ilyen pl. az 59. caput a 35. psalmusról, a 60. caput az 50.-ról, a 63-as pedig a 36. zsoltárról stb. Egy ilyet már elemeztünk két éve megjelent ItK-cikkünkben,¹⁵ így idő hiányában egy hasonló elemzést most el kell hagynunk.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a 25 év alatt Báthori is eljutott a protestáns meditációig, egymaga járva be az utat, valahonnan a florilégiumtól, a bibliafordítás, parafrázis felől indulva a hűgennotta meditációkéhoz igen hasonló modellig érkeve. A fő különbség, ami elválasztja ezektől, az alkotó módszeréből adódik, tehát hogy nem oly tisztán rajzolódik ki a műfaj, a végső szöveg többfázisú rétegekre bontható. De ahová elérkezik, az igen jelentős lépés a vallásos irodalom és a magyar „én”-irodalom fejlődésének útján is; s ez egyszer lépéshátrány sincs a világirodalom mögött.

Rimay-konferencián Báthoriról? Egyetlen mentségünk, hogy előadásunkkal szeretjük volna egy kicsit azt a hátrétet is megrajzolni, honnan az ecsedi udvarban titkároskodó, az Ecsedi Báthori családdal később is kapcsolatot tartó költő indult. Az itt kapott hatások talán a „korszellemnél” konkrétabb magyarázatot kínálnak annak megértésére, miért változik Rimay vallásos költészete mesteréhez, Balassiéhoz képest, – honnan erednek többek között, nyilván számos más hatás mellett azok a „saját eszmények”, melyekhez Balassi műveit is „torzítani” próbálta, honnan származik a fokozatos regresszió, a penitencia új, vigasztalanabb kánonja, a bűnvalló imádság új elmélete.

Ács Pál

RIMAY JÁNOS UDVARI EMBERE

Rimay kifogástalan udvari ember volt.¹ Aligha találhatunk kifejezőbb fogalmat, ha életformáját és tevékenységét egyetlen kategóriával kívánjuk jelölni. Csaknem mindig főúri, fejedelmi szolgálatban állt; s mint a Balassák familiárisát, Bocskay ajtónállóját, tehát bizalmas emberét, vagy Illésházy titkárát igen nagy megbecsülés, sőt tisztelet övezte. De egy pillanatra sem feledkezett meg arról, hogy a szolgálat alárendeltséget jelent. Az ifjú Thurzó Imre 1619. augusztus 31-én, fontos politikai döntés előtt állva, úgy tűnik, azért kéreti magához „édes komám uramnak” szólítva őt, mert még nem határozott, csatlakozzék-e Bethlen Gáborhoz, s ezért „eltávozzhatatlan titkos beszéde” vagon vele, atyai jóbarátjával.² A helyzet azonban nem egészen így áll. Az úr szólítja – ezúttal ilyenformán – a szolgát. Czobor Erzsébet és Thurzó Imre 1617-ben fogadták fel „jámbor főszolgájukat”, „fűzetése készpénz ötfőld száz forint”³ volt, s eszébe kellett vennie, hogy „tudván azért kiki rendit, tartsa határában magát”. Rimay persze mint főszolga magasan felette állt azoknak, akik az 1617-es instructio szerint evéskor az asztal körül álltak, ám az kimondatott, hogy Csúty Gáspár főudvargondviselőnek „utána való legyen”. Az pedig mindenkire vonatkozott, hogy „mikorontan mi az palotában bemegyünk, avagy kimegyünk, főképpen penig ebédhez vagy vacsorához, itten mellettünk levő uraim minden be- s mind kikésértsenek bennünket, ott ben az palotában, minekelőtte az étket elhozzák, senki az padokra le ne üljön, hanem csak az, az kit megkínálunk, az többi talpon állván, udvaroljon”.⁴

¹⁵ Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük, ItK 1980. 55–69.

¹ TURÓCZI-TROSTLER József nevezte Rimayt az első magyar udvari embernek. L. *Keresztény Seneca*. in *Magyar irodalom – Világirodalom*. Bp. 1961. II. 162.

² IPOLYI Arnold, *Alsósztrigovai és Rimai Rimay János Államiratai és levelezése*. (A továbbiakban: Rimay Államiratai) Bp. 1887. 223.

³ Uo. 207–208.

⁴ Uo. 210–216. (Instructio az mi udvarunkért, mely rendeltetett 1617. esztendőben etc.)

A fejedelmek szolgálatának egyik legkitüntetőbb s egyben a legkülönlegesebb igényeket támasztó formája a diplomáciai küldetés. (Baldassare Castiglione is diplomata volt.) A követ mindig feladatot teljesít, és a bizalom eszmei alapja a hűbéri viszony, a szolgálat, még akkor is, ha egy testület, a rendek vagy egyszerűen az „Ország” dolgában jár el az, akire a képviselőt terheit rótták.⁵ Rimay nem kiváló politikai képességei révén kap fontos követi meghívatásokat, hanem mert ő az, aki a legjobban, sokszor gazdánál is jobban tudja, miként kell viselkedni diplomataként idegen udvarokban. Hogyan kell jelentéseket írni, latin szónoklatot tartani. Bethlen Gábor meglehetősen terjengősnek találja Rimay portai beszámolóit; kissé bosszankodva írja Forgách Zsigmondnak: „az estve felé érkezének leveleim postáim, mely leveleket megolvastván, isten meghozván kegyelmedet, communicálom, ezalatt is az híreket leíratom belőlök és által küldöm, az írás igen sok, mivel Rimai mindenkor bőfocselkedik az ritmusokkal való írásban”.⁶ Persze szó sincs arról, hogy a jelentés ne lenne példaszzerű. Nagyon is az. A *kivonatolást* a kancellária elvégzi. Már 1606-ban hírneves udvaroncként ismerik, s becsülik mint afféle protokollfőnököt. Thurzó György sem bízik saját követében, Keczer Andrásban, hogy az majd mód szerint le tudja adni az ő helyeslő szavazatát az 1606-os kassai országgyűlésen, ezért Rimayt, Bocskay belső titoknokát kéri meg, lássa el a megnevezett szolgát jó tanáccsal, hogy s mint viselkedjék „az több egyben gyűlendő atyánkfiai között”.⁷

Nem csoda, hogy Rimay Jánost mint elmélkedőt és költőt is foglalkoztatták az ideális udvari emberről szóló tanítások. Egy korábbi előadásban már részletesen kifejtettük, hogy a nemzeti nyelvű költészetről megfogalmazott gondolatai, valamint az evvel szorosan összefüggő Balassi-kultusz az udvariság fogalomkörébe vonható.⁸ De a Rimay-életmű tekintélyes részének jó megértéséhez is a kiváló udvari ember ideája vezethet el bennünket. A szakirodalom Rimay műveltségességét és stílusát vizsgálva természetesen felfigyelt a fejedelmi tükrök jelentőségére. Különösen Bán Imre „*Fejedelmek serkentő órája*” című tanulmányára,⁹ de Ferenczi Zoltán,¹⁰ Eckhardt Sándor¹¹ és Merényi Varga László¹² írásaira is gondolunk. Ám mindmáig fennáll a – véleményünk szerint lát-szólagos – ellentmondás Rimay udvarisága és sztoicizmusa között. Ezt a problémát kívánjuk most ismét átgondolni. Eckhardt Sándor kritikai kiadásában a versek önkényes csoportosítása megerősíti azt a közvélekedést, hogy a külvilág felé hű udvaroncként forduló Rimay (vö.: *Bocskai mellett*) sztragevái magányában átkokat szór az udvarokra, s Epiktétoszt, Senecát, Lipsiust olvasgatva billenti helyre lelki egyensúlyát (vö.: *A sztragevái bölcs*). Felfogásunk szerint – bár úgy tűnhet, ennek sok minden ellene szól – a sztoicizmus is az Udvari Ember ideológiájába illeszkedik.

*

Nincs mód foglalkozni valamennyi Rimay-művel, melyben a helyes udvariság gondolata szóba kerül, hiszen úgy beszélünk kellene a ránk maradt életmű jelentős hányadáról. Egy rövid, hozzávetőleges áttekintésre azonban van idő. A sort egy olyan írással kezdjük, melyet a kritikai kiadás az elveszettek között említ. Anélkül, hogy elősorolnánk Toldy, Ipolyi, Dézsi, Ferenczi és Eckhardt

⁵ Miként azt egyik hozzászólásában SZAKÁLY Ferenc is hangsúlyozta, Rimay portai követútjait a rendek, ill. Bethlen Gábor *képviselőjében*, ám főúri *szolgálatban* járta meg. Az 1608/9-es deputációban mint Illésházy István, az 1620/21-esben pedig mint Thurzó Imre embere vett részt.

⁶ SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Bp. 1879. 241. – A levél 1621. február 5-én kelt.

⁷ Rimay Államiratai 148. – Keczer Andrásnak persze (ha Bocskay-ellenes tevékenységét tekintjük) *elsősorban* politikai segítségre volt szüksége.

⁸ *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*. Elhangzott a Reneszánsz-Kutatócsoport szokásos évi vándorgyűlésén Szegeden, 1979-ben.

⁹ *Eszméék és stílusok*. Bp. 1976. 140–156.

¹⁰ FERENCZI Zoltán, *Rimay János*. Bp. 1911. 212–216.

¹¹ ECKHARDT Sándor, *Rimay János összes művetnek* (a továbbiakban Rimay ÖM) kritikai kiadásában (Bp. 1955.) több helyen foglalkozik a témával, különösen az I. Rákóczi Györgyhez 1629. május 25-én írott levél jegyzeteiben. 411.

¹² MERÉNYI VARGA László, *A manierista stílusművelemény Rimay levelében*. ItK 1970. 503–507.

feltételezéseit erről az ismeretlen műről,¹³ megkíséreljük összefoglalni mindazt, ami róla tudható. Az információk két különböző forráscsoportban lehetők föl: az egyikben főként Rimay, a másikban Esterházy Pál híradásai a fontosak. Hogy mindkét helyen ugyanarról a szövegről, illetve szövegekről esik szó, az a szakirodalom többé-kevésbé indokolt megállapítása. Elsőként Rimay közléseit vesszük sorra. Ezek közismerten a Rákóczi Györgyhöz 1629. május 25-én írt levélben olvashatók, és egy „Satyrás dorgáló feddő írásról” számolnak be „a nem udvari udvariság ellen”. Igen valószínű, hogy ez kísérlet lehetett egy kézírásos könyv újraírására. A feltehetőleg díszes borítású kötetet Rákóczi küldte neki üresen, azzal a kéréssel, hogy írja tele. Miként Merényi Varga László erre felfigyelt,¹⁴ Rimay teljesítette „parancsolt szolgálataja hivatalát”, ám az írás a könyvtárban véghez vitt „prédálás” során odaveszett. Az új művet Rákóczi ismételt unszolására írogatja a költő, Kis-Asszony napra (szept. 8.) ígéri, s karácsony előtt be is fejez és el is juttat Rákóczi kezéhez valamely „szép írást”. Reöthy Orbán, a későbbi fejedelem kedves belső embere ura nevében megköszöni. Terjedelmesebb mű lehetett, Reöthy (aki pedig Rimay műveit nagyon szereti, s kér is „vigasztalásra való írást” az ünnepekre) ennek nem tud végére érni, csak „concipiálja”, hogy „igen gyönyörűséges írás”.¹⁵ (Éppen Bethlen Gábort gyászojják ekkor.) Rákóczi, mint ismeretes, szerette és gyűjtötte a némes udvari erényekre oktató irodalmat, a fejedelmi tükröket. A *Horologium principum*on kívül Rimay felhívja figyelmét 1629. augusztus 28-i levelében a Septuaginta-fordítást elrendelő Philadelphus Ptolomaeus-legendájára.¹⁶ Az Arisztasz-levél második része, mely az egyiptomi királynak a hetvenkét bölcshez intézett kérdéseit és azok válaszait tartalmazza, maga is királytükör, útmutató arra, miként tartsa meg országát békében a fejedelem. (E mű magyar parafrázisát Ilosvai készítette el.)¹⁷ Vetési Istvánnak a fejedelemhez írt leveléből, melyet Tarnóc Márton közölt,¹⁸ kiderül, hogy a mező-teremi pap Xenophón *Hieron* című dialógusát készült lefordítani Rákóczi György számára, s ez szintén fejedelmi tükör: a szürakuszai türannosz beszélgetése Szimonidésszel az uralkodók boldogtalanságáról. Rákóczi tehát elérte, hogy gyűjteményébe e tárgykörbe tartozó, az udvari erényekre oktató új Rimay-mű került.

Vajon teljesen ismeretlen ez az írás? Nem. Egy hosszabb részletét a szerző mintegy mutatóványként előre elküldte Rákóczinak, hiszen így fogalmaz: „*Abban az írásomban magyarázom ím ez Verseket.*” S itt következik a *Morum malorum pestilens spiritus* . . . kezdetű, egyelőre ismeretlen eredetű latin idézet, ennek magyar prózában írt „summácskája”, majd *A rozsz feslett erkölcs ha csak rád lehel is* . . . kezdetű költemény, mely szintén a fenti idézet magyarázata, ezúttal „Rhitmusos versecskékkel”.¹⁹ Nem feltétlenül prózai alkotásról van tehát szó, mint többen gondolták, inkább egy afféle kompozíciónak képzelhetjük el, amilyenek kéziratával az *Istenes énekek* II. várad kiadásának gondozója rendelkezett. Figyelemre méltó, hogy Rimay saját munkáját a *raggatok* szóval jellemzi, ami komponálásra utal. S kérdés, hogy készített-e Rimay a Rákóczinak elküldött tisztázaton kívül külön ön maga számára másolatot, vagy az összeállítás részletei esetleg egy tervezett gondosabb, bővebb, átgondoltabb kötet számára előkészítve külön-külön maradtak fenn Rimay hagyatékában. Esterházy Pál csak hallowásból ismerhette a művet, mert mikor arról értesül, hogy megküldték neki a „de virtute írt könyvecskét”, „de mást, az udvariságról írván, azt nem”, megöri, gondolván, ugyanarról van szó, „mert az virtusban comprehendálta volt szegény az udvariságot is, s méltán is”.²⁰ Később, mikor kézhez kapja a küldeményt, szomorúan állapítja meg, hogy csupán egy éneket hoztak számára.²¹ Mi tartozhatott bele e műbe, mi nem, a továbbiakban már csak találgathatjuk, ám semmiképp sem kell kizárnunk annak lehetőségét, hogy ide kerültek azok az énekek, amelyeket *csak* a Madách–Rimay kódexekből ismerünk.

¹³ Jó összefoglalást nyújt SZILÁGYI Sándor Rimay Államirataihoz írott bevezetésében.

¹⁴ I. m. 507.

¹⁵ Rimay Államiratai 344.

¹⁶ Rimay ÖM. 441.

¹⁷ RMKT XVI. 4. 208–240.

¹⁸ TARNÓC Márton, *Egy ismeretlen magyar államelméleti munka*, ItK 1965. 701–707.

¹⁹ Rimay ÖM. 439.

²⁰ Rimay Államiratai. 362.

²¹ Uo. 363.

S nem lenne teljes az udvari étellel foglalkozó Rimay-írások sora, ha nem említénénk az *Istenes énekek* lőcsei kiadásában olvasható megkomponált versgyűjtemény *második részét*, melynek több darabja szorosan tárgyunkhoz tartozik.

*

Ha Rimay eszményi Udvari Emberét kívánjuk megismerni, akkor udvarkritikájának lényegét, a „nem udvari udvariság” fogalmát kell megértenünk: a kor fejedelmi és főúri udvarainak az a legfőbb hibájuk, hogy nem udvariak. S az udvaroncokban leginkább az a kárhozható, hogy hátuk mögé vetették és meggyalázták a Virtust, az erényt, amely az igazi udvariság tartalma, az udvari élet első szabálya. Rimay érezhetően komoly jelentőséget tulajdonít Philadelphus Ptolomaeus mondásának, ezért idézi nyomatékkal Rákóczi Györgyhez írt második levelében: „Nincs nagyobb kincs, nincs fejedelemhez méltóbb birtoklás, mint a jó és hű tanácsadó.” Az udvart és az urakat csakis a „tündöklő nevezettel ékesedett fő ember szolgatartás teszi híressé”, figyelmeztet a levélíró a *Hrologium* egyik szentenciájára. S azt is elárulja, mi az ilyen ideális udvar titka. Az, hogy a szolgálat kizárólag az erényen alapul. „Csak az tarthat is peniglen Emberséges fő szolgákat, akinek értékéből való elégsége, okosságból való értelme, emberségből gyarapodott természeti adhat módot s leendőseget tartásokra.” Jól ismerte Esterházy Pál Rimay gondolatvilágát, hisz a költő valóban a Virtusban foglalta össze az udvariságot, ettől származtatva minden más „jószágos cselekedetet”, miként az ENCOMIA ET EFFECTA VIRTUTUM-ban írja:

*Sok Menyekből álló az ő állapotja,
Mindenike tisztit híven szolgáltatta,
Mint egy méhből szültek egybe vadnak zárva,
Egymástól nincsenek soha távoztatva.*^{2 2}

Rimay soha nem ítéli el eleve az udvari életet. A Magyar *Horologium* elemzésekor a császároktól a serdülő inasokig huszonnégyféle réteget és csoportot elősorol, akikbe a „rihedt erkölcsöknek terjedező fenéje” belesett, ám abban a reményben, hogy „ez a szép Fejedelmi Óra kocogdál nékik minden illetlenségeknek távoztatásával *hivataljokban igazán és kellestiképpen való eljárásokra.*”^{2 3}

Túltekintve Guevara tanításain, Rimay egy olyan problémára összpontosította figyelmét, melyet a legrövidebben a gondolat és a tett ellentmondásának nevezhetünk: „Olvassák is, dicsérik is sokan, de kevesen formálják s igazgatják ennek a Fejedelmi Órának serkengetéséhez *életjekeket*” – írja.^{2 4} Szükségét érezte az udvari erénykódex elméleti alátámasztásának, s ezt a filozófiai alapot szolgáltatva a sztoicizmus. Úgy véljük, hogy ha ekként tekintünk Rimay szellemiségének e meghatározó kategóriájára, akkor az eddigieknél mentalitástörténetibb, ideológiatörténetibb értelmezést adhatunk neki.

Kár, hogy a sztoikus bölcserekről alkotott képzetek között ma is kitüntetett szerepe van az intim-szférába való visszavonulásnak, mintha e filozófusok csupáncsak a „zárkózzál önmagadba” parancsnak engedelmességek volna. Ez így természetesen téves elképzelés, hisz még e gondolatnak is sajátos helye, jelentése van a sztoikusok rendszerében. Annyit tesz: „Nyomd el felbukkanó képzeteidet s szüntelenül szólj magadhoz: *most csak tőlem függ*, hogy ebben az én lelkemben semmiféle hitványság, semmiféle vágy, általában semmiféle zavar ne lehessen, hanem mindent a maga igaz mivoltában szemügyre véve, mindegyikkel értéke szerint éljek. Ne feledkezzél meg erről a *természetadta szabadságodról!*” – írja Marcus Aurelius (VIII. 29.).^{2 5} A Sztoa tanítása szerint a legfőbb jó az erény, s egyedül csak ez boldogít. Ha ennek útját akarjuk járni, el kell fordulnunk a tőlünk, akaratunktól független dolgoktól, s az olyanok felé szükséges közelednünk, amelyek tőlünk függenek, befolyásunk alatt állnak. Zénón, Kleantész és Khrüszipposz sohasem tiltották tanítványaikat attól, hogy részt vegyenek a polisz

^{2 2} Rimay ÖM. 136.

^{2 3} Uo. 438.

^{2 4} Uo. 437.

^{2 5} MARCUS AURELIUS, *Elmélkedések*. Ford. Huszti József. Bp. 1943. 156.

életében, ám tegyék ezt őrizkedve a vágtyól, a belső géniuszra figyelve, s mindent sajátos értéke szerint számba véve.²⁶

Szinte természetes, hogy Baldassare Castiglione *Udvari Emberében* az e műben legfontosabbá váló lovagi erényről, a *mértékről* szóló tanítás mellé a sztoikus bölcséletet fűzi, hangsúlyozva, hogy „a mi Udvari Embereink minden cselekedete óvatos legyen és szavait s tetteit mindig elővigyázat kísérje . . . , úgy irányítsa egész életmódját, hogy . . . minden cselekedete összes erényeinek eredménye legyen, amint azt a stoikusok a bölcs feladatának mondják”. (2. VII.)²⁷ Szerb Antal úgy vélekedett, hogy az Udvari Ember képéhez a középkor adja a formát, a reneszánsz „életérzése” a tartalmat, s a sztoicizmus a megokolást.²⁸ A különös reneszánsz életérzetről nem sokat mondhatunk, viszont igaz, hogy egy sajátosan középkori ideológia sztoikus indoklást kap itt; kiváltképpen a sztoicizmus harmóniatanát használja fel Castiglione az önmérséklet erényének mindenek felett való fontosságát bizonyítandó. (4. XVII.) Az udvari erénytan filozófiai megalapozására aligha találhattak az urbinói beszélgetőpartnerek megfelelőbb elméletet, hisz, miként Lodovico di Canossa gróf az 1. könyv XLI. fejezetében előadja: „azt tartom, hogy egyedül az a valóságos erkölcsös philosophus, aki jóságos akar lenni, és ehhez nincs szüksége más szabályra, mint erre irányuló akaratra”. Szerb Antal úgy vélekedett, hogy a reneszánsz udvari ember fogalmának vizsgálatakor a sztoicizmussal mint jelentős összetevővel mindig számolnunk kell.²⁹ Megállapítása Rimay Jánosra is vonatkoztatható.

*

Rimay sztoicizmusa szintén egy udvari ember sztoicizmusa; a költő a gondolatkör eredeti antik jelentését alkalmazza mint az udvariság fogalmának fontos komponensét.

Eckhardt Sándor vette észre, hogy Rimay sztoikus közhelyeket használ Balassi Zsigmond ajánlatának visszautasításakor.³⁰ Valójában olyan, a szó eredeti értelmében vett udvariassági formuláról van szó, amelynek a sztoicizmus is része: „ . . . hozzá szoktatván magamat az csendes és kis értéken megelégedett élethez, afféle dologban azért nem az én promotiómat, hanem az közönséges haszonnak való szolgálatot igyekezem inkább tekintenem”.³¹ Az, ami itt csupán gesztus, verseiben és prózai műveiben részletesen kifejtett gondolat. A legkiérleltebb formában talán az *Udvar s irigy tiszték* . . . kezdetű költeményében jelentkezik.³² Látszólag csupán az „udvari nyalakodó rossz életnek . . . méltó feddésével s utáltatásával” van dolgunk, sőt, úgy tűnik, Rimay a szolgálat gondolatát is elutasítja, hiszen azt írja: „Ki magáé lehet, / Az ne legyen másé.” Ám ha újra áttekintjük a verset, kiderül, hogy szó sincs itt a humanistáknál szokásos udvargúnyoláról. Rimaytól teljesen idegen az a voltaképp öniróniával telített udvarellenes szemlélet, ami Aeneas Sylviusnak Johannes von Eich-hez az udvaroncok sanyarú életéről írt levelét jellemzi,³³ bár vannak hasonló motívumaik, pl. mindketten emlegetik az udvari ember bilincseit, de ez egy antik közmondásra vezethető vissza. Mindazt a rosszat, amit Rimay az Űres Fejedelmekről és a Borivó hadnagyságról elmond, elkeseredésében mondja afelett, hogy ilyenek a fő emberek, és nem másfélék: „Névvél áll ezeken / Csak az fő emberség.” Következésképpen a bűnnel a virtust, a mulandó földi javakkal pedig a bölcsesség soha meg nem rothadó kincseit állítja szembe. Az pedig, hogy „Ki magáé lehet, / Az ne legyen másé” annyit jelent, hogy „Senki nem érdemel / Pénzért böcsületet”, ez viszont a „fő emberség” legnagyobb érdeme. Világos tehát, hogy Rimaynak e versben kifej-

²⁶ Diogenész Laertiosz VII.

²⁷ Baldassare CASTIGLIONI, *Az Udvari Ember*. Ford. Gróf Zichy Rafaelné. Bp. é. n. 112.

²⁸ SZERB Antal, *Az Udvari Ember* (1927). in *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 1971. 142.

²⁹ L. az idézett tanulmány Castiglione és a sztoicizmus c. alfejezetét. I. m. 173–177.

³⁰ Rimay ÖM. 212.

³¹ Uo. 339.

³² A verset értelmezi KLANICZAY Tibor, *A magyar késő reneszánsz problémái. Sztoicizmus és manierizmus*, in *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 331.

³³ Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *Pápa vagy zsinat?* (Válogatott levelek.) Ford. Boronkai Iván. Bp. 1980. 80–108.

tett szabadságfogalma sem a szolgálatlótól való elvágyódást, hanem a *tőlünk független* dolgok rabságából a *tőlünk függők* höz menekülést jelzi, ami a sztoicizmus legfőbb tana.³⁴

*Jobb szürel fedezzed
Benned a tudománt,
Hogy nem tudatlanul
Viselj bársony dolmánt,
Magadon el ne végy
Senkitől adománt,
Szabadságot szerezz,
A rabságot elhánd.*

A szabadság hasonló értelmezése olvasható Rimay számomra legszebb prózai írásában, abban a cím nélküli szövegben, amely egyetlen levélen maradt fenn.³⁵ Bizonyossággal csak annyit állíthatunk róla, hogy eredetileg kapcsolódott valamely más szöveghez vagy szövegekhez, mindenesetre a folytatása hiányzik, erre utal az utolsó két szó: „Mert etc”, amit egy kettőspont követ. Ipolyi Arnold erre a műre alapította feltevését, hogy a „de virtute írt” könyv prózai alkotás volt. Semmi sem bizonyítja azonban, hogy ez az elmékedés annak része lett volna, s ha mégis ezt feltételeznénk, akkor is lehetne akár egy vers „summácskája”; írt Rimay ennél hosszabb „summácskát” is.

Szabadon tolmácsolva Epiktétosz gondolatait, az elmékedő azt tanácsolja, mielőtt bármiféle kívánságunknak eleget tennénk, mindenekelőtt mérlegeljünk: mibe kerül az? Miként „vásárlás kedvéért az áros emberhez való jövésünkbe”. Vajon azért a kis pénzbeli gazdagodásért, hatalomban való növekedésért, amire vágyakozunk, nem kell-e azzal fizetnünk, hogy elveszítjük önbecsülésünket, „lelki csendeszségünket”, egyszóval önmagunkat, s így „ki ráztuk keblünkéből szép szabadságunkat, mellyek nélkül hogy ha el lehattünk volna, meg tartottuk volna magunkot magunknak”. Rimay azt ajánlja, hogy ha ez az ár, úgy álljunk el a vásártól, ha nem, vegyük meg, amit kívánunk. Világos, hogy nála a sztoicizmus nem az egyéniség menedéke egy ellenséges és gonosz világban. A szerző csupán annak helyes útját kívánja megmutatni, hogy a hatalom, tehát a legfontosabb, amit a fejedelem s az udvar „fő állapotban” levő előkelői kezükben tartanak, miként lehet, lehetne jó: „Minden ez világi fő állapot, uraság, hatalom s egyéb minden az szerencsétől következhető dolgok is, úgy lehetnek mind jók s mind örvendetesek, hogy ha ember bírván velek, bírhat igen magával is, s az ő maga csendesz lelki békességét és életit meg nem háborítván nincs az ő marhái hatalmába.”

Mit kívánt tehát megfogalmazni Rimay „alattomban való elmékedéseiben” a sztoikus udvari emberről? Azt, amit kedvelt filozófusánál, Epiktétosznál pontosabban aligha lehetne kifejezni: „Mi lesz a helyem az államban?” – kérdik. – Az, amit úgy tudok megszerezni, hogy közben megbízható és tisztességes maradok. Ha erről lemondok azzal, hogy az államnak hasznára akarok lenni, ugyan mi haszna lehet egy velejéig tisztességtelen és megbízhatatlan emberből?”³⁶

Nem vállalkozhattunk Rimay sztoikus elveinek átfogó értelmezésére. Csupán a költő által használt „nem udvari udvariság” fogalmát próbáltuk néhány oldalról bemutatni, érzékeltetve, hogy e fogalom egyik jelentős, meghatározó eleme a sztoicizmus.

³⁴ Részletesen tárgyalja Rimay sztoicizmusát KESERŰ Bálint *Vallási-ellenzéki törekvések a magyar késő reneszánszban* című kiadatlan kandidátusi értekezésében (1973). Hangsúlyozza, mennyire „jellemző, hogy ekkor [a Bocskai-szabadságharc után] jelenik meg ugyanabban a versében [Udvar s irigy tiszték . . .] az erkölcsi következetesség, helytállás leghatározottabb megfogalmazása – és Epiktétosz legtisztább, legerősebb hatása”. A disszertáció szerzője a költeményt – s egyben az itt vázolt problematikát – „a társadalmi igazságtalanság elleni lázadás és rezignált beletörődés ellentmondásának mély átéléseként” jellemzi. (247.)

³⁵ Rimay ÖM. 153.

³⁶ EPIKTÉTOSZ, *Kézikönyvecské*. Ford. Sárosi Gyula. Bp. 1978. 16.

A RIMAYNAK TULAJDONÍTOTT OWENUS-FORDÍTÁSOK

OVENUS IN APENDICE EPIGRAMMATUM

Praeter Virtutem nihil immortale tenemus,
Mens manet et Virtus, caetera mortis erunt.¹

Nincs semmi állandó: csak az elme java,
S vitézséggel talált jó hírek folyamja,
Egyebet mind elbírta az halál hatalma,
Halhatatlanságban csak ez kettőt hadta.

OVENUS IN LIBRO UNO EPIGRAMMATUM

Solis ut in solo motu constantiae constat,
Constans Virtutis vis in agendo sita est.²

Miként az szép Napnak szüntelen folyása
Jelenti hogy légyen állhatatossága,
Így hogy gyökeret vert az Virtus zöld fája,
Kegyes munkák által magát kimutatja.

Eckhardt Sándor Rimay-kritikai kiadása szerint Owenus e két epigrammáját Rimay az általa tervezett Balassi-kiadás számára fordította le; az egyiket a versek elé, a másikat utánuk szánta.³ Klaniczay Tibor a Balassi és Rimay kritikai kiadásaihoz fűzött hozzászólásában meggyőzően bizonyítja, hogy az epigrammafordításoknak nincs közülük a Balassi-kiadás előkészületeihez. Figyelmeztet arra is, hogy Madách Gáspár kéziratában – Eckhardt állításával ellentétben – egyik epigramma nem szerepel.

Klaniczay feltételezése szerint a szóban forgó fordításokat Rimay saját költeményeinek sajtó alá rendezése közben készítette, és mindkettőt a versgyűjtemény élére szánta. Így benne kellett lenniük abban a sajtókész kéziratban, ami a rendezett váradai Balassi–Rimay-kiadás szerkesztőjéhez került. A kiadó – szerkesztési okokból – az egyiket az egész kötet élére helyezte.⁴

A kutatás azonban mind ez ideig nem bizonyította, hogy a fordítások valóban Rimaytól származnak. Bizonyos tények az eddigi véleményekkel szemben arra a feltételezésre indítanak, hogy a fordító

¹ Joannes Owenus vagy Audoenus (John Owen, 1560 k. – 1622) epigrammái 1606 és 1612 között négy különböző kötetben jelentek meg: először egy három könyvet tartalmazó gyűjtemény, ezt követte egy egykönyves ciklus, majd újabb két három-három könyvből álló kötet. A tíz könyv együtt először 1615-ben látott napvilágot. A későbbi kiadások állandó függeléke a 19 epigrammát magába foglaló *Appendix*. Ezek szerzősége vitatható, de az utókor sokáig Owenus műveinek tartotta őket. Az *Appendix* első darabja az idézett epigramma, címe: *Virtus*. – Az Owenus-szakirodalom 1976-ig terjedő bibliográfiája megtalálható az epigrammák kritikai kiadásának első kötetében: *Joannis AUDOENI epigrammatum vol. I.*, edited . . . by John R. C. MARTYN, Leiden, 1976; 123–124.

² Az epigramma forrása: *Epigrammatum Joannis OWEN cambro-britanni ad excellentissimam D. Arabellam Stuart liber singularis*; első megjelenése: London, 1607. Az idézett darab a 213., címe: *Ad Thomam Puckering, summae spei adolescentem*.

³ *RIMAY János összes művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp. 1955; az epigrammákhoz fűzött jegyzetek: 184–185.

⁴ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 1957, 265–338. l.; 289–296, 328.

nem Rimay volt; néhány összefüggés arra mutat, hogy a magyar változatok az első rendezett Balassi–Rimay-kiadás összeállítása során keletkeztek. A továbbiakban az ezt a feltételezést valószínűsítő tényeket szeretném ismertetni.

Rimaynak azok a versei, amelyek epigrammát vagy ahhoz hasonló mintát követnek, lényegesen különböznek az Owenus-fordításoktól. Rimay az interpretálás során inkább továbbgondol és kiszélesít, mint fordít. Gondolatait meg sem kísérelő rövid, tömör formába szorítani. A magyar változatok sorterjedelme többszöröse az eredetiekénél. Owenus nevét Rimay sehol nem említi, még a Balassi-előszóban sem, a neolatin költők katalógusában.

Kérdéses, hogy a kiadónak szánt kézirat valóban tartalmazta-e a két Owenus-fordítást, ahogyan azt Klaniczay Tibor rekonstruálta. Mint ismeretes, Klaniczay a Ráday András által említett 37 darabos gyűjteményről feltételezi, hogy az megegyezett a lőcsei és a kolozsvári, valamint az azokat követő kiadásokból ismert Rimay-corpust első, a Balassi-epicidium előtti részével. E részben ugyan 38 darab szerepel, de Klaniczay több lehetőséget is figyelembe véve igazolja, hogy az azonosítás lehetséges.⁵ Érveit meggyőzőek – ha a kéziratban valóban 38 darab szerepelt. Ha viszont a kézirat a két Owenus-fordítással kezdődött, akkor az egész gyűjtemény összesen 40 darabból állt, amit sokkal nehezebb volna azonosítani a 37-tel. Kézenfekvőnek látszik az a megoldás, hogy Ráday András azért számolt csak 37 darabot – fogadjuk el Klaniczay nyomán, hogy a 38-at számolhatta 37-nek – mert az epigrammák nem voltak benne a sajtókész kéziratban.

Kevésbé tűnik valószínűnek, hogy éppen az első rendezett kiadás szerkesztője válassza el az egyik Owenus-fordítást a Rimay-corpustól, ha az odatartozik. Hiszen e kiadás legnagyobb erénye, hogy Balassi és Rimay addig összekevert műveit a szerkesztő – saját ismeretei szerint – szétválasztotta. Ennek jelentőségével ő maga is tisztában volt, amint azt bevezetőjében hangsúlyozta is.⁶ A Rimay-tömbtől elválasztott Rimay-műveknél – a Balassi-rész előtt találhatóknál – gondosan feltüntette ezek szerzőjét, illetve fordítóját, ami a korábbi kiadásokból tudhatott. Ha a két Owenus-fordításról a szerkesztő tudja, hogy Rimay művei, bizonyára nem titkolja el ezt a tényt, amikor éppen arra törekszik, hogy a műveket és a szerzőket egymáshoz rendelje.

Owenus epigrammáinak a Balassi–Rimay-kiadásokban való megjelenésével kapcsolatban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a következő fontos tényt: az első rendezett kiadásban – ahogy az a kolozsvári–debreceni kiadócsoport alapján rekonstruálható – Owenusnak 6 latin epigrammája szerepelt, ezek közül 3 magyar fordítással. Az egész kötet belső címlapjának, illetve a Rimay-rész előlapjának hátoldalán olvasható az Eckhardt Sándor által közölt két darab latin szövege és a magyar verses fordítás. Előszavában a „typographus” latinul idéz három másik epigrammát, közülük egyet prózában le is fordít. Az egész kötetet zárja a 6. darab, csak latin szöveggel. A hat epigramma elosztása a kötet különböző helyein nem esetleges, tetszés szerinti. Elhelyezkedésüknek, tartalmuknak összefüggései átgondolt koncepcióra vallanak.

Az első rendezett kiadás létrejöttét próbáljuk meg elképzelni a következőképpen. A szerkesztő-nyomdász-kiadó összegyűjtötte azokat a kéziratokat és nyomtatott kiadásokat, amelyek alapján az eddigieknél jobban el tudta különíteni Balassi, Rimay és egyéb szerzők istenes énekeit. Összeállt a törzsanyag három csoportja. Tétélezzük fel, hogy a szerkesztő ezt így önmagában túl nyersnek találta, nem elégedett meg azzal, hogy egyszerűen közölje egymás után a három csoportot, ennél igényesebb művet szeretett volna nyújtani. Bizonyára sok humanista verseskötetet látott, mottókkal, idézetekkel, ajánló és dicsőítő versekkel díszítve. Ez a fajta tudós körítés részben adva is volt: a Balassit méltató költemények a korábbi kiadásokból. A szerkesztő elhatározta, hogy ő is megpróbálkozik valami hasonlóval. Írt egy előszót, megtűzdelve Owenus-idézetekkel. A kötet egyéb helyein, ahol szükségesnek érezte, még néhányat elhelyezett kedvenc költője megfelelőnek ítélt epigrammáiból. Ahol a funkció megkívánta, le is fordította őket. Így jöttek létre az az egész kötet vázát alkotó csomópontok, amelyek segítségével a szerkesztő egységbe komponálta művét.

Miféle szerkesztői koncepciót juttatnak kifejezésre az epigrammák? Nem nehéz felfedezni, csak végig kell tekinteni a kötetet ebből a szempontból. A címlap hátán olvasható epigramma (*Praeter Vir-*

⁵ KLANICZAY i. m. 289–291.

⁶ Az istenes énekek első rendezett kiadásának előszavát az 1677-es kolozsvári kiadásból idézi DÉZSI Lajos, *Balassi és Rimay „Istenek énekei”-nek bibliographiája*, Bp. 1904; 57–59.

tutem . . .) egy igen általános gondolattal indítja a kötetet: minden elmúlik, csak a virtus és a szellem maradandó érték. Az előszóban a szerkesztő újabb általános igazságokat idéz: a géniust irigység és dicsőség kíséri; a költő nem kell, hogy mindenkinek tetszeni akarjon.⁷ Az utóbbi két gondolat érvényességi köre az elsőtől valamivel szűkebb: az alkotó elméről, sőt, a költőről szólnak. Az előszó írója kifejezetten a kötet szerzőire vonatkoztatja őket. A könyv verseiről szólván a szerkesztő befejezésül említi saját tevékenységének legfontosabb részét: Balassi és Rimay egymástól elkülönített költeményeit ki is adja, így szerzőik dicsőségét megmenti a halhatatlanságnak. Indoklásul prózában elmondja, amit Owenus szavaival is az előszó végére illeszt: hiszen minden elmúlik, csak a szellem és a virtus a maradandó érték.⁸ Így visszajut a kiinduló gondolathoz, de amikor azt más megfogalmazásban megismétli, a sztoikus filozófia elvont tézise konkrét tartalmat nyer; az előszóban a szerkesztő elmagyarázza, hogyan szolgálja a kötet összeállításával és kiadásával az egyedül állandó szellemi értékek megmaradását.

A filozófiai alapvetés után sor kerülhet a konkrétumokra – következnek Balassi énekei. A bevezető dicséret versekből rajzolódik ki a költő idealizált képe. A Rimay énekeit bevezető epigramma (*Solis ut in solo motu . . .*) ismét általánosabb. A szerkesztő nem tartotta feladatának, hogy a költőről egy Balassiéhoz hasonló eszményképet alkosson. Elegendőnek látszott ezt a részt egy általánosabb gondolattal indítani; a célnak kiválóan megfelelt a sztoikus constantia-eszmény köréhez kapcsolódó epigramma. A kötet végén az utolsó Owenus-epigramma megint az olvasó kezében levő könyvre utal, figyelmeztet rá, hogy szerző és mű egymást dicséri.⁹

⁷ Virtutem Genii duo semper in orbe sequuntur,
Hic bonus, ille malus: Gloria et Invidia.

Az epigramma a 2. jegyzetben hivatkozott „liber singularis” 190. darabja. Címe: *Ad Illustris. D. Henricum Davers, Baronem a Dantesay.*

Non cuivis lectori auditorive placebo,
Lector et auditor non mihi quisq; placet.

Az epigramma forrása: *Epigrammatum Joannis OWEN oxoniensis; cambro-britanni libri tres; ad Henricum principem Cambriae duo, ad Carolum Eboracensem unus*; első megjelenése: London, 1612. Az epigramma a III. könyv utolsó, 124. darabja, így az egész kötetet zárja. Címe: *Ad Lectores.*

⁸ Omnia dispereunt mundoque pulchra videntur,
Divitias subito sors inimica rapit.
Perpetuo durat Virtus, doctrinaque rerum,
Inque illam Sors nil quod dominetur habet.

Az előszó írója által is megnevezett forrás, a *Monosticha* sok gondot okozott az Owen-kutatóknak. Először az 1620-as lipcei gyűjteményes Owenus-kiadás gyarapodott a 11. könyvvel, melynek címe: *Monosticha quaedam ethica et politica veterum sapientum*. A gyűjtemény szerzőjét vagy szerzőit illetően több feltételezés is keletkezett; a ma elfogadott álláspont szerint nem Owenus munkája. Számos kiadó viszont Owenus hiteles műveként illesztette az összkiadásokba. (Vö. John J. ENCK, *John Owen's Epigrammata*, Harvard Library Bulletin III, 1949, 431–434.) A könyv 128 darabból áll, a sorszámozás kétszer kezdődik. A második sorozat 38. darabja egy négy kisebb versből álló ciklus. Az idézett négy sor az első, nyolcsoros vers első fele. Az egész ciklus címe: *Ausonius in Epigrammata*. Ausonius műveinek egyik legújabb kiadásában (Leipzig, 1978) természetesen hiába keressük.

⁹ Nil opus authorem, nihil hunc laudare libellum.
Hoc opus authorem laudat, hic author opus.

Az epigramma forrása: *Epigrammatum Joannis OWEN cambro-britanni libris tres ad Illustrissimam D. Mariam Neville*; első megjelenése: London, 1606. Az epigramma a III. könyv 8. darabja, címe: Βασιλικὸν δῶρον.

Nem független a szerkesztői tudatosságtól az sem, hogy melyik epigramma van lefordítva, melyik nincs. Az egész kötet anyagára vonatkozó (a címlap hátán olvasható), a szerkesztő céljára (az előszó végén), Balassi és Rimay énekeire (a megfelelő részek előtt) – tehát azok a darabok, amelyek magára a versanyagra vonatkoznak, latinul is, magyarul is szerepelnek. Ezek mindenkihez szólnak, aki a könyvecsét kézbe veszi, és elmélkedni akar tartalmán, vagy énekelni szeretne belőle. A csak latinul közölt három darab témája a fogadtatás: tetszik-e az alkotó vagy nem, illetve az egész „opus” értékelése. A praktikus szempontokkal ellentétben ezek kifejezetten a költői és a szerkesztői teljesítménnyel szemben támasztható követelmények. Nyilvánvaló, hogy ezek az epigrammák a tudós bírálókhoz szólnak, az irodalmárokhöz. Ezért szerepelnek csak latinul.

Amint ebből a kis áttekintésből is látható, a szerkesztő a közölt verseket méltó keretbe foglalta, az epigrammák ismétlődő előfordulása révén megteremtette a kötet vázát, egyúttal szerény emléket állított saját szerkesztői tevékenységének is.

Az elveszett váradi edíciót követő ismert kiadások tipográfiai megoldásai is mutatják, hogy a rendezett gyűjtemény létrehozója az epigrammákat a közreadott anyagtól elkülönítve kezelte, a kötet tudós megformálásában szánt neki szerepet. A címlap, illetve a Rimay-előlap hátoldalán szereplő darabot – amelyeket Eckhardt közöl – nyilván nem véletlenül nyomtatták e levelekre. Nyomdai díszek választják el őket az előszótól, illetve más költeményektől. A címlap hátán álló epigrammánál semmi nem utal rá, hogy Rimay fordítása volna – de a másik esetben sincs okunk ezt feltételezni. A Rimay énekeit jelző előfej mindig csak az előlap utáni levélen jelenik meg, tehát az epigrammára nem feltétlenül vonatkozik. Így az epigramma után következő Rimay-vers a kötetben nem a második vagy harmadik, hanem az ELSŐ – amint ez számos kiadásban elé van nyomtatva.¹⁰

Bibliográfiájában Dézsi Lajos az 1670-es lőcsei edíció ismertetése után áttekinti azokat a Rimay-verseket, amelyek legelső ránk maradt forrása ez a kiadás. A két Owenus-fordítást nem sorolja Rimay művei közé.¹¹ A magyar változatokat először Eckhardt Sándor tulajdonította Rimaynak.

Az első rendezett váradi kiadás keletkezésének körülményeiről a kolozsvári és a debreceni kiadásokból ismert előszó árul el egyet-mást. A kötet több irodalompártoló összefogásával jött létre, hiszen

¹⁰ A következő kitérő nem tartozik az Owenus-kérdéshez, de a rendezett kiadások problémáiról szólván egy jegyzetben talán helyet kaphat. Rimay *Mint áldgyu golyóbis...* kezdetű versénél hivatkozás történik a kötet első részében olvasható Balassi-zsoltárparafrazisra (*Végtelen irgalmú...*) E vers lapszámai és a hivatkozott lapszámok a különböző kiadásokban:

		<i>Végtelen irgalmú...</i>	A hivatkozott lap
Lőcse	1670	56	50
	1671	83	83
Pozsony	1676	97	50
Kolozsvár	1677	50	50
	1681	50	50
	1691	50	50

A kolozsvári nyomtatványoknál minden rendben van, az első lőcsei és a pozsonyi kiadásnál viszont a megfelelő lapszám helyett *ugyancsak* 50. áll. Ennek egyedüli magyarázata az lehet, hogy a nyomdások gépiesen kiszédték, amit az előttük fekvő könyvben olvastak: *utū videre est supra p. 50.* A minta pedig a váradi rendezett kiadás volt – a „negyedik váradi edíció” SZABÓ Géza általi értelmezése szerint az egyetlen rendezett váradi kiadás. A kolozsvári kötetek tehát – legalábbis a Balassi-rész végéig – formailag is megegyeztek az elveszett váradi edícióval. – A KÖSZEGHY Péter által ismertett kiadás, amit a szerző 1669–77 közöttinek és kolozsvárinak tart (ItK 1976, 714–719.), nem illik a fenti táblázatba: a *Végtelen irgalmú...* kezdetű vers az 51. lapon kezdődik. A kötet csonkasága miatt a hivatkozásban szereplő lapszám ismeretlen.

¹¹ DÉZSI, i. m. 43–44.

a nyomdász és könyvkiadó „jó akarói”-nak „fáradságos munkájuk által” sikerült összegyűjteni a könyv anyagát. Kik és milyen részt vállaltak a kötet összeállításában, pontosan nem tudhatjuk. Az ismeretlen irodalombarátok főúri udvarok lakói, nagy könyvtárak birtokosai éppúgy lehettek, mint a kor művelődésével lépést tartani igyekvő, külföldet járt váradi papok vagy tanárok. Az előszóban a „typographus”, azaz Szenci Kertész Ábrahám üdvözlöi az olvasót.^{1 2} A szövegből az derül ki, hogy a jóakarók által szállított anyagot ő maga „szedegette edgyüvé”; Balassi és Rimay jó emlékének megőrzésével kapcsolatban ugyancsak *saját* igyekezetét említi. Ha mindez a valóságot fedi, a kutatás joggal tulajdoníthatja a szerkesztés legfőbb érdemeit Szenci Kertész Ábrahámnak.

Semmi okunk sincs elvitatni Szencitől, hogy a két verses epigrammafordítást készíthette ő a kötet számára. Mintául szolgáló humanista verseskönyveket külföldi útjai során bőven láthatott. Owenus kötetére sem volt nehéz rátalálnia: az idő tájt, amikor Hollandiában tartózkodott, az ottani nyomdák népszerű termékei lehettek Owenus összegyűjtött művei, amint arra az újabb és újabb kiadásokból következtethetünk.^{1 3}

Szenci váradi működése egybeesik annak a hatásnak az elterjedésével, amit Owenus epigrammái a kontinens nemzeti nyelvű költészetére gyakoroltak. Az első részleges német fordítások a negyvenes évek elején születtek, az első német Owenus-összes 1653-ban keletkezett.^{1 4} Bizonyára nem véletlen egybeesés, hogy az első rendezett Balassi–Rimay-kiadás éppen az Owenus-kultusz felfelé ívelése idején a költő epigrammaival megtűzdelve jelent meg.

Számos példa mutatja, hogy Magyarországon a XVII. század közepén a magasan képzett, az irodalommal kapcsolatba kerülő emberek körében nem ment ritkaságszámba a verselés. Latin disztichonok négysoros rímes strófában való fordítására is sok példa van. Miért ne próbálkozhatott volna meg ilyesmivel éppen a váradi „tudós tipográfus”? Ismert magyar és latin előszavainak megfogalmazása igényes stilsztára vall.^{1 5} A váradi biblia bevezetőjében így kéri az olvasót a nyomdahibák kijavítására: „Ha hol hibákat találsz benne, főképpen mellyek az én erőtlenségem, és e' nyomorúságos nyughatatlan bolygó

^{1 2} Szenci Kertész Ábrahám életének és munkásságának legfontosabb adatai az alábbi helyekből szedhetők össze: SZILÁGYI Sándor, *Az erdélyi nyomdászat történetéhez. SZ. K. Á. hagyatékának összeírása*; MKsz 1889, 84–87.; NAMÉNYI Lajos, *A nagyváradi nyomda története*, MKsz 1901, 280–296.; GULYÁS Pál, *A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században*, MKsz 1944, 100–133.; *Nyomdánk belső élete a XVI–XVIII. században*, ItK 1948, 1–18; 111–120.; FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Bp. 1959; *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* HERPEI János cikkei, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971.

^{1 3} Leiden: 1628, 1629 (Elzevir); Amszterdam: 1633, 1640 (Jansonius). Ha Szenci nem vette meg Hollandiában a kötetet, későbbi kiadásaihoz is hozzájuthatott. Owenus 1640 és 1660 közötti hollandiai megjelenései: 1642, 1644, 1647, 1650, 1657.

^{1 4} *Rosarium, Das ist, Rosen-Garten* . . . 1641 (623 epigramma); *Florilegii Oweniani centuria* . . . 1643 (100 epigramma); *Centuria Epigrammatum e Martialis et Ovveni libris selectorum* . . . 1644 (50 epigramma); *Teutschredender Owenus* . . . 1653 (vö. Erich URBAN, *Owenus und die deutschen Epigrammatiker des XVII. Jahrhunderts*, Berlin, 1900; 8; 22–24. l.).

^{1 5} A Szenci Kertész Ábrahám által átszerkesztett református énekeskönyvhöz írt előszó három vagy négy kiadásban jelenhetett meg. SZABÓ Károly az énekeskönyvnek három Szenci-féle kiadásáról tud. Az 1648-as (RMK I. 816) és az 1651-es (RMK I. 852) olvasható a budapesti Egyetemi Könyvtárban; A bevezető ajánlás keltezése mindkettőben 1642, Szent György havának 4. napja. Az 1654-eshez (RMK I. 898) sem eredetiben, sem másolatban nem tudtam hozzájutni. Szabó Károly szerint az ajánlás Váradi Pálnak szól, kelte 1654, Szent György havának 4. napja. Mivel a hónap és a nap megegyezik az előbbiekkal, valamint az ajánlás címettje is azonos, gondolhatunk arra is, hogy a nyomdász harmadszor is az 1642-es előszót ismételte meg. Ha Szabó Károly adata nem téves, akkor magyarázhatjuk a dolgot azzal is, hogy Szenci már nem akart egy 12 évvel korábbi dátumot írni, ezért az évszámot egyszerűen kijavította az aktuálisra. Mivel az 1642-es dátum két alkalommal biztosan előfordul, feltételezhetünk egy – ma ismeretlen – akkori első kiadást is, amihez az ajánlás eredetileg készült. – Szenci latin ajánlását olvashatjuk Scultetus *Axiomata concionandi practica* című művének (1650, RMK I. 840) váradi kiadásában. – Szenci váradi nyomtatványainak alapos feldolgozása bizonyára értékes adatokkal szolgálna a tudós tipográfus munkásságát illetően.

állapotban sok rendbéli bajos és káros költőzködésim miatt estenek, azokat vagy magadtól jobbitsad, vagy az holott magadtul el nem igazodhatol, vadnak Isten által tudós Lelki-Tanítók, tudósb Commentariusok, ély azokkal, és el-igazítanak.”¹⁶ A Balassi–Rimay istenes énekeinek előszavát záró epigramma tartalmát így bocsátja előre prózában: „... változás alá vettetett lévén minden, csak a’ szép tudomány által való jó munka, és dicsíretessen viselt jóságos cselekedet marad meg fogytig . . .”

Láthatjuk az idézetekből: a tudós tipográfus korának nemcsak divatos eszméit, hanem stílus-eszközöket is magáévá tette. Ha ezenkívül figyelembe vesszük, amit bizonyítani igyekeztem, hogy az epigrammák egy szerkesztői koncepció ideológiai megalapozásában és a kötet tudós megformálásában játszanak fontos szerepet – nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy az Owenus-epigrammákat Szenci Kertész Ábrahám fordította.

Összefoglalva: a közép-kelet-európai Owenus-recepció történetében mindenképpen helye van az első rendezett Balassi–Rimay-kiadásnak; Rimay János összegyűjtött műveinek legközelebbi kiadásában pedig célszerű volna az Owenus-fordításokat kihagyni a bizonyosan Rimaynak tulajdonítható versek közül.

Kovács József László

RIMAY ÉS A XVII. SZÁZAD EMBLEMATIKÁJÁRÓL

Az emblematika európai divatja látszólag kevés nyomot hagyott a XVI–XVII. század magyar költészetében. Önállóan mondható magyar emblémagyűjteményünk nincs – Zsámboky János *Emblematája* e szempontból az európai áramlatból ki nem szakítható – nem kimondottan magyar; nyomok azonban költészetünkben is előforduló műfaj.

Rimay költői arcképének érdekes, jellegzetes színeit adják a kritikai kiadásban *A sztregovai bölcs* és az *Emblémák és epigrammák* versei. A két utolsó verscsoport darabjai azok, amelyek a magyar udvariság köréhez kötődnek. E versek részben képekhez kötött, a műfaj jegyeit viselő emblematikus versek, részben pedig, például a fortuna-ocasio szerencseverse a magyar költészet élő része két évszázadon át. Önállósult képként a XVII. századtól szinte napjainkig élő.

A *Sibi canit et musis*-ban Rimay hátat fordít „Az udvari nyalakodó rossz életnek és prédával töltött kapitányság tiszteteknek”, nem a „Méltó zabálódás”-t, „Tisztiben tébolygó Éktelen cigánság”-ot választja, ahol „Vagyon nagy feslettség, Ételre itala”, sőt óv a „széles szerencsétől”, helyette „Könyvek olvasásából vött jókban örvendjél” – tanácsolja. Már itt is óv a széles szerencse mellett a nagy szerencsétől, miből „soknak kis jó sem jut” a *Laus mediocritatis*-ban is a „Józanon futván udvari irigységet” – magatartást ajánlja, mert a bölcs a jó szerencséjében alázatos, a fortuna mala idején „Rossz szerencséjében ez jobbot vár s remélnl . . .”

Alacsonra esvén hamarban is felkél „Ha még a magas tornyokat rakó veszély-re is figyelünk, a „Könyves szemmel ételt sok fő király is ott” képre, az öreg levegőt forgató szélre, úgy feltétlenül igazat adunk Klaniczay Tibornak, aki *A magyar késő reneszánsz problémái* c. tanulmányában megállapította, hogy „a korabeli emblémagyűjtemények egy-egy képének a hatását fedezhetjük fel legkülönbözőbb verseinek egyes strófáiban is”.¹ Pedig nem is ezek az igazi emblematikus versei, hanem az *Economia et effecta virtutum*, ahol a „Virtusok egy asztalnál körül ülve vadnak delineáltatva,” a versben megmagyarázott Religio jelképes alakja, és „Az szerencsének természetiről és állapotjáról” írt hosszabb költemény.

Bán Imre szerint Rimay a nagyúri mecénásoknak, a levelezőtárs irodalombarátoknak írja emblematikus verseit: „Nekik, az emblémákat, képzőművészeti allegóriákat, heroikus szimbólumokat kedvelő

¹⁶ *Szent Biblia* . . . Várad–Kolozsvár, 1660 (RMK I. 970).

¹ KLANICZAY Tibor, *A magyar késő reneszánsz problémái*, in *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 337.

korának és nem önmagának írja az *Encomia et effecta virtutum*-ot vagy *Az keresztény religio ábrázolatját*-t, így szinte mentegeti effajta alkotásait, bár azt hiszem, az emblematikus képek alkalmazásának hajlama aligha állt távol a költőtől.²

Klaniczay Tibor megfigyelése szerint a képekre írt versekben „véggépp nem lehet már szó művészi kompozícióról, hiszen a vers alapja egy szintén nem művészi elvek szerint szerkesztett kép. A reneszánsz művészet kiüresedését, az igazi költészet halálát jelenti az emblematikus kép és vers”. A kézikönyv Pirnát Antal megfogalmazta meghatározása szerint is: „Ezek a nagyobb embléma-versek a mai olvasó számára már teljesen élvezhetetlenek, esztétikai alaktalanságuk azonban csak a divatos műfaj csődjét, nem pedig szerzőjük költői képességeinek kimerülését bizonyítja”.³

Jelezni szeretném, hogy az említett Rimay-versek nem felelnek meg az európai emblematika ekkor használatos kritériumainak, hanem valójában túlméretezettek, nem azonosak az embléma subscriptio versformájával, így pl. a *Hitető szerencse* is 48 sor, az asztal körül ülő virtusoknál pedig előbb volt a kép, aztán a vers. Az utóbbi, bár képillusztráció, emblematikus jellege mégis kétségtelen.

Az asztal mellett ülő *Virtus*-ok eredetük szerint részben Platón sarkalatos erényei, de így beszél róluk Szent Ambrus egyházatyja is, aki szerint az ember erkölcsi élete négy erkölcsi erényen; az okosság, igazságon, lelki erőn és mérsékletességen alapul – azaz a prudentia, iustitia, fortitudo – másképpen animae vis és a temperantia erényén. Aquinoi Szent Tamás szerint az erények részben belénk oltott erények (virtutes infusae) – mint hit, remény, szeretet, de lehet erényeket kellő gyakorlással is elsajátítani, pl. a mérsékletet.⁴

A különböző erények ábrázolása az 1531-től meginduló európai emblematikus áramlatnak is részévé válik. Andrea Alciati Hans Steynernél megjelent művében az erények is szerepelnek az emblematikus ábrázolásokban. A „valamilyen szöveg nélküli barokk kép”-et – melyre Rimay a verset szerezte – nekem sem sikerült megtalálnom. Eckhardt Sándor Turóczi-Trostler József közlésére hivatkozott a vers jegyzetében, aki „ezzel a képpel vagy egy hozzá közelálló ábrázolással csakugyan találkozott a német irodalomban”.⁵

A Rimaynál szereplő erények jól ismertek a kor emblematikus megjelenítéseiben.

„Fides. Hit az első tartja keresztfáját,
Keresztit szemlélvén issza is pohárát, . . .”

Ezzel az ábrázolással találkozunk Rollenhagen *Nucleus Emblematum*-ában (1611); fiducia alakja bal kezében tartja a keresztet, jobban a kelyhet, a háttérben balról városkép, jobbról a golgotai hármás kereszt.

A Charitas „Kétfelé tágítva viseli kebelét, Kimiletlen adja gyermekének tejét.” Montanea Georgia *Monumenta Emblematum*-ában (Frankfurt, MDCXIX.) található ilyen ábrázolás: Charitast gyermek-sereg veszi körül, nyitott kebelrel táplálja őket, körülötte jellemzői szalagokon – így pl. non invidet, benigna est, patiens est stb.

„Okosság kígyóval tekerte ált karját,
Markában fejestül de fogja fulákját”

Az okosság és a kígyó együtt szerepel az emblematikában, a határozott megragadás jelképeként *Utcunque* – azaz minden módon felirattal ugyancsak Rollenhagennél is megtalálható ez az embléma.

² BÁN Imre ismertetése, It 1956. 235–240.

³ KLANICZAY, i. m. 337. és *A magyar irodalom története* II. Bp. 1964. 25.

⁴ Platón erényei: A sarkalatos erények Szent Ambrus-féle megfogalmazásáról. Karl RAHNER, *Theológiai Kiszótár*, Bp. 1980. 614. Aquinoi Szent Tamás megfogalmazását SCHÜTZ Antal válogatása nyomán idézem a szemelvényekben. Bp. 1943. 196.

⁵ HENKEL – SCHÖNE, *Emblemata*, München, 1967. 1570. hasáb. Charitas (Montanea) HENKEL–SCHÖNE 1566. hasáb. Rollenhagen II. Ultrajectum 1613 kígyó 642. és 649. hasáb. HENKEL–SCHÖNE – Prudentia Guillaume La Perrière emblematikája (LIX. – bibliográfia) HENKEL–SCHÖNE 1346. hasáb.

Prudente simplicitate inscriptióval az egymással szembenézõ kígyófejek változat is szerepel a *Selectorum Emblematum Centuria* c. kötetben.

„Elöl hátol szemes, nyujtja vigyázatját,
Kötöztetven fején duplult ábrázatiát.”

Az okosság Rimay versében tükörbe is tekint, „Ója igen magát, ne terjedjen magva / S fertelmének hüre nem folyjon áradva.” *La Perrière* emblematikájában tükörbe néző hölgyet látunk, értelmezése: az erény meghaladja, felülmúlja a szépséget. Ezek a jegyek felismerhetők a *Virtus*-versezet erényein is, feltehető, hogy hasonló megjelenítést találhatott Rimay a jelenleg még nem ismert ábrázoláson. A *Religio-vers és Kálvinnak a Szenci Molnár fordításában* megjelent *Az keresztényen religióra és az igaz hitre való tanítás* (Hanau, 1624.) c. művének címlapján a baloldalt található alak közötti összefüggés közismert.

„Jobb kezemben látod
Nyílt könyvet viselek,
Kiben Istenemnek
Törvényére nézek.” stb.⁶

Az idő ósága nevel magas fákat kezdetű Rimay-vers közelíti meg leginkább az embléma-jelleget. Olyan embléma állhatott mintaként a költő előtt, ahol az idő óságát a koporsó jelképezi, a halhatatlanságot pedig a koporsó mögül felmagasodó fák. Igazi subscriptio hatását csak az első négy sor kelti. Henkel-Schöne gyűjteménye ezt a képet nem ismeri, hasonlót igen, amelyen az élet körforgását a négy évszak jelképezi. Az életkör tetején trónol Isten szakállas alakja, alsó részén a sír rajza.⁷ A második-harmadik versszak a „Híredet nevedet tapodja sok irégy” gondolat részletezése.

Az európai emblematika szabályainak leginkább a szerencsevers felel meg. Rimay ebben a képírók szerencseábrázolását idézi: „miért írják az szerencsét az képírók gollyóison fél lábbal állani, szárnyokat miért írnak vállába s mit jegyezhet, hogy homloka hajas, hátul pedig kopasz az feje, miért áll egyik keze hátra és az másik elő, mi okért halvány ábrázató, az karjai miért gyengék, csüggők s az szemei vakok, itt megtanulhatod.”

A terjengős vers tulajdonképpen a fortuna-szerencse és occasio-alkalom kettősségét illusztrálja:

Hihető szerencse, nem kell ajánlásod,
Globis az lábod nincs helyben állásod
Szárnyas vagy, nem csuda ha múló áldásod.

Hajatlan kopszság, benned nagy csalárdság,
Kétségest mutatsz mind, mert nézésed vakság,
Kezed ajándéka hitető álnokság.

A negyedik versszak a *forgandó szerencse* jellemző jegyeit idézi:

Forgandó szerencse, így miért írottál?
Gördülő golyóbis lábod alatt miért áll?
Nem azért-é? kedved hogy csúsz, fogy, inog, száll.

A 7. versszakról az occasio képe is a versbe mosódik:

„Írják, hogy homlokod hajas és borzadtott”

...

⁶ Az keresztényi RELIGIORA ... való tanítás címlapját közli VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Bp. 1976. 389. Vö. *Rimay összes művei* 143.

⁷ HENKEL-SCHÖNE 48. hasáb Anulus Barptolomaeus Picta poesis.

majd a 8. versszak ezt is részletezi:

„Látszik kopaszság is hátul az fejeden,
Jegyzi, hogy kit te szülsz, kényes fejedelem,
Értéke koptával lesz végre ál helyen.”

Rimay fortuna-occasióját így jellemzi: „híg, fonnyadt karjaid” vannak, és „Színed mint hohérnak halvány”; majd az összeötözőtt emblematikus figura feltűnik *keréken* is.

„Így írt az okosság régen meg tégedet,
Mely megmértéklette mindenben képedet,
Hogy kiki félhesse *forgó kerekedet*.”

A vers közel egykorú rokona Wathay Ferenc fortuna-occasio képverse. E vers *inscriptiója* Rimayéval cseng össze. „Fronte Capillata post haec est occasio calva.” Wathay fortuna-occasioja keréken áll, a ruhátlan alak lábain szárnyak, a változékonyság kerékén álló nőalak haja lobog – így csak ez látszik, de a felirat jelezte kopaszság nem, a nőalak haját és a ruha leplét előre fújja a szél.

„Mert mióta feléd érkezém és beléd, soha nem lesz szerencsém
Sőt minden dolgomban rosszabb állapotban juta az én életem
Maga, lám tenéked soha – és ellened főser én nem vétettem.”⁸

Az, hogy Wathaynak sosem volt szerencséje, és állapota mindig rosszabbra jutott (melyért úgy kívánja fortunát büntetni, hogy a plöngérré írja nevét): „És tégedet minden szidalmazzon, pökjön” –, leginkább a *fortuna mala*-ra, az ártalmas-ártó szerencsére emlékeztet, arra a lobogó ruhájú nőalakra, kinek a változékonyság golyóján álló alakját Albrecht Dürer is megformálta. Dürer remek fortuna-occasio figuráján a szárny a háton van, ruhája Wathay kezdetleges ábrázolásához hasonlóan vékony lepel – inkább szalag – és a magyar fortunaábrázolásokban is gyakran emlegetett gyepelő szabadon lóg egyik kezében, a másikban végzetes fedeles serleg.⁹

Dürer tájba komponált nőalakja nyilván ismert művészeti ihlető – ha másra nem is gondolunk, Girolamo da Capri drezdai képére még utalhatunk. Ezen a képen lobogó hajú, könnyű tógájú, széltől zilált hajú *alkalmat* látunk, szárnyakkal a lábán (akárcsak Wathaynál) az *alkalmat* kísérő *bánat* szomorú arccal húzódik meg a kép hátterében.

Az egyetlen ismert magyar *amicitia*-emléképében Ádám János Baratsagrol való énecében (RMKT I. 111-) a címképen Fortuna mellékalak, az *Amicitia* figurája mellett a forgékony földgömbön térdel, szárnya nincs, de vitorla feszül a kezében.

Ádám János – aki nevét *AMANS DEI ANIMO* alakba rejtette – ugyancsak a fortuna-occasio kettős jegyeit ruházta az istennőre. Versében az *Amicitia* „Job karyánál vagyon az nagy Fortuna Irva / kinek lába alat egy alma”, majd a 14. versszakban

„Az szerencsének felettébb ne hidgyen,
mert nem tudja mely álhatatlan légyen”

Ugyanakkor az occasio jegyei olvashatók a 11. versszakban:

„Rendnélkül való haya neki boytos,
Jelenti azzal hogy ő alázatos,
Szinten azonképpen ki barátságos,
Együgyű, iámbor, és nem álnokságos.”¹⁰

⁸ Itt a *főser*, azaz *főszser* – tehát „*főleg*” jelentés a helyes értelmezés. A *fő sér* – *feleségének sírja* értelmezést erőltetettnek tartjuk.

⁹ Dürer szárnyas fortuna-occasioját Nemesis néven adta ki a *Dürer évszázada* c. albumban GERSZI Teréz–ZENTAI Loránd, Bp. 1980.

¹⁰ Ádám János: *Barátságrol való ének*, RMKT XVII. sz. I. Bp. 1959. 111.

A fortuna és az occasio alakja feltehetően azért olvad gyakran egybe, mert az európai emblematika szerint (pl. Jacobus Typotus ír így) a szerencse haját csak egy percre lehet megragadni, hogy aztán fordultában már csak kopasz fejét láthassuk – így Typotusnál „fortunam vel occasionem” emleget a szerző a picturáról beszélve, ahol az alak golyón áll, és vitorlát tart, akárcsak Ádám mellékalakja.

Rota fortunae – a szerencse kereke a XVII. században számos vers alapeleme. Petki János is „*Jaczik az szerenche most szegenj feiemmel*” kezdetű énekében ez a vers emblematikus alakja:

„Alhatatlanságot tudtam s – ream vartam,
Magas kerekire noha fel nem hagtam,
Kezepső resenis igen felvén jartam,
Sokaknak le esetet sík voltarló lattam.”

Így ábrázolja a szerencsét Madách Gáspár is

„Mert az szerencsének az ő kerekei
Mely felül vagyon, hamar alul ejti,
Azki alul vagyon, felül helyhezveti.”

Hasonlóan ábrázolja a szerencsét Koháry István is:

„Kereke forgását, s forgandó járását
Látom szerencsének”

E versek emblematikus képmintája vagy az *omnium rerum vicissitudo* inscriptiójú forgó kerék – minden dolgok változékonyága – mint például Jean Jacques Boissard embléma-gyűjteményében.

Lehet a minta olyan is, mint amilyen Domenico Gamberti könyvében látható, ahol a *Libera fortunae mors est* feliratos képen egy alak ül a guruló szerencsekeréken, mások pedig összezúzva a kerék alatt fekszenek. Más ábrázolásokon pedig a szerencse kereke törik szét a fortuna-occasio alakja alatt.

A kép annyira ismert, hogy szinte folklorizálódott formáját is megtaláljuk az 1606-ban a sárvári tömlőcben tolvajkodásért raboskodó szili fi Nagy Péter énekében:

„Engem a szerentse most próbára vetet,
Sima tengelyéről nyakra le eresztet”¹¹

Természetesen a *globus fortunae* alapmotívumú vers a gyakoribb. Ide tartozik Rimaynak *Kerekéd ez világ* kezdetű verse is!

„Mínthogy állhatatlan, nem szűnik forgása,
Fénlik, setétlik is napja változása,
Nincs állapotása,
Gyakran szélzúgásban tetszik is morgása.”

Hegedüs Géza a kopernikuszi világgépet vélte a versben felfedezni, pedig ez a költemény csupán a szerencsének a földgolyót átfogó hatalmára utal, melyet Fortuna állhatatlan állandósággal forgat.

¹¹ PETKI János, *Jaczik a szerenche*, RMKT XVII. sz. I. Bp. 1959. 309.; MADÁCH Gáspár, *Magyar költők, XVII. század* Bp. 1956. 195–196. Koháry-idézetünk ugyaninnen: 277.; BOISSARD, Jean Jacques, *Emblematum liber*. Vö.: KIRCHNER, Fortuna in Dichtung und Emblematik, 271.; GAMBERTI Domenico, *L'idea Di un Principe et Eore Cristiano* 1659. Vö.: KIRCHNER, i. m.; Nagy Péter éneke RMKT XVII. sz. I. 362.

Így látja a Fortunát emblematikus jellegű versében Szenci Molnár Albert is:

Az Szerencse áll kerek golyóbison,
Az mely forog nem áll meg bizonyosson.
Az golyóbis gördül és fut sebessen,
Nem áll meg az Szerencse – is egy helyen.

A XVII. századból a XVIII-ba vezet Radvánszky János szerényebb igényű költészete. Egyik XVII. században keletkezett verse is a globus fortunae képe:

Téged a Poetak
Bölcsen magyaráztak
Midőn golyóbisra
Szárnyakkal írának

Ott is nyughatatlan
Állasz csak fél lábra
Sikamló állásod
Visz forgandósággra

A záró versszak szerint a szerelemnek „Nem lehet egy helyben / Hosszú mulatása.”
Így ez a XVII. század végi ifjúkori vers nemcsak Alciati vagy valamely követője forgatását mutatja, de az emblematikus kép általánosabbá válását, folklorizálódását is.^{1 2} Az eddig összegzett jegyek továbbiakkal is bővíthetnek. Illésházy István szép *Ferendum et sperandum*-ában „Forog’ a’ szerencse” „semmit sem állandó”

„Csak ideigh kedvez, tündöklő iveghez
mindenekben hasonló,
Ki mint hogy el-török, így ő-is változik
s állapattya romlando”

Beniczky Péter *Más ugyanazon Szerentsének álhatatlanságáru* című versében is visszatér ez a kép:

Szerencse kerekin azért okosan ülj,
Tündér változásán hogy meg ne szégyenülj,
...

A kristályüveg is mikor szebb s tündöklök
Akkor ő leggyengébb, s hamarabb elromlik

A fortuna-*vitrum* pár a szerencse törekenységének emblematikus képe, de mondhatnánk azt is, hogy ez az emblémakép sem több, mint az eddig jelzett nyomok. Beniczkynél azonban az emblematikus látásmód szinte szemléletté mélyül.^{1 3} Jenei Ferenc szerint: „... Beniczky példabeszédeinek is van köze az emblematikus ábrázolásokhoz.”

^{1 2} *Rimay János összes művei* (RÖM) 60., *Kerekdéd ez világ*, 124.; Szenci Molnár fortuna-verse újra kiadva RMKT XVII. sz. 6. köt. Bp. 1971. 368.; Radvánszky János versei: ItK 1904. 129–146., 266–285.

^{1 3} Illésházy István: *Ferendum et sperandum*-a RMKT XVII. sz. I. Bp. 1959. 354.. Érdemes Vergilius Aeneisének két sorára utalni: *Nata dea, quo fata trahunt, retrahuntque sequamur; Quidquid erit, superanda omnis fortuna ferendo est.* V. ének 709. sor. Beniczky Péter idézett versrészlete: *Magyar költők, XVII. század*, 210–211.

A *közönséges magyar Példa beszédekről* sorozatban nyilvánvalóan érvényesül ez a szemlélet: „Ki követ vét égre, / 'S le esik fejére, / Nem jajgathattya sebét,” – olvassuk a 16. versben. Kép hatása bújik meg a 61. versben is. „Ne pengessed ijad / Soká se iránzad / Ha akarsz varjat lőni” vagy kétségtelenül ez követhető a 60. vers lóhizlaló képében: „Ne akkor hizlaljad / Lovad, 's abrakoljlad, / Midőn hadban kell menned, / Kását addig fujjad, / Míg meg nem ég szájad, / Izetlen ki ne pökjed; / Mert ha meg vér eső, / Tudgyad hogy már késő / Köpönyeged rád vened”. Ha sejthető is az eső után köpönyeg közmondás kicsengése is, legalább annyira dominál a versekből sejthető kép.

Az óra emblematikus képe érzékelhető a 244. versben:

„Az óra folyton foly
Meg nem eszi a' moly
Vallyon, ki határozza?

Így ember el-tűnik
Élete el-múlik
S teste földet halmazza.”

Itt már hiába keresnénk a közmondást, de fő építőelem az óra képe – és az elmúlást jelző sírhalom – a verssorok mögött az embléma subscriptiója is megbújik. Akárcsak a 247. vers *Vitrum-üveg* képében, ahol Beniczky az „Üveg romló tserép” életét akár száz esztendősnak is jósolja, de

„Az ember élete,
E világon léte
Bizonytalan tsak ma is”

Semmi köze sincs a *Non est volentis, neque currentis* versbe tördelésének a közmondásokhoz, annál inkább a század emblematikus ízléséhez. A 73. példabeszéd ugyanis így szól:

„Nem az akarojé
Sem pedig futójé
Pályának el nyérése
Mert Isten rendeli,
S egyedül viseli
Kinek meddig menése.”

Bár nem kísérhetjük végig a fortuna-empléma életét Beniczkynél, de jelezzük, hogy ide tartoznak a *Hogy e' világ javaiba semmi nints állandó A' szerentsének tündéres mi- voltáról; Oh átkozott forgó Szerentse, Más ugyan azon Szerentsének álhatatlanságáról* című versek, melyekből itt csak a *rota fortunae* képet idézem:

„Szerentse kerekin azért okossan ülj /
Tündér változásán hogy – meg ne
szégyenülj / Mikor rád mosolyog,
mások kárán tanulj, biztatása
után vakmerőn ne indulj.”¹⁴

Ez az a kép, mely Faludi *Forgandó szerencséjéig* vezet, de szinte Kölcsey *Vanitatum vanitaság*: „Bárminő színben jelentse Jöttét a vándor szerencse Sem nem rossz az, sem nem jó, minden hiába való” – ez pedig az „*omnium rerum vicissitudo*”, a minden dolgok változékonysága.

¹⁴JENEI Ferenc, *Manierista elemek világi költészetünkben Beniczky Pétertől Petrőczy Kata Szidóniáig*. ItK 1970. 539. Beniczky idézett versrészletei a *Magyar rithmusok* soproni, 1753-as kiadásából valók.

Fráter István Teleki Mihályhoz írt verseit, Alszegey Zsolt meghatározása szerint *gnómáit* az irodalomtörténet nem vizsgálta, a 82 rövid vers emblematikus jellege pedig nyomon követhető. Már a második vers „Terh alatt mint pálma emelkedik nagyra s fénlík mint a Nap világ” – kétségtelenné teszi ezt. Képszerű a 40. vers is:

„Miként az Oroszlán, vadakkal harcolvan,
Csenedesedik azokhoz . . . Ellenség hodolva,
fegyverét is nyujtva, ütközetnek véget
hoz”

Fráter Istvánnak is van fortuna-verse:

„Könnyebb a szerentset . . . fel találni
sokaknak Hogy sem meg tartani,
vagy ladaba zarni, s békót lelteni
lábának . . .”

A kis emblematikus verset inspiráló mintát – sajnos – nem ismerjük.¹⁵

Újhelyi István íródeák nyomdászterű pontosságú – a kor nyomdai címlapjait és díszeit utánzó írási igaz kalligráfiai remek – olyan, mely a Dürer-féle *Schreibkunst* szabályait magyar földön követi.

A címlap utáni lapon rajzos ovális írás: „Christus spes et Anchora vitae” – ebben a Fráterek családi címere – mellette az impresák szabálya szerint inscriptio:

„Régi eleimnek ez Példás Címere
Hartzon jó Lovának szűgyiben ment Tőre
Jele; Hazájaért szakatt teste ere
– s Az szép szabadságért omlott piros vére”

Utoljára Thaly Kálmán látta Forgách Simonnak Rákóczi tábornokának terjedelmes vers- és idézetgyűjteményét, melyet több mint hat íven „állított és írt vala össze”.

A gyűjteményről Thaly (– aki egyedül írt róla –), kiemeli, hogy Forgách Simon gyűjteménye nemcsak zsolttáridézetekből és klasszikusoktól vett részletekből áll, hanem „középkori latin és olasz írók műveiből” is bőven merít. A kézirat, mely Thaly szavaival „jeles, velős vagy élczes mondásokban gyönyörködő, szellemének annál inkább dicséretére válik” – akár emblematikus jellegű is lehet.

Az emblematika nyomozását persze nem szabad parttalanná tágítani. Erre a Henkel – Schöne szerzőpáros külön is kéri az Emblemata pótkötetének előszavában a kutatókat.

Forgách Simonnál azonban az igazi emblematikus érdeklődés, e versek írása – vagy legalábbis gyűjtése azonban tény; hiszen a fogságában olvasott művek között Saavedra Diego emblematikája is ott található.

Rimay emblematikájáról is többet tudhatnánk, ha a rendszeres kutatás, vagy a szerencsés véletlen könyveinek nyomára vezetne. Ehhez azonban a sokat emlegetett *fortuna bona*-ra lenne szükségünk . . .¹⁶

¹⁵ K. Fráter István versei Teleki Mihályhoz 1648-tól. MTA Kézirattára. K. 94. ItK 1917. 201–214.

¹⁶ THALY Kálmán, *Irodalmi és műveltség-történeti tanulmányok*, Bp. 1885. 221.

A BALASSI-EPICÉDIUM ÉS RÁKÓCZI ZSIGMOND

Mint az közismert, Rimay János Balassi-fivérek halálára írt gyászverseinek különös jelentőségét az adja, hogy ezek jelentek meg egyedül a költő életében nyomtatásban, magukba foglalva egyúttal az első nyomtatott Balassi-verset is.¹ A két példányban fennmaradt kis Rimay-nyomtatvánnyal már többen foglalkoztak, vitatva, hogy kísérőszöveg-nélkülisége és a címlap hiánya csonkulás eredménye-e, vagy pedig eredetileg is ilyen formában készült.² Azóta sem tudtunk meg azonban semmit keletkezésének körülményeiről, s ebben nem kis szerepe volt annak a téves nyomdahely-meghatározásnak, amely Bártfát tartotta a nyomtatás helyének.³ Most, hogy tudjuk, vizsolyi nyomtatvánnyal van dolgunk, talán alkalom nyílna választ találni megjelenésének miéretté, a körülötte levő nyitott kérdésekre.

A vizsolyi nyomdát a Biblia kinyomtatására hozta létre Rákóczi Zsigmond, idehozva 1588 végén Mantskovit Bálintot, s átadva neki egy üresen álló házat, a műhely aztán tovább működött itt egészen 1599-ig.⁴ A 12 fennmaradt nyomdatermék között a Balassi-epicédium egyedül áll, a többi munka teljesen más jellegű. Úgy vélem, közelebb juthatunk a megoldáshoz, ha megvizsgáljuk, kik voltak az egyes nyomtatványok megjelenésének kezdeményezői, kik voltak olyan helyzetben, hogy egy-egy művet megjelentethessenek.

Döntő szerepe volt először is a szűkebb és tágabb környék helvét irányú papságának, az ő művük a vizsolyi Biblia, s néhány itt kinyomtatott hitvitázó munka⁵, őrölk semmiképpen sem képzelhető el, hogy közülük lenne a Balassi-epicédiumhoz. A másik fontos tényező a nyomdász, Mantskovit Bálint, illetve az utódai, számukra az üzleti szempont lehetett az elsődleges: Mantskovit kezdeményezhette azt az azóta elveszett régi naptár szerinti kalendáriumot 1588 végén, amely miatt el akarta kobozni a szepesi kamara a felszerelését,⁶ de a későbbi évekből fennmaradt, kassai polgárok számára készült két alkalmi nyomtatvány megjelenésének indítéka is nyilvánvalóan anyagi volt.⁷ S noha Mantskovit a bibliai tárgy- és névmutató, az „Index Biblicus” lefordításával és kiadásával maga is némileg irodalmi területre tévedt,⁸ semmi kapcsolat nem mutatható ki Bornemisza Péter egykori nyomdása és a Balassi-testvérek, vagy Rimay között. Erre utal többek között az is, hogy 1584-ben Balassi nevének említése nélkül adta ki a „Füves kertecskét”.⁹ Utoljára maradt a patrónus, Rákóczi Zsigmond, ő biztosított a nyomda számára helyet, anyagilag részt vett a műhely felszerelésének bővítésében, s megvédte azt, amikor az említett kalendárium miatt Ernő főherceg elrendelte a felszámolását.¹⁰ Ő kezdeményezőként vett részt a Biblia kinyomtatásában, s kizárásos alapon csak róla feltételezhető, hogy kinyomtatatta a Balassi-epicédiumot. Ezt a feltételezést próbálom a következőkben alátámasztani.

¹ RMNy 787. Vizsoly 1596.

² KLANICZAY Tibor, Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA I. OK 1957. 287–288. JENEI Ferenc, *A Balassi-hagyaték történetéhez*. ItK 1966. 190–197. PIRNÁT Antal, *Rimay epicédiumának latin kísérő szövegei*, ItK 1966. 197–208.

³ L.: *Rimay János összes művei*. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. (Ezentúl: RÖM) 175. Helyesbíti: HERVAY Ferenc, *Megoldás Rimay János Balassi-gyászversének kiadástörténetéhez*. ItK 1970. 491–492.

⁴ SZABÓ András, Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez. MKsz 1980. 394–395.

⁵ RMNy (635) 652, 709, 756, 814, 845, 863.

⁶ SZABÓ András, i. m.

⁷ RMNy 843, 844. Vizsoly 1598.

⁸ RMNy 738. Index Biblicus. Vizsoly 1593.

⁹ L. erről: ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*. Bp. 1972. 359.

¹⁰ SZABÓ András, i. m.

Először is szeretnék néhány szót szólni Rákócziról magáról, némileg kiegészítve a róla eddig kialakított képet.¹¹ Középnemesi családban született 1544-ben, s elsősorban mint katona jutott el odáig, hogy befussa korának legnagyobb magyarországi karrierjét. Fiatal korában Perényi Gábor udvarában apródoskodott, majd annak halála után Egerben lett az ifjak hadnagya. Néhány év múlva már a szendrői vár kapitánya, ilyen minőségében vett részt 1575-ben Bekes Gáspár sikertelen erdélyi hadjáratában, továbbá a török elleni sajkókezai és az 1577-es szikszói ütközetekben. 1588 nyarán Eger várának kapitánya lett, ugyanezen évben harcolt a 15 éves háború egyik legjelentősebb előjátékának számító szikszói csatában is. 1591-ben kapitányi tisztségéről katonái fizetlensége miatt lemondott, de a röviddel ezután kitört törökellenes háborúban továbbra is jelen volt: 1593-ban Fülek és több más végvár visszavétele után a király a főrendek közé emelte, majd a következő évben a Tura és Hatvan körüli csatáknál találkozunk a nevével. Nem sokkal később visszahúzódtott a harcokból: 1598-tól szerencsi zálogbirtokának gyógyvizében gyógyította a köszvényét, majd Makovicza várába vonult vissza. Ezzel párhuzamosan a kamara az ő birtokaira is szemet vetett, eszközül elégedetlen mostoha-fiát, Mágocsy Ferencet használva fel. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy Rákóczi viszonylag korán Bocskai felkelése mellé állt, sőt annak egyik prominens alakjává vált: 1605. április 17-én az ő birtokán, Szerencsen tartották a felkelők nevezetes országgyűlésüket, ugyanezen év nyarán pedig Bocskaival együtt érkezett Erdélybe, ahol az ország kormányzójává választották a fejedelem távolléte idejére. Bocskai halála után annak végrendeletét semmibe véve, mely szerint Rákóczi volt veje, Homonnai Drugeth Bálint lett volna a fejedelem, ő maga ült a fejedelmi székbe, egy év után azonban egészségi állapota, s nem utolsósorban Báthory Gábor hajdúinak támadásai lemondásra kényszerítették, visszavonult Szerencsre, s rövidesen meghalt. Katonai és politikai karrierjével párhuzamosan haladt gyors ütemű meggazdagodása is, az 1580-as években már a királyi Magyarország keleti felének leggazdagabb urai közé tartozott. 1583-ban 9160 forintért kapta zálogba későbbi kedvelt tartózkodási helyét, Szerencset, 1587-ben kötött második házasságával pedig rátette a kezét a hatalmas Mágocsy-birtokra, velük együtt a kor legtermelékenyebb uradalmára, a munkácsira, melyért rekordösszeget, 111 048 forintot fizetett ki egyszerre. Mindezek mellett, úgy érzem, máig sem eléggé méltatott a művelődéstörténeti szerepe. Más református nagybirtokosokhoz hasonlóan 1586-tól folyamatosan taníttatott szegény diákokat külföldi egyetemeken, említettem tevékenységét a vizsolyi Biblia létrehozásában és a vizsolyi nyomda fenntartásában. Ez irányú munkásságát jól illusztrálja Szenci Molnár Albert véleménye, aki Ecsedi Báthory Istvánt és őt tartotta a „respublica litteraria” két egyformán legnagyobb támogatójának. Ugyanakkor Rákóczi Zsigmond egészen más mentalitású volt, mint Ecsedi Báthory, míg az utóbbiról halotti beszédének írója nem felejtette el leszögezni, hogy „az hamis tudomant igen gyűlölte”,¹² addig Rákóczi sokkal nyitottabb gondolkodású és toleránsabb volt. Ennek egyik ékes példáját adják házasságai is. Első feleségét nem ismerjük,¹³ második feleségének, Alaghy Juditnak az apja megyőződéses lutheránus volt, aki személyesen is kiállt hitvitázní Melius Péterrel,¹⁴ harmadik felesége, Gerendi Anna, Gerendi János lánya volt, akit az erdélyi radikális

¹¹ A Rákóczi Zsigmondról közölt adatok forrásai: MISKOLCI CSULYAK István, *Homilia in funere . . . Sigismundi Rakoczi . . .* OSzK Kézirattára Oct. Lat. 656. ff. 201–215.; RMKT XVII. sz. 1. k. 21–23, 499–500, 597.; SOÓS Elemér, *A szerencsi vár története, hadi és műleírása*. Bp. 1917. 13. SZILÁGYI Sándor, *A Rákóczyak kora Erdélyben*. Pest 1868. 3–17.; RMK III. 783. SÁRKÖZI D. Bálint ajánlása Rákóczi Zsigmondhoz. 1588. augusztus 1.; RMK III. 926. THURI György ajánlása Rákóczi Zsigmondhoz.; NAGY IVÁN, *Magyarország családai címekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest 1860. 9. k. 600–604.; ILLÉSY János, *Az Alaghy-család története*. Nagy Iván Családtörténeti Értesítő. 1899. 133.; ZIMÁNYI Vera, *Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig*. Száz. 1980. 563–564.; RMK I. 393. SZENCI MOLNÁR Albert ajánlása. Egyetlen modern életrajzával külön kívánok foglalkozni. TRÓCSÁNYI Zsolt: *Rákóczi Zsigmond. (Egy dinasztia születése)*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. 57–110.

¹² HODÁSZI Lukács (?), *Halotti beszéd Ecsedi Báthory István felett*. [1605]

¹³ Egyetlen közvetett adat létezéséről Gerendi Anna töredékesen megmaradt sírköve a szerencsi templomban, mely őt harmadik feleségnek nevezi. L.: *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. 1897. 299.

¹⁴ RMNy 199. Melius Péter: *Refutatio . . .* Debrecen 1564. Ajánlólevél.

antitrinitáriusok (Pirnát Antal véleménye szerint szombatosok) egyik legnagyobb pártfogójaként tartunk számon. Gerendi Annától született a három fiú, György, Zsigmond és Pál, s Rákóczi igen jó kapcsolatban volt az apósával is: amikor Báthory Zsigmond 1594-ben nótáztatta Gerendit, ő mentette meg az életét, neki köszönhette az apósa, hogy büntetése csak száműzetés lett. Gerendi János ezt követően veje birtokán halt meg valamikor 1595 május előtt.¹⁵ Rákóczi Zsigmond negyedik, s egyben utolsó felesége, Telegdi Borbála, Csapy Kristóf özvegye, a változatosság kedvéért viszont katolikus volt, méghozzá annyira katolikus, hogy férje halála után első dolga volt a szerencsi várba kápolnát építtetni és papokat hozatni.¹⁶ Buzgóságának további jele, hogy mostohafiai közül a legkisebbet, Pált, sikerült áttérítenie, megalapítva így a Rákóczi-család katolikus ágát, s hogy 1609-ben katolikus könyvajánlás is született hozzá.¹⁷ Rákóczi Zsigmond toleráns elveire és nyitott gondolkodására további bizonyíték szoros barátsága az unitárius Petki Jánossal, amely erdélyi kormányzósága idején alakult ki. Petki választotta meg fejedelemnek, Rákóczi emelte Petkit a főrendek közé, s Petki jelentette be Rákóczi fejedelemségről való lemondását. Mindezek mellett szót kell ejteni még Rákóczi Zsigmond műveltségéről is. Iskolázásáról semmit sem tudunk, s noha elsősorban katona volt, rendszeresen olvasta a Bibliát és „az jól viselt dolgokról frott” könyveket, nyilván történetírókat. Ami a mi szempontunkból a legfontosabb: ő maga is írt verset, egyetlen fennmaradt istenes költeményét jellemző módon két unitárius énekeskönyv őrizte meg, a vers keltezése: Munkács 1587. Áldozócsütörtök (vagyis május 25.). Figyeljünk a helyre és a dátumra, az ének életének fordulópontján, Alaghy Judittal való házasságkötésének idején keletkezett, az ő kezével jutottak a 300 000 holdnyi Mágocsy-birtokok a tulajdonába, illetve a kezelésébe, s e házasság révén lehetett Mágocsy Gáspár után a munkácsi uralom zálogbirtokosa, ezáltal pedig Magyarország egyik leggazdagabb embere.

E rövid életrajzi vázlat után vizsgáljuk meg az indítékokat: miért nyomtatattatta ki Rákóczi (feltevélesem szerint) a Balassi-epicédiumot? Ehhez szemügyre kell venni a kapcsolatát a Balassi-fivérekkel és Rimay Jánossal.

Balassi Bálint és Rákóczi Zsigmond kapcsolatáról semmit sem tudunk, mégis van néhány közvetett adalék, közte néhány pozitív és néhány negatív. A pozitívak: kettőjük életpályájának vannak érintkező szakaszai, mindketten részt vettek Bekes Gáspár 1575-ös támadásában, s a későbbiekben a szendrői kapitány nyilván közelebbről is ismerhette az egri hadnagyot. További érintkező pont: Rákóczi Homonnai Drugeth Istvánnal és Ecsedi Báthory Istvánnal együtt a versíró birtokosok azon köréhez tartozott, akiket a családi és egyéb kapcsolatokon kívül az is összekötött, hogy mindannyian ismerhették Balassi verseit, legalábbis azok egy részét.¹⁸ A negatívumok: Balassi 1586–87-ben, Dobó Krisztina zombori szőlőjén laktában igen heves összeütközésbe került Rákóczi Lászlóval, Zsigmond unokatestvérével,¹⁹ sőt 1587-ben több pénzt ígérve megpróbálta megszerezni a Rákóczi kezén levő Szerencs és Hernádnémeti zálogbirtokokat, ez persze nem sikerült.²⁰ Ide tartozik még az is, hogy Miskolci Csulyak István ezt írta Rákócziról halotti beszédében: „Teljes életében penig mértékletes és józan elméjű volt: mert az tobzódástól nem különben félt-rettegett, mint az éccaka járó kormányos mesterek az tengerben való kőszálaktól.” Ilyen tulajdonságokkal nehezen képzelhető el bármiféle személyes kapcsolat, netán barátság a két férfi között.

Rákóczi Zsigmond és Rimay János viszonyáról sem tudunk sokkal többet, különösen az 1590-es évek maradnak ilyen szempontból homályban, itt is csak néhány közvetett adalék mutatható fel. A pozitívumok: Rimay igen jó kapcsolatban volt Homonnai Drugeth Istvánnal, két éneket is írt a

¹⁵ *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*. 1853. 133. GYULAI Richárd, *Adatok a Gerendi család történetéhez*. Genealógiai füzetek. IV. évf. Kolozsvár 1906. 90, 99.; LÁZÁR Miklós, *Erdély főispánjai*. Bp. 1899. 105–106.

¹⁶ MISKOLCI CSULYAK István levele Szenci Molnár Alberthez. Szepsi 1610. május 27. *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiadta DÉZSI Lajos. Bp. 1898. 344.

¹⁷ RMNy 985. RUDINAI János, *Leiki szarandoksagh*. Nagyszombat 1609.

¹⁸ L. erről: RMKT XVII. sz. 1. k. 500.

¹⁹ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint Tokaj-vidéki éveiből*. ItK 1967. 66–67.

²⁰ HUNYADI NAGY Pál levele Melich Istvánhoz. Mezőzombor 1587. június 7. *Balassi Bálint összes művei*, I. k. Összeállította: ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 322–323.

kérésére,²¹ majd annak fiával, Bálinttal,²² továbbá a Telegdi családdal.²³ Rákóczi együtt harcolt Homonnaival már az 1588-as szikszói csatában, de azután is, gyermekeiket, Homonnai Bálintot és Rákóczi Erzsébetet összeházasították, s csak az ifjú feleség halála s az erdélyi trón körüli viszály után romlott meg a két család között a kapcsolat. Az sem elképzelhetetlen, hogy Rákóczi már a Telegdi Borbálával valamikor 1600 előtt kötött házasságát megelőzően is közelebbi ismeretségben volt annak családjával, így ez is egy közvetett kapcsolat lehetett. A negatívum e téren Rimaynak egy verse, amelynek versfőiből a Kátai Mária Magdolna név olvasható ki.²⁴ Az egyetlen ismert Kátay Magdolna 1591-ben perrel támadta meg Rákóczi Zsigmondot a Mágocsy-örökség lefoglalása miatt. Az ügy háttere: Kátay Magdolna apja, a veresszerzőként is ismert Kátay Ferenc,²⁵ anyja Mágocsy Margit volt, ő maga valószínűleg ekkor lett briberi Melith István felesége, s feltehetően az ő ösztönzésére adta be éppen ekkor (négy év késéssel!) a pert.²⁶ Közvetlenül jegyzem meg, hogy ezek a tények a Rimay-vers datálását is megkönnyítik, azt eddig is sejtették, hogy felkérésre írott költeményről van szó, most megvan a felkérő: Melith István, és az időpont: valamikor a házasságkötés előtt, tehát 1590–91 körül.²⁷ Továbbá időben Rimay és Rákóczi kapcsolatában újabb biztos pont a Bocskai-felkelés időszaka, ekkori teljes összhangjuk nyilvánvaló: mindketten együtt utaztak 1605-ben Erdélybe a fejedelmválasztásra.²⁸ Míg azonban Rákóczi ott maradt, Rimay Bocskai kíséretében visszatért. Rákóczi fejedelemmé választásakor Rimay Homonnai Bálint (és Bocskai végakarata) mellé állt, ennek nyilvánvaló jele, elfogadva Ács Pál azonosítását,²⁹ a „Bolygó János” vers, melyben keményen elhatárolja magát tőle, s Homonnai Bálintot dicséri a családi ellenféllel, Mágocsy Ferencsel együtt.³⁰ Összefoglalva: a Balassi-epicídium keletkezésének és kinyomtatásának időszakában, 1596 körül, a közvetett kapcsolat lehetősége megvolt Rimay és Rákóczi között.

Balassi Ferenc és Rákóczi Zsigmond vonatkozásában a kép már sokkal egyértelműbb. Balassi Ferenc is Egerben kezdte katonai pályáját, talán még Rákóczi kapitánysága idején is ott volt, majd 1592-ben tokaji alkapitány lett, 1593-ban pedig kapitány. Ezzel közvetlen szomszédságba került Rákóczi birtokaival, 1594-ben Turánál és Hatvannál a sikeres törökellenes hadjáratban együtt küzdött Homonnai Istvánnal, Ecsedi Báthory Istvánnal, barátjával, Telegdi Pállal, s nem utolsósorban Rákóczi Zsigmonddal.³¹

Összegezve az áttekintést az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Rákóczi Zsigmond a vitéz katonatárs, Balassi Ferenc emlékére nyomtattatta ki elsősorban az epicídiumot, Balassi Bálint hősi halála és verseinek esetleges ismerete csak ennek alárendelve motiválhatott. Mindez éppen ellentétes Rimay koncepciójával, tehát azt jelenti, hogy Rimay nem vehetett részt közvetlenül a nyomtatásban, s Rákóczi talán a Homonnai Drugeth vagy Telegdi családon keresztül jutott a kéziratához. Maga a nyomtatvány is tanúskodik, mert, noha a legközelebb áll az eredetihez, a Rimaytól idegen „ö”-zés és néhány értelemzavaró hiba arra mutat, hogy a nyomdász a szerző jelenléte nélkül a saját olvasatát adta ki. S végül: elfogadva azt a megalapozott nézetet, mely szerint a nyomtatvány ma ismert formájában

²¹ RÖM 69–70, 84–85.; RMKT XVII. sz. 1. k. 499.

²² FERENCZI Zoltán, *Rimay János*. Bp. 1911. 54–65.

²³ KESERŰ Bálint, *Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához*. Irodalomtörténeti Dolgozatok 7. Szeged 1957/58.

²⁴ RÖM 86–88, 200.

²⁵ L. róla: VARJAS Béla, *Kilenc régi magyar ének*. Magyar Századok. Bp. 1948. 108–109. (Ez a Kátay Ferenc nem azonos az RMK III. 899. szerzőjével.)

²⁶ Kátay Magdolna családi viszonyairól: „Acta causae tabularis Mágocsyano-Móricziano-Keglevichianae cum numerosis diplomatibus et documentis.” OSZK Kézirattára Fol. Lat. 3151. f. 123v.

²⁷ ECKHARDT Sándor bármiféle utánanézés nélkül Kátay Mihály leányára gondol, s ezért a verset 1607 körülre keltezi (RÖM 200. l.) – RMKT XVII. sz. 500. lapján már helyesen Ferenc lányaként szerepel, de forrásmegjelölés és a következtetések levonása nélkül.

²⁸ FERENCZI Zoltán, i. m. 53.

²⁹ ÁCS Pál, *Rimay – mint Bolygó János*. ItK 1978. 1–15.

³⁰ RMKT XVII. sz. 1. k. 395.

³¹ ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*. Bp. 1972. 71, 74–75, 109, 131–132.

nem csonka, a fent ismertetett tényekből és koncepcióból egyenesen következik, miért adták ki a Balassi-epicídiumot címlap, a szerző kiírt neve és a kísérőszövegek nélkül. A nyomdásztól, a nyomda szellemi környezetétől és Rákóczi Zsigmondtól nyilván teljesen idegen volt Rimay szándéka és előszavainak mondanivalója, s mint az az ismertetett családi ellentétből meggyőzően származtatható, még Kátay Mihály elsősorban Balassi Ferencet sirató elégiája is kihagyandónak ítéltetett. S noha még most sem zárható ki, hogy a kézirat eleve csonkán került a vizsolyi nyomda környezetébe, vagy pedig a nyomda belső nehézségei, Mantskovit Bálint hirtelen halála okozták a Balassi-epicídium ilyen formában való kiadását, úgy érzem, sikerült egy elfogadható hipotézist alkotnom arról, miért itt és ekkor, s miért ilyen formában jelent meg az első Balassi-és Rimay-vers nyomtatásban.

Székely Júlia Anna

JUSTUS LIPSIUS ISMERETLEN LEVELEZŐPARTNERE: KOPPAY GYÖRGY

A most következő dolgozatban nem volt több szerepem, mint hogy a különböző, már ismert adatokat összeszedjem és egymáshoz illesszem. Az anyaggyűjtés során oly sokaktól kaptam segítséget, hogy csupán nevük elsorolása is jócskán elvenné az időt tárgyamtól. A névsor említése nélkül ezúton is köszönetet mondok mindnyájuknak.

Most, mikor Vargha Anna,¹ Klaniczay Tibor,² Kovács Sándor Iván³ munkái és Antoine Coron cikke⁴ után ismét Justus Lipsius magyarországi kapcsolataival foglalkozunk, olyan személyről lesz szó, aki a régi magyar irodalomtörténetben eddig „a rejtélyes Koppii Pannonius” néven volt ismert. A hibás névalak Lipsius levelezésének inventáriumában⁵ áll így, oda pedig félreolvasás révén kerülhetett be.⁶

Justus Lipsius titokzatos levelezőpartnerét *Koppay Györgynek* hívták, s nem kisebb megbecsülést érte, mint az, hogy a neves németalföldi humanista megtisztelte őt válaszelevelével. Olyan gesztus volt ez, melyre Révay Péter és Rimay János hiába áhítottak.

A mind ez ideig kiadatlan levél eredetije a leydeni,⁷ fotómásolata a budapesti Egyetemi Könyvtárban található. Kulcsár Péter átírásában és magyar fordításában közlöm:

I. Lipsius Kopaŷ Pannonino S. D.

Carmen tuum accepi, domine nobilis et strenue, quo funus celebras et deploras ser. mi nostri. Hoc alterum nos quoque tecum facimus et omnes boni honestique amantes cives. Ah, quanta iactura facta per illum mortem? Qui, ut natura mitis lenisque animi erat, nil nisi pacatum cogitabat et quod esset miseris nostris sublevandis. Sed Deus a nobis abduxit quia revera illo bono eramus indigni, nec lucere sidus hoc voluit in ista nostra fece. Sed si alius in domo Austriaca tamen substituitur, luctui spem de Alberto facis, spes iterum ad nos redit, et non perpetua videntur fore hec mala. Inter quę iure censori potest confusio ista aut inopia, cum militi stipendia sua utiliter non procedunt, et coguntur ad

¹ VARGHA Anna, *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Bp. 1942.

² KLANICZAY Tibor, *A magyar késő reneszánsz problémái*, in *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961., valamint *A németalföldi humanizmus és a magyar reneszánsz költészet*, in *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973.

³ KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom*, in *Pannóniából Európába*. Bp. 1975.

⁴ Antoine CORON, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz*. ItK 1976. 490–496.

⁵ *Inventory de la correspondance de Juste Lipse 1564–1606*. Par Aloïs i GERLO et Hendrik D. L. VERVLIET. Anvers 1968. 29, Bibliotheca Belgica Première série. XV–XVIII. Gand-La-Haye 1880–1890. XV. – a 950601 K szám alatt.

⁶ Vö. a fotómásolattal: jól látható a címzésben a *Koppy* szóban a *p* alá beszúrt a betű.

⁷ MS. Lips. 3 (15), fol. 18–20.

seditiones aut raptus. Doleo Germanicę etiam nationis caussa, quę benigne habitam se a nobis non dicit. At quod ad te attinet, mi Koppay, lauda hanc societatem armorum et studiorum, qui palo et stilo se utens et ostendis sociari Minervam etiam posse (etsi virginem semper habitam) cum Marte. Fac deinceps et me ama. Vale! Kal. Iunii. Lovaný, M. D. XCV

Justus Lipsius a pannóniai Koppaynak üdvözlétét küldi

Megkaptam versedet, nemes és derék úr, melyben a fenség gyászszertartását celebrárod és elsiratod őt. Ez utóbbit veled tesszük mi is, minden jót és tiszteset szerető polgár. Óh, mekkora baj következik e halálból! Ő, minthogy természeténél fogva nyájas és szelíd lelkű volt, csak a békességre gondolt, és arra, ami nyomorúságunkat enyhíti. De Isten elvitte tőlünk, hiszen valójában méltatlanok voltunk e jóra, és e csillag nem akart fényeskedni e szennyben. De ha mégis követi őt valaki más az ausztriai házban, a gyászra Albertben nyersz reményt, a remény ismét visszatér hozzánk, és nem látszik örökösnek e baj. Ezenközben joggal aggódhatunk e zavarodás és nyomorúság miatt, mert a katonaságnak nem jut célszerűen zsold, és lázongásra vagy rablásra kényszerülnek. Sajnálkozom a germán nemzet ügyén, melyről igazán nem mondható, hogy jó állapotban van. Ám ami téged illet, Koppaym, dicsérd a fegyverek és tanulmányok e szövetségét, te, aki lándzsát és tollat forgatva megmutatod, hogy képes vagy Minervát is (bárha mindig szűznek tartották) társítani Marssal. Tedd eztán is, és szeress engem. Üdv! Leuven, 1595, június kalendáján.

Habár a Lipsius említette *carment* nem sikerült megtalálni, annyit csaknem bizonyosan állíthatunk, hogy a „fenség”, akinek a halálát Koppay megverselte: Ernő főherceg. Miksa császár másodszülött fia, 1578–89-ben magyarországi királyi helytartó, majd 1594-től II. Fülöp spanyol király németalföldi kormányzója, 1595-ben, Brüsszelben halt meg. Németalföldi szerepe a spanyol uralom látszatának elkendőzése, a fegyveres felkelések visszaszorítása lett volna. Hogy a várakozásoknak nem tudott megfelelni, emiatt inkább azokat a zavaros és nehéz körülményeket okolhatjuk, melyeket Lipsius is emleget. Halála után a császár valóban Albertra, legfiatalabb öccsére ruházta a hatalmat.⁸

Lipsius ezekben az években Leuvenben élt, ahova 1592-ben, rekatolizálása után tért vissza. Érthető tehát, miért közös a gyászuk Koppayval: a világhírű tudós számára fontos volt szülőföldje kormányzójának, a Habsburg-család egyik tagjának halála.

Térjünk vissza a „rejtélyes Koppai”-hoz, humanista nevén Georgius Coppay Triethomensis Pannoniához. A Trencsén megyei Drietomából, jómódú, népes, nagyobbrészt szlovákok lakta faluból származott,⁹ nemesi családból.¹⁰ Egyelőre nem áll rendelkezésünkre olyan adat, amelyből egyértelműen megállapíthatnánk, mi volt Koppay anyanyelve. Családneve azonban a szlovégi -i képző miatt kétségtelenül magyar hangzású. A familia hagyományosan Habsburg-barát, s amikor Thököly megjelent a Felvidéken, Koppayék a morva határhoz menekültek. Ám a szülőhely emlékét megőrizték, kései utódjuk, a Monarchia ismert pesti zsánerképfestője is még így használta a nevé: Baron Árpád Koppay von Drétoma.¹¹

Koppay Györgyöt a régi szlovák irodalom kutatói évek óta ismerik és számon tartják. Korábban csak a kézikönyvekben¹² olvashattunk róla, de most Miloslav Okál a Pamiatky Staršej Literatúry Slovenskej sorozatban ki is adta Juraj Koppay összes műveit két nyelven: latinul és szlovákul. Itt jegyezzük meg, hogy a szlovák kutatók nem tudnak Lipsiusszal való kapcsolatáról.

⁸ H. PIRENNE, *Histoire De Belgique*. Bruxelles, 1927. IV. köt. 207–208.

⁹ VÁLYI András, *Magyar Országnak leírása* . . . Buda, 1796–1799., valamint FÉNYES Elek. *Magyar Országnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1836–1840.

¹⁰ NAGY Iván, *Magyarország családai* . . . Pest, 1859. V. 344.

¹¹ Rudolf LOTHAR, *Koppay*. Berlin und Leipzig, é. n. – Koppay egyik felmenő ági rokonáról is van adatunk: 1521-ben jegyezték be Gregorius Chopay nevét a krakkói magyar diákok névsorába. – *Magyarországi tanulók külföldön*. III. *A krakkói Magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke 1493–1558*. Közli: Dr. SCHRAUF Károly. Bp., 1893. 42., 51.

¹² Jozef KUZMIK, *Slovník Autorov Slovenských a so slovenskými vztahmi za humanizmu I–II*. Matica Slovenska Martin, 1976., valamint a *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě*. Praha, 1969.

(F) S. Lipsius Koppyi Jannino

Carminibus tuis accipere... S. Lipsius... Koppyi Jannino... Carminibus tuis accipere... S. Lipsius... Koppyi Jannino... Carminibus tuis accipere... S. Lipsius... Koppyi Jannino...

1. Lipsius levele Koppay Györgyhöz

Carmina
FVNEBRIA IN
OBITVM ILLVSTRIS
AC MAGNIFICI D. DOMINI
ECKII Comitis à Salmis & Neuburgo ad O-
num Sac. Cæs. Meritatis Consiliarij, Comitissq[ue]
quondam Poloniaris, ac s[er]u[us] premi laurentis Capitanej
die 7 Iulij ANNO Domini 1574 Vita funct[us]
cujus funus die 12 februarii ANNO
1575 Vicinam delatum est.

SCRIPTA.

AB AMICIS, ET GEORGII COPAY P. A. M.
nunc Driethomensis opera prelo subacta.

PRAGÆ
EXCVDEBAT GEORGIVS
DACCIGENSIS A N O
M. D. LXXVI

Pio fu un m. s. p. l. t. n. p. l. l. o. p. o.
m. c. a. s. o. m. s. l. a. m. i. t. e. r. a. t. i. o. n. e. s.

2. Prága, Státni Knihovna, 50 G 126,2

DIVO
MAXIMILIANO II
ROMANORVM IMPERATORI AVG.
HUNGARIE, BOHEMIE, POLONIEQUE RE-
g. &c. P. F. P. iustitiæ & moderatiõis Principl.

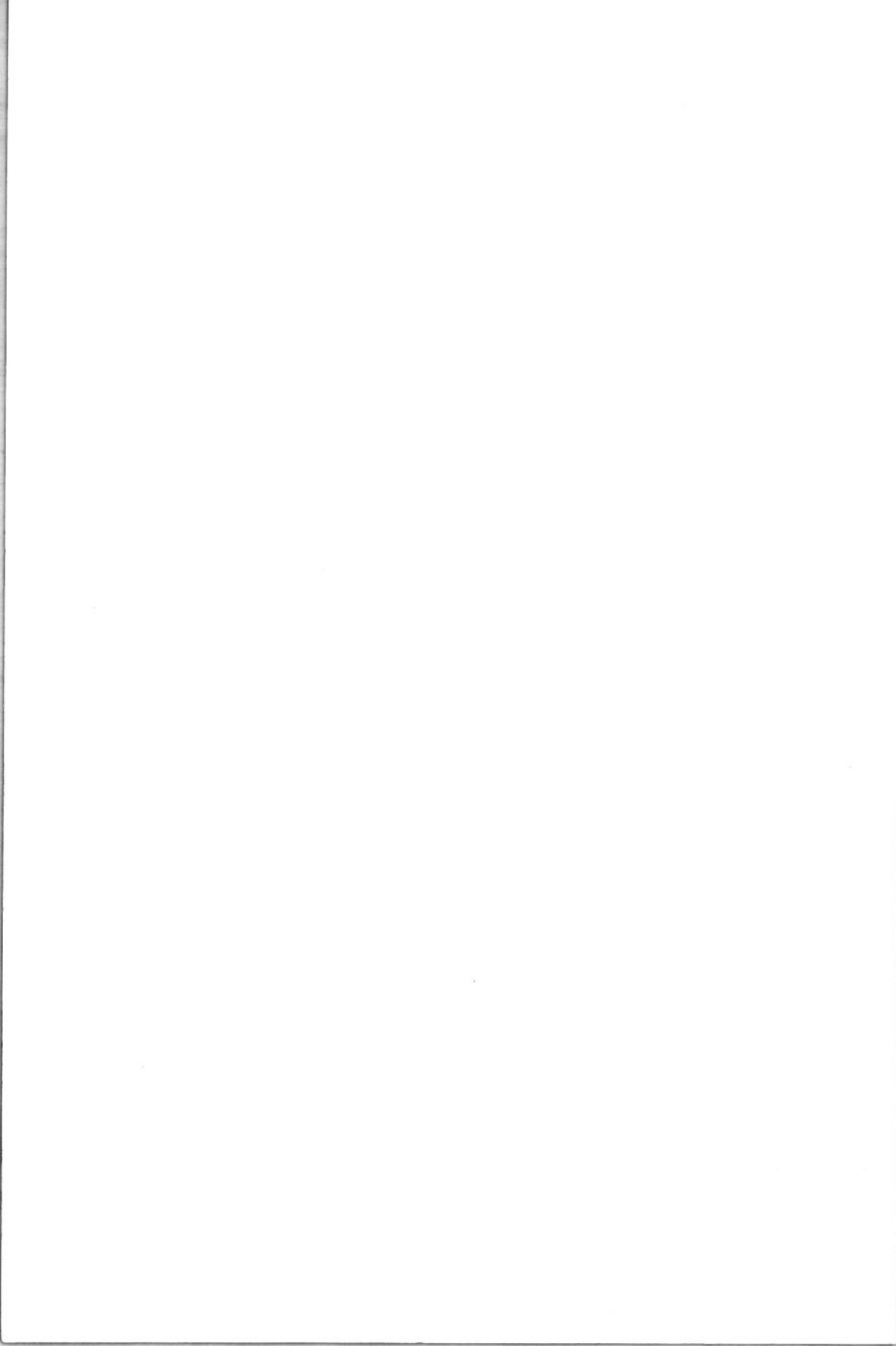
T X M V L I
SENATVS TRICHINIENSIS
IMPERTERNÆ MEMORIE, FIDELITATIS CON-
stantis ergo. Quibus præmissa est elegia
prosopœica Georgij Koppay Drietho-
mensis Pannoniæ.

PRAGÆ,
Excusata Officina Georgij Nigrini
M. D. LXXVII

Reposita Bibliotheca Regia et hanc
Bibliopola Paul. Dilligulac 1612.

3. RMK III. 663. OSZK

Koppay vezető egyénisége volt az úgynevezett trencsényi versíró körnek. E társaság tagjai alkalmi költeményeket írtak latin nyelven. Köteteiket felváltva szerkesztették, s egy-egy eseményt többen is megverseltek. Füzeteiket általában Prágában jelentették meg, néhány azonban Bécsben került kiadásra.

A kör tagjai gyakorlott mesterei az alkalmi versírásnak, 1588-ban Galgócon jelent meg versgyűjteményük,¹³ mely iskolai gyakorlatokat tartalmazott. A kötetet Valerianus Mader szerkesztette, megírásában részt vállalt apja, Nicolaus Mader jogász, valamint több trencsényi: Adamus Maczak, a város bírája, Simon Iessenski, megyei jegyző, későbbi trencsényi várkapitány, Jeszenszki János, a híres orvos-humanista nagybátyja, valamint Petrus Baroshius, aki Németországban tanárként működött. A különféle műfajokban (elégia, prosopopoeia, epitáfium stb.) oktató céllal írt verseiket többnyire egymásnak ajánlották.

A sor így nem teljes: e gyűjtemény munkálataiban nem vettek részt, de ismert tagjai még a körnek Ladislaus Kubini, felső-magyarországi titoknok, későbbi kamarai tanácsos és Martinus Rakocius, aki Turóc vármegye alispánja, majd királyi kamarai tanácsos volt. Ez utóbbinak szintén megjelentek összes művei a már említett kétnyelvű sorozatban.

Minden szerzőt a publikációiban használt humanista nevén említettünk. Am nem kerülhető meg a kérdés: milyen anyanyelvűek voltak, illetve melyik társadalmi réteghez tartoztak. A nevek, a dedikációk és a szórványosan rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy véljük, a kör tagjainak többsége szlovák, ha akadnak is köztük csehok, németek és magyarok. Joggal feltételezhető, hogy Matthius Molesynus, Georgius Chottessovius, Simon Iessenski, Martinus Rakocius, Petrus Baroshius, Adamus Maczak mindannyian szlovákok voltak, s néhány cseh és német szerző mellett csupán Koppay és Kubinyi képviselték a magyar elemet. A nemzetiségi elkülönülés e korban még alig kimutatható, de – úgy tűnik – a csoport kialakulásában ez a tényező is szerepet játszhatott. Városi, illetve megyei hivatalnokok voltak, általában polgári, kisebbsézt középnemesi családból származtak.

A költőcsoport tagjai többnyire egy-egy jelentős személy halálát verselték meg, gyakran írtak ilyeneket megrendelésre. Találunk házasságkötésre szóló köszöntőket is. A halotti verseknek gazdag műfaji sokféleségét sorakoztatják fel, görög és latin példákat követve, s így csaknem tízféle módon tudják elsratni az elhunytakat. A műfaji sokszínűség sem tudja azonban a nem nagyon variálható tartalmat művészetté emelni. Stílusuk tudóskodó, kedvelik a filológiai, történelmi referenciákat, a szójátékokat, a tekervényes szimbolikus leírásokat – tökéletesen értik a verscsinálás mesterségét. Mégsem olvashatunk Lipsius levelében egyetlen olyan utalást sem, mely Koppay gyászversét méltatná.

A trencsényi kör ismert lehetett Magyarország-szerte. Mossóczy Zakariás könyvtárában ott állt egy Koppay-kötet.¹⁴ De a latin nyelven verselő költőknek számtalan kapcsolatuk volt Európában. Német, cseh és lengyel költőkkel közösen adták ki Bécsben azt a gyűjteményt, melyben Salm Eck grófot, Győr várának, később a dunántúli hadaknak főkapitányát siratják mint nagy magyar hőst. Az ekkoriban honosított, korábban német nemesi családnál Bornemisza Péter is vállalt prédikátori szolgálatot, közvetlenül aztán, hogy Balassiéktól kénytelen volt megválni. Erdélyiekkel közösen jelentettek meg gyászverseket annak a Liszti János veszprémi, majd győri püspöknek halálára, aki a magyar humanisták ismert mecénása volt, s akinek Zsámboky Janus Pannonius-kiadását dedikálta. És kapcsolatban állt Koppay Łaski Albert lengyel herceggel is, az alkimisták nagy pártfogójával.

Koppay egyetlen nem alkalmi műve a *Vita Aulica*, melyet magasrangú prágai katolikus papoknak ajánlott. (Ezek közül csak a legkiemelkedőbbet említjük, Antonius Brus prágai püspököt, aki tagja volt I. Ferdinánd erasmista körének.)¹⁵

Koppay ebben a versben szenvedélyesen elítéli az udvari életet, ahol mindenkit csak a gazdagon megrakott asztal, a bor érdek. A költő által leírt kéjsóvár udvari ember, a „furiosus amator” nem a törvényes szerelemben, hanem becsületes asszonyok és ártatlan szüzek megbecstelenítésében leli örömét, s mindezt még dicsőségnek is tartja. Közömbös az erény és a művészet iránt, a paraszti munkát megveti. Megértéssel és szánalommal fordul viszont a szerző az alárendeltek: a szegény polgár (civis) és jobbágy (colonus) felé. Koppay fő forrása – mint ezt Okál a jegyzetanyagban

¹³ RMNy I. 611.

¹⁴ IVÁNYI Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Bp. 1926. 119. 473. tétel: Koppay Carmina.

¹⁵ R. J. W. EVANS, *Rudolf II. and his world*. Oxford, 1973. 110.

kimutatta – Aeneas Sylvius *Contra curiales* című munkája volt, de idéz ókori latinokat is; kortársaihoz hasonlóan ő is nagy súlyt helyez a versek tudós megmunkálására.

Műve végén a vallás kérdését tárgyalja. Miloslav Okál főként erre az utolsó részre támaszkodva próbálja megállapítani Koppay felekezeti hovatartozását. Határozott választ nem ad, de azt sejteti, hogy a költő katolikus volt. Ezt nehezen lehet összeegyeztetni avval, hogy Koppay elítélően ír a szerzetesekről és apácákról, akik „durva ruhájuk alatt hamis szemérmert rejtegetnek”.

Koppay elsőként azt a vallásos embert mutatja be, aki Luther „régii dogmáit” „Melanchthon jeles módján” hirdeti. Csak másodikként említi a pápa, az elhagyott pásztor követőjét, a katolikus hívőt. Egyre növekvő szenvedéllyel támadja ezután az írást kiforgató Kálvint, a mindeneket megmérgező ariánus eretneket, és végül azt, aki nem hisz se mennyben, se pokolban.

Ennek alapján inkább evangélikusnak, mint katolikusnak tűnik Koppay. S abból, ahogy a bölcs Melanchthon módján hívő Luther-követőt emeli az első helyre, arra következtethetünk, hogy a költő az ágostai irány melanchthoniánus, tehát mérsékelt, közvetítő ágához tartozhatott.¹⁶ Alátámasztja ezt Zoványi Jenőnek az az elemzése, melyet az 1580-ban – a *Vita Aulica* megjelenésének évében – Trencsényben kibocsátott kánonoskönyvről adott.¹⁷ Eszerint mind a liturgia, mind az egyházi énekek vonatkozásában a trencsényiek számos katolikus hagyományt megőriztek. Érdemes megjegyezni, hogy azok a katolikusok, akikkel Koppay kapcsolatot tartott, a mérséklet, a protestánsokkal szemben tanúsított türelem hívei közül kerültek ki, miként a már említett Antonius Brus is. A *Vita Aulica* befejező része olyan szerzőre vall, aki kárhoztatja a durva felekezeti küzdelmeket. A költő jóslata szerint még a világvégi pusztulás előtt eljön az a boldog kor, melyben ismeretlen lesz a megkülönböztetés.

Feltehetjük a kérdést: beszélhetünk-e Lipsius barátainak egy harmadik magyarországi köréről, a trencsényiekről? Úgy tűnik, igen, bár a versíró műhely többi tagja csak Koppay révén közelíthető a Rimay emlegette Hortus Lipsianushoz. A magyarul verselő főnemesei csoporton kívül számon tarthatunk Lipsius hívei között egy latinul író, polgári-kisnemesi összetételű kört is.

Jankovics József

„AKADTAM EGY PICTURÁRA . . .”

Rimay János és Madách Gáspár allegorikus versének képzőművészeti vonatkozásai

A magyar későreneszánsz poézis különös sorsú művei közt is előkelő helye lehetne a következőkben tárgyalandó verseknek. Az ún. „Sajo-cazai codex III.”-ből közölt, erényekről s bűnökről emblematikus tömörséggel szóló versezetek egyszer láttak csupán sajtót: Radvánszky Béla hírhedt Rimay-kiadásában.¹ S mint Rimay-verset, természetesen már nem vette fel az ItK-ban publikált Madách Gáspár-költemények közé.² A század közepén aztán Eckhardt Sándor végleg kitessékelte őket a Rimay-művek közül: „A kódex 3–4. lapján a hét főerényről és néhány főbűnről írt versikék vannak, de a kezdetleges verselés és a sok törlés, melyet Radvánszky kiadásában jelöl és a sok befejezetlen sor arra vall, hogy ezúttal is Madách Gáspár fogalmazványaival van dolgunk.”³ Tegyük hozzá, hogy Radvánszky még úgy alkotta meg véleményét, hogy látta az eredeti kéziratot, míg Eckhardtnek ez nem

¹⁶ Vö. EVANS, i. m. 92–93.

¹⁷ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 235–236.

¹ *Rimay János munkái*. A Radvánszky- és a sajkázai codexek szövege szerint. Kiadja Bárá Radvánszky Béla. Bp. 1904. 109–114.

² Radvánszky Béla, *Sztrégovai Madách Gáspár versei*. ItK 1901. 129–152.

³ *Rimay János összes művei*. Kiad. és bev. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 165. (A továbbiakban: RJÖM.)

adatott meg, csupán versérzékére támaszkodhatott; a lappangó III. kódexről pedig úgy vélekedett, hogy: „A füzetecske alighanem a zólyomradványi Radvánszky-könyvtárban maradt, amikor Radvánszky Kálmán a Balassa- és a Rimay-kódexeket unokabátyjától megvásárolta.”

E helyütt csupán kitérőként jegyezhetem meg, hogy a „Sajo-cazai codex III.” illúziójával, sajnos, egyszer s mindenkorra le kell számolnunk. Ilyen kódex ugyanis nem létezett, legfeljebb csak Radvánszky Béla terveiben. Valószínű, hogy az OSzK-ban található összekötött füzetecskék mintájára akarta ezt is létrehozni. A „Sajo-cazai codex III.” azonban nem több, mint egyetlen, mindkét oldalán beírt lapív, valamint a Radvánszky által ugyaninnen közölt, 1622. Margit asszony napján kelt, Madách Gáspárhoz írott Rimay-levél.

E kézirat-palliumra írta rá Radvánszky: „Sajo-cazai codex III.”, s jelenleg az OL Radvánszky cs. It. P 568, 16. csomójában található.

Radvánszky szerint e kézirat bennünket közelebről is érdeklő része: „Rimay Encomia virtutum különfeldolgozásban.” E vélekedését ösztökélhette a Madách- és a Rimay-kézírás hasonlatosságán túl a Rimay-verssel való tematikai és képi azonosság, a ritmika és a rímképlet párhuzamossága, s főként a tollpróbák között tisztán olvasható „Rimmaj” névalírás-próba vagy utánc. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a lap A és B oldalán szinte más-más kéztől származónak tűnik az írás. Valamint az, hogy az erényekről szóló vers tisztázatnak látszik, kevés utólagos korrekcióval, melyek azonban, tegyük hozzá mindjárt: olyan kardinális javítások, hogy nem származhatnak másolótól. A bűnökről tudósító vers pedig fogalmazvának tetszik, s fűzzük ehhez is rögtön hozzá: befejezetlen fogalmazvány. Nem kész vers. Közlője nem is tudott vele mit kezdeni, a javítások rendszerét nem ismerte fel, az alcím nélküli daraboknak különállását tudta jelezni csupán, de hogy milyen gondolati rendszer jegyében szerveződnek, hogy teljes struktúrát alkotnak-e, illetve mennyi hiányzik a kész versből, azt a jelen kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének sem sikerült tisztáznia.⁴ S továbbra is nyitott kérdés: egyazon versben kívánt szólni a szerző az erényekről és a bűnökről, vagy pedig két különálló verssel kell számolnunk.

Aquinoi Szent Tamást követve a különféle etikák a főbűnök sorát – több-kevesebb módosítással – az alábbi felosztásban állapítják meg: kevélység, fősvénység, bujaság, irigység, torkosság, harag és restség. Természetesen a sorrendnek funkciója lehet, ám a sorrend nem statikus, egyéni hierarchia állítható föl, aminthogy a torkosság helyét is gyakran a részegség tölti be.

A bűnökről szóló szöveg alaposabb elemzése után feltehető, hogy a vers szerzője is egy ilyesfajta koncepciót kívánt megvalósítani. S az egyes szerkezeti egységek, azok sorrendje és az allegorikus megfogalmazásban megvalósuló, moralizáló, oktató-nevelő célzata azt sugallja, hogy ugyanazzal az esettel állunk szemben, mint Rimay *Encomia et effecta virtutum* c. művénel. Azaz: a szerző „akadt egy picturára”. És a picturához, vagy annak alapján, az allegorikus kompozíciót, képteljeséget követve, de azt, annak vizualitását részemlékmákra bontva kísérte meg visszaadni; egyben magyarázó-tanító jellegű *subscriptiót* alkotni.

Nem térve itt most ki a vers mikrofilológiai problémáira, a javítások számbavételére, csupán a szerkezetre ügyelve is észre kell venni, hogy félig kész fogalmazvánnyal van dolgunk. Az alcímekkel – Superbia, Auaritia, Invidia – ellátott szerkezeti egységek csaknem elnyerték végső formájukat, ugyanígy a két alcím nélkül álló is, egyből csupán egyetlen, töredékes versszak valósult meg, egy másikból pedig a témát jelző egyetlen sortöredék. Mindeme töredékek pedig rendkívül fontosak: a szándékolt vers struktúráját és terjedelmét, feltételezhető tartalmát jelzik számunkra. Így kezünkbe adván az utólagos rekonstrukcióhoz a kulcsot. Egyértelműen kiderül, hogy egy, a Szent Tamás-i értelemben vett főbűnöket allegorikusan ábrázoló képzőművészeti alkotás, képsor volt a versszervező erő. S ha a vers felépítését, az egyes bűnöket képviselő állatokat – páva: kevélység, béka: fősvénység, kutya: irigység, oroszlán: haragtartás –, valamint a hozzájuk tartozó attributumokat is figyelembe vesszük, akkor esetleg sikerül ráismernünk, illetve rátalálnunk a verset indukáló képsorra is.

A bűnök emblematis és allegorikus ábrázolása természetesen közhelye a korabeli képzőművészetnek, ám a hetes csoport együttes ábrázolására mégsem találtam példát a méltán híres emblémalexikon-

⁴ L. az RMKT XVII. századi sorozatának 12. kötetében Madách Gáspár verseit. Sajtó alá rendezte VARGA Imre. (A kézirat megjelenés alatt.)

ban.⁵ Ez csakis azzal magyarázható, hogy a kép nem emblémagyűjtemények példányaiban, hanem vagy más kötet illusztrációjaként, vagy pedig önálló, egyleveles nyomtatványként terjedt el, s került a szerző kezébe. A vizsgálódást ilyen jellegű alkotásokra is kiterjesztve, számos hasonló mű után „akadtam egy picturára”, jutottam el a legvalószínűbbig, azaz a versünkhöz legközelebb állóig: id. Dietrich vagy Theodor Meyer: *The Seven Vices* c. alkotásáig.⁶ Természetesen arra nincs elég bizonyítékom, hogy kijelenthessem: a vers szerzője minden kétséget kizáróan ezt az allegóriát látta. Az attributumok hiánytalan megléte, a bűnöket reprezentáló alakok sorrendje azonban azt valószínűsíti, hogy a költő legalábbis *azonos szerkezetű* kép alapján dolgozott. Meyer képe erre időben is alkalmas adhatott: szerzője 1572–1658 között élt. Nürnbergben született és Zürichben halt meg, festőként, metszetek készítőjeként egyaránt termékeny volt, a századforduló körül alkotta az e sorozathoz legközelebb álló munkáit.

A kép és vers egyezése az alábbiakban rögzíthető:

Superbia: nőalak tükörrel kezében, mögötte a páva. – Az keuliszegis már haszomlo Pauahoz stb.

Avaritia: nőalak, kezében edénnyel, mögötte béka. – Varas beka földdel nem töltheti belét stb.

Invidia: nem vehető pontosan ki, mit tart kezében, mögötte kutya. – Irigiszegis fogta kezében lancait . . . Mint az kuvas, Mint az eb tarsara morgodik stb.

Ira: harcos, kivont karddal, pajzsral, mögötte oroszlán. – Negedik rendben latot az oroszlant, Haszomlitatik hozá harag Tartast stb.

Libido: állva bujálkodó szerelmespár, állatszimbólum nélkül. – Paraznasagh hasonló – kidolgozatlan, töredék verssor.

Ebrietas: férfialak, kezében pohár, lábainál vsz. disznó. – Reseges embernek chegere az pohar . . . Mint egy fele alat sarban kevereszik.

Otium: faágra támaszkodó férfialak, a fa törzsénél vsz. samár fekszik. – Heneles az embert olira östököli stb.

Érdekes és talán nem haszontalan negatív bizonyítékként megemlíteni, hogy – a képi ábrázolással teljes összhangban – a *Libido*val nem tudott szerzőnk mit kezdeni: a kép alatt nem szerepel állatszimbólum, s így további információk beszerzése vált szükségessé a hasonlat és a vers kidolgozásához is. Bizonyára ezért maradt a legtökéletlenebb töredék: Paraznasagh hasonló . . .

Az itt bemutatott módszerrel közelítettem az erényeket ábrázoló vershez is. E műnek az kölcsönöz különleges jelentőséget, hogy az egyes erényeket megtestesítő *alakok és attributumaik* többségükben megegyeznek a Rimay-versben megörökítettekkel. Ezen ismérv alapján tarthatta a verset az *Encomia virtutum* „különfeldolgozásának” Radvánszky. Ismét eltekintve a filológiai bizonyító apparátustól, egy *Hans Sebald Beham*-kép segítségével szeretném azt a *tipust* bemutatni, amely a vers létrejöttét inspirálhatta.

Az erényeknek, a virtusoknak – „melyekkel az emberi elme felruházván magát Isten és emberek előtt kedvessekké tészik azokat s ékesítik személyeket, akikben lakoznak”⁷ – már Arisztotelész óta megvolt a maguk felosztása, csoportosítása. Az ő csoportosítását Aquinoi Szent Tamás egészítette ki a *hit, remény, szeretet* isteni erényeivel, melyek aztán a három fő keresztény erénnyé lettek, amint arra Rimay is utal versében: „Ez három virtusé itt az fő elsőség.” A *Fides – Spes – Charitas* triászához leggyakrabban a *Prudentia, Justitia, Fortitudo* hármasa társult, s a 7., 8. és a többi erényt vagy erényeket már ki-ki filozófiai vagy etikai elkötelezettsége alapján csatolta hozzájuk. E változó tag általában a *Józanág, a Mértékletesség* vagy a *Tűrés* és a *Türelem* közül szokott kikerülni.

Abban az erényeket felvonultató és bemutató versben, mely – azt hiszem, az írásképp jellegzeteségei alapján kimondhatom – Madách Gáspár autográf tisztázataiban, szerzői javításaival maradt fenn, a *Patientia* került be, s mindjárt az első helyre. A többi szerkezeti egység és azok sorrendje is megfelel Hans Sebald Beham: *Cognition and the Seven Virtues* c. allegorikus ábrázolásának.⁸ A metszet készítője 1500 és 1550 között élt, Nürnbergben, Münchenben és Frankfurtban dolgozott, s Meyeréhez hasonló termékenységgel volt jelen kora képzőművészetében.

⁵ HENKEL–SCHÖNE, *Emblemata*. Stuttgart 1967.

⁶ F. K. H. HOLLSTEIN, *German Engravings, Etchings and Woodcuts Ch. 1400–1700*. XXVII. 168.

⁷ RJÖM 140.

⁸ HOLLSTEIN, i. m. III. 79.

Beham képén a *Cognitio* és a *Temperantia* többletével ugyanazt láthatjuk, amiről a Madách Gáspár-féle versből értesültünk; a *Prudentia* tükörével a kezében, a *Charitas* gyermekével a keblén, a másikat vezetve, a *Justitia* kardjával és mérlegével, a *Fides* kereszttel és égő olajjal, a *Spes* égre vetett szemekkel s kalodával, a *Fortitudo* pedig oszlopját átfogván adja tudtunkra az emblematikába rejtett üzenetét: Szent Jób szerint az élet e világon harc, merő vitézség, „s ellene való harcolásunkat jó baj viadallal, ez világnak szeretetétől magunk megvonásával s az virtusoknak, azaz a jósságos cselekedeteknek hozzánk való forralásával vihetjük véghez”.⁹ (A *Temperantia* ecetet-bort vízzel elegyítő mértékletessége majd Rimay versében bukkan elénk!)

S itt kell visszakanyarodnunk ismét Rimay *Encomia et effecta virtutum* c. művéhez, melynek az eddigieknél fontosabb, központi helyet jelölhetünk ki Rimay bölcséleti, morálfilozófiai indíttatású versei közt, neozstoikus propaganda szerepe miatt. Már történt utalás arra, hogy Rimay e versét olyan allegorikus képhez készítette, melyen az „Virtusok egy asztalnál körül ülve vadnak delineaáltva”, abból a célból, „hogy az tábla nézők az Virtusok természetének tulajdonsága értelméből hasznot is vehessenek magoknak, s tudhassanak szivekben való gyűkereztetésére kívánságot is gyarapoporitani magokba”. S hogy miért tartom fontosabbnak e versét, mint a korábbi szakirodalom? Mert feltevésem szerint Rimay erkölcsfilozófiájának egyik alapkifejtésével, összefoglalásával állunk szemben.

Ennek bizonyítására végezzünk el egy kísérletet: milyen piktúrára is akadhatott a költő.

Való igaz, a korban nem ismeretlen az erények és bűnök asztal köré ültetése s együttes értelmezése. *Mathias Gerung*tól ismerünk is egy allegorikus művet, ahol a bűnöket ülteti kerék asztalhoz.¹⁰ Ne zavarjon meg bennünket az, hogy egy futó, sietős és ekként hiányos tájékozódás során ugyanilyet az erényekről nem sikerült fellelni; a kor kifejezőkészletének viszonylagos ismerete is arra vall, hogy ilyenek lehettek és voltak is. (Nem tudunk közelebbit pl. *Meyernek az Eight Virtues* c. képéről, amit forrásunk együtt említi az itt bemutatott *The Seven Vices* c. allegóriájával; esetleg – ha valóban az erényeket ábrázolja – együttesen terjeszthették az ellentétes előjelű ábrázolásokat!)

Elképzelhető azonban, hogy az erényeket maga Rimay ültette asztalhoz! Mintha erre engedne következtetni az *Encomia virtutum* argumentuma: eszerint az erények „a versekben úgy írattnak meg, mintha egy asztalnál környékeztetnél az ő hivataljoknak lakodalmában ülven, másoknak is afféléknek asztalokhoz való járulásra és magokkal való nyájaskodásra okot látatnának adni, akik az ő társaságokban és természetekben kíváncsoznak részesedni”.¹¹

De nem ez a legfőbb érv, hanem az, hogy a kép már eleve nem foglalhatta magában azt a 11, mindent összeszámolva 14 erényt, amit Rimay mindkét versében elősorol. Ugyanis addig, amíg a képzőművészeti alkotásokban leggyakrabban ábrázolt főerényeket és jellemző tartozékaikat írja le, pontosan érzékelhető modell után halad, esetleg úgy, hogy az eredeti kép szerkezetét megbontva a három keresztény erényt kiemeli és a fő helyre ülteti. Az ilyen beavatkozást a *Dietrich Meyer*-féle allegorikus kompozíció jól tűri. A Meyer-metszetek egyes alakjai az *Encomia et effecta virtutum* részleteiben szinte aprólékos pontossággal megfigyelhetők. Számos utalás árulkodik azonban arról is, hogy Rimay nem ezt a képet látta: a kellekek különbségei mellett erről vall pl.: *Meyernél a Prudentia* a tükrét bal kezében tartja, Rimaynál: Nézi tyűkört is jobb kezébe tartva stb.

Rimay János a Madách-féle verszetben megfigyelt főbb erényekhez már csak a *Tűrés* – az egyik legfontosabb sztoikus virtus – képi megjelenítését tudja hozzáadni: „Szemléli öleiben fekvő báránkját / Nyírik szegént, fosztják, csak nyeli fájdalomt / Nem tátván rivásra fel is néma száját”.¹² – Tehát ez még rajta lehetett a látott képen, vagy máshonnan ismerhette Rimay az emblematikus ábrázolást. De a *Magnanimitást*, a *Liberalitást* – de említi még a *Nyájasságot*, a *Szemérmertességet* is – s a *Józságot* is ott találjuk Rimay asztalánál, ám róluk és attribútumaikról a jelenlétük feletti örvendezésen túl nem tud érdemít mondani a költő! Vagyis, ahol a modelltől eltért, ott már gondolatilag-képileg nem bírt azonos szinten maradni, de a kiegészítés ténye mégis rendkívül fontos volt számára. Már Bán Imre is utalt rá *A magyar manierista irodalom* c. tanulmányában,¹³ hogy Rimay János való-

⁹ RJÖM 78.

¹⁰ HOLLSTEIN, i. m. X. 40.

¹¹ RJÖM 140.

¹² RJÖM 138.

¹³ BÁN Imre, *Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 177.

színiüleg sztoikus célzattal vette fel versébe a tûrés és szenvedés erényeit, s e gondolatot azzal a sejtéssel vihetjük tovább, hogy mindezt azért tette a költő, hogy a 7–8 „jószágos fő cselekedetet” ábrázoló kép megverselése kapcsán és annak kiegészítésével a neosztoikus erkölcsiség alapvető összetevőit gyűjtse együvé.

Ennyi tanulsággal szolgálhat a képzőművészet és az irodalom, Európa és Magyarország kapcsolatáról – még egy gyengének minősíthető versfogalmazvány is.

Szelestei N. László

KÉT EMLÉKKÖNYV – RIMAY JÁNOS ISMERETLEN BEJEGYZÉSEIVEL

Művelődéstörténetünk érdekes és külön forráscsoportját alkotják a hazai és külföldi gyűjteményekben fennmaradt emlékkönyvek (album amicorum-ok). Szakirodalmunkban Keserű Bálint hívta fel nyomtatékosan e forráscsoportra a figyelmet, Újfalvi Imréről szóló monográfiájának A peregrinációs emlékkönyvek című fejezetében¹. Ösztönzésére és irányításával a szegedi egyetemen nemrég megindult a nyilvántartó és feltáró munka.

A fennmaradt albumok nagyobbik része külföldi tanulmányutak során keletkezett. Sok esetben azonban nemcsak tanulmányút, hanem más utazások (a diplomáciaitól az egyszerű rokonlátogatásig) alkalmával is előkerültek az emlékkönyvek, nemcsak külföldön, hanem belföldön is. Az egymás közelében élő barátok bejegyzései csak különleges alkalmakkor íródhattak be, pl. elutazás előtt.

A professzorok, pártfogók, barátok (a szó jelentése többnyire az éppen hogy csak megismert személyt jelenti, egy-egy jó beszélgetéssel a háttérben) bejegyzéseit tartalmazó kötetek elsősorban a protestáns diákok egyetemi tanulmányainak és az őket ért szellemi hatásoknak a tanulmányozásához őriztek meg fontos láncszemeket, de jelentős lehet hazai szellemi centrumok, nemritkán események, s természetesen a bejegyző és bejegyeztető személyére vonatkozó adatok szempontjából is. Lecsapódtak e kötetekben a korszakra jellemző gondolatok és a magatartásban követendő elvek.

Az általában rövid bejegyzés önmagában nem árul el sokat, létrejöttének konkrét körülményei nem ismeretesek előttünk. Albumaink feldolgozása után azonban választ kaphatunk (ha csak töredékesen is) pl. arra, hogy egy adott helyen és időpontban mely társaság volt együtt, s mivel a bejegyzések többsége a bejegyző általi gondolatokat rögzíti (a kötet alapvető funkciója az emlékeztetés!), vagy a bejegyeztető számára adott tanácsot tartalmazza, az is kiderülhet, hogy az adott társaságban miről beszélgettek.

Már néhány 17. század eleji album alaposabb tanulmányozása közben feltűnnek a korra jellemző sajátosságok. Az idézetek (bölcsh. mondások, intések, vigasztalások) többsége ekkor is a Bibliából, főleg a zsoltárokból való. A keresztény bölcsesség egyéb forrásai, az egyházatyáktól az egykorú szerzőkig, esetleg saját tapasztalatokon átszűrődve, szintén gyakoriak. A korra jellemzőként tűnnek fel az alábbi vonások:

A megjelölt idézetek között gyakorivá válnak a Cicero, Horatius és Seneca műveiből való. Az egyes erények említése közt előkelő helyet foglal el az állhatatosság (constantia), nyilván Justus Lipsius hatására. Egyre szaporodnak a rajzok, képszerű szövegbejegyzések. A szerencse motívumai – képi ábrázolásban is – nagyon gyakoriak. Feltűnően sokszor szerepel a jó fejedelem és annak erényeinek emlegetése. A történelmi sanyarúságok közepette való reménykedés indokaként gyakran éppen a nehéz helyzet elviselése szerepel.

¹ KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „késő humanista ellenzék”*, in Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio litteraria IX. 1969. 3–46. Kny.: Irodalomtörténeti dolgozatok 54. Szeged 1969. – Az idézett fejezet: 4–5.

Az alábbiakban két albumból említünk példákat: Segner Andráséból (1617–1665)² és Szulyovszky Félix Balázséból (1620–1627)³. Mindkét esetben teljes terjedelmében idézzük Rimay János eddig ismeretlen bejegyzését.

Szulyovszky (Zulyói) Félix Balázs Thurzó György udvarában nőtt fel, majd annak halála után az özvegy és fia, Thurzó Imre titkára. Emlékkönyvének címe: *Theatrum virorum, thesaurus mecoenatum, gemmarum, fautorum et receptaculum amicorum.*

quorum dulcis memoria,
excitat ad sublimia,
addens robur constantiae,
juraque fovens amicitiae.

Az album tanúsága szerint Szulyovszky elkísérte Thurzó Imrét 1620 tavaszán Prágába, a cseh szövetségi gyűlésére. Május 6-án azonban már ismét itthoni dátum szerepel az emlékkönyvben. Az 1620. évi besztercebányai országgyűlés idején Szulyovszky néhány neves személy bejegyzésével tudta gazdagítani albumát. A külföldiek között szerepel Caspar Dornavius, Johannes Jessenius és Johannes a Cölln. Az utóbbi latin nyelvű emléksorai: A sors forgatja kerekét, forog minden végzet, Gyakran nagyobb boldogságnak adja át helyét az irigység.⁴ A magyar bejegyzők között találjuk Bocatius Jánost, Ampruster Ferencet és Rimay Jánost.⁵

Rimay bejegyzése (magyar fordításban):

A balsors helyes tanácsokat ad.

Senkit sem helyeztek annyira magasra a századok, hogy annál inkább ne hiányozna neki a barát, minél kevesebbet hiányol.

Nemes Félix Balázs urnak,
a barátság és emlékezet okán

Rimay János,

a besztercebányai országgyűlésről követi tisztelt az ottomán portához készülve szívesen írta,

az 1620. év, augusztus havának 21. napján.⁶

Segner András (1594–1666) pozsonyi nemes polgár 1617–1618-ban Jénában jogot tanult, két disputációja meg is jelent.⁷ Az 1620. évi besztercebányai országgyűlésen, majd a Konstantinápolyba küldött követség tagjai között találjuk. Pozsonyban a Michaelergassén ő építtette a ma is látható Segner-kúriát. Az 1640-es évek közepétől fontos szerepet játszott Pozsony életében. Nemcsak azért, mert a vezető városi tisztviselők közé jutott, hanem mert a pozsonyi evangélikus egyház és iskola gondnokaként az evangélikus templom és líceum létrehozásában is fontos szerepet játszott. Ekkortájt gyakori a külföldön tanulók által neki dedikált disszertáció.⁸

² Lelőhely: Jéna, Egyetemi Könyvtár, Stambuch 7.

³ Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Lat. 572. Az emlékkönyv „köz- és családtörténeti s címrajzi vonásait” MEDNYÁNSZKY Dénes, *Szulyói Felix Balázs emlékalbuma, 1620.* címmel ismertette (Turul, 1886. 126–130.). Mednyánszky keletkezési idősor szerint rendezett névlajstromot ad a 65 bejegyzőről, de egyetlen bejegyzett gondolatot sem idéz.

⁴ Sors rotam versat, rotat omne fatum, Soepe majori felicitati locum relinquit invidia.

⁵ Az idő rövidsége miatt el kellett tekintenünk a Létán, Bitsén, Nagyszombatban, Pozsonyban és másutt beírt, Szulyovszkyhoz hasonlóan főúri szolgálatban állók bejegyzéseinek ismertetésétől.

⁶ Aegra fortuna dat bona consilia.

Neminem tam alte secula posuerunt vt non eo magis amicus ei desit, quo nihil absit.

Nobilissimo Domino Foelici Blasio, amicitiae et memoriae causa, Joannes Rimanus ex Comitibus Neosoliensibus legationis munere ad Portam Otthomannicam abiturus lubens scripsit. Anno M D C XX° Augusto Mense XXI die. (f. 100.)

⁷ RMK III 1220, 1253. További szakirodalom: Arina VÖLKER, *Die Segners in der Civitas Posoniensis.* In: *Johann Andreas Segner und seine Zeit.* Beiträge zur Universitätsgeschichte. Halle – Wittenberg, 1977. 100–109. – L. még a 9. és 12. sz. jegyzeteket.

⁸ Pl. RMK III 1902, 2172, 2228, 2308, 2313.

Emlékkönyvét peregrinációja idején szerezte, s a kor szokásának megfelelően tanáraival jegyeztetett is bele.⁹ Valószínű dédunokája, a Segner-kerék feltalálója vitte magával külföldre, 1766-ban még az ő tulajdonában volt.¹⁰

Az emlékkönyv eddig sem volt ismeretlen a szakirodalomban. Othmar Feyl a jénai egyetem 1954/55. évi tudományos folyóiratában terjedelmes cikkben ismertette¹¹, s ezen ismertetés alapján az 1956. évi Irodalomtörténeti Közleményekben Angyal Endre tollából olvashatunk róla.¹² Othmar Feyl a bejegyzőket rendre felsorolja, olvasatai azonban a magyar nevek esetében gyakran pontatlanok és azonosíthatatlanok. Debrecen helyett Dibsink, Várad helyett Varasd szerepel, s a sort még folytathatnánk. Csak kivételes esetben közölte a bejegyzést teljesen, más albumokról szóló szakirodalomhoz hasonlóan csak az aláírást tartja fontosnak. Rimay János hosszú bejegyzéséből is csak ezt közölte, ennek ellenére Angyal külön kiemelte, hogy Rimay bejegyzésének teljes szövegét vette át Feyltől.

Segner magyarul írt jelmondata albumának elején: Erős Várom az Isten. Címlapként Philipp Melanchthon véleményét idézi: „Ha megkérnek, két okból írunk be albumokba: 1. Hogy egykor emlékezzenek a kötet tulajdonosai és utódaik megtudják, mely helyeken jártak. 2. Hogy hiteles tanúbizonyságuk legyen arról, hogy akikkel akkor együtt éltek, azokkal eleven barátság fűzte egybe őket.”¹³

A színes képekkel, metszetekkel díszes emlékkönyvet most csak abból a szempontból vizsgáljuk, hogy Segner a besztercebányai országgyűlésen, illetve a konstantinápolyi követségben járván kikkel és hol jegyeztetett be, s a bejegyzések által adódó útvonal mennyiben egészíti ki eddigi ismereteinket. Minden ide vonatkozó bejegyzést azonban nem említünk meg itt sem.

Az országgyűlés ideje alatt írt be Segner emlékkönyvébe Johannes Jessenius. A belföldiek közt találjuk Thurzó Imrét és Bocatius Jánost, aki Philippus Cominaeus XI. Lajosról szóló művéből vette az idézetet: Megvoltak az erényei, megvoltak a hibái is, miként minden más fejedelemnek. Másik bejegyzése: Az erény kísérője az irigység.¹⁴

Az augusztus 25-én Konstantinápolyba induló népes küldöttség szeptember 7-én Vácott járt. Ekkor írt be egy latin nyelvű búcsúztató verset Segner albumába Foktövi János. A követség tagjainak leveleiből tudjuk, hogy a budai pasa szeptember 9 és 25 között visszatartotta őket. Szeptember 23-án Dienesdi F. István, minister ecclesiae orthodoxae írt emléksorokat Budán.

Konstantinápolyban a meglehetősen hosszúra nyúlt időzés közben néhány magyar kísérőtárs és külföldi, pl. az angol követ, a konstantinápolyi pátriárka stb. jegyeztetett be Segner emlékkönyvébe. Cornelius Haga és Johannes a Cölln az általunk ismertebb nevek. Iskolatársának ajánlotta sorait Révay László. Ampruster Ferenc magyar sora: Megh letht Esseőnek nem kell kepeniegh. Másik, csak emlékeztetőül szánt idézete: Fronte capillata.¹⁵

Rimay latin bejegyzésének fordítása:

Nyugodtabban élnek azok, akik rossz körülményük közepette jót remélnek, mint azok, akik fő helyeken ülve félnek az őket akadályozó sok rossztól.

⁹ Felsorolja őket Othmar FEYL, *Studenten Stammbücher der Universitäts-Bibliothek Jena als Spiegel der Jenaer Südostbeziehungen. Der Begründer des ev.-lutheranischen Gemeinwesen und Stadtkonsul Pressburgs Andreas Segner – ein Jenaer Student und ungarländischer Delegat bei der Pforte in Konstantinopel (1620). In, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena.* Jg. 4. 1954–1955. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. 5/6. 404–408.

¹⁰ A kötet elején: „Andreas Segner Posoniensis Hungarus... 1766.” Segner János András (1704–1777) a jénai egyetemen is tanított fizikát.

¹¹ L. a 9. számú jegyzetet.

¹² ANGYAL Endre, Rimay János és Segner András. ItK 1956. 57–58.

¹³ Philippi Melanchtonis iudicium de albis: Duas ob causas subscribimus albis rogati: 1. Ut librorum possessores olim recordentur, eorumque posterii indicent, quibus in locis versati sunt. 2. Ut certa habeant testimonia, quibus cum familiariter vixerint, a viva amicitia illis fuerint coniuncti.

¹⁴ Cominaeus in praefatione suarum Historiarum de Ludovico rege Gallorum: Habebat suas virtutes, habebat quoque vitia, sicut omnes alii principes. ... VIRTUTIS COMES INVITIA.

¹⁵ A Catótól származó sor (2,26): Fronte capillata post est occasio calva. A 17. század elején mások is gyakran idézték.

Ennélfogva előnyösebb senkinek sem szolgálni, mint valakinek parancsolni, mivel az előbbivel nyugalomban lehet élni, az utóbbival azonban senki számára sem marad meg a nyugodt élet lehetősége.

Eltűröm a rosszat, hogy beteljek jóval, ugyanis a balsors helyes tanácsokat ad.

Rimay János, Magyarország ottomán portánál lévő követe
nemes Segner András úrnak
jóakaró lelke jeléül

1621. január hó 20. napján

szívesen írta Konstantinápolyban,
ahol néhány nappal korábban Mehemetet,
az uralkodó oszmán császár testvérét
az előkelők határozatával erőszakos halálba üzték,
már ebben a most folyó január hónapban.¹⁶

Az aláírás előtti rész, miként a Szulyovszky emlékkönyvébe írt sorok is, hűen tükrözi azokat a sztoikus gondolatokat, amelyek Rimay verseiben többször hangot kapnak. Így pl. a balsors, fő helyeken ülés, magasra helyezetség stb.

A bejegyzés szentenciákból történő gondolatmenetté összeállítása másoknál is szerepel, de nem mondható gyakorinak. Az egyik tagot Rimay Szulyovszky és Segner albumában azonos alakban használta fel (a balsors helyes tanácsokat ad), öt hónapnyi időeltéréssel. A nálánál jóval fiatalabb Segnernek e gondolatsort saját mondandójaként írta be, egyes elemei azonban, mint a korra jellemzőek, más emlékkönyvekben is előfordulnak. Pl. Keczer Tóbiáséba Adamus Proserchomus az alábbi formában jegyezte be ezek egyikét: *Eltűröm a keserűségeket, hogy beteljek jókkal, de csendben és reményben.*¹⁷ A gondolat itt is nagyobb egység részeként szerepel.

A Rimay aláírásának dátummegjelölésében szereplő eseményhez hasonló módon jegyezte be Máriási Ferenc március hónapban, hogy a szultán ekkor roppant hadat készített Lengyelország ellen.

Konstantinápolyi bejegyzés május 18 után nem szerepel Segner emlékkönyvében. Június 5-én és 6-án a bejegyzés helye már Drinápoly. 19-én és 20-án Raduly vajda tiszttviselői a bejegyzők. Június végén Szebenbe érkezett a követség egy csoportja. Július 2-án Kolozsvárott Valentinus Radetius superintendens és Matthias Ravius, 3-án Geleji Katona István és tanítványa, ifjabb Bethlen István írtak emléksorokat Segnernek. Geleji latinul és magyarul is beírta: *egesz mi életünk szarandokságh.* Július 11-én Váradon, 13-án Debrecenben jártak a hazatérők. Debrecenben Putnoki János a bejegyző. Putnoki már kiadott albumában¹⁸ is szerepel a követségről visszatértek bejegyzése, ott kissé későbbi, július 23-i dátummal.

Az időpontokat azért idéztük ilyen részletesen, mert feltételezésünk szerint Rimay is ekkor térhetett haza, hasonló útvonalon. Április 30-án még biztosan Konstantinápolyban tartózkodott¹⁹, Bethlen egyik levele szerint július végére ért haza.²⁰ Talán éppen azzal a társasággal, amelynek Segner is tagja volt.

¹⁶ Tranquillius viuunt qui in malis suis bene sperant, quam qui in summo locati fastigio, multa mala sibi impendunt metuunt.

Praestat itaque nemini seruire quam alicui imperare, cum hoc enim tranquille viuere licet, cum vltimo nulli secure viuendi conditio relicta est.

Patiar mala vt potiar bono, Aegra enim fortuna dat sana consilia.

Johannes Rimainus ad portam Otthomanicam Vngariae ablegatus, Egregio Domino Andreae Segnero, in perpetuam benevolentis animi sui symbolum Mensis Januarij Anno 1621 XX die, lubens Constantinopoli scripsit, vbi paucis ante actis diebus Mehemetes, Imperantis Oszmanni Imperatoris frater, decreto Procerum violentam mortem subire coactus est iam currente Januario hoc Mense. (f. 143.)

¹⁷ OSzK Kézirattára, Duod. Lat. 2. f. 216. „... Acerba patior, ut bonis potiar, sed in silentio et spe. . . .”

¹⁸ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* (HEREPEI János cikkei.) Bp. – Szeged, 1965. 146–160.

¹⁹ Fennmaradt kötelezvényét l. *Rimay János összes művei.* Összeáll. ECKHARDT Sándor. Bp., 1955. 401. l. (99. sz.)

²⁰ Vö. FERENCZI Zoltán, *Rimay János.* Bp., 1911. 160.

RIMAIANA

Óvatos kételkedéssel fontolgatjuk azt a vallomást, amit Rimay hagyott ránk mesteréről, Balassi Bálintról. Óvatosan, mert a sorcsapások közepette „sua sorte atque salino contentus” férfi eszményét tanítványa lelkébe plántáló költő képmása helyett ebben mi inkább a saját életeszményét a mesterre visszavetítő ideálképre ismerünk. Rimay visszaemlékező sorainak elemzése nem föladatom, nem is célom. Mégis, mivel életpályájának mintegy nyitánya, személyének megközelítéséhez mintegy kulcs a költőeszményről kapott irányítás, fontosnak tartom a figyelem ráirányítását. E helyen pedig különösen azért is tesztem, mert mint valami zsinórmértékre, úgy illeszkednek, rendeződnek erre a vele kapcsolatban előkerülő emlékek.

Rimay ama sokat idézett kijelentése: „primus enim me flagrantem studio laudis in spem impullit, posse virtutem sine praesidio fortunae, quae contendisse labore et constantia pervenire, satisque beatum eum esse, qui superatis aequanimitate et perseverantia cunctis fortunae ictibus sua esset sorte atque salino contentus”¹ kétségtelenül Horatiusnak a mértékletes életet eszményítő „Otium” ódját (C. II 16) idézi emlékezetünkbe:

Vivitur parvo bene, cui paternum

Splendet in mensa tenui salinum

Hogy a római költő életművéből Balassihoz kapcsolva, a mesteren mintegy átszűrve, éppen ez a vers gyökerezett meg Rimayban, abban a záróstrófának is nagy szerepe lehetett:

mihi parva rura et
Spiritus Graiae tenuem Camenae
Parca non mendax dedit

A tülekedő, szerencsét hajhászó sokaságban a kevéske jószággal megelégedő, ugyanakkor a költői ihlet adománya következtében a kortársak közül mégiscsak kiemelkedő, mértékletes bölcs eszménye, talán a közös Horatius-olvasásélmény következtében kötődött Balassihoz Rimay emlékezetében. Ezen az indításon, mintegy kettős pilléren nyugszik egész életműve, amelynek alapozását a „militaris academia” szellemi gyakorlóterein kereshetjük.

A következőkben azokat az eddig még közre nem adott Rimay-szövegeket ismertetem, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának gyűjteményébe az utóbbi évtizedek során kerültek vagy a föltáró munka során jutottak napvilágra.

A Balassi árnyékában kibontakozó költő korai korszakából való az első, eddig ismeretlen, bemutatásra kerülő töredékünk:

Illik tisztességgel
Hires vitésséggel
Minniaian inkább halnunk,
Hognem gialazattal,
Sok karomlasokkal
Poganiok elot futnunk,
Nagi sok siralommal
Es pusztulasunkal
Vass iga alat niögnünk.

Ez az egyedül megőrzött versszak talán az Eckhardt kiadásában a 29-es számmal jelzett „Fragmentum alterius Cantionis” első szakasza, amelyből eddig csak az utolsó strófát ismertük:

¹ Rimay János összes művei. Összállította ECKHARDT Sándor. Bp., 1955. 36.

No nem kesergetlek,
Hanem inkább intlek
Térjetek utatokra,
Szegénység nyuzását
Egymás vérszopását
Mindenitek elhagyja,
Isten hatalmával
Inkább hogynem mással
Könnyebb hadat birnia.

A versszakot egy ismeretlen XVI. század végi lejegyző őrizte meg. A Sós Kristóf Postillájának bártfai, 1598-as kiadása egy példányába kötött üres lapokra bemásolta Károli Gáspár *Két könyvét*². Ahol Károli arról ír, hogy ha a nép Istenhez tér, akkor az Isten elveszi a pogányokat rólunk és a mi országunkat megadja –, az ismeretlen könyvtulajdonos Rimay fönt idézett sorait jegyezte a margóra, föléje írva a „Rimay versei” címet. A vers fönmaradásának körülményeiből arra következtethetünk, hogy Rimay költeményei a kortársak körében közszájon forogtak, ismertek voltak nemcsak a szövegek, hanem szerzőjük is. A szöveget megőrző Sós-kötet a Vigyázó-gyűjteményből került 1928-ban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába.

II.

Ábel Jenő még látta és lemásolta a nagyőri levéltárban a Horváth Stansith család Album amicorumát. Ez az emlékkönyv Rimaytól is őriz emléksorokat:

Nihil est melius quam conscientia recte facti et libertate contentum negligere humana..
In hoc autem vitae nostrae universae cursu nec sperandum est sine desperatione nec desperandum sine spe. Nihil tam lubricum quam favor Principum ideoque

Aulica si fortuna favet sed munera legum
Fato non meritis saepe venire solent.

Haec memoriae causa Generoso iuveni et Domino Marco Horvath Stansith Ioannes Rimai Pannonius in aedibus Generosissimi D. Pauli Sembery Mense Mart. Anni 1603 consignavit manu propria.³

Az első mondat különösen kedvelt mottója volt ebben az évben, mert a Náprághoz írt levélben is találkozunk vele:

„Ez mostani szőrivel visszafordult világban pedig miérthogy tudom Cicerokint hogy Nihil est melius quam conscientia recte facti, et libertate contentum negligere humana”⁴

Az idézet Cicerónál a fiktív Brutus-levelekben olvasható (I.16,9). Rimay emlékezetből idézte, mert az eredeti helyen a conscientia helyett memoria áll. Hogy miért ír Rimay kétszer is conscientiát, hogy miért véti el vagy modernizálja az ókori szerzőt, annak elemzése bizonyára nagyon tanulságos volna, de itt most nem föladatam. A következő sorok „sperandum”, „desperandum” nyelvi játék a kortárs Illésházy versét juttatja eszünkbe. Az „Aulica Fortuna” már több mint egy évszázada agyonnyűtt téma volt, Henricus Petreus antológiát állított össze a termésből, amely antológia ekkorra már több kiadást is megért.⁵ Az a két verssor, amit Rimay lejegyzett, nem található benne, lehet hogy Rimay saját szerzeményei.

Napjainkban különösen divatos az albumok számbavétele és sok szempontú földolgozása. A szubjektum megközelítése szempontjából lelepleződtek ezek az emléksorok, mert a szűkre szabott hely

² MTA Könyvtára. RM I. 8° 432.

³ MTA Könyvtára. Kézirattár. Ms 335/12.

⁴ Rimay i. m. 234.

⁵ PETREUS, Henricus Herdesianus, *Aulica vita et opposita huic vita privata*. Ed. 2. Ffurt 1578.

In Sereniss: Stephani Docti...uides nondum ad in-
tegrum Statum reuoc: t^{is} Patris legibus iustitiam
osum obitum.

Doctiuides in honore iacet, quis honos ais? ille
Cui Deus ipse fauet, quem dare Caesar auct
Vel Deus indigno Rex donat honore maligno
Inuide vel digne rumpeis ino teris
Quod non ut voluis patriam reuocando se degis
Hoc Deus et Caesar fautor et auctor agens

Per spinas ad rosas
per cortices ad nucleum
per procellas ad portum
per montes ad aedem
per arma ad triumphum
Per virtutem ad gloriam
Et quis ad angusta nisi per angusta?

excellentissim: ad
annat
bium.
Sousa mibi Sicca
Nam nil quam parua sicca
Prasul eram sed alidius horam dum parcauer, ex
No. quod iniuste
Agr. ne titulo donat. et prasulis vntum
tra docept. o malc. turpe cado
Immarcescibilem se non retulisse coronam
Ve mibi quam misere sicca corona cremor
Tu. F. F. caueas nimio distentus honore
Hungaric ventust: flat, et eflat, oles

a bejegyzőt arra készítette, hogy pillanatnyi életérzését a legtömörebb formában közölje. Fontos emlékmagyarázat közölnek ezek a könyvecskék a szerteágazó kapcsolatokról is. Rimay esetében ezen az úton jutunk a Felvidék szellemi életében olyan nagyon fontos szerepet betöltő Stansith család körébe. Így kerülhetett kapcsolatba a később hozzá verset író Georg Hoffman juniorral, aki a Stansith árváknak tutora volt.⁶ És talán ebből a körből adódhatott a majdnem após, Pareus-tanítvány, Caspar Tribellel való ismeretsége is.

III.

1955-ben vásárolta meg könyvtárunk az Állami Könyvterjesztő antikváriumában Nathan Chytraeus verses úti emlékkönyvének, a *Deliciae*nek 1599-ből való második kiadását.⁷ A nagyon rongált állapotban lévő kötetecske letisztogatása után derült csak ki, hogy az Rimay János tulajdona volt egykor. A fehér pergamenkötés fölírata ugyanis: Ioannes a Rima. A könyv első és hátsó előzéklapján pedig egy-egy latin vers olvasható Rimay saját kezű lejegyzésével.

Az első előzéklapon egy Bocskai-epitáfiumot találunk, amely nem azonos az összkiadásban is közölt már ismerttel. A vers címe: „In Serenissimi Stephani Bochkaides nondum ad integrum Statum revocatis Patrijs legibus luctuosum obitum.” Ez a cím arra a kortársaktól nagyon sokszor említett hasonlóságra utal, hogy Bocskai mint népének hivatott vezetője, a nagy előképet, Mózeszt abban is követte, hogy nem érthette el az ígéret földjét. A vers szövege:

Bochkaides in honore iacet, quis honos, ais? ille
 Cui Deus ipse fauet, quem dare Caesar auet
 Vel Deus indigne Rex donat honore maligne
 Inuide vel digne rumperis imo peris
 Quod non ut voluit patriam reparando peregit
 Hoc Deus et Caesar fautor et author agent.

Első olvasásra is kiderül, hogy ez egy jellegzetesen könyv epitáfium. Nem olyan, mint a már ismert, a halotti zászlóra való, amely az elhunyt érdemeit méltatja. Ennek a versnek bonyolult szójátékait csak olvasva ízelegethetjük, a nyelvi bravúrokat csak úgy méltányolhatjuk. Az utolsó sorokban félreért-hetetlen az utalás arra, hogy Rimay ekkor már a megbékélésen munkálkodó Illésházy híve volt.

Ugyancsak epitáfium az is, amit a könyv végére írt be, csakhogy egészen más változata a műfajnak. Könyv epitáfium ez is, de a gyalázó versek, a paszkvillus egy változata. A rongált, töredékesen fennmaradt szöveg kiegészítésre szorul, de egészében érthető:

Reverendissimi d.d, Steph [. . .] Episco [. . .] [. . .] miae
 [. . .]nti [. . .] Ianuarij [. . .]aphium
 Szuha mihi Stephano [pagus fuit patr]ia Sclauo
 Nam nil quam patriae sicca [corona fu]i.
 Praesul eram, sed alumnus heram dum persequor, exul
 Fio: quod iniuste perpetro, iure luo.
 Agria me titulo donavit et praesulis unctum
 Nitria decepit [st]jo male, turpe cado.
 Immarcescibilem me non retulisse coronam
 Vae mihi quam misere sicca corona cremor.
 Tu F. F. caueas nimio distentus honore
 Hungariae ventus, te flat, et efflat, oles.

⁶ Rimay János államiratai és levelezése. Szerk. IPOLYI Arnold. Bp., 1887. 89.

⁷ CHYTRAEUS, Nathan, *Variorum in Europa itinerum deliciae*. Ed. 2. (Herborn) 1599. MTA Könyvtára. Kézirattár. K 78.

Szuhai István püspök fiktív epítáfuma a cím szerint januárban készült, nem kétséges, hogy 1608-ban, a pozsonyi részleges gyűlés idején, akkor, amikor Forgách püspök „nimio distentus honore”, már elnyerte a bíbornokságot. A gyilkos vers a műfaji követelményeknek megfelelően a szójátékok lehetőségeit használja ki a Kamara gyűlőt elnökének nevével kapcsolatban. A történelmi körülmények jól ismertek, a vershez sorról-sorra okmánytárat mellékelhetnénk. A püspök népszerűtlenségének okai között itt csak a kassai templomfoglalás vagy az Illésházy-pör kapcsán játszott dicstelen szerepére utalunk. Szuhai püspök családnevét nem használta, születési helyéről nevezte magát.⁸ A szó szlovákul suchy, jelentése száraz, aszú, azaz latinul siccus. Keresztneve Stephanus, görögül koronát jelent (latin: corona). A második sorban a nevéből formált sicca corona (Szuhai István) fordítás és utalás a püspök levítézzelt dicsőségére. A korponai országgyűlés 1605 késő őszen ugyanis Szuhairól és Migazzi-ról határozatot hozott: „tamquam proditores Patriae sint exules”⁹. Ezt mondja versünk harmadik sora is: „heram dum perseuor exul fio”. Az utolsó két sor Forgách érseket támadja. Bőségesebb taglalása olvasható abban a tizenkét pontot tartalmazó röpiratban, amely a következő címet viseli: Bizonyos okai, miért nem akarják a regnicolák Forgách Ferencet pro archiepiscopo agnoscalni. Ezen iromány rendre felsorolja az ország ellen elkövetett vétkeket, amelyekkel „a mai napig mindenképpen az ország ellen vagyom.”¹⁰ Az utolsó fenyegető sor, az érseket elsöprő országharag valódi veszélyes voltáról Pázmány levelei is tanúskodnak.¹¹ Az utolsó szó: „oles”, az emelkedett és méltó harag szintjéről ismét a műfaj szabta formák közé rántja a verset. Ezen a helyen a paszkvillusok általában a „kamoraszéket” szokták szellőztetni.

Az egész epítáfium Bolygó János ismert paszkvillusa latin párjának tűnik, mutatis mutandis a műfaji követelményeknek engedelmességgel. A Forintos-házban írt vers Forgách–Szuhai-strófája így hangzik:

Most az eh farkasok az aklyot kerülik,
Az Magyar Nemzetnek most az hálót vetik,
Forgacz Szuhaival azon mesterkedik,
Ország szabadsága tőlük mint rontatik.

A főntebb ismertetett, Rimay saját kezétől származó pasquillus még inkább valószínűsíti azt, hogy az ugyanakkor keletkezett magyar vers is Rimay műve. Amint azt Ács Pál korábbi tanulmányában meggyőzően bizonyította.¹²

Ez a két itt ismertetett autográf Rimay vers egy olyan kötetbe van bejegyezve, amely bizonyára a kedves „elprédált” könyvtár egy darabja volt, erre vall korábbi „mocskolt és marcangolt” állapota. Talán ez az egy könyv is elárul valamit abból a meghitt viszonyból, amely a Rákóczihoz írt levél tanúsága szerint, kedves használati tárgyaihoz fűzte. A két gondosan bemásolt vers ugyanis igen jól illeszkedik az egész Európában fellelhető, fiktív vagy valóságos, főleg verses fölíratokat tartalmazó Chytraeus-kötet tartalmához.

⁸ Vezetéknevével egyszer találkozunk egy fiatalkori művén: Applausus . . . Martino Radwiger ad S. Dorotheam praeposito . . . authore Stephano Marchione Szwhai Pannonio Phil. stud. Viennae 1581. Hadrovics László szíves tájékoztatása szerint talán a Krajnik nevet latinosította Marchióra. Származását sokszor felhánytorgatták. Illésházy 1604-ben: „Cognoscitur ve! ex hoc illum lanii filium esse ex Pago Szuha.” KÁROLYI Árpád, *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Bp., 1883. 30. „Zuhay lanius et Micatius croata ex plebe rustico nati”. Querelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae . . . coram Deo et toto orbe Christiano. (1605). MOE XI. 174.

⁹ MOE XI. 448.

¹⁰ Győri történelmi és régészeti füzetek 4/1869/47.

¹¹ RITTER, Moriz, *Quellenbeiträge zur Geschichte des Kaisers Rudolf II.* = Sber. München. Philos. philol. und hist. Kl. 2/1872/ 265/66.

¹² ÁCS Pál, *Rimay – mint Bolygó János*, ItK, 1978, 1–15

Sajátos a sorsa annak az 1568-as kiadású Bonfini-példánynak, amelyben sok helyen ugyancsak Rimay kézírását azonosíthatjuk.¹³ A könyvet 1738-ban Madách János ajándékozta Alsósztrégován testvérének, a ferences pap Madách Demeternek. 1774-ben a kötet már a pesti ferences konventé volt. A budapesti Belvárosi Ferencesrendi Zárda könyvtárából került a Népkönyvtári Központ útján 1962-ben az MTA Könyvtárába. Az elején és végén csonka kötet korábbi tulajdonosai közül Melegh Boldizsár (1544–1588) csanádi püspök önéletrajzi bejegyzéseit sikerült azonosítani. Melegh leleszi prépost is volt, és püspöksége török kézen lévén, Leleszen temették el. Könyvtárát, amint az illet, a káptalanra hagyta. A szerencsi országgyűlés 32. pontja 1605-ben a hiteleshelyi teendőik ellátására requisitorokat rendelt a káptalanba,¹⁴ talán ekkor bukkantak a Bonfini-kötetre, és megörvendeztették vele a köztudottan könyvszerető Rimayt.

Rimay a könyvet más-más időben többször is végigolvasta. Fegyelmezett, szabályos betűkkel rótt glosszái hol latinul, hol magyarul kísérik a szöveget. Mintegy 25 bejegyzés kétségtelenül az ő kezétől származik. A magyar nyelvű bejegyzések bizonyosan 1611 utániak, mert egy helyen Szmolenszko lengyel elfoglalását említi. A legerjedelmesebb szöveget az ő kezétől a függelékben lenyomatott Cortesius-vers mellett találjuk. Ide bemásolta Julius Caesar Scaligernek Mátyás királyról írott epítáriumát.

Megjegyzései általában nem Rimay történelemismeretéről vagy történelemszemléletéről tanúskodnak, erre a szűk margó nem is adott lehetőséget. Hogy az egész műről nem lehetett nagyon jó véleménye, azt elárulja az angyaloktól az égből hozott korona históriájához fűzött megjegyzése: „Bonfinius in aliis quoque Historiarum suarum narrationibus huiusmodi superstitiosorum portentorum notis, superstitionibus remoratur aures”. Glosszái a legtöbb helyen az olvasmányélmény hangulati felhangjai, érzelmi indítású, indulatos vagy helyeslő véleménynyilvánítások: „Nagi bwntetest erdemlet volna ez a lator”, vagy „Igaz keresztieny kirally moddal iaart ez”, másutt „Talalaad iszen”. Saját korának tapasztalataival egyező forráshelyek esetén: „Az németek bozsualloo természetij sok időknek elmulásávalis nem rontoodhatik el”, „Szinten ollian vak Papistak voltak akkor az Magiarokk mint most az Lengielek. Az árnikatoolis felnek az Pápanak.” „Mint az sleziaij aniák nem regen Botskaival ijegettek az ő syroo gyermekeiket”. Közszájon forgó anekdotára emlékezett más helyen: „Mint a ki az gazdat el hitette volt hogi siket szállooia leszen es az szallot is hogi az gazda nem hall kiczin szoot meg.”¹⁵

Bonfini a IV. könyv 3. részében Janus Pannoniusról a következőket írja: „Quod si in publicis curis et procellis non fluctuasset, nimirum cum priscis oratoribus et poetis certare potuisset”. Az aulikus Bonfini itt világosan a királyi udvar ellenében támadt politikai mozgalomra céloz, amelybe szinte kár volt Janus Pannoniusnak belekeverednie, mert ez egy nagy reményekkel kecsegtető irodalmi pálya derékba törését eredményezte. A sorokhoz Rimay a következő megjegyzést fűzte: „Quemadmodum res ipsae pleraeque in hac Sambuci editione sunt immutatae, sic stylus etiam orationis est inversus et mutatus, in quodam enim veteri stylo de Ioanne Pannonio sequentia verba ita fuerunt conscripta, Qui si a curis publicis respirare potuisset, habuisset aetas nostra qui cum universa vetustate certasset.”¹⁶ Mit érthetett Rimay „vetus styluson”? A Bonfini-szöveg hagyományt tisztázottnak tekinthetjük, egyetlen olyan kéziratot sem ismerünk, amely a főnti szövegváltozatot adná. Maga Bonfini említi viszont már néhány lappal korábban Janus Pannoniuszt a következőképpen: „Qui si a curis Reipublicae se revocare potuisset, habuisset nostra aetas, qui cum universa vetustate certasset”. Rimay erre a helyre emlékezett, és bizonyosan fejből idézte Bonfini korábbi véleményét, amely ott is elítélő a magát a közéletbe bevető költőről. Hogy Rimay nem lapozta föl a korábbi helyet, az bizonyos, hogy ennek következménye a szöveg módosulás, ahhoz kétség nem fér. Így lesz nála a „si a curis Reipublicae se revocare potuisset” és a „Si in publicis curis et procellis non fluctuasset” megrovó megjegyzésekből a jóval szelídebb: „si a curis publicis respirare potuisset” változat. Azaz, hogyha szusszanásnyi ideje lett

¹³ MTA Könyvtára. RM III. 1024.

¹⁴ MOE XI. 166.

¹⁵ A glosszák az idézés sorrendjében a 247. 277. 290. 311. 289. 344. 278. 276. lapokon.

¹⁶ Az 593. lapon.

volna . . . Azt hiszem, hogy itt aligha csak az emlékezet egyszerű lapszusáról van szó, nem két azonos jelentést hordozó kifejezés cserélt helyet. Sokkal inkább egy nem tudatos, csak fölszínre villanó szubjektív megnyilatkozása maradt ránk. A hasonlónak érzett, a ki nem teljesedett költői pálya vonatkozásában rokon poeta sorsa fölismerése készítette e vallomásra. Kora a közéleti szereplést méltányolta, ezt ösztönözte környezete, a társadalom elvárása is. Az ezen felül kapott műzsai ajándékot csak csodálták, de az inspiratív közösség hiányzott — „Pallas ivadéki” sorra kidőlték mellőle — vetélytársa nem akadt. Így a „sua sorte atque salino contentus” Horatius—Balassi-tanítvány a műsák vékonyka ihletével is beérte, mert nem is akarta magát kivonni („se revocare”) a közéletből. Csak egy villanásnyi vallomásából tudjuk, hogy a „qui si a curis publicis respirare potuisset, habuisset aetas nostra qui cum universa vetustate certasset”. Ha csak egy szusszanásnyi ideje lett volna . . .

Havas László

KÖLTŐI IDŐSZEMLELET A KÉSŐRENEZÁNSZ ÉS A BAROKK HATÁRÁN

Egyes kutatók összevetve az ókori valamint a reneszánsz és a barokk időfelfogást, arra a következtetésre jutottak, hogy míg az antikvitásra az ovidiusi¹ időfolyam elképzelés a jellemző, mely független az egyéntől, addig az 1600-as évek tájékán kezd megjelenni — mindenekelőtt Shakespeare-nél — egy olyan értelmezés, amely a korábinál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a szubjektívizmusnak, mert a hős egyre többször próbálja meg kizökkenteni az idő kerekét.² E felfogással ellentétben az a meggyőződés, hogy egyrészt maga a klasszikus időfelfogás a véltnél sokkal bonyolultabb volt, hiszen a folyóhasonlaton kívül nagyon sok egyéb képpel és metaforával is találkozunk az idővel összefüggésben az antikoknál; másrészt a reneszánsz és a barokk időértelmezések szinte minden esetben vagy jól körvonalazható vagy pontosan meg is határozható ókori analógiákat és párhuzamokat mutathatnak fel.³ A továbbiakban ezt az álláspontomat kívánom illusztrálni, az alkalomhoz illően természetesen mindenekelőtt Rimay idő-, főleg történeti időfelfogásából indulva ki. A témaválasztás első pillantásra némiképp esetlegesnek tűnhetik, mégis a tárgykitűzés jogosságát nemcsak az a körülmény támaszthatja alá, hogy napjainkban, az einsteini relativitáselmélet korában megnőtt az érdeklődés a négydimenziós lét, tehát az idő problémái iránt, hanem még inkább feljogosít bennünket a soron következő vizsgálatra az a pusztán tény is, hogy Rimay munkásságában az idő és szerepe fontosabb mozzanat, mint sok más kortársánál. Természetesen a történeti idő koncepciója költőnkénél sem választható el a történelem menetéről kialakított általános magyarázatától, s ennek

¹ Metamorphoses, 15, 176 kk. Ehhez és az egyéb antik helyekhez l. A. DEMANDT, *Metaphern für Geschichte*, München, 1978, 168. kk. Míg az időfolyó metaforával az antikvitásból a könyvnek csak öt lapja foglalkozik, addig a modern irodalom vonatkozásában tizenkilenc lap elemzi ezt a képet, amely ennek megfelelően egyáltalán nem tekinthető a klasszikus ókor időszemléletében meghatározónak.

² A jelzett témában igen figyelemreméltó és elgondolkoztató előadást tartott 1982 elején az MTA Irodalomtudományi Intézetében KULCSÁR Péter. A kérdéskörrel kapcsolatban fontos R. M. MÜLLER, *Die deutsche Klassik. Wesen u. Geschichte im Spiegel des Strommotivs*, 1959. Az antik időfelfogás kissé egyenetlen, de hasznos áttekintése megtalálható az *Aiôn, le temps chez les Romains*, 1976. kötetben.

³ Az időfolyam metafora és hasonlat egyébként ekkor Magyarországon is fel-felbukkan, l. alább Zrínyinél. Listi László pl. ekképp fogalmaz a „Magyar Márs”-ban: „Ifjúság napjai, és folyó órái, / Számlálható esztendők, / Mint a vizek folynak, s egy helyben nem állnak, / Változandók az üdök . . .” — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1978⁵, I. 417.

megfelelően a továbbiakban elemzéseim nem csupán Rimay idő-, hanem történelemértelmezésére is kiterjednek.⁴

Előjáróban azonnal le kell szögezmem, hogy manierista költőnkre egyáltalán nem jellemző az a megközelítési mód, amelyet a történelem időfolyamának metaforájával lehet karakterizálni. Rimay már a Balassi emlékére írt költeményfűzér latin bevezetőjében a hős *in Patriae salutem*⁵ kiömlő vérére utal, jelezve – még ha közhelyszerűen is –, hogy egyfajta biologikus történelemfelfogást képvisel. Maga a versösszeállítás a hazának „épületi”-ről, amely Balassi nyomán ugyancsak az organikus történelemlátást szemlélteti. De a költemény egyúttal Rimay ciklikus időfelfogása mellett is tanúságot tehet, minthogy az előbbi kijelentésre, ugyancsak a hazával kapcsolatban, az „ujjuló szépületi” rímel.⁶

Az „idő mérge” metafora szintén a társadalmi lét szerves elemként történő interpretációjához kapcsolódik, s épp ezért Rimay nem véletlenül él ezzel a képpel is a Balassi-testvérek emlékciklusában:

„Időnk is háláadatlan
Mérge hallhatatlan,⁷
Nem örül senki javán,
De sőt kárán,
Vesztén s nyavalyáján.”⁸

Bár a metafora személy szerint a Balassi-testvérekhez kapcsolódik, voltaképpen mégis általános történeti törvényszerűségként jelenik meg, ahogy a szóban forgó kép mind az antik, mind a modern irodalmakban gyakran fel-feltűnik. Rutilius Namatianus pl. az idő mérgét abban a különleges métegyben vélte fölismereni, amelyet a zsidóság és a kereszténység terjesztett, minthogy ezek egyre növekvő mértékben bomlasztották az *imperium Romanum* testét:

*Atque utinam numquam Iudaea subacta fuisset
Pompeii bellis imperioque Titi!
Latius excisae pestis contagia serpunt
Victoresque suos natio victa premit.*
(395–398)

Hadd jegyezzem meg, hogy ez a nézet és ez a kép még a későbbiekben is gyakran visszaköszön majd az irodalomban, de a tudományban is. Így Heinénél is felbukkan, aki szerint a „römischer Staatskörper”-t a „jüdisches Gift” emésztette el a kereszténységgel együtt.⁹ A most vizsgált metafora annyira gyökeret vert a köztudatban, hogy a római birodalom bukásával kapcsolatban még olyan kiemelkedő 20. sz-i történész gondolkodását is befolyásolta, mint amilyen André Piganiol,¹⁰ a Francia Tudományos Akadémia e tiszteletre méltó tagja volt.

Hogy a Balassi fivérek halálára írt versekben mennyire nem belemagyarázás Rimay organikus történelem- és időfelfogását látnunk azt a legegységelműbben megmutatja a Darholcz Kristófhoz intézett latin nyelvű Balassi-apológia. Ebben a költő kifejti, hogy a Balassi testvérek halála voltaképp

⁴Elemzéseim középpontjában nem Rimay történetperiodizációs elképzelése áll, bár ebben a vonatkozásban is vannak értékelhető s általam is feldolgozott adatok, hanem mindenekelőtt a történeti idő változási mechanizmusának törvényszerűségeit vizsgálom költőnk elképzeléseinek megfelelően, minthogy őt főleg ez a probléma foglalkoztatta.

⁵Rimay János összes művei, Összeállította ECKHARDT S., Bp., 1955. (a továbbiakban: RÖM), 11.

⁶RÖM 15.

⁷Így a kritikai kiadásban! A Rimayval szoros kapcsolatot fenntartó Illésházy István (RMKT – 17. sz. I. „Ferendum et sperandum”-ban „E’ rosz csalárd világh . . . iszonyu csalárd mérge”-ről beszél.

⁸RÖM 30.

⁹Die romantische Schule, Säkularausgabe, 1972, 8. köt., 10 kk. L. ehhez A. DEMANDT, *Metaphern* . . . 91. Hasznos áttekintést ad még *Uő.*, *Das Ende des Altertums in metaphorischer Deutung*, Gymn., 87, 1980, 178 kk.

¹⁰A. DEMANDT, *Metaphern* . . . , i. h.; *Uő.*, *Das Ende* . . . , 184. l. és 22. jz.

*lethalia . . . patriae vulnera et vix unquam satis consolidaturae cicatrices*¹¹. Ez a megállapítás azonban most sem csupán meghatározott, egyedi eseményekhez kapcsolódó kép, hanem ugyanakkor egyetemes koncepció is, amiről nyilvánvalóan árulkodnak a Darholczhoz szóló következő szavak: *Quotiens enim de rei publicae huius statu (cuius non modo succum omnem et sanguinem, sed speciem etiam pristinam, et colorem, amisimus) te sensate disserentem auscultavi praecipue ubi de membris et capitibus eius fusius egimus . . .*¹² Rimay tehát az egykorú Magyarországot olyan, végtagokból és fejkéből összeálló testként kezelte, amely az ő idejére nemcsak minden éltető nedvét és vérét, de még hajdani külsejét és színét is elvesztette. Vagyis költőnkél fölsejlik az életerejében megfogyatkozó, előregedő államnak a képe, úgy, ahogy azt számos antik, majd nyomukban megannyi középkori reneszánsz, barokk és még későbbi szerző újra meg újra megfogalmazta.

Már Platón, Arisztotelész és Polybios¹³ leírta, hogy minden test, beleértve az államot is, a természet rendjének megfelelően (*kata physin*) növekszik, eléri kiteljesedését, hogy aztán hanyatlásnak induljon. Megtaláljuk e gondolatot a Rimay által oly jól ismert Cicerónál,¹⁴ Sallustiusnál, Horatiusnál¹⁵ is, de ugyanúgy fellelhető annál a Senecánál is¹⁶, akit költőnk – mint látni fogjuk – talán elsősorban tekintett példaképének időfelfogása kialakításakor. A sztoikus római filozófus ugyanis a Luciliushoz intézett 71. levélben nagyon ahhoz hasonlóan beszél a világmindenség és benne a *res publica mutatio*járól, mint ahogy Rimay teszi, nemcsak jelzett előszavában, hanem költői munkássága különféle darabjaiban is. Seneca szerint semmi sem maradt meg eredeti állapotában, és – mintha Shakespeare-t hallanók – egy nap mindent kikököntet majd eredeti futásából (*ex hoc cursu aliquis dies deiciet*). Mindez pedig azért van így, mert *certis eunt cuncta temporibus: nasci debent, crescere, exstingui*, vagyis mert minden meghatározott időpontban megy végbe: meg kell, hogy születessék, majd szükségszerűen növekszik s végül elpusztul, hiszen, ha eltérő időközökben is, de minden előregszik: *nulli non senectus sua est*. Lényegében ugyanez a felfogás kap hangot Rimaynál és legtöbb kortársánál. Még Bacon is alapjában véve egy biologikus történelemelmzést képviselt, azzal a különbséggel, hogy az ő organikus felfogása az egész emberiségre vonatkozik, amely, ha felismerné erejét (*si vires suas nosset*), akkor előbbre léphetne gyermekkorához, az antikvitáshoz képest. Ez, a francia felvilágosodás, valamint Herder, Kant és Hegel, illetve Marx felé mutató gondolat azonban még Baconnál is csupán követelmény,¹⁷ valamiféle elérendő eszmény, amely a XVII. sz. eleje tájékán aligha található visszhangra Magyarországon, ahol nem az alkotóereje teljében lévő emberiség eszméje szólt meg, hanem sokkal inkább a dekadencia elképzelése.¹⁸ Maga Rimay is előbb említett előszavá-

¹¹ RÖM 33.

¹² RÖM 33.

¹³ Vö. Polyb., 6, 51, 4. A problémáról jó áttekintést ad (további szakirodalommal) R. WEIL in *Polybe, Histoires, livre VI, Notice*, 50–54.

¹⁴ Az ő történelemfelfogásáról I. M. RAMBAUD, *Cicéron et l'histoire romaine*, Paris, 1952.

¹⁵ A. DEMANDT, *Metaphern . . .*, 36. a megfelelő forráshelyekkel.

¹⁶ Elképzeléseivel kapcsolatban I. pl. az alábbi műveket: *Seneca als Philosoph*, hrsg. v. G. MAURACH, Darmstadt, 1975, WdF 300; A. BODSON, *La morale sociale des derniers stoiciens, Sénèque, Epictète, Marc-Aurèle*, Paris, 1967. A hazai szakirodalomban a következő – jórészt elavult – művek állnak rendelkezésre: TURÓCZI–TROSTLER J., *Keresztény Seneca. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből*, Bp., 1937. (klny az Archivum Philologicumból); DOBAI J., *Seneca jog- és állambölcsélete*, Bp., 1911; ALLERAM Gy., *Seneca erkölcsbölcsélete*, Bp., 1907; KISS A., *Annaeus Seneca etikája és a stoa*, 1905. (Értekezések az irodalomtudomány köréből 4.)

¹⁷ Ehhez az egész problematikához I. A. DEMANDT, *Metaphern . . .*, 63 kk., ahol a legfontosabb helyek idézve megtalálhatók.

¹⁸ Az állam organikus felfogása uralkodó a magyarországi politikai közgondolkodásban a XVII. sz. során. Helyesen állapítja meg tehát R. VÁRKONYI Á., „Politikai elmélet – politikai gyakorlat” (It 1981. 399 kk.) c. írásában: „Az országról, mint emberi testről szólni, a társadalmi bajokra orvosságot ajánlani általános motívum végig a XVII. sz. folyamán a politikai művekben.” (409. l.). Teljességgel alátámasztja ezt a megállapítást Rimaynak Illésházy István nevében 1608. máj. 23-ról való felhívása is, melyben pl. ez áll: *Post varia multipliciaque miserae nostrae patriae mala, inflictaque corpori ipsius cruenta vulnera* stb. Ugyanitt fölmerül a *tot turbinibus elfáradt (fessa)* haza képe is (RÖM, 253–254).

ban még tovább részletezte a pusztuló hazáról adott bemutatását, kétségtelemné téve, hogy nála a művészi megjelenítés valódi történelemkonceptiót takar. Erre utalnak a *p[ro]lene ruitura res publica* és a *lacera Hungaria* kifejezések,¹⁹ még akkor is, ha esetenként a biologikus képbe az országnak egy épülettel történő egybevetésének ötlete is belejátszik. Az államnak ugyanis Rimay szerint megvannak a maga oszlopai (*columnae*) és támaszai (*fulcra*), melyektől megfosztva pusztulásnak indul. Ez az utóbbi metafora egyébként ugyanúgy antik eredetű, akárcsak a természetelvű és élettani elképzelések.

Már Platón az építéshez hasonlította a politikusokat (Politikos, 259 c), s később Cicero is úgy vélte, hogy az állammal kapcsolatos írásai úgy alkalmazhatók a köztársaság újjászervezéséhez: *non modo ut architectos, verum etiam ut fabros ad aedificandam rem publicam* (fam., 9, 3, 5). A római államnak épületként történő bemutatása Tacitusnál csakúgy fölvetődött (hist., 4, 74, 3), ahogy a marxizmus klasszikusainak műveiben is, gondoljunk csak az alap és a felépítmény terminus technicusaira. Rimay efféle történelemértelmezése tehát szintén nem szakadt el az antikvitás hasonlatanyagától. Mégis költőnk időszemléletét csak kisebb mértékben határozza meg ez a koncepció, mert nála a kor nem annyira építmény, mint inkább eleven lényként viselkedő szervezet, még akkor is, ha egyes tulajdonságai a házéra is emlékeztetnek. Rimay ugyanis ekképp jellemzi az időt: *aetas haec tam labefactata, fracta, dissipata et direpta*, és ennek következtében a kor már arra sem képes, hogy megmozdítsa kezét: *vix . . . manum aliquando adhibebit.*²⁰

A történeti időnek élő szervezetként²¹ való értelmezéséhez szorosan kapcsolódik az az elképzelés is, hogy az idő részben felvirágoztató, részben pedig elsorvasztó, romboló elem, méghozzá a legkülönbözőbb jelenségek körében. Érvényes ez pl. a kultúra területére, amit jól érzékeltethet az a tény, hogy Rimay a Balassi-versek kiadásához írt előszavában az időt mintegy a növényhez ill. a gyümölcsfához hasonlítja, és úgy jellemzi „ez elmúlt s haladott fölső seculumot”²², mint amely „minden mesterségnek és tudományoknak . . . ékesen való virágoztatással, s gyönyörűségesen való gyümölcsötzetéssel is megékesített lőtt”.

Érvényesül az idő kiteljesítő hatása a hit mezsgyéjén is. „Hogy gyümölcsözdhessék idvösséggel lelkünk” – olvashatjuk a *Christianae pietatis et almae fidei succincta commendatio*ban,²³ s az Eckhardt-féle kiadás 45. költeményének bevezetője „gyümölcsöző hited nyers állapotja”-ról beszél.²⁴

Az idő gyarapító hatása azonban mindenekelőtt mégis történelmi vonatkozásban érvényesül,²⁵ amennyiben a kiemelkedő személyiségek igazi hírnevét az utókor terebélyesíti ki. E felfogás és egyáltalán az egész Rimay-féle időkonceptió szempontjából a legjelentősebb a 68. költemény: „Az idő ósága nevel magos fákat”, melynek lényegét már a latin disztichon így foglalja össze:

*Omnia post obitum fingit maiora vetustas
Maius ab exsequiis nomen in ora venit.*

¹⁹ Ugyancsak a biologikus államkonceptió gondolata villan fel a Thurzó Györgyhöz 1602. okt. 1-én Alsósztrégováról írt levélben, amikor Rimay a „romlott hazáról” s annak „része”-iről beszél (RÖM 231.).

²⁰ RÖM 31.

²¹ Az időnek személyként vagy élőlényként történő felfogását bizonyítja Rimaynak 1609. febr. 14-én Budáról Illésházy Istvánhoz küldött levele, melyben „az idő haladása” kitétel áll.

²² RÖM 39. Ez a kitétel egyébként mutatja, hogy Rimayt nem csupán a szűkebb értelemben vett *tempus* fogalma foglalkoztatta, hanem a történeti idő korszakolása is, amire főleg a *saeculum*, de részben az *aetas* (l. feljebb) kategóriája is használatos. Rimay elég vázlatos történelemperiodizációját alább még szintén érintem. Költőnkhez hasonlóan látta, a jelenhez viszonyítva, a „Mult száz Eztendő”-t Wathay 24. éneke is, mely „az Magyar Nemzetsegnék niomorult Allapatiat Tractallia”.

²³ RÖM 65.

²⁴ RÖM 101. Rimay nyilván azt sem véletlenül hangsúlyozza egyik ifjúkori versében, hogy a szerelem is „idővel peniglen megérhet eszében” (uo., 56.).

²⁵ Politikai dolgokban Rimay szerint az időtől kell várni a gyógyulást. Ezt így fogalmazza meg Tribel Gáspárhoz intézett, 1609. márc. 11-ről kelt levelében: *a temporis successu . . . levamentum et medelam mihi iam aspiciendam censeo* (RÖM 286., 36. levél).

Ez a gondolat,²⁶ mint máshol magától Rimaytól, egy Alsósztrégóváról 1626. február 8-án Pázmány Péterhez intézett leveléből megtudjuk, állítólag Senecától származik, s eredetileg így hangzott: *magnis intervallis magnae arbores nascuntur*. Kritikai kiadásában Eckhardt²⁷ nem adja meg a pontos Seneca-helyet, de még a párhuzamul szolgáló Pázmány-levele adatait sem közli helyesen, mert az a szóban forgó kiadásban nem a 100., hanem a 107. levél, s a kérdéses szövegrészhez kapcsolódó jegyzet sem a 4., hanem a 11. Arról nem is beszélek, hogy a *nascuntur* forma helyett a kritikai kiadásban a képtelen *nascunturi* áll, nyilvánvalóan kontaminálva a *nascuntur* és a *naturi* alakokat, bár az utóbbinak is az adott szövegösszefüggésben *natura*nak kellene lennie. Szolgáljon részben mentségül a szövegkiadónak, hogy az említett Seneca-idézetnek magam sem tudtam a nyomára bukkanni. A gnómát a nálunk közkézen forgó florilegiumok nem tartalmazzák, s a kérdéses hely hiányzik a Thesaurus Linguae Latinae-ből is, legalábbis az *intervallum* címszó alatt hiába keressük. Az azonban kétségtelen, hogy maga a gondolat valóban nem idegen az antikvitástól, s részben Cicerónál, részben éppen Senecánál találkozunk több hasonló megfogalmazással. Lehet tehát, hogy Rimay emlékezetből, nem egészen pontosan idézte a sztoikus római bölcslet, ám elképzelését mégis helyesen tolmácsolva, amikor az ókori *sententia* tartalmát – különféle elemekkel gazdagítva – ekkép formálta költeménnyé:²⁸

„Az idő ósága nevel magos fákat,
Mint Tél után Nyár hoz kórókra virágot,
Igy koporsó terjeszt hírnek névnek magot,
Halál sötétjéből hozván rá világot.

Ne várd hát éltedben, bár nagy érdemű légy
Hogy itt holtod előtt nagy böcsületet végy,
Hiredet nevedet tapodja sok irégy,
Mindazáltal jó légy, s mással is sok jót tégy.

Bízd az jövődökre érdemed jutalmát,
Ha szolgáltad időd vékony alafát ad,
Te az célra vigyázz s az centrumot találd,
Ne várd halandóktul, s az Úr Isten megáld.”

A versből egyértelműleg kirajzolódik előttünk egyrészt az idő növesztő, tehát élettani funkciója, amely elképzelés kialakulásához hozzájárulhatott a Platóntól a sztoikus Marcus Aureliusig (11, 8) jól ismert antik kép az emberiség társadalomtörténeti és időfájáról; másrészt az az ókori felfogás is hangot kap, hogy a múlt példája a jövőtől nyeri el az igazi elismerést. Valóban, az antikvitás épp abban látta a történetírás lényegi feladatát, hogy a nagy tettek emlékéit tulajdonképp csak a *historia* tudja megőrizni és fokozni a későbbi nemzedékek szemében. Az *exemplum*nak az időbeli távlat szerint növekvő jelentőségét mind Sallustius, mind Livius klasszikussá vált szavakban fogalmazta meg részben a *de coniuratione Catilinae* prooimionjában, részben pedig az *ab urbe condita praefatio*-jában. A múlt és annak nagy alakjai ugyanis valóban *paradeigmák*, amelyeket a latin *exemplum* szó etimológiájának megfelelően elő kell venni, s aztán a görög megjelölés eredeti értelmével összhangban fel kell mutatni (vö. *paradeiknūmi*)²⁹.

²⁶ Az elképzelést Zrínyi is föleleveníti „Az idő és hírnév”-ben, ahol ez áll: „Csak egy van, időtül/ S az ő erejétül /Aki békével marad; . . . Üdő rajta elolvad; / Az tündöklő hírnév . . . Az mindenkor megmarad”. A barokk poétánál azonban „Az idő szárnyon jár” gondolata a korfolyam elképzelésével párosul, vö. „És foly, mint erős folyás”.

²⁷ RÖM 216.

²⁸ Uo., 148–149.

²⁹ Természetesen nemcsak Tacitus (vö. ann., 3, 65: *praecipuum munus reor, ne virtutes sileantur, utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit*), hanem Rimay is tisztában van azzal, hogy nem pusztán a jó, de az elrettentő példa is szükséges. Egy helyütt ugyanis ezt olvashatjuk: *facta . . . et consulta fortium et sapientium cum improborum ignominia sempiternis monumentis*

Így gyarapodhatik idővel, mint valami élő szervezet, Rimay szerint Bocskai hírneve is,³⁰ s ennek a gondolatnak a jegyében írhatja le költőnk a spanyol A. Guevara munkája nyomán készült s Prágai András nevével jegyzett „Fejedelmek serkentő órája” kapcsán I. Rákóczi Györgynek 1629. május 25-én: „az időnek ósága” „nem pusztíthatja el emlékét”, mert a műben benne foglaltatik „a belőle rázogatható igaz élet rengetű szépszínű s jóízű gyümölcse”³¹. Ez a beállítás egyébként azzal az ókori elképzeléssel is párosul, mely nemcsak az államot, hanem az irodalmi alkotást is organikus egységként fogta fel. Ezért idézi Rimay Cicero szavait: *Etsi non plurimi sanguinis sit, habeat tamen succum aliquem oportet, ut etiamsi maximis illis viribus careat, sit, ut ita dicam, integra valetudine*,³² vagyis, miként a levél írója azonnal magyarul is tolmácsolja: „Ha szinte igen bővelkedő nem lehet is írásunknak tagja s állapátja, de szükséges, hogy némű-nemű nedvességgel, s leve legyen, úgy hogy ha ama derekas vastag erőbeli nem lehet is, hogy így szóljak, épséges egésségő legyen”³³. Ezenkívül Rimay természetelvű felfogásának részletezéseképpen azt is előadja, hogy „az írásoknak veteményi földeit irtogatják s egyengetik, szántogatják, ugarolják, kevergetik s vesztegetik, hintegetik is gyümölcsöző magjaival.”³⁴

Az idő azonban manierista költőnk értelmezése alapján nemcsak épít, hanem pusztít is.³⁵ Ahogy a korabeli magyar kultúra az előzőhöz viszonyítva *arescens*, s legfőljebb Iustus Lipsius műveinek olvasása nyomán *refloruit*,³⁶ ugyanúgy Terstyánszky révén „religióknak” is „pestisse”³⁷ támadt, miként azt Rimaynak 1619. július 29-én Thurzó Imréhez címzett levelében olvashatjuk. Mindez a változás pedig valamiféle megfellebbezhetetlen természeti törvényszerűség alapján történik, ahogy azt a 63. költemény már argumentumában is megfogalmazza,³⁸ így öntve később művészi formába a gondolatot:

„Nyugszik a Nap s felkél,
Nyarat követ dér s Tél
idegen természettel . . .”³⁹

prodere (RÖM 35.). Az *exemplum*okban való történeti gondolkodás pregnáns megfogalmazását adja Ádám János az RMKT (17. sz.) I. kötetében olvasható „Az igaz, iambor es teokelletes baratsagrol valo énece”-ének bevezető versszakában, melyek vagy közvetlen vagy áttételes Sallustius-reminiszcenciát tartalmaznak. – A kérdéshez l. még: A. DEMANDT, *Metaphern* . . ., 407; továbbá R. KOSELLECK in, *Geschichtliche Grundbegriffe*, hrsg. v. O. BRUNNER stb. 599. k.; H. I. MARROU s. v. *Geschichtsphilosophie*, in, *Reallexikon für Antike u. Christentum*.

³⁰ RÖM 88.

³¹ Uo., 434–435.

³² Orat., 23, 76. A modern kiadásokban itt az első *sit* helyett *est* áll, a *succum* helyes alakja pedig *sucum*.

³³ RÖM 437.

³⁴ Uo. Rimaynak a társadalmi-politikai jelenségek organikus értelmezésére vonatkozó felfogásával kapcsolatban a legkorábbi bizonyíték 1590. jún. 10-én Teleky Pálhoz címzett levele: „Mindazonáltal hiszem a te keg'd gravitásának olly jó nedvességgel való *zöldelletit* lenni, hogy az igen ritka írásom ált való bánással is hervadásra nem hajolhat, de megtarthatja vigorát” (RÖM 222.)

³⁵ Érzékletes sorok olvashatók erről a RÖM 26. versében (pl. 13 kk. – 68.), de a 17. költeményben is (10 kk. – 57.).

³⁶ Igaz, e szavak az 1592. aug. 20-án Trencsénből kelt levélben Rimay életére vonatkoznak, de az írás egésze alapján nyilvánvaló, hogy a szellemi élet egészére értendőek.

³⁷ RÖM 358. l. 85. levél.

³⁸ RÖM 131. l.: „de miként az mértékletlen beteg ember szükségből tézsi keménnyé természetterhelő orvosságok által magához orvossát, úgy sokféle mértékletlen vétkeknek szaporított okaival kételeníti az bűnös ember Istenét is, hogy ostora sujtolásának külön-külömb féle sok nemeit bővebben érezze és szenvedje az egyéb teremtett állatnál.” Rimay naturalista felfogása tehát ezen a helyen is egybekapcsolódik az istenhittel.

³⁹ Párhuzamként hadd utaljak Liszti László „Magyar Márs”-ának szövegezésére: „E világi élet, mint egy szép kikelet, / Tündöklő virágjában . . . / Vagyon újulásban, / De ha megtekinted, s valóban . . . megérted, / Romlandó mivoltában . . .” (*Hét évszázad* . . ., I. 417.).

Ennek megfelelően váltotta fel elkerülhetetlenül „a régi időnek boldog állapotját”⁴⁰ „ez mostani idő állapotjának boldogtalansága . . . és soványsága . . .”⁴¹ s ezért következett be feltartóztathatatlanul „az időnek igen viszátkodó felháborodott állapotja”⁴², amikor:

„Ez világ mint egy kert,
kit kőeső elvert,
napról napra veszten vész.”⁴³

E pusztulásra ítélt világban fordul a költő híres 37. költeményében a „szegény megromlott s elfogyott Magyar nép”-hez, melynek „megcsorbult nemzete” „változott korcsossá”⁴⁴. Itt egyértelműleg az antikvitásból, Polybiosz, Sallustius, Livius és mások⁴⁵ műveiből oly jól ismert organikus szemléletről van szó, amely egy nép alakulását időben úgy képzelte el, hogy a kezdeti növekedés után egy ponton bekövetkezik majd a pusztulás, a fogyatkozás periódusa.⁴⁶ Ahogy azonban az ókoriak sem zárták ki az újjászületés, az újbóli fölemelkedés lehetőségét, ugyanúgy Rimay idő- és történelemfelfogása sem egyértelműen tragikus és pesszimista kicsengésű, mert az évszakok változásának megfelelően új felvirágzás következhetik be. Szépen fogalmazza meg ezt a „Kátai Mária-Magdolna nevére” írt 39. vers:

„Az Természet is la
Mert mindent változtat,
Az mit egy ideig
Egy kézzel tartóztat,
Tél az mit aszal foszt
Nyár megvirágoztat.”⁴⁷

Hasonló gondolatot találunk többek közt annál a Florusnál is, aki az i. sz. 2. sz.-ban alkotott, s aki a Róma háborúiról szóló tömör összegzésében annak a nézetnek adott hangot, hogy az előző császárok alatt elvénhedt római birodalom Traianus után újból erőre kap majd.⁴⁸

Ugyancsak összhangban van a klasszikus görög–római szerzők felfogásával Rimaynak az a meggyőződése is, hogy az időnek az államok, társadalmak szervezetére gyakorolt bomlasztó hatása

⁴⁰Rimay híres versében, az „Ez világ mint egy kert” 4–6. szakaszában Balassi-imitációval idézi fel a régi „hősi korszak”-ot, melyet szembeállít a jellel. L. erről: BITSKEY I., *Egy Rimay-vers világa*, Studia Litteraria, 17, 1979. 29 k.

⁴¹Mindezt a RÖM azon 31. költeményének argumentumában olvashatjuk, amely a 9. zsoltár alapján íródott.

⁴²Ahogy ezt a RÖM 30. költeményének argumentumában olvashatjuk.

⁴³RÖM 73. A 30. költemény bevezető része. Párhuzamként kínálkozik Wathay Ferenc XIV. éneke, melyben a költő az idő megvénülését ecseteli. Szerinte a kor már csak alábbvalókat foghat méhében és szülhet meg.

⁴⁴RÖM 83.

⁴⁵Az idevágó fontosabb helyek és elemzésük megtalálhatók az alábbi tanulmányomban: *Asinius Pollio és a római köztársaság bukása* (AntTan, 27, 1980, 240–253).

⁴⁶Társadalmi jelenség biológiai interpretációjával szintén találkozunk Rimaynál, aki egy jobbágyfalu nehézségeiről írja Pázmánynak, hogy a főpap „megérti nyavalyátokat és orvosságot is szerez sebetek gyógyulására” (RÖM 415. – 107. levél).

⁴⁷RÖM 87.

⁴⁸Minderről I. főképp Florus munkájának *praefatio*ját. A probléma vázlatos elemzését adom a szóban forgó mű magyar fordításához írt utószóban (Bp., 1979, 177 kk.). – PIRNÁT A. volt szíves felhívni a figyelmet arra, hogy Rimay felfogása általánosságban kevésbé optimista, mint az egykorú protestáns szerzők jelentős része. Ezt én – a tizenöt éves háború szomorú tapasztalataim kívül – főleg Rimay humanista műveltségével magyarázom, mert az antik szerzők is többnyire a dekadencia elvét vallották, (így Polybios is), s az újjászületés, ill. a *Roma aeterna* gondolata csak a római birodalom hanyatlása idején jelentkezik erősebben.

egyrészt az erkölcsök, másrészt a sors, a balszerencse következménye. Már az 58. költemény latin nyelvű argumentuma megfogalmazza a gonosz erkölcsök megfertőző szerepét: *Morum malorum pestilens spiritus sive afflat, affert, sive stringit, inficit. Ne forte te ullis afficiat contagiis pruritus aliquis.* Ezt az ötlegmagot aztán így ültetik versbe az alábbi sorok:

„Az rosz feslett erkölcs ha csak rád lehell is,
Elhidd, mirigyeesit s igen döögösit is.”^{4 9}

A *fortuna* hol lesújtó, hol felemelő történelmi szerepkörének kiemelésére pedig különösen az „Emblémák” kínáltak jó alkalmat Rimay számára, aki így nyilatkozik a szerencse istenasszonyáról:

„Bizvásban várhatni nyarat hideg télben,
Avagy tiszta időt zúgó felhős szélben,
Hogynem állandó jót természetedben.”^{5 1}

Bármennyire is nem egyértelműen sötétén látó Rimay idő- és történelemkoncepciója, mégis az a felfogás látszik nála uralkodónak, hogy a régi boldog idöket boldogtalanabb, elfajzott korszakok követik. Ebben a világlátásban mintegy az az ősi elképzelés látszik újjáéledni, mely szerint az emberiség története az aranykortól fokozatosan vezetett el a vaskorhoz. Igaz, Rimay nem használja sem az arany-, sem a vaskor megjelöléseket, de egyrészt kitűnően ismerte a hasonló felfogást valló Bibliát, mely – mint még látni fogjuk – ugyancsak éreztette hatását történelemfelfogására, másrészt a kortársak^{5 1} közül pl. Nyéki Vörös Mátyás is élt a kifejezéssel, amikor ekképp idézte a régmúltat:

„A szép Arany-idöt mely rutul vesztettük?”^{5 2}

Rimay a boldog múlttól a jelenre való váltást – szintén az ókori elképzeléseknek megfelelően – úgy értelmezi, mint az idő felgyorsulását:

„Mi esztendeink folynak gyorsasággal,
Mert haragodat (ti. az Úrét) érzik buzgósággal”^{5 3}.

Ez a megfogalmazás egyúttal arra is rávilágít, hogy Rimay felfogásában az idő elválaszthatatlan a körülményektől, s alakításában első számú tényező az Isten, akinek hatalmában áll adni „egy kis időt megpihenésünkre, // Csendességükre”^{5 4}. Ezért kéri a költő az Úrtól:

„Amely kis időnk ide elő vagyon,
Ily romlásunkra kérünk, ne maradjon.”^{5 5}

A Balassi-kiadás előszavában Rimay ugyancsak szól az idő és az Isten összefüggéséről: „elég álmélkodó ajándékát tapasztalhatjuk az Ur Istennek, mellyel ezt ez időt igéjének tökéletes értelemre való

^{4 9} RÖM 122.

^{5 0} Uo., 142. 65. költ. 34–36.

^{5 1} Visszajára fordított bibliai eredetű aranykorképpel találkozunk „Az Erdelinek siralmas eneke”-ben, mely a RMKT (17. sz.) I. kötetének 81. darabja: „Az farkas barannial, part ütők iuhokkal im lasd, mostan legelnek.”

^{5 2} A RMKT (17. sz.), II. 93. költeménye, melynek címe *Tintinnabulum tripudiantium*. Az idézet az 1113. sor. A következő sorból kitűnik, hogy az „Arany-idő” tulajdonképp a fiatalsággal, az „Ifjúság séngéjé”-vel állítható párhuzamba ill. azzal egyenlő (uo., 206.).

^{5 3} RÖM 75. A megfogalmazás nem feltétlenül utal arra, hogy Rimay elképzelésében az „időfolyam” gondolata különösebb szerepet játszott volna.

^{5 4} RÖM 75.

^{5 5} Uo.

jutásával . . . ékesíté, és minden rozsdáját, mohát, dohát porat, és penyészét sűrő pókhálóját is elvonogatván és tisztítván . . . az bizonyos dolgok látására és forgatására nyitá az elméknek is fel szemeket . . .”⁵⁶ Ezek a már-már barokkosan cirkalmas, ám lényegileg mégis manierista szavak arra is felhívják a figyelmet, hogy a költő felfogásában miképpen fonódhatott egybe az Isten és az idő összekapcsolása az időnek olyan organizmusként történő természetelví értelmezésével, mint amelynek lehet rozsdája, moha és doha csakúgy, miként penésze is.

Az idő és az Isten fogalmi körének összekapcsolása megint csak nem volt viszonylag új momentum Rimaynál. Az elképzelés a Bibliában ugyanúgy megtalálható, akárcsak a platonikus és a sztoikus görög filozófiában, és toposzként a római auctoroknál is előfordul. Ezért egészen természetes, hogy ha Rimay az antik költők módjára nem várja is nyíltan az aranykor visszatértét, azért – mint már említettem – bízik benne, hogy még egy boldogabb kor virrad rá, méghozzá az Úr akaratából:

„Kegyes Isten, kinek nagy hatalma felnőtt,
S irgalma oszlopa többől meg ki nem dőlt,
Vigasztald fejemet, ki buban forrott s főtt,
Küldd el is fecskédet, hadd lássak jó időt.”⁵⁷

E sorokban tulajdonképp az időről alkotott különféle, részben képszerű felfogások keverednek, úgy mint az antikvitásból egyaránt ismert idő–madár hasonlat, vagyis a „szárnyas idő”⁵⁸ elképzelése; illetve az időnek és annak a mindenható istennek az összefüggése, akinek hatalma egyrészt élő organizmusként növekszik, másrészt „irgalma oszlopán” nyugszik, mint valami nagyszerű épület.

Rimay költeményeit vizsgálva, az időnek még egy harmadik, az előzőektől nagyobb mértékben eltérő képszerű megközelítésével is találkozunk. A változó idő a 30. költemény alapján a hullámozó tengerhez is hasonló, s Rimay ennek jegyében ad tanácsot a megfelelő életvitelhez:

„Mint habzó tengerben
mi is az életben
evezőnket forgassuk;
Kinnal mi lelkünket,
sok gonddal fejünket
igen ne nyomorgassuk . . .”⁵⁹

E felfogás végső gyökerei szintén az antikvitásba nyúlnak vissza. Az *Anthologia Graecab*an (10, 65) ott találjuk Palladas versét, amely szerint az élet olyan, mint egy tengeri utazás, mely a sorstól, a *tykhétől* függően, hol hajótöréshez vezet, hol pedig kikötőbe, bár az utóbbi kétségkívül ritkábban esik meg.

Az a manierista költő, aki a „szárnyas idő” elképzelését magáévá tette, természetszerűleg osztotta Horatiusnak epikureista időfelfogását, a *Tu ne quaesieris* és a *carpe diem* gondolatát. Már annak idején Csipák Lajos⁶⁰ kimutatta, hogy az Eckhardt Sándor által 62. sorszám alatt közölt költemény két horatiusi *carmen*, a 2,10 és a 2,16 hatása alatt született. Én ehhez feltétlenül hozzávennem még a Leuconoéhoz szóló híres 1,10-es ódát, amelynek epikureista⁶¹ időszemléletét ekképp ülteti át a 17. sz. elején magyar talajba Rimay *Laus mediocritatis*-a:

⁵⁶ Uo., 40.

⁵⁷ Uo., 80.

⁵⁸ A RMKT (17. sz.) I. kötetének 74. verse (Cantio Pulchra M. F. K.) a „Szarnion iaro idő” kifejezést használja (49. sor).

⁵⁹ RÖM 74.

⁶⁰ *Horatius hatása az ó- és új-klasszikus iskola költőire*, Kolozsvár, 1912. Csipák megállapításait ismétli meg csupán Eckhardt kritikai kiadásának jegyzetanyaga is (213. l.).

⁶¹ Az epikureizmussal persze ekkor nem volt tanácsos dicsekedni, hisz az RMKT (17. sz.) I 88/2 „Cantio optima”-ja a Boeckai meggyilkolásával gyanúsított Kátai Mihályt „az Epicurusnak Tanítványa”-ként említi. – Ugyanakkor persze Justus Lipsius és az újsztoikusok használják pl. az epikureistákra jellemző szellemi *képos*, *hortus*, „kert” szavakat.

„Ha vig elmével vagy, ne nyulj gonddal ahoz,
Jövendő nap s idő rád hogy mit szánt és hoz,
Vig nevetéssel mérj mindent magadhoz.”⁶²

Az elmondottakat a következőképp összegezhethetjük: Rimay idő- és történeti időfelfogása, akárcsak állam- és társadalomértelmezése, alapvetően antik elemekből épül. Felfogásában különösképpen domináns helyet foglal el az egész világegyetemnek s azon belül az időnek organikus⁶³, természetelvű értelmezése, minthogy minden a ciklikus változás állapotában van, s az idő hol növekszik, hol elkorcsosul, hol gyarapít, hol elsorvaszt, egyszer jó, máskor rossz,⁶⁴ egyszer épít, másszor pedig olyan, mint a méreg.⁶⁵ Ehhez a természetes jellegű tempuskonceptióhoz azonban Rimaynál az antikvitásból ugyancsak jól ismert további képszerű világ- és időértelmezések is társulnak, úgy mint az épület és a háborgó tenger, valamint az azon való utazás metaforája. Az is ősi elképzelés, hogy az idő dimenziója elválaszthatatlan az isten hatalmától és akaratától. A múltnak exemplumként való számontartása szintén antik és humanista örökség. Ez az egész, heterogén és eklektikus időfelfogás Rimaynál végső soron számos forrásból táplálkozik: a Biblián kívül mindenekelőtt a sztoicizmusból, Senecán kívül valószínűleg főleg Epiktétoszról,⁶⁶ akinek *Enkheirdionjára* Rimay lelkesen hivatkozik egyik levelében,⁶⁷ de merít költőnk az epikureizmus tanaiból is, főleg Horatiusból, akinek *mediocritas* életelve mély nyomokat hagyott Rimay tudatában, befolyásolva időszemléletét is. Természetesen mindezek az antik elemek nemcsak közvetlenül hathattak a manierista poétára, hanem különféle humanista szűrőkön, így Guevarán, Iustus Lipsiuson⁶⁸ és esetleg Owen/Ovenuson⁶⁹ keresztül is, mert pl. az utóbbi

⁶²RÖM 130. A XVII. századi ismeretlen költő „Kertemben nyílt piros rózsám . . .” kezdetű verse ugyancsak hangoztatja az idő és a világ elaggását, összekapcsolva ezt az élet élvezésének gondolatával (*Hét évszázad . . . I*, 377.).

⁶³Az organikus történelemfelfogásról tanulságos gondolatokat olvashatunk KULCSÁR P. több írásában, így a *Humanista történetírók* c. kötethez készült utószavában (Bp., 1977.).

⁶⁴L. ehhez pl. a RÖM 30. költeményét.

⁶⁵A RÖM híres 30. versében olvassuk: „Elváltozott idők, háborgó esztendők különbségeket hoznak, Kinek bút, kárt, gondot, kinek viszont hasznót, szerencsés napot adnak” (73.). – Hasonló gondolat a katolikus Nyéki Vörös Mátyásnál is felbukkan (RMKT – 17. sz. –, II. 87. költemény, melynek argumentuma így szól: *Ipsa dies quandoque parens; quandoque noverca est*). Nem egészen biztos azonban, hogy itt Nyéki verséről van szó, akinél inkább egy erősen vallásos, katolikus időértelmezéssel találkozunk, mely a temporális testi és földi, ill. a lelki örökkévalóság ellentétére épül (vö. pl. uo., 205.). Igaz, Nyéki e koncepciójában is megmutatkozik azért némi biologikus szemlélet, amely a földi idő romboló, ill. az örökkévalóság növesztő erejével áll összefüggésben. A 99. költeményben ez szerepel: „Mit használ, kérék, a Világ, / Melly most kívül szép mint virág? / Mint tündöklő Arany s Ezüst? / Majd elenyésznek mint a füst.” Ezzel szemben a 98. „Aeternitas. Örökké-valóság” c. versben ezt találjuk: „Mídon vigasztalja jókat, és hízlatja; / Az Örökkévalóság”

⁶⁶Epiktétoszról persze más, a történelmet megvilágító metaforák is vannak, pl. a történelem nála is szerepel mint színpad, vö. A. DEMANDT, *Metaphern . . .*, 339.

⁶⁷Rimaynak Naprági Demeter erdélyi püspökhöz írt 1603. júl. 24-i levelében olvashatjuk: „egy orvosnak és Bajnoknak Epictetusnak írásával is *gyámolgtatjuk életünket* (RÖM 233., vö. még uo., 212–213; 234; 236.)

⁶⁸Iustus Lipsius társadalmi-politikai felfogásának biologikus-organikus jellegét jól érzékelteti Laskai János magyar nyelvű áttünetése is, vö. pl. a TARNÓC M. által összeállított *Magyar gondolkodók* (17. sz.) 141–142. lapjaival. Az is igaz viszont, hogy Iustus Lipsius – Rimayval ellentétben – a „mostani időt” vizsgálva azt állítja, „hogy amint ennek előtte a gonoszság uralkodott, úgy most a törvényeknek sokasága” (uo., 152). Ugyanakkor felbukkan az idővel összefüggésben a fa képe Iustus Lipsiusnál is, még ha más hangsúllyal is, mint Rimaynál: „Avagy nem tudod-é, hogy a nagy fák sokáig nevednek, s egy órában kidülnék?”

⁶⁹L. erről pl. az ECKHARDT-féle kiadás 44. lapját. Súlyos érveket hozott fel viszont Rimay Ovenus-ismeretével szemben a keszthelyi Rimay-ülésszakon BARTÓK I. előadása.

időfelfogását ugyanaz a szüntelen változás jellemzi, akárcsak Rimayét. Mindezek figyelembevételével arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy sem az európai, sem a magyar későreneszánsz, manierista vagy korai barokk történeti időfelfogás nem különbözik minőségileg az antik tempuskoncepcióktól, hiszen lényegében ugyanazokból az elemekből táplálkozik, s az idő fogalmának megvilágítására ugyanazokat a képeket használja. Eltérés az ókor és a késő reneszánsz / korai barokk periódus közt legfeljebb a tempus képét kifejező diszparát elemek ötvözésének arányában mutatkozik meg. A történeti idő értelmezésében a döntő változás tehát majd csak később, a XVII. sz. végén s még inkább a XVIII. sz. folyamán következett be, miután megindult a klasszikus felfogásoktól való eltávolodás, bár az antik hagyomány figyelembevétele azért ezen a téren is még évszázadokon keresztül egészen napjainkig továbbra is befolyásolta a történeti idő megközelítését.

Paczolay Péter

RIMAY JÁNOS ÉS KORÁNAK POLITIKAELMÉLETE

A politikaelmélet, államelmélet, politikai gondolkodás stb. kategóriákat sokszor a tudományos irodalom is differenciálatlanul használja, ezért nem árt előre bocsátani, hogy a politikaelmélet a politikai jelenségek és folyamatok leírására és magyarázatára szolgáló, viszonylag koherens, a filozófiai és tudományos absztrakció bizonyos – koronként változó – szintjén mozgó elmélet. A politikaelmélet története nem azonos az államelmélet történetével, mivel a politika az államnál szélesebb jelenségszférát ölel fel. A politikaelmélet története nem azonos a politikai filozófia történetével sem, bár a politikaelméletek gyakran filozófiai síkon fogalmazódnak meg.

A politikai irodalom történetébe a politikai gondolkodás a politikaelméletnél jóval tágabb köre tartozik bele. A politikaelmélet története viszonylag elkülöníthető a politikai eszméktől, amelyek politikai célokat, követelményeket, programokat fogalmaznak meg, vagy támasztanak alá. Míg az államelmélet és politikai filozófia története a politikaelméletnél szűkebb, addig a politikai irodalom és a politikai eszmék története a politikaelméletnél tágabb diszciplínák. A politikai gondolkodás története pedig mindezeket magába foglalja.

A politikaelmélet története csak viszonylagosan különíthető el a politikai eszmék történetétől; mindkettő korának gyermeke, a társadalmi-politikai berendezkedés és a társadalmi tudat adott fokához kötődnek, s alapproblémájuk, melyeket a társadalmi-politikai gyakorlat vet föl, közösek. A politikaelméletek, jóllehet többnyire nem olyan közvetlen formában, mint a politikai eszmék, de állást foglalnak koruk társadalmi-politikai kérdéseiben, és problémafelvetéseiket, témaválasztásaikat ugyanazok az értékrendek orientálják, mint a politikai eszméket.

Mindezt azért nem érzem fölöslegesnek jelezni, mert a politikai gondolkodásnak itt érintett időszakát – a XVI–XVII. század fordulóját, illetve az 1600-as évek első három évtizedét –, a politikai elméletek és a politikai eszmék típusokba nehezen szorítható keveredése jellemzi. Szélesebb időszakot tekintve jól látható a nyugat-európai politikaelméleti gondolkodás íve; Machiavelli *Fejedelme* 1532-ben jelent meg, Bodin *République* 1576, Althusius *Politica* 1603, Hobbes *Leviathan* 1651. Ezek a szerzők a politikaelméletet a többi diszciplínától, különösen a politikai élet jelenségeinek vizsgálatában korábban primátust élvező etikától, teológiától, filozófiától és a jogtól elválasztják, önálló művészetként, sőt tudományként tüntetik fel, amelyik önálló tárggyal és módszerrel rendelkezik, még ha alapja azonos a többiével: az emberi természet. Bodin szerint a politika minden tudományok királynője¹, Althusius szerint – aki egyébként bírálja Bodint, mert az nem választja el megfelelően a politikát és a jogot – pedig a politika a társas együttélés, a szimbiotiké művészete. Csak megjegyzem, mert a részletezés messzire vezetne, hogy Hobbes a politika tudományként való művelésére tett

¹ Idézi Alberto TENENTI, *Teoria della sovranità e ragion di stato nella „République” di Jean Bodin (1576)*, in, *Il Pensiero Politico*, XIV. 1981, 41.

kísérleteken, mind a tárgyat, mind a módszert tekintve túllépett, felismerte a burzsoá polgári társadalomnak az uralkodó summa potestásával alkotott funkcionális viszonyában végbemenő emancipálódását, illetve a polgári élet törvényeit azzal a céllal vizsgálta, hogy a politikai cselekvést egy tudományos technikával alapozza meg.² Ugyanezt a korszakot a politikai eszmék, illetve a politikai célok érdekében állított egyéb, pl. teológiai érvek minden korábnál gazdagabb összetettsége jellemzi, a kor vallási küzdelmei, politikai harcai, társadalmi átalakulásai által megfogalmazott igényeknek megfelelően.

Mennyire hatott a kor három meghatározó szellemi áramlata, a reneszánsz, a reformáció és az ellenreformáció a XVII. század elejének magyarországi politikai gondolkodására? Annyi az első látásra is szembetűnő: nemcsak, hogy az ímént említettekhez hasonló, alapjában nyugaton is kivételesnek tekinthető elméleti szintű rendszerek nem jöttek létre, s eredetinek tekinthető politikai eszmék sem születtek, de a kor uralkodó tanainak átvételére is csak szórványosan került sor. Ennek okait keresve szükségtelen részletesen belemenni a nyugati és a közép-kelet-európai társadalmi-politikai fejlődés eltérő modelljeinek elemzésébe, elég arra utalni, hogy Nyugaton az abszolutizmus politikai rendszerében a domináns szerepet vivő állam paradox módon a vele szemben álló polgári társadalom (*societas civilis*) emancipálódásának lehetőségét teremtette meg, míg Magyarországon a centralizációnak sem az előremutató gazdasági funkciójű, majd a polgári társadalom és a politikai állam elválásához vezető nyugati, sem a társadalmat az államnak egyoldalúan alárendelő, „felülről lefelé államosító” keleti modellje nem jött létre, hanem egy Európában is egyedülálló kompromisszum alakult ki az abszolutizmus és a rendiség között³, egy, a centralizált monarchia kereteit erőltető, több nemzetet átfogó birodalmi politika, és az ezt megakadályozó a kiváltságaihoz ragaszkodó és az azokat érvényesítő rendi *corpus politicum* közti eldönthetetlen ellentét állandósításaként.

Ezt a helyzetet egy praktikus ideológia, a szentkorona-tan támasztotta alá, és a rendi kiváltságokat rögzítő törvényhelyek is megfelelő hivatkozási alapot jelentettek. Ha ez önmagában nem is zárta ki a politikaelméleti mű születésének lehetőségét, hiszen a társadalmi és szellemi fejlődés színvonalát eltérő is lehet, hiányát mindenestre részben magyarázza.

Hasonlóképpen befolyásolta a társadalmi-politikai helyzet a nyugat-európai politikai gondolkodás magyarországi recepciójának irányát.

Az itáliai reneszánsz eredményei ekkor még nem váltak a magyar politikai gondolkodás közkincsévé – jól tudjuk, hogy Machiavelli módszerét majd csak Zrínyi használja fel⁴ –, noha a firenzei műveit, elsősorban *A fejedelmet* ismerték. Rimay például Balassitól kapta meg Machiavelli műveinek latin kiadását, de esetleges olvasmányélménye nem tükröződik sem közvetve, sem közvetlen utalás révén életművében. A magyar politikai irodalomban fellelhető néhány utalás a machiavellizmus már eltorzított és negatív kicsengésű eszmerendszere ellen hadakozik, Alvinczi pl. a jezsuiták mesterkedésével azonosítja⁵. Machiavelli megértésének hiányát a korabeli közhangulat mellett magyarázza az is, hogy nem érett meg a társadalmi talaj a lehetséges Machiavelli-értelmezések egyike számára sem, azaz nem volt realitása sem a republikánus-polgári, sem az „abszolutista” színezetű Machiavelli-recepciónak.

Az ún. „északi reneszánsz” összehasonlíthatatlanul nagyobb befolyást gyakorolt a korabeli magyar gondolkodásra. Ennek politikai gondolkodásáról összefoglalóan megállapítható, hogy alapelve a közjó elsőbbségének elismerése, az ezzel ellentétes állapotok ostromozása. A közjó és a rend megteremtésében nagy szerepet tulajdonítanak az erényeknek – a politikai hatalomban, a kormányzásban való részvételnek is ez a döntő kritériuma. Elítélik az erőszakot és a háborút bármely formáját, ezzel szembekerülnek a fegyverforgatást polgári kötelességnek tartó itáliai teoretikusokkal, de az igazságos háborút elismerő egyházzal is.

² Jürgen HABERMAS, *Theory and Practice*, London, 1974, 56–61.

³ SZÜCS Jenő, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, in TörtSz. 1981., 351..

⁴ KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 368.

⁵ *Antimachiavellisatio* című művében; lásd erről WITTMAN Tibor, *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. Justus Lipsius*, FK, 1959., 63.

A XVI–XVII. század fordulóján a művelt magyarok körében a legnagyobb népszerűsége Justus Lipsius tett szert, valóságos kultusza alakult ki. Ennek több jól körülhatárolható okát lehet megjelölni. Mindenekelőtt, bár Lipsius nem tartozott a reneszánsz legjelesebb gondolkodóinak sorába, a maga idején elsősorban sztoikus filozófiája révén páratlan népszerűségnek örvendett Európa-szerte. A vele való kapcsolattartás rangot jelentett⁶, ezért kérte több magyar is, hogy vegye fel levelezőpartneri közé (Révay, Rimay). Az általa terjesztett prózai stílus is közkedvelt volt, ez tükröződik az említett magyar humanisták rajongásában, akik ugyan nem követték Lipsius stilisztikájának változását. Rimay is halmozza a lipsiusi stílusra vonatkozó dicséreket⁷, Révay pedig így ír neki: Rimayval . . . „nem ritkán vettük kézbe, olvastuk, fürkésztük, csókolgattuk, és – ahogy mondják – tele torokból dicsértük a legállhatatosabb *Állhatatosság* című munkádat és a leghatalmasabb *Politika* könyveidet”⁸.

Lipsius politikaelmélete megfelelt a magyar viszonyoknak is, pontosabban annak összetettsége sokféle magyarázatot, felhasználást tett lehetővé, sokan meríthettek belőle. Az anarchiával szemben a rend iránti vágyat fogalmazta meg, de nem a zsarnok uralmát tartotta kívánatosnak, hanem az erősező, a közjót szem előtt tartó, cselekvés mércéjeül tevő fejedelmet.

Végül általános filozófiája, a sztoicizmus is érthetően terjedt el a politikai és vallási megosztottság, háborúk és létbizonytalanság sújtotta országban. A sztoicizmus térhódításának megértéséhez figyelembe kell venni a kor másik jelentős eszmerendszerét, a reformációt. A protestantizmus sajátos politikai szerepet játszott Európa-szerte, mert elvileg-elméletileg a vallás depolitizálására törekedett, de a reformáció tanai politikai eszmeként igen rugalmasnak bizonyultak. Elég arra gondolni, hogy a protestáns politikai gondolkodás első szakaszát a vallásnak a politikától való elzárkózásra törekvése, az uralkodóval szembeni ellenállás jogának tagadása jellemezte. Megjelentek ugyan ettől eltérő irányzatok is (pl. anabaptizmus), melyek mindenféle kormányzattal szembefordultak, vagy éppen a teokratikus állameszmét hirdették. A második szakaszban, mikor a reformáció súlypontja Svájcba tolódott át, Kálvin olyan államberendezkedést képzelt el és igyekezett a gyakorlatban is megvalósítani, mely az egyház irányítása alatt áll. Ugyanakkor Kálvin követői rövidesen elismerik a zsarnokkal szembeni egyéni ellenállás, majd a népporradalom jogosságát is. A harmadik szakaszt, 1560 után, az jellemzi, hogy a kálvinista radikális eszmék Franciaországban (hugenották), majd Skóciában (Knox) olyan talajra hullanak, amelyen a fegyveres ellenállás eszméje rendszeres gyakorlattá válik.

A protestantizmus magyarországi térhódítása a Habsburg-abszolútizmus és a magyar rendi ellenállás küzdelmét egy másik törésvonallal bonyolította: a vallási ellentétekkel. Politikai téren azonban a protestantizmus politikai eszméit nyíltan nem mondták ki, legfeljebb a közgondolkodás háttérében húzódtott meg, mint a Bocskai-felkelés során⁹, vagy olyan áttételes irodalmi megjelenítést kapott, mint Bornemisza *Elektrája*. Ritka kivételnek számít a Pázmány–Alvinczi vitában született *Magyarország panasza*, melynek nyílt politikai érvelése a reformációt a nemzeti függetlenség eszméjéhez köti a hazát eláruló katolikus papsággal szemben. A kettős – vallási és politikai – megosztottság ilyen ideologikus polarizálása nem vált általánossá: a Pázmány vezette ellenreformáció ezt eleve megakadályozandó a vitát politikai témákról következetesen a vallási-teológiai kérdésekre terelte¹⁰, de a magyar társadalmi-politikai küzdelmek alakulása sem tette lehetővé a szembenállás ilyen kiélezését.

Rimay életútja jól példázza a magyar nemesi politikai ideológia egyik lehetséges pályáját. Bocskai ajtónállója, majd az Illésházi vezette párthoz csatlakozik, mely a megegyezést, a békekötést szorgalmazta. A kompromisszumra törő irányzat hosszabb időre szóló sikerét az 1608-as koronázó országgyűlés rögzítette. Bethlennek kétes sikert ígérő, de a nemesi szabadságot máris fenyegető törekvései a nemességet eltántorították a „választott magyar király” címmel is felruházott erdélyi fejedelem támogatásától¹¹, a nikolsburgi béke után tovább kísérletező Bethlent pedig már kimondott ellen-szenvvel fogadták, nem beszélve utódáról, I. Rákóczi Györgyről.

⁶ BÓNIS György, *Révay Péter*, 1981, 13.

⁷ „Merum mel, summa suavitas ibi, lux, sol”. RIMAY János *összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 223.

⁸ BÓNIS, i. m. 99.

⁹ BENDA Kálmán, *Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején*, in *TörtSz.* 1970, 424.

¹⁰ KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961, 359.

¹¹ PÉTER Katalin, *A magyar romlásnak századában*, Bp., 1979, 11–13.

Rimay politikai tevékenysége, protestáns vallásossága és sztoicizmusa lényegében ellentmondásmentes egységet alkotott. Protestáns hite, népének „sujtolása” miatti panaszai magyarázzák a Bocskai-táborban, vagy Bethlen oldalán elfoglalt helyét, de hogy nem kizárólag vallási elkötelezettsége sodorta e táborokba, az kitűnik abból, hogy Habsburg- király megbízásából is vállalt diplomáciai missziót. Politikai állásfoglalásaiban, gyakorlati tevékenységében is a nemzeti megbékélés, ha úgy tetszik, a kompromisszum híve. Így ír Bocskai István nevében Thurzó Györgyhoz intézett levelében^{1 2}: „egy közönséges hab közé vettetett hajóban evezünk, Uram. Evezzen azért egy akarattal is már velünk.” Protestáns lírája sem a szembenállást élezi, itt-ott található benne csak katolikussellenes hang, inkább panaszos, vagy éppen önostorozó. Jellemző ebben a vonatkozásban, hogy Buchanan zoltárparafraízai mily elterjedettségnek örvendtek Magyarországon, míg a Nyugat-Európában nagy népszerűsége szert tett radikális politikai dialógusának (*De Iure Regni apud Scotos*, 1567) eszméi még olyan versek ellenére sem jelentek, mint a 27. zoltár parafraízának Rimay-féle magyarázata, a „Hatalmaskodók ellen” c. költemény^{1 3}. Persze, ha meggondoljuk, hogy Buchanan a zsarnokölést és a forradalmat elismerő, monarchomachiának nevezett elmélet kiemelkedő képviselője, aki elismeri a nép elidegeníthetetlen jogait, melyek alapján a nép a királlyal szemben ugyanazt a jogot gyakorolja, mint a király az egyénnel szemben, és ezt összevetjük a szent koronát szigorúan a nemesség zárt körével azonosító magyar nemzeti ideológiával, akkor kevésbé csodálkozunk ezen.

Visszatérve a reformáció és a sztoicizmus kapcsolatának kérdéséhez, azt kell elsősorban figyelembe venni, hogy a reformáció terjedését kísérő vallásháborúk pusztításai, az állandó létbizonytalanság döntően járult hozzá a sztoicizmus új hullámának terjedéséhez. A sztoicizmus közismerten olyan filozófiai irányzat, melyben – akár antik, akár reneszánsz formájában – a magatartás a meghatározó, s nem a világvélemény, továbbá egy ontológiai alapot minden formájában megőriz: nevezetesen kiindulópontja, hogy létezik egy tőlünk független valóság – fátum vagy natura –, melyet tetteinkben figyelembe kell venni. A sztoicizmus ilyen magatartásbeli attitűddé formálódása tette lehetővé, hogy különböző filozófiai és vallási világvéleményekhez csatlakozhasson harmonikusan.^{1 4}

A sztoicizmusnak a politikai gondolkodásban játszott szerepét keletkezésének politikai viszonyai magyarázzák. A kialakuló hellenisztikus birodalomban a közösség és az állam a poliszban oly szoros egysége kettéválik, az egyén már nem egy polisz társtulajdonosnak tekintett, teljes jogú és cselekvő polgára, hanem alattvaló; a társadalmi és politikai tendenciák arra ösztönzik, hogy inkább saját magával, mint a közösséggel törődjék. A társadalombölcseletben az etika nyomul előtérbe, míg a közösség tudománya, a politikaelmélet háttérbe szorul. Ez a folyamat, a közélet és a magánélet elválása, ismétlődik meg a római birodalom kialakulásakor is. A közélet és a magánélet elválásának az európai fejlődés szempontjából „birodalmi zsákutcának” nevezhető fordulata során lejátszódó folyamata természetesen nem az európai politikai és politikaelméleti fejlődés specifikumát jelentő polgári társadalom – politikai állam elkülönülését előlegezi, hanem épp ellenkezőleg: a közéleti funkció felszívódik az államiságba, s ez az egyéneket részint pusztán magánemberré kárkoztatja, részint a politikusi funkció s általában a politikusi minőség nem kapcsolódik szervesen a magánemberhez, így lehetett sztoikus egyaránt Marcus Aurelius császár és a rabszolga Epiktétosz. A reneszánsz sztoicizmusa a jeles római szerzők, Seneca, Marcus Aurelius, Epiktétosz tanítását elveníti fel, de eltérő társadalmi körülmények között. A XVI. század második felének sztoikus hulláma a vallásháborúk elleni reakcióként jelentkezett, megőrizve ugyanakkor az antik politikaelmélet bizonyos mintáit. A legnépszerűbbnek számító Lipsius, de nem kevésbé Montaigne és Du Vair esetében is az alapállás a fennálló helyzet elfogadása politikai és vallási téren egyaránt. Az állandó háborúk, a létbizonytalanság készteti Lipsiust pl. arra, hogy még a zsarnokságot is jobbnak tartsa a háborúnál, bár általában a közjó érdekében ténykedő fejedelmet ítéli eszményinek. Mindenesetre a világi hatalom elleni lázadást tiltja. A sztoicizmus így mint politikai eszme minden uralmi forma elfogadására alkalmas, és tipikusan a fennálló uralmat legitimáló elmélet.

Ezen az alapon a vallási megosztottságot is elítéli a sztoicizmus, az egységes vallás követelményét támasztja, hiszen az uralkodó vallás elleni lázadás is megosztottsághoz, háborúhoz vezet. A vallási

^{1 2} RIMAY, i. m., 240.

^{1 3} Uo., 76.

^{1 4} HELLER Ágnes, *A reneszánsz ember*, Bp., 1967, 79–83.

egység követelése miatt bírálta Lipsiust Dirck Coornhert, aki a gondolatszabadságot propagáló művében türelmetlenséggel vádolja a *Politika* szerzőjét.¹⁵ Lipsius magyarországi olvasata ezzel szemben az erazmiánus, a vallási toleranciát szorgalmazó vonásokat erősíti fel, ezt követi levelezésében Rimay is, pl. katolikus főurakkal értekezik a sztoicizmusról, így Naprági Demeterral¹⁶ és Pázmány Péterrel.¹⁷

Rimay is már korán, legkésőbb három évvel megjelenése után megismerkedett Lipsius *Politica*jával, 1592. augusztus 20-án kelt, magához Lipsiushoz címzett, illetve Révay Péternek ugyanezen év július 27-én szintén a szerzőnek küldött levele tanúsága szerint.

Sztoikus filozófiáját és az erkölcs központi szerepét elismerő politikai eszméit imént említett levelei mellett I. Rákóczi Györgyhez intézett értekező episztolájában ismerteti; az utóbbiban elpanaszolja házának és könyvtárának feldúlását is. Ugyanitt üdvözlí a fejedelmet, mert támogatta Guevara művének, a *Fejedelmeknek serkentő órájának* lefordítását. A XVI. század e népszerű műve ugyan egy képzeletbeli római császár udvart mutat be morális színezetben, de a főhős – Marcus Aurelius – kiválasztása találó. Marcus Aurelius ugyanis a tipikus sztoikus politikus. Uralkodóként – törvényiszteletével, műveltségével – a politikai irodalom több évszázadon át megrajzolt eszményi uralkodóját testesítette meg. *Elmélkedései* azonban a külső világ, a társadalmi élet értelmetlenségéről, hiábavalóságáról szólnak. A belső rendíthetetlenséget és a közérdekű cselekvést ötvözi: az ember önmagába visszavonulva megőrizheti lelkét a külső okokból fakadó esetlegességekkel szemben, de amennyiben cselekszik, a köz érdekét kell szolgálnia. Tisztában van vele, hogy ez a szolgálat nem lehet a világot különösebben megváltoztató tett. A görög–római politikai gondolkodás történetét lezáró filozófus-császár nemcsak a politikai cselekvés értelmét, hanem a politikai elmélet, illetve a kettő összekapcsolásának a lehetőségét is megkérdőjelezi: „Milyen silányság minden politikai elmélet, amely azt képzeli, hogy a bölcsélet megállapításait át lehet vinni a gyakorlatba!”

A magyar politikai és társadalmi fejlődés sajátos kompromisszumának, a béke megteremtése iránt támadt igénynek jól megfelelt a megosztottságtól tépázott országban a sztoicizmus korszerűbben hangszerelt változata, mely a kor európai politikai gondolkodásában csak epizód szerepet játszott. Rimay jellegzetes példáját adta ennek, kortársainál is következetesebben kitartott ezen eszmény mellett. Csak utalok a korabeli magyar politikai irodalom egyes alkotásaira, melyek a rendi konszolidáció, illetve a Habsburg-politikával kötött kompromisszum ideológiáját pozitívabban fejtették ki, azaz Révay Péter, Frisowitz Boldizsár vagy Schlödel Márton műveire.

A XVII. század eleji magyar politikai gondolkodásban az európai színvonaltól való elmaradás, illetve a kor értékesebb művei recepciójának hiánya nem annyira a kulturális elmaradottságban keresendő, hiszen sok olyan művet ismertek, amelyre soha nem hivatkoztak, hanem a kor már többször említett társadalmi és politikai viszonyaiban. Így az állandó háborúknak, melyek hátráltató hatását Lipsiushoz intézett levelében oly találóan fogalmazza meg Révay: „Ezért tudd meg, doktorok legtudósabbja, Lipsius, hogy a Nap nem fogja be lovait annyira, hogy neved híre ne jutna el a Marsnak szentelt vidékekre, s ott ne virágozna, a bölcsesség ne ragyogna, az emberség ne csillogna, a Te intelmeid és éjszaka végzett munkáid ne fényeskednének, ne lennének becsben, ne forgatnák őket, legalább egykézzel, hiszen a másikkal kénytelenek vagyunk kardot forgatni, s erőnket inkább Marsra, mint az *arsra*, a lándzsára, mint a stílusra, a kétélűre, mint a tollra, fáradozásra fordítani.”¹⁸

A döntő ok azonban az egyedülálló, kompromisszumos képlet, és az ezt a Werbőczy révén ideológiai síkra ültetett szentkorona-tan. Ez minden politikai törekvés megfelelő alátámasztására szolgált, a Habsburg-ellenes függetlenségi törekvéseknek éppúgy, mint Pázmányéknak az erdélyi fejedelmek elleni támadásához. A gyakorlati célokra összpontosító magyar politikának nem volt szüksége ezen megkérdőjelezhetetlennek tartott és történelmi mázzal bevont ideológián túl más, ennél ugyanis csak támadhatóbb elméletre.

¹⁵ Quentin SKINNER, *The foundations of modern political thought*, Cambridge, 1978, vol. II., 279.

¹⁶ 1603-ban; RIMAY, i. m. 233.

¹⁷ 1626-ban; uo. 414.

¹⁸ BÓNIS, i. m., 99–100.

ZRÍNYI ÉS RIMAY*

Konferenciánkon minduntalan szó esett Zrínyiről. A *Rimay és a Balassi-hagyomány* (Komlovszki Tibor) vagy *A Rimay-vershagyomány a XVII. században* (Szigeti Csaba) kérdései valóban nem tárgyalhatók Zrínyi nélkül, miként az első rendezett váradi *Istenes énekek*-kötet keletkezésének vizsgálói sem kerülhetik meg Zrínyi nevét.

Zrínyi Rimay-élményének irodalomtörténeti fejtegetésére ezúttal nem vállalkozom, csupán azokat az adatokat állítom rendbe, amelyek Zrínyinek Rimay iránti erős érdeklődését mutatják.

1. A Balassi-epicédium és a *Szigeti veszedelem* közötti összefüggésekre már Ferenczi Zoltán felhívta a figyelmet,¹ majd Klaniczay Tibor fejtette ki, hogy „Rimay epicédionját Zrínyi az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásából ismerhette, amely megvolt könyvtárában”.² Az *Istenes énekek* kiadásának ismeretére vall az is, hogy Zrínyi abból olvashatta Szepsi Csombor Márton *Egekben lakozó szentséges háromság* . . . kezdetű énekét, amelynek egyik strófája így szól:

Áldást az kemény föld egyedül tőled vár,
Reád veti szemét fülemile madár,
Felségedben bízik megszálláskor végvár,
Nálad nélkül mindent követ siralmas kár.

Zrínyi ezt így visszhangozza a szigetvári hős imájában (II. 77):

Vedd hozzád lelkemet, mely téged alig vár,
Miként segítséget hadtol megszállott vár;
Vedd ki én testemből, mellyen vagyok nagy zár,
Ne sülessze bünöktől megnevelt viz-ár.³

2. Heroikus siratóverset maga Zrínyi is írt. A nagyvezekényi csatában 1652. augusztus 26-án elesett ifjúkori jó barátja, Eszterházy László, s Vitnyédy Istvánnak 1657. április 21-én kelt leveléből tudjuk, hogy „Esterhas László véletlen haláláról” – valószínűleg még 1652-ben vagy 1653-ban – Zrínyi versben emlékezett meg. Vitnyédy saját nőtestvéréhez, Gersei Pethő László kiskomári (később keszthelyi) várkapitány feleségéhez címezte ezt a levelet, akinek 1657-ben – amikor újra aktuálisá vált a török fenyegetés – másolásra adta kölcsön Zrínyi költeményét. A verset nem ismerjük, de előkerülhet még a Pethő család hagyatékából vagy máshonnan. Az Eszterházy-epicédium írásakor Zrínyi éppúgy mintaként követhette Rimay Balassi-epicédiumát, mint amikor a szigetvári hős II. énekbeli fohászát fogalmazta.⁴

3. Hogy megrendítő helyzetekben Zrínyi szívesen nyúlt értelmező vigaszért Rimay gyászverséhez, arról 1663. május 2-án kelt irodalmi levele is tanúskodik. Ismeretlen barátjához címzett fatalista vízióit a Balassi-epicédiumból vett Rimay-idézettel zárja:

*A program gazdagságára való tekintettel e hozzászólásból a keszthelyi Rimay-ülésszakon csak részleteket említhettem. Megjegyzem még, hogy Zrínyi Rimay-ismeretére vonatkozóan új összefüggéseket érint azóta elkészült monográfiám (*A lírikus Zrínyi*), s eddig nem említett Rimay-versek ismeretét valószínűsíti Kazinczy Andrea egyetemi hallgató értékes dolgozata (*Zrínyi rimeléséről*).

¹ FERENCZI Zoltán, *Rimay János*. Bp., 1911. 22.

² KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. átdolg. kiad. Bp., 1964. 94. Továbbá: 95–96.

³ Vö. Szepsi Csombor Márton *összes művei*. Kiad. KOVÁCS S. I. és KULCSÁR Péter. Bp., 1968. 100., KOVÁCS S. I., *Pannóniából Európába*. Bp., 1975. 241.

⁴ Vö. KOVÁCS S. I., „Eszterházy László véletlen haláláról írt Zrínyi uram versei”. Sajtó alatt.

Oh vezértől fosztott, rossz tanácsra oszlott, szegény árva hajlékom,
Remétségével csalt, bolondságtul tilt s falt test nyugotó árnyékom.
Ha tér meg nyavalyád? hol gondodhoz az lát, ki nőtt fel csak játékon.⁵

Az idézet több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt szövegkritikai értéke van,⁶ másrészt a Zrínyi-levéllhez illesztve éppen olyan szerkezetet mutat, mint az *Áfium* legkorábbi, még Zrínyi életében készült másolata, a Zichy György tulajdonában volt másolat. Ez ugyanis egy latin epigrammával és a *Fegyvert s bátor szívet*... kezdetű énekkel fejeződik be.⁷ A Rimay-idézzel kombinált levél felveti Zrínyi erdélyi kapcsolatainak kérdését is. Akihez Zrínyi ezt a levelet írta, annak tudnia kellett, hogy Rimayt idézi. Ki lehetett ez a levelezőpartner? Ferenczi Zoltán az 1918. évi budapesti Zrínyi-kiállítás katalógusában azt írja, hogy az akkori „nehéz idők miatt... nem érkezhettek be [ti. a kiállítás megnyitására] a Teleki család marosvásárhelyi családi levéltárának nagybecsű Zrínyi-iratai... Ez utóbbiak pl. máig is Budapesten vannak elcsomagolva”⁸. A gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltára ma az Országos Levéltárban található; Zrínyi levelének másolati példányát is ott őrzik.⁹ Átkutatták-e ezt az anyagot Zrínyi szempontjából alaposan? Milyen további másolatok maradtak fenn Zrínyi Rimay-idézettel leveléből?

4. Amikor 1659-ben Izsák fiát siratta el az *Elegiával*, Zrínyi ugyancsak Rimay-verset tartott mintaként szeme előtt. Az *Úr engem sanyaríta*... második strófáját – Klaniczay Tibor jelzése

⁵ *Zrínyi Miklós összes művei*. II. köt. Kiad. CSAPODI Csaba és KLANICZAY Tibor. Bp., 1958. 329, 556. Markó Árpád közlése nyomán; a lelőhely megjelölése: „OL Gróf Teleki család marosvásárhelyi lt. Missilisek 253. (Markó 50.)”

⁶ A homályos értelmű sorok Eckhardtánál (*Rimay János összes művei*. Bp., 1955. 19, 178) így szerepelnek: „Remétségével csalt / S bolondságtól ált falat / Test nyugotó árnyékom.” Eckhardt az általa helyesnek vélt *ált*-ot 'át' értelemben magyarázza. Király Erzsébet helyes megfigyelése szerint a *tilt* a *telt* ('satiatus', 'eltelt') régies vagy nyelvjárási változata. A *tilt* – *telt* tehát múlt idejű melléknévi igenév: ugyanúgy, mint a *falt* ('telefalt'). A sor értelme ennél fogva: 'boldogsággal eltelt és telefalt'. Így vélheti Bán Imre is, aki Zrínyinek erre a Rimay-idézetére felhívta a figyelmet Eckhardt kiadásáról írott kritikájában (lt 1956. 239): „A levelet először Koncz József közölte a marosvásárhelyi Teleki-levéltárból (Erd. Figyelő 1879. 14. l.), innen vette át Széchy Károly Zrínyi-monográfiájába (IV. köt. 278. l.), majd nyomában mindenki, jómagam is a Magyar Klasszikusok Zrínyi-kötetébe (385. l.). Koncz közlésében a versszak így hangzik: ... Az eredeti kéziratot nem láttam, a *boldogságtul* »boldonságtul« helyett lehet a kiadó helytelen olvasata, de a *tilt* s *falt* megerősíteni látszik a bártfai és lőcsei kiadások szövegeit.” Vö. még KLANICZAY Tibor, *Bán Imre köszöntése*. Studia Litteraria, 1975. 10. (Hogy az idézet Rimayé, máig sem ment át igazán az irodalomtörténeti köztudatba. Vö. *Régi magyar levelestár*. Szerk. HARGITTAY Emil. II. köt. Bp., 1981. 185–186.)

⁷ Az *Áfium* Zichy-példányáról NÉGYESY László, *Zrínyi prózai munkáinak új kiadása*. Budapesti Szemle, 1920. 182. köt. 19. Az *Áfium* címe itt: *Fatum*. Ugyanilyen címváltozat olvasható egyéb másolatokban is. Nem a *Fatum* volt vajon az *Áfium* eredeti címe? – kérdezem R. Várkonyi Ágnessel együtt, aki a kérdést részletesen kifejteni készül. Vö. még RMKT XVII. 10. 695.

⁸ *1618–1918. Zrínyi-kiállítás*. Bevezette FERENCZI Zoltán. Bp., 1919. VI.

⁹ Országos Levéltár, P.639. Gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltára, 9. csomó. 253. sz. A levél xerox-másolatát R. Várkonyi Ágnes volt szíves rendelkezésemre bocsátani; tőle tudom, hogy egyéb másolatai is vannak. A levelet tehát másolatokban terjesztették. A Teleki-levéltár példányán a Rimay-idézet is a másoló jól olvasható írása. A hosszúsoros Balassi-strófa írásképe csak annyiban tér el a levél szövegétől, hogy kissé nagyobb betűkkel, frissen tintába mártott tollal írták:

Oh vezértől fosztot rosz tanacsra oszlot Szegheny Árva haylékom,
Remenseghevel csalt, bolondságtul tilt s-falt test nyugoto árnyekom
Ha ter meg nyavalyad? hol gondodhoz az lát ki nőtt fel tsak játékonn.

nyomán¹⁰ – Komlovszki Tibor idézett előadása állította meggyőző párhuzamba az *Elégia* harmadik szakaszával. Rimay szerzőségét a vers előtt álló latin sorok nyelvi hibái miatt Pirnát Antal keszthelyi hozzászólása kétségbe vonta, Ritoókné Szalay Ágnes felfedezései azonban éppen ilyen latin argumentumos versekkel gazdagították a Rimay-életművet. A szerzőség kérdéséhez nemcsak Eckhardt véleményét ajánlom megfontolásra – mely szerint *Az Úr engem sanyaríta . . . „csak a Madách–Rimay-kódexből ismeretes (I. 69) . . . , a kódexnek ez a füzete”* pedig „bizonyíthatóan Rimay-verseket tartalmaz”¹¹ – hanem azt is, hogy Zrínyi szintén Rimay műveként ismerhette ezt a verset. Ebből következően lehettek Rimay-versmások is.

5. Zrínyi könyveinek 1662. évi csáktornyai jegyzékében a VII. könyvcsoport 64. kötete ez a tétel: *A néhai Tekintetes es Nágos Vitéz Úrnak Giarnati Balasi Balintnak és nemzetes Rimai Jánosnak Istenes éneki. Parvus libellus.*¹² Szabó Géza véleménye szerint ez a kötet – a címformából ítélve – az *Istenes énekek* váradi kiadása lehet. Klaniczay Tibor valószínűsítette, hogy Szenci Kertész Ábrahám rendezett kiadása 1652 után és 1660 előtt jelent meg.¹³ A váradi rendezett kiadás közölte először Rimay *Laus mediocritatis* című Horatius-átdolgozását (Carm. II. 10.),¹⁴ amelynek egyik strófája ez:

Szél öreg levegőt inkáblan hat forgat,
Magas tornyokat is nagyobb veszély rokkant,
Mint hegyeket mennykő, hol magasbak, ott hat.¹⁵

Zrínyi Miklósnak a *Syrena*-kötet horvát fordításában (Velenec, 1660.) fennmaradt epigrammája ugyanezt a Horatius-helyet imitálja:

Najgušće žestoke jelve vitri viju,
višni turni gorke vec mahe podjimlu,
i gore visoke najveć strili biju,
v doline nizoke triski ne dospiju.

*

Szál fenyvek az vihartul inkább rázatnak,
Nagyobb tornyok erősebben ingattatnak,
Hegyekbe gyakorta villámások vágnak,
Mély völgyek viszontag bántatlan maradnak.

(Weöres Sándor fordítása)

Elképzelhetőnek tartom, hogy Zrínyi heroikus Horatius-értelmezése Rimay sztoikus átdolgozására is felel, és hogy a *Laus mediocritatis* magyar szövegét a váradi rendezett kiadásból ismerhette.¹⁶ (Ha ugyan nem ismerte már egy Rimay-verseket tartalmazó kéziratok gyűjteményből.)

¹⁰ KLANICZAY T., i. m. 625.

¹¹ *Rimay J. összes művei*. Id. kiad. 216. Vö. még a 168. lappal, ahol Eckhardt maga említi Madách Gáspár levele nyomán „Rimaynak egyik ma már elveszett(!) versét” Rimay „fiacskájának, Jancsikának” haláláról.

¹² *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*. Wien, 1893. Verlag von [Sigmund] Kende. 76.

¹³ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I OK 1957. 314.

¹⁴ Vö. *Rimay J. összes művei*. Id. kiad. 171.

¹⁵ Uo. 130. A *Laus mediocritatis* idézett strófáját Kovács József emblémákkal hozza kapcsolatba. E Horatius-helynek semmi köze az emblémákhoz!

¹⁶ Vö. KOVÁCS S. I., *Négy lappangó horvát–magyar Zrínyi-verssor*. Kortárs, 1982. 1115–1121.

A váradi rendezett kiadás keletkezését Klaniczay Tibor úgy rekonstruálja, hogy „A váradi kiadó Balassi maga kezével írt könyve másolatának, valamint Rimay versei sajtókész kézírata egy másolatának jutott a birtokába, s e kéziratok alapján választotta szét Balassi és Rimay verseit.”¹⁷ Bartók István Owenus-előadása Szenci Kertész Ábrahámnak ebben a rendező munkában vitt szerepét világítja meg értékes feltételezésekkel, s arra a kérdésre, hogy „Kik és milyen részt vállaltak a kötet összeállításában”? – úgy válaszol: „Az ismeretlen irodalombarátok főúri udvarok lakói, nagy könyvtárak birtokosai éppúgy lehettek, mint a kor művelődésével lépést tartani igyekvő, külföldet járt váradi papok vagy tanárok.”¹⁸

A legkézenfekvőbbnek az erdélyi Balassi–Rimay-szövegahagyomány felhasználása látszik. Jenei Ferenc adatai szerint I. Rákóczi György kezében például járt „egy olyan gyűjteménye Balassi Bálint költeményeinek, amelynek leírója Rimay János volt”, Szenci Kertész Ábrahám kézírata azonban „nem lehetett azonos a Rimay által Rákóczi György számára másolt és megküldött kézirattal”¹⁹.

Vajon nem volt-e kapcsolata az erdélyi nyomdának Zrínyi udvarával is, ahol a könyvtárban nemcsak Balassi-kódexet és Rimay-versmásolatokat őriztek, de megvolt Owenus epigrammáinak egyik kötete is?²⁰ Owenust azért említem, mert Bartók István feltevése szerint Rimay Owenus-fordításai Szenci Kertésztől származnak és a rendezett kiadás kísérő-epigrammái. A Csáktornya–Várad-összefüggés természetesen nem több feltételezésnél. Több valószínűséggel csak annyit állíthatunk, hogy a Rimay költészetét jól ismerő Zrínyi könyvtárában jórészt az érdeklődő rendelkezésére állhattak azok a források, amelyek segítségével elvégezheték Balassi és Rimay verseinek szétválasztását.

A váradi rendezett kiadásról végezetül még annyit: ha Zrínyi abból ismerhette Rimay Balassi-epicédiumát, az már 1647-ben megjelenhetett, mert az eposzt nem 1645–46, hanem 1647–1648 telén fejezte be.²¹ Ez is csak bizonytalan hozzátétel, hiszen az 1663-as levél Rimay-idézete hosszúsoros formában íródott, a nyomtatott kiadások pedig rövid sorokba tördelik a Balassi-strófát.

¹⁷ KLANICZAY T., *Hozzászólás*... Id. kiad. 312–313.

¹⁸ BARTÓK István, *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások*. Az előadás nyomdakész változatának kéziratát a szerző szíveségéből használhattam.

¹⁹ JENEI Ferenc, *A Balassi-hagyatéek történetéhez*. ItK 1966. 196.

²⁰ *Bibliotheca Zrinyiana*. Id. kiad. 74. A kötet ma már nincs meg. Régi könyvjegyzékeink Owenus-köteteiről Bartók István úgy tájékoztat, hogy Berg Pál (*Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Bp., 1946. 190.) Reviczky János 1742-es könyvkatalógusának Owenus-példányát említi; Hévízy Natáliától és Szelestei N. Lászlótól pedig egy 1686 körüli, illetve későbbi adatról értesült.

²¹ Vö. KOVÁCS S. I., *Mikor írta Zrínyi a Szigeti veszedelmet?* Sajtó alatt.

Kerényi Ferenc

A NEMZETI SZÍNHÁZ ÉS KÖZÖNSÉGE (1848–49)

Források és lehetőségek

A Nemzeti Színház levéltára 1945-ben nagyrészt elpusztult.¹ Így alakult ki az a sajnálatos helyzet, hogy a színház korábbi historikusai még a levéltár birtokában dolgozhattak, az újabb kutatás viszont, amely összefoglaló művekben és önállóan felvállalt téma keretében is korszakos fontosságúnak tartotta 1848–49-et a színház történetben, pótolhatatlanul hiányos forrásbázis alapján kényszerült új következtetésekre jutni.²

A következőkben – a levéltár megmaradt töredékes anyagai és más források (sajtó, levelezések, naplók, színlapok) alapján – a forradalom és szabadságharc Nemzeti Színházának történetét a közönségtörténet szempontjából vizsgáljuk, a színházi struktúra leggyorsabban változó eleme felől közelítve meg az egészet. Ehhez rendelkezésünkre áll az 1848. és 1849. évi pénzszedői napló, amely bérlet-szünetes előadásokon a fizető nézők abszolút számát adja, bérletes napokon pedig a kiegészítő napi jegyárúsítást rögzítette. 1848. december 12-ig megvannak az igazgatósági ülések jegyzőkönyvei. Sajnos, a bérletes közönség számát és névsorát csak az évad végéig, 1848. március 31-ig ismerjük a pénztári főkönyvből, és nem teljes a színlapsorozat sem.³ Áttekintésünk tehát csak viszonylagos teljességre törekedhetett; a forrásbázis bővülése elsősorban memoárok, naplók, levelezések felkutatása és közzététele, valamint az 1848–49-es kormányzervek levéltári anyagának tüzetesebb áttekintése révén várható.

1848. március 15. a színházban

A márciusi forradalom 11. évadja közben érte a Nemzeti Színházat. A 15-ére eredetileg kitűzött *Két anya gyermeke* c. francia dráma a szezon 276. bérleti előadása lett volna, az estére szóló színlap el is készült. A délelőtti eseményekben a színház vezető művészei közül Egressy Gábor játszott fontosabb szerepet (élményeit megírta az *Életképek* március 26-i számában), aki a Landerer–Heckenast-nyomda

¹ Állományára, korábban is viszontagságos történetére I. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A Nemzeti Színház levéltára*, Levéltári Közlemények 1938, 186–204.

² Az évfordulóra készült művek közül RÉDEY Tivadar (*A Nemzeti Színház története*, Bp. 1937. 226–35.) az „inter arma silent musae”-felfogást vallotta, MAGYAR Bálint – rövid áttekintésében – fél oldalon is korszakhatárnak nevezte 1848/49-et: *A százéves Nemzeti Színház*, Bp. 1937. 22–23. Kettejük között állt véleményével PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán (*A Nemzeti Színház százéves története I.*, Bp. 1940. 78–83.), aki munkájának előbb kiadott II. kötetében (Bp. 1938. 197–208.) kilenc dokumentumot közölt ebből az időszakból. Fennmaradtak a szerző immár forrásértékű irat-másolatai is: OSZK Színház-történeti Tár. A marxista összefoglalásokban a korszak: *Nemzeti Színház*, szerk. SZÉKELY György, Bp. 1965. 17–18. és KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon (1790–1849)*, Bp. 1981. 513–46. A téma önállóan OSVÁTH Bélánál, *Színészetünk és dráma-irodalmunk helyzete a szabadságharc idején*, It 1955, 465–84. Forráskutatásai szegedi vonatkozásban jelentősek, a Nemzeti Színházat illető következtetései olykor tévesek, ezeket a megfelelő helyen javítjuk.

³ Valamennyi forrás az OSZK Színház-történeti Tárában. Az 1847/48. évad pénztári főkönyve a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteményében: Bf 0910/292/3.k.

előtt az első cenzúramentes nyomtatványokra váró néphez beszélt is. A Bajza József aligazgatóhoz indult és a *Bánk bán* műsorra tűzését kívánó delegáció útja „ez nap délutánján történt” az Életképek szerint (március 19.), Egressy szerint viszont „délben ment küldöttség Bajzához”. Minden bizonnyal Egressy adata pontosabb: a delegációküldésre azután kerülhetett sor, hogy déltájban elkészültek a 12 pont és a Nemzeti dal első példányai, amelyeket szétkapkodva a tömeg a délutáni népgyűlésre készülve, időlegesen elszórt. A legutóbbi időkip nem tudtuk, hogy a műsorváltozás után új, ünnepi külsejű plakát is készült, amely már a *Bánk bán* (1839 óta) 24. előadását hirdette, szintén bérletben. A színlap közölte még, hogy a műsorváltozásra „a közönség kívánatára” került sor, és hogy az előadás fényét az igazgatóság „a nézőhely teljes kivilágításával” emeli. (Ennek megtörténtét a pénzszedői napló is igazolja, amely a szokásos 17 pengőforint helyett ezúttal 25 pengőforint világítási költséget rögzített.) A szereposztás a színház legjobb erőit vonultatta fel: a címszerepben Lendvayt, Gertrudisként Laborfalvi Rózázt, Peturkényt Egressyt.⁴ A színházi törvénykönyv szerint délután 3 és 5 óra között árusítottak jegyeket, a bérletet kiegészítő napi vásárlás a szokott áron történt és – az eladott páholyokat 4 személyesnek számolva – 559 nézőt jelentett.⁵ Ez 230 pengőforint 46 krajcár napi bevétel eredményezett, amiből a költségek levonása után 195 pengőforint 31 krajcár került a színházi pénztárba. Az előadás ebben az értelemben tehát nem volt ingyenes. Az évad végéig ismerjük a bérletesek számát is. Eszerint érvényes volt 103 földszinti és 74 földszinti zártszékre szóló bérlet. A színház 53 páholyából le kell vonnunk a napi jegyvásárlásra kiadott 5, illetve a színésznőknek fenntartott 3 páholyt, a többi 45-ről tudjuk, hogy bérleték. Összesen a fizető nézők száma tehát 916 fő, ami a gyors műsorváltozás ellenére – elérte a korábbi *Bánk bán*-előadások nézőszámát. Hozzávéve a kb. 100-ig menő napi szabadjegyeseket, ez kb. 1000–1200 nézőt jelentett volna, a 2000 körüli befogadó-képességű színházban félházat, amennyiben minden bérletes úgy döntött, hogy elmegy a színházba. Az előadás a szokott időpontban, 7 órakor kezdődött. Több sajtótudósító egybehangozón megjegyzi, hogy a közönség és a színészek egyaránt kokárdát viseltek és a színházat a nemzeti színek díszítették.

Az előadást, amint az köztudott, a kiszabadított Táncsics Mihályt kísérő sokaság szakította félbe este 8 óra tájban, azt gondolva, hogy az író megjelenik a színházban. Egyenesen a nádori páholyba kívánták volna ültetni.⁶ A betóduló néptömeg teljesen megtöltötte a nézőteret, persze jegy nélkül. (Innentől és az ő számukra volt a színházi este ingyenes.) „A földszinti ülőhelyeket padról padra átugrosva, a páholyokat seregüstül s némelyek a földszintről fölmászva föltoztatva foglalák el” – írja Vahot Imre. A hölgyközönség páholyait a tömeg elkerülte, akadt azonban olyan is, amelyikben a szemtanú 28 személyt számlált meg.

A jelenetet a *Bánk bán* szereplői a színpadra gyűlve szemlélték; a népet a zenekar a Rákóczi-indulóval üdvözölte, amelyet azután az est folyamán többször is eljátszottak. A jelenlevők meghallgattak több szónoklatot, ezek sorában Degré ismertette a Budán történeteket. Egressy Gábor kérdésére, folytassák-e az előadást, vagy egyveleget játsszanak, a tömeg alkalmi műsört szerkesztett. A Marseillaise-t éljenzés kísérte, a *Meghalt a cselszövő*... előadása közben a nép Metternich nevét kiáltozta. Ezt követően Egressy (már átöltözve, egyszerű magyar ruhában, de karddal) elszavalta a Nemzeti dalt, miután rövid beszédet mondott; a vers refrénjét a tömeg esküre emelt kézzel ismételte. Majd elhangzott az egy délután leforgása alatt zenésített szöveg, a zenekar és a kórus előadásában, Egressy Béni dallamával és Szerdahelyi József hangszerezésében. Mindketőt meg kellett ismételni. A műsoron szerepelt még a *Hunyadi László* hatyúdala (közbekiáltásokkal: ez a cenzorok hatyúdala), a Himnusz, a Szózat, két népszínmű-dal Füredi Mihály előadásában (Sobri nótája a *Két pisztolyból* és az „Elszegőd-

⁴Jókai tudósítása, *Budapest. Forradalom vér nélkül*, Életképek 1848. márc. 19.; Egressy, *Képek a pesti forradalomból*, uo. márc. 26. A színlapot közölte GYÖRGY Eszter, *A közönség kívánatára*, Új Tükör 1980. márc. 9. Jókai színházi vonatkozású cikkei a kritikai kiadásban: JKK CB II–III. s.a.r. SZEKERES László, Bp. 1967. és 1980.

⁵A helyfajta szerinti megoszlás: földszint – 160, II. emelet – 38, karzat – 207, katonai és gyermekjegy – 4, földszinti zártszék – 77, II. emeleti zártszék – 58, földszinti és I. emeleti páholy – 1, II. emeleti páholy – 2, támlás karszék a földszinten – 3.

⁶TÁNCICS Mihály: *Életpályám*, Bp. 1978. 307., illetve Horváth Károly levele gr. Balassa Antalnak, 1848. márc. 18., In: WALDAPFEL Eszter, *A forradalom és szabadságharc levelestára*, Bp. 1950. I. 119.

tem Tarnócára . . ." a *Csikósból*). Az utóbbi egyik sorát („Elég nekem tíz forint és szabadság, nem kell nekem szolgaság!”) különösen viharos tetszés fogadta. Végül Jókai jelentette be a színpadról, hogy Táncsics nem jön a színházba, mire a sokaság eloszlott.⁷ A közönség azonban nem tért haza, hanem csatlakozott a Pest utcáit előzönlő tömeghez. Kléh István jegyezte fel azt a hírt a színház nézőteréről, hogy az ifjúság vezetőinek fejére a Helytartótanács díjat akart kitűzni, de gr. Zichy Ferenc ideiglenes elnök ezt megakadályozta.⁸

A forradalom napjától a népképviseleti országgyűlés megnyitásáig (1848. március 16.–július 5.)

Az 1840-es években kialakult a Nemzeti Színház törzsközönsége, rögzültek a színházlátogatási szokások és a közönség jelenlétét külső motívumok helyett egyre inkább műveltségi, művészi, tehát belső tényezők befolyásolták. Így tehetett eleget – a liberális színházpolitika sikereként – feladatának, amelyet Jókai így összegezett az *Életképekben*: „Ez intézet tíz év alatt többet tett Pest magyarítására, mint valamennyi municipium . . .” (1848. július 16.) A forradalom utáni helyzetben, a politikai élet megszaporodott eseményei közepette azonban ismét felerősödtek a közönség jelenlétét befolyásoló külső, színházon kívüli tényezők, sőt ezek váltak meghatározó jelentőségűvé. Ezért a Nemzeti Színház közönségtörténetét nem évadok vagy igazgatóváltozások szerint, hanem e külső, politikai vagy katonai tényezők alakulása szerint tekintjük át a forradalom időszakában.

Március 15. estéje már előrejelzett ezekből néhányat. Hasonló gyors műsorváltásra került sor április 5-én, amikor Bajza Józsefet az egyetemi ifjúság küldöttsége arra kérte, hogy nemzeti operát tűzzön műsorra a bécsi ifjúság delegációjának tiszteletére. (Végül egyveleget játszottak).⁹ Az előadás félbeszakadt június 11-én, a Károly-kaszárnyai véres incidens estéjén, amikor 9 óra tájban a lövöldözésre elhagyta a közönség a *Csikós* pünkösdvasárnapi előadását.¹⁰ A politikai élet szinterei közé a színház azonban csak ritkán került. Március 25-én a színpadról olvasta fel Egressy Gábor (a közcsempész választmányban az egyetlen színházi tag) az első felelős magyar minisztérium kinevezésének hírért és névsorát, a *Don Caesar de Bazan* c. francia dráma előadása előtt. Ennek hatására „a színház hangos társalgási helylyé alakult; a páholyokból lebeszél a földszintre, innen a harmadik-negyedik sor zárt-székre, mialatt az előadás folyt, de alig tudta valaki, mit játszanak?”¹¹ Az ünnepi, reprezentatív előadások közönsége érezhetően csökkent. Április 5-én még bérleti előadásra is 1084 jegyet váltottak, 23-án az újabb bécsi küldöttségek üdvözlésére adott *Benyovszky*-operára bérletszűnetben is csak 609-et. Április 28-án ünnepelték az erdélyi uniót, a bérletessel együtt is csak félházzal (*Hunyadi László*, 669 fő bérletkiegészítés). A nádor május 8-i látogatása is bérletben történt (*Csikós*), a kiegészítő napi jegyvásárlás 726 nézőt hozott – holott István főherceg első látogatása 1847. augusztus 31-én még bérletszűnetben zajlott és 1711 fizető nézőt vonzott a színházba.¹²

⁷A Nemzeti Színházban történeteket a legrészletesebben VAHOT Imre örökítette meg *Örömhangok*, Pesti Divatlap márc. 19. Az ő szövegét vezérfonalnak véve, a következő leírásokat használtuk még: Pesti Hírlap és Nemzeti Újság márc. 17., Honderü és Der Ungar (Diósy) márc. 18., Budapesti Híradó és Pressburger Zeitung (Adolf Dux) márc. 19., Pannonia (Joseph Wagner) márc. 25. Továbbá DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, Bp. 1883. II. 9. A Társalkodó márc. 17-i jelentése (Helmeucz Mihály) nem szemtanúi leírás; a kortárs emlékezők közül BIRÁNYI Ákos (*Pesti forradalom*, Pest 1848. 22.) Vahotot, KLÉH István (*A pesti forradalom története 1848-ban*, Pest 1848. 27.) a Pesti Hírlap tudósítását, Janotyckh v. ADLERSTEIN pedig (*Chronologisches Tagebuch*, Wien 1851.) a Der Ungar beszámolóját követi.

⁸Vö. *Életképek* 1848. márc. 23., továbbá SPIRA György, *Petőfi napja*, Bp. 1975. 16. és VARGA János, *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*, Bp. 1971. 90. (jegyzetben)

⁹WALDAPFEL E. i. m. 189.

¹⁰Jókai az *Életképekben*, 1848. jún. 18. és Degré (rosszul visszaidézett darabcímmel) i. m. II. 37–9.

¹¹DEGRÉ, i. m. II. 22. Ugyanerre l. Szemere levelét Kossuthhoz: WALDAPFEL E., i. m. I. 157.

¹²A nádor „szolidabb” fogadtatásának előkészületeiről szól Bajza levele Szigligetihez, WALDAPFEL E., i. m. I. 219.

A politikai élet közönséget elvonó hatása, amely már március 16-án megkezdődött, egyedi és ismétlődő eseményekben egyaránt érvényesült. Az előbbieik közé tartozott a pesti nemzetőrség eskütétele (március 17.), Murgu Euthym politikai fogoly kiszabadítása az Újépületből (április 8.), a kaszárnyai összetűzés áldozatainak temetése (június 13.). Ide sorolhatók egyes nemzetőri akciók is. Maga a nemzetőri szolgálat a szereposztás lehetőségét, sőt a technikai munkát is gyengítette, ismétlődő viták forrása lett színházon belül és kívül, de a közönséget is apasztotta. Nem valószínű, hogy sokan követték a lovas nemzetőr Degré példáját, aki este 11 órakor kezdődő járőrszolgálatát előtt június 11-én még elment a színházba.

Az ismétlődő délutáni és estebe nyúló programok közé emelkedett a népgyűlések sorozata, amelyek általában délután 5 órakor kezdődtek. De késő délután kezdtek üléseiket a közcsendi választmány, a Radikal Kör, a Nevelési Társulat, a mérnökök és technikusok, majd májustól az egyes választói körzetek is. A Pozsonyból érkező gőzhajó általában este 9 és 10 óra között kötött ki Pesten. Kléh István már március 15-én feljegyezte, hogy a tömeg egy része a színházból a Duna-partra tartott, az országgyűlési híreket várni. A későbbiekben ez a színházlátogatás helyetti program lett, kivált, ha fontos hírek vagy neves személyiségek érkezésére lehetett számítani. Az újságok ilyenkor mozgósítottak is az esemény előrelézésével. Március 25-én Szemere Bertalan belügyminiszter érkezett a kormány ki-nevezésének megerősítésével, március 28 és 31 között a királyi leiratra várakozók lepték el a várost esténként. Április 14-én 4000 nemzetőr és többezres tömeg fogadta a hajóállomáson Batthyányt és miniszter társait, május 23-án Mészáros Lázár hadügyminisztert várták ugyanott. Nem javított a színház látogatottságán, hogy Szemere Bertalan belügyminiszter előbb – a májusi macskazenék hatására – az éjjeli csoportosulásokat tiltotta be május 13-án, júniusban pedig – a Károly-kaszárnyai incidens után – a kávéházak és vendéglők 9 órai bezárását rendelte el ideiglenesen.

Végül: voltak olyan periódusok, a március végi és a májusi válság, amikor a politikai légkör egésze nem kedvezett a színházba járásnak. Jó példa erre a macskazenék esete. A május 7 és 10 között lezajlott ellenszenvtüntetések, amelyek május 10-én a budai vérengzésbe torkolltak, önmagukban nem befolyásolták kedvezőtlenül a látogatottságot. A 9 órakor végződött előadások után indultak a tüntetők, éppen a színház közeléből, 7-én és 10-én azonban előtte népes közönség tekintette meg a Vesztertáncársulat műsorát, 8-án került sor István nádor említett látogatására. 10-én este, mint azt a vizsgálóbizottság előtt elmondta, a budai főparancsnok, Lederer tábornok segédtsítség, Zettwitz őrnagy is színházban járt és csak utána sietett a Várba. (Valószínűleg az Interimstheaterben volt, mert magyarul nem tudott.) A véres tüntetést követő héten azonban az izgatott hangulat hatására erősen és tartósan csökkent a látogatottság. Ezt a legjobban a május 13-án bemutatott újdonság, Mercadante *Horatiusok és Curiatiusok* c. operájának premierje bizonyítja, Hollósy Kornélia jutalomjátékaként. A bérletszünetben tartott előadásra 968-an mentek el, ez a kibocsájtott férőhelyeknek 49,9%-a. A tiszta jövedelem 498 pengőforint 39 krajcár volt. (Összehasonlításképpen: Hollósy Kornélia előző évi jutalomjátékára 1847 júniusában még 1084 fizető néző volt kíváncsi és a tiszta bevétel akkor 576 pengőforint 13 krajcárra rúgott.) Ezen belül telt ház volt a zártszékeken, a páholyokban és a támlásszékeken – harmadház viszont a földszinten, a II. emeleten és a karzaton. Távol tehát azok a közönségrétegek maradtak (értelmiség, ifjúság, kézművesek, hivatalnokok), akik a publikum túlnyomó részét, véleményének súlyát adták és akikre – a felsorolt események formájában is – a politika leginkább hatott. A földszint az új évad első három hónapjában egyszer sem, a karzat egyszer, Veszterék május 7-i vendégjátékán haladta túl a 75%-os látogatottságot jelentő 525 főt.

Az operák stabil közönségrétegének távolléte érezhető még erősebben a prózai előadásokon. A bérletszünetes jutalomjátékoknál maradvá: április 17-én Molière *Fösvényének* hazai ősbemutatóján, Komlóssy Ida javára 543 fizető nézőt regisztráltak (a kiadott helyek 28%-a); Dumas père *Darlington Richardjának* május 1-én volt a bemutatója, Lendvay javára: 584 fizető néző (30%); a márciusi napokban nagy népszerűséget szerzett Szathmáryné a *Férjvadászat* c. francia vígjáték bemutatóját választotta május 22-én: 351 fizető néző (18%)! A tavasz legnagyobb vihart kiváltó bemutatója (Victor Hugo: *A király mulatj*) május 29-én zajlott, László József javára: 643 fizető néző (33%).

A cím szerint felsoroltakon kívül a Nemzeti Színház együttese további három darabot vitt először színre, a vendégszereplő Veszter-társulat pedig három táncjátékot – ez összesen 11 bemutató az évad első három hónapjában. Szemben az előző szezon hasonló időszakának 14 premierjével, amelyek között viszont több egyfelvonásos is akadt. A bemutatók száma tehát nem csökkent olyan mértékben, hogy indokolná az érdeklődés megcsappanását.

A liberális színházvezetés, jelesen az országgyűlésen lévő Ráday Gedeon helyett ténylegesen vezető Bajza József aligazgató az eddig bevált közönségszervezési gyakorlat minden módszerét felhasználta ugyan, de a külső körülmények hatása alatt ezek sorra csődöt mondtak. A közönség érdektelenségét a korábbi sikerdarabok sem ellensúlyozhatták. Pedig ilyen megfontolásból került a március 19-i vásári vásárnap műsorára a legprogresszívebb és legjobb népszínmű, a *Csikós*. Szigligeti műve szerepelt még virágvasárnap (április 16.), a nádor látogatásakor (május 8.), pünkösdvasárnap (a félbeszakadt június 11-i előadásán). Az új évadot április 1-én a *Bánk bánnal* nyitották és Katona nemzeti drámája szerepelt a június 4-i vásári vasárnapon is. Ha a többi vasárnapi darabot is megnézzük, a korábbi évadok műsor-szerkesztésének pontos mását látjuk. Az említettekén kívül a heti pihenőnapon ment még a népszínművek közül a *Jegygyűrű*, a *Szökött katona*, az *Egy szekrény rejtelve*, a *Két pisztoly*, a történelmi drámák közül Jósika *Két Barcsayja*, a vígjátékok közül Balog újrazenésített *Mátyás diákja*, a *Szerelmes pap* c. francia vídamság, az egyéb darabok közül pedig *A párisi rongyszedő* c. francia társadalmi dráma és *A londoni koldusok*, Dickens *Nicholas Nicklebyjének* francia dramatizálása.¹³ A március 19-i *Csikós* bérletszünetben ment a vásári vasárnapon, így nézőszámát ismerjük: 963 fizető néző, a kiadott helyek 50%-án. Bármilyen szempontból is vizsgáljuk a közönség jelenlétét eddig pozitívan befolyásoló tényezőket (jutalomjátékok, bemutatók, vasárnap, vásár), az 1847–48-as évad nagy sikerei, az akkor néha elért 85–88%-os látogatottságok még alkalmanként sem ismétlődtek meg. A tegnapi sikerdaraboktól való elfordulás néhány esetét a sajtó is rögzítette. Bulyovszky Gyula az *Életképek* május 7-i számában írt bírálatot a *Párbaj mint istentétele* c. friss, március 4-én bemutatott, történelmi tárgyú népszínmű bemutatásáról, megállapítva: „...bohóságai az azelőtt örömeiben elnyúló karzati publicumot, ha bár népeletünkéből és saját históriánkából vétetett is, még csak mosolyra sem fakasztá, közönnyességgel nézte végig ezen dárdakopogós, minorennis párbajt, lelke ezen időközön immár fölismerhetetlenül túlszárnyalván.” A gyakran adott *Csikósról* pedig Vahot Budapesti Divatlapja jegyezte meg július 9-én, hogy „a darabnak azon része, mely a földesuraság és nyomtatott paraszt jobbágy közti viszonyt akarja feltüntetni, – most már egészen kimaradhatna.”

A forradalmat követően március 24-én volt az első igazgatósági ülés, de sem ekkor, sem az új évadot közvetlenül megelőző március 31-i ülésen nincs nyoma, hogy új közönségpolitikát dolgoztak volna ki. A színház bérléthírdetésesei ezúttal csak a színlapokon jelentek meg március 23 és április 1 között, a sajtóban nem. Az árak és a bérletfizetési feltételek változatlanok maradtak. Vonatkozóan szintén nem tartalmaz újat a színház április 1-től érvényes, nyomtatásban is megjelentetett, átdolgozott törvénykönyve, amely jószerével csak az üzemmenet 1842 óta ténylegesen bekövetkezett változásait igazította a napi gyakorlathoz. A március 31-i igazgatósági ülés (1967. napirendi pont) eltörölte a korábban 24-ben maximált napi szabadjegyek gyakorlatát, csupán a vidéki színészek számára adtak 1–2 estére. Kedvezőtlenül befolyásolta a sajtó hangulatát a május 25-i döntés (117. ülés, 991. pont), amely a korábbi gyakorlattal ellentétben, a keletkező szabad sajtótól is megvonta a kritikusai szabadjegyeket, hivatkozva a lapok nagy számára. Új, de a politika által azonnal nagymértékben elvont közönségréteg csak a „pesti képezdei ifjúság”-ban jelentkezett, akik áprilisban követelték, hogy a színházlátogatási tilalom részükre, leendő pedagógusoknak töröltesse el.¹⁴

Színházi főkönyv és levéltár híján nem ismerjük a bérletezési akció pontos eredményét. Erre néhány helyosztályon a bérletes előadások napján eladásra átadott jegyek számából következtethetünk. Eszerint valamelyest csökkent a páholybérlek száma: amíg 1848. április 1 előtt bérletes napokon csak egy elsőosztályú (tehát földszinti vagy I. emeleti) és 4 II. emeleti páholyt bocsátottak napi eladásra, addig az új évad elején rendszerint ötöt, illetve nyolcat. Semmi adatunk nincs a bérletes közönség zömét kitevő, a földszinten és a földszinti zártzártsékeken helyet foglaló és a bérletáraknak csak 3/5-ét fizető, kedvezményezett, alacsonyabb rangú kormányzati tisztviselők jelenlétéről. Feltételezhető azonban, hogy kedvezményük megmaradt, hiszen az új minisztériumok személyi állományuk nagy részét a régi kormányzervek hivatalnokai karára épült. A rendőrség őstől kért és kapott szabadjegyet: 1848. szeptember 14., 131. ülés, 1015. pont. Akár korábban, ezúttal sem volt sikeres a támlás kar-

¹³ A korábbi évadok műsorpolitikájára l. KERÉNYI Ferenc, *A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)*, ItK 1980, 439.

¹⁴ Reform 1848. ápr. 13. A jelenség országos lehetett, vö. Marcius Tizenötödike ápr. 5. (a győri jogakadémia hallgatóinak hasonló követelése)

székek béreltetése, a napi jegyvételre mind a 12-t kiadták. Továbbra is létezett 5 krajcáros, de a földszintre érvényes katonai és gyermekjegy. A katonaság részére általában 60 jegyet tartalékolnak, az igénybe vettek száma az évad első három hónapjában 1 és 46 között ingadozott. (A szám nem abszolút, mert a tisztikar más helyosztályra is váltott jegyet.)

Ami a közönség szervezés hibájának róható fel: az igazgatás egyetlen helyosztályon sem tért vissza az 1846-ban megszüntetett havi bérletek rendszeréhez, ami jobban igazodott volna a gyorsan változó közönségviszonyokhoz. Továbbra is nagy maradt a nem bérelhető helyosztályok száma (II. emeleti zártszék, II. emelet, karzat), ami a bevételt kiszolgáltatta a külső tényezők hatásának. Ráday főigazgató az országgyűlés, majd a kormány anyagi támogatásával igyekezett ellensúlyozni a bevétel hiányát. Az állami költségvetésben a Nemzeti Színház évi 20 000 pengőforinttal, minden korábbinál magasabb összeggel szerepelt; ebből István nádor, Kossuth pénzügyminiszteri ellenjegyzésével április 29-én és május 30-án 5–5000 pengőforintot, június 29-én pedig Kossuth további 3000 pengőforint előleget utalt ki a színháznak.¹⁵ Fokozta az igazgatóság a díszletek és jelmezek megóvását (1848. május 19., 116. ülés, 989. pont), hogy minél többször legyenek felhasználhatók az új produkciókban is.

A műsorszerkezeten belül megnőtt a viszonylag népesebb közönséget vonzó szórakoztató műsor aránya. Bajza emellett olyan klasszikusokkal kísérletezett, amelyek áttételesen rokoníthatók a forradalom eszméivel és így ideig-óráig helyettesíthették volna az eredeti és kortárs témájú műveket, amelyekre még várni kellett. Ilyen szerepet szánt – az operaműsorról az egyensúlyt tartandó – Moliere-nek (*Fősvény*, április 17., május 3.; *Tartuffe*, április 27., május 30.), Schillernek (*Messinai hölgy*, május 18.). A közönségsiker azonban csekélynek bizonyult. A legnagyobbat kétségkívül a május 29-én bemutatott Hugo-dráma, *A király mulat* bukott. Bajza magyarázata a korábban hatásos liberális színházvezetés bevallott kudarca: „A tegnapi darabban ismét nem csináltunk szerencsét. Ennek oka nem csak abban van, hogy e mű igen sötét és kétségbejuttató leverő, hanem van főképp a mostani időben, mely egész gondolkodásunkat megváltoztatta. Most még az is kicsinyesnek tetszik, ami azelőtt nagyszerű volt.”¹⁶ Bajza lemondását első helyen kétségkívül a látogatottság hanyatlása magyarázza. Június 2-i, a társulathoz intézett búcsúszózatában így fogalmazott: „...nem tehettem s nem reméltem jelen körülmények közt sok jót tehetni a színiügynek.”¹⁷ Volt azonban hamari távozásának – néhány adat tanúsága szerint – belső oka is, szembekerülése Rádayval. Feltűnő, hogy bár Ráday március 30-án visszaérkezett Pestre, de igazgatósági ülésen legközelebb csak május 31-én jelent meg, ahol beiktatta hivatalába Erdélyi János aligazgatót, anélkül azonban, hogy a személycserét jegyzőkönyvileg rögzítette és Bajza működését megköszönte volna. Direktbben utal az ellentétre Bajza 1849. május 29-én írt levele Kossuthnak, amelyben a kormányzóelnök kérdésére válaszolva, első helyen a Nemzeti Múzeum igazgatói állását, második helyen pedig Ráday helyét kérte magának a Nemzeti Színház élén, minthogy az sem türelemmel, sem képzettséggel nem győzi és ezért a színház nem fejlődik. Az egy évvel későbbi levél tapasztalatait Bajza alkalmasint aligazgatóként, 1847–48-ban szerezte.¹⁸

Összegezve az elmondottakat: a politikai események szűkségszerű, közönséget elvonó hatását a színház – üzemmenetnek sajátosságai és részben a liberális színházvezetés elégtelensége miatt – a forradalom első hónapjaiban nem tudta ellensúlyozni.

A népképviselői országgyűlés megnyitásától Budapest ideiglenes megszállásáig (1848. július 5–1849. január 5.)

Az országgyűlés megnyitásától várta a közvélemény a színház látogatottságának és anyagi helyzetének gyors javulását. Budapest képe valóban megváltozott július elején.¹⁹ A felső- és a képviselőház együttesen több mint félszáz tagja azonban – még ha mindnyájan rendszeres színházjárók lettek volna

¹⁵ Kossuth Lajos összes munkái (a továbbiakban: KLÖM) XII. s.a.r. SINKOVICS István, Bp. 1957. 322–3. 499.

¹⁶ Bajza levele Egressy Gábor rendezőnek, 1848. máj. 30. Idézi: WALDAPFEL E., i. m. I. 262. A klasszikusok színrevitelének tendenciáját – a pénzszedői napló híján – tévesen ítélte sikeresnek OSVÁTH, i. m. 467.

¹⁷ PUKÁNSZKYNÉ, i. m. II. 201–2. Vahot Pesti Divatlapja május 20-án az adminisztratív túlterhelést, illetve a színház pénzihiányát jelölte meg a lemondás kettős okául.

¹⁸ BARTA István jegyzete: KLÖM XV. Bp. 1955. 497.

¹⁹ Kitűnő képet festett erről JÓSIKA Miklós: Pesti Hírlap 1848. júl. 11. és 29.

is – csak időlegesen enyhítették a gondokat. A II. negyedév bérletezése (támlás karszékre, földszinti zártzsekre és földszinti helyre) július 1-ével kezdődött, de csekély eredménnyel, mert páratlan módon augusztus 8-án megismételték a színlapon a június 30-i hirdetményt. Az országgyűlés megnyitásának enyhítő tendenciája ugyanis egybeesett egy másik közönségtörténeti törvényszerűséggel. A július és az augusztus mindig a leggyengébb színházi hónapnak számított, a birtokukra vonult gazdálkodó nemesek, a törvénykezési és az oktatási szünet miatt. Az országgyűlésnek köszönhető, hogy – a korábbi évektől eltérően – júliusban némileg emelkedett a látogatottság, főleg a földszinten és a földszinti zártzseken. A szeptemberi válságig az országgyűlés általában nem tartott esti, sőt gyakran délutáni ülést sem, a követek így választhattak a Városerdő, a Széchenyi téri fagyfalda, a színház- vagy kávéház-látogatás között.

A közönség körében megtaláljuk – követként vagy magas hivatali funkcióban – a színház több régi bérletesét. Batthyány miniszterelnökről például Jókai az Életképekben augusztus 13-án ezt jelenti: „Estenként színházba jár, még pedig gyalog, ott a Martiust olvassa . . .”, a Marcius Tizenötödike július 18-i számában Csernátoni Lajos Palóczy Lászlóról, a képviselőház korelnökéről és Csiki Sándorról, Eger város papkövetéről jegyzett fel anekdotát a *Mártha* c. opera bemutatóján stb. Az országgyűlés toborozta új közönség egyértelműen szórakozni akart; operát, legfeljebb vígjátékot látni. A pénzszedői napló mindezt adatokkal bizonyítja. Megnőtt az operaelőadások száma, a júniusi nyolccal júliusban 12, augusztusban 13 állítható szembe. Július 8-án a *Hunyadi László* bérletiszünetes előadásán 1301 fizető néző (a kiadott helyek 67,2%-án), július 11-én Flotow *Márhájának* bemutatóján 1343 fizető néző (69,2%) volt jelen. Az olcsóbb helyosztályokon, ahol nem érvényesült az új közönségréteg jelenléte, mindkét este félházaszáz rögíthettek. Nem keltettek viszont az országgyűlési közönség körében különösebb érdeklődést a népszínművek és teljes kudarcot vallottak a klasszikusok, mint a július 14-i *Bánk bán*, a 18-i *Coriolanus*, a 24-i *Hamlet*, az augusztus 9-i *Tartuffe*, a 17-i *Fösvény*. Csekély érdeklődés és kritikai elutasítás fogadta Erdélyi prózai bemutatóinak zömét is: Prechtler *Adrienne*-jét (július 26.), Heibel *Mária Magdolnáját* (augusztus 15.) és Scribe *Forradalom előtt, alatt, után* c. vígjátékát (augusztus 21.). Augusztus végére már olyan operákat is elő kellett venni, mint az 1839-ben bemutatott *Gemma di Vergy* (Donizettitől) vagy Erkel első dalműve, a *Báthory Mária*, amely 1840 óta volt műsoron. Az új, eredeti művekről még mindig csak híradások szóltak: Dobsa készülő vígjátékát a Marcius Tizenötödike augusztus 24-én hírlelte; Szigligeti majdani sikerdarabjáról, a *II. Rákóczi Ferenc fogságáról* a Budapesti Divatlap szeptember 6-án jelentette, hogy a drámabíráló választmány elé került.

Szeptember elejére a külső és belső tényezők konstellációja ismét kedvezőtlenül alakult: a politikai válság, majd Jellačić fegyveres támadása mellett megszűnt az új közönségréteg érdeklődése. Kimerült ugyanakkor a színház műsorkészlete is, amelynek pótlására a horvát támadás után már csak hazai források szolgálhattak. Szeptember első hetétől a képviselőház rendszeresen tartott esti, sőt éjszakai üléseket, a Redout előtt és a hajóállomáson ilyenkor nagy tömeg várakozott. Szeptember 11-én számolt be az országgyűlés küldöttsége sikertelen bécsi úttjáról a képviselőházban, mialatt a színházban Szerdahelyi József jutalomjátékára adták Doppler közkedvelt operáját, a *Benyovszkyt*. Ennek következtében mindössze 410 néző váltott jegyet (21%). Ugyanígy járt Császár György *A kunok* c. eredeti operájának bemutatója, Füredi javára, szeptember 16-án: 656 fizető néző (34%).

Szeptember közepétől a helyzet tovább romlott. A dunántúli táborba vonuló csapatok csak áthaladtak Budapesten, itt nem időztek, így még napi közönséget sem jelentettek. Szeptember 21-én megkezdődtek a sáncmunkák a főváros erősítésére. Szeptember 28-án, a Lamberg feletti népitélet napján negatív nézőcsúcs született: az aznapi bérletes előadásra mindössze 81-en váltottak jegyet és a napi költségek levonása után a tiszta bevétel 5 pengőforint 31 krajcár volt. A mélypont október elején következett be Pest városának 2-án tett szükségintézkedéseivel. „A város tökéletesen csendes. A boltok az első szükség tárgyak rakhelyeit kivéve mind zárva. Minden ipar és üzlet fel van függesztve.” – írta a Marcius Tizenötödike október 3-án. Ebben a helyzetben az igazgatóság előtt egyetlen feladat állhatott, biztosítani a folyamatos játszást. Ez sem ígérkezett egyszerű feladatnak, hiszen fennállott a lehetősége, hogy a színház csaknem teljes férfiszemélyzetét is tömörítő 5. nemzetőr zászlóalj elhagyja a várost és a táborba indul.²⁰ Meghirdették az évad második felére szóló bérleteket is.

²⁰ Vö. Erdélyi János levelezése (a továbbiakban: Erd Lev.), Bp. 1960. I. 328–9.

Október közepétől a helyzet ismét megváltozott, ezúttal kedvezően. Igaz, 9-én még a táborba indult a fiatalabb képviselők több mint 100 fős vadászcsapata,²¹ de új közönség is jelentkezett, a fővároson most már lassabb ütemben átvonuló honvédség katonáiban és tisztjeiben. Erdélyi János október 18-i, a drámai rendezőséghez intézett körlevele, amelyet 21-én a társulathoz intézett körlevél követett, jól érzékelteti a helyes felismerést: „Enyhülven kissé a fővárosnak ama szorongatott állapota, mely a múlt egész hónapban, s a jelennek folytán is, oly leverőleg hatott az intézeti pénztárra; s miután az intézeti összes személyzet is, legalább rövid időre, együtt van: intetünk felhasználni az enyhület napjait, mielőtt új szomorú véletlenség, mit ne adjon isten, következnie be. Fő célunk mindenekelőtt a közönség lefoglalása.”²²

A napi jegyváltásban jelentkező katonaközönség részben a kedvezményes árú jegyeket vette igénybe. Ezek száma megnőtt, a korábbi 60-at október közepén 100-ra emelték. Volt rá eset, hogy ez is kevésnek bizonyult, mint az október 29-i, vasárnapi *Csikós*-előadáson vagy november 7-én, Szigligeti új Rákóczi-drámájának harmadik előadásán. Novemberben a kedvezményt kiterjesztették a bérlet-szünetes előadásokra is. A katonajegyekkel visszaélések is történtek, az október 25–27-i színlapokon közölték, hogy valamennyi eddigi szabadjegy érvényessége megszűnt és hogy katonai jegyet csak egyenruhát viselő személy használhat. Reprezentatív katonavendége volt a színháznak Lenkey János személyében, akinek tiszteletére a Radical Kör diszvacsorát adott november 6-án. Ekkortájt nézhetett színházi előadást is a földszinti zártszéken.²³

A honvédközönség zöme általában is új közönségnek számított, jó néhányuk életében először látott előadást. Olykor szabályozni kellett nézőtéri magatartásukat (október 16–18.: a színlapon felhívás a nézőtéri dohánzás ellen), de a politikai célzásokra élénken válaszoltak, azonosulásuk a színpadon látottakkal teljesebb volt. Október 14-én, Szigeti József *Egy táblabíró a márciusi napokban* c. vígjátékának premierjén „a szépszámú, s nagyobbára vidékiekből állt közönség széles jó kedvében volt”, másnap a *Nép és aristocratia* c. francia vígjáték bemutatóján „a politikai célzatu mondatokat ingerült közönségünk igen megtapsolá”, november 24-én a lengyel légión tagjai könnyeztek és lelkesedtek a *Benyovszky* előadásán, december 3-án a *Csikós* huszár nézői dicsérték a címszerepet játszó Füredi Mihályt: „Ebből a fiúból válnék ám derék huszár!” Mindent felülmúlt azonban a november 4-én bemutatott Szigligeti-dráma, a *II. Rákóczi Ferenc fogsága* hatása. A fiatal Rákóczi mondatát („Én? a jó császár ellen fegyvert fogjak?”) viharos derültség fogadta, Zrínyi Ilona buzdító szavait „felzajgó lelkesedés” kísérte és a darabot záró, forradalmi tömegdallá lett Rákóczi-indulóra „... a tömeg fölördít, mintha mindegyik szívének legérzékenyebb húrján volna találva, egy kitartó névtelen kiáltás emeli a levegőt, minden arc ragyog, minden szem sír, minden kéz tapsol vagy oldalához kap és fegyverét keresi.”²⁴

A Nemzeti Színház azért élhette át 1848 november–decemberében történetének egyik legfényesebb korszakát, azért válhatott népszínházzá, mert a belső tényezőket is a kedvezőre fordult külsők színvonalára tudta emelni. Az új, már a forradalom után született eredeti darabok sikere előadásról előadásra emelkedett. Szigeti említett vígjátéka október 14-én Szentpétery javára bérlet-szünetben még csak 705 fizető nézőt vonzott (a kiadott helyek 36%-át). A második és harmadik bérletes előadás – mindkettő vasárnap volt – a kiegészítő napi jegyvétel is felülhaladta a bérlet-szünetes bemutatót: 933, illetve 956 eladott helyel. A következő vásári vasárnapon, november 12-én pedig már 1290 jegyet adtak el a vígjáték bérlet-szünetes előadására (66%). A *II. Rákóczi Ferenc fogsága* november 4-i bérlet-szünetes bemutatójára 1197-en váltottak jegyet (65%), másnapi vasárnapi bérletes előadásán a kiegészítő napi eladás megint több volt ennél: 1286 fő. A nézőcsúcsot a prózai darabok közül – paradox módon – a csak egyszer, december 18-án játszott Dobsa-vígjáték, a *Marczius Tizenötödike* érte el, 1430 fizető nézőjével (73%).

²¹ Topler Károly levele, Pest 1848. okt. 8., In: DEÁK Imre, 1848. *A szabadságharc története* *levelekben*, Bp. é. n. 237.

²² ErdLev. I. 329–30.

²³ EGRESSY Ákos, *Emlékeim az 1848–49-dik évi szabadságharcz idejéből*, Bp. 1893. 5.

²⁴ Az említés sorrendjében: Nemzetőr okt. 19., Budapesti Divatlap nov. 5., Nemzetőr nov. 30. dec. 7., Életképek nov. 12. (utóbbi Jókai tollából)

Az új katonaközönség és a fővárosiak egyaránt látogatták az operák előadásait. A december 9-én, a kórus javára adott bérletszűnetes *Hunyadi László* 1719 fizető nézőt vonzott (88%-os látogatottság), s erről az előadásról a korabeli cikkíró feljegyezte, hogy egyes helyosztályokon nem tudták kielégíteni az igényeket (Der Ungar, december 12.). Flotow *Márhája* november 18-án, Udvarhelyi javára 1536 fizető néző előtt ment (78,7%). Nem sokkal maradt el ettől a *Hunyadi László* másik, Erkel Ferenc javára zajlott előadása sem október 28-án: 1406 fizető néző (72,4%). Ezek a látogatottsági számok elérték az 1847–48-as évad legmagasabb adatait, 1848 decemberének 8500 pengőforintos bevétele pedig ugyancsak elérte a forradalom előtti hónapok színvonalát. Jól egészítette ki a szórakoztató műsort a Veszter-táncársulat újbóli fellépése, részben tavasszal már játszott táncjátékaikkal, részben a *Csata Fehértemplomnál* c., szinte naprakész produkciójukkal.

Ebben a sikeres időszakban Erdélyi megengedhette magának, hogy folyamatosan tartson klasszikus előadásokat, amelyeknek látogatottsága egyébként – a honvédközönség jóvoltából – szintén emelkedett: Schillertől a *Fiesco* (október 17.) és az *Ármány és szerelem* (október 23.), valamint a *Romeo és Júlia* (november 10.), a *Tartuffe* (december 28.) és a *Bánk bán* (december 29.) volt műsoron. Közülük egy, a november 25-én bemutatott *Tell Vilmos* igazi közönségikert aratott, ennek okáról joggal írhatta Vahot: „... nagyobb háttal van most közönségünkre, mint Schillernek akármely, ennél sokkal jobb drámája is; – mert egy húrton pendül a kor mostani viszonyaival.” (Nemzetőr, november 30.)

Hogy nem túlzás népszínházról beszélni, jól mutatja a páholyok látogatottsága. Noha október 1-től a kiadható páholyok száma nem emelkedik lényegesen, a nagyszerű prózai bemutatókon kisszámú páholyközönség jelent meg: az *Egy táblabíró* bemutatóján 40 páholyból 7, a *Nép és arisztocrácián* szintén 40-ből 6, a *II. Rákóczi Ferenc fogsága* premierjén ugyanennyiből 10 talált aznapi gazdára. A jelenség nem véletlen: a Lamberg meggyilkolását, a bécsi forradalmat és az áruló Zichy gróf felakasztását követően az arisztokrata közönség gyászruhát viselt. A színház műsorának és közönségének radikalizálódása belső konfliktusokat is keletkezett. Az igazgatásban Ráday olykor főigazgatói jogkörének teljes latba vetésével igyekezett fékezni vagy megakadályozni a számára túl radikális drámák színre kerülését, noha ezeket a drámabíráló választmány elfogadta és előadásra javasolta. Dobsa említett vígjátékát csak késleltetni tudta,²⁵ Vahot *Camarilla* c. allegóriájának bemutatóját azonban meg is gátolta, amiben a teljes sajtó a polgári szabadságjogok megsértését látta, miután a szerző a hagyományos dramaturgiától gyökeresen különböző, igen sok szereplőt igénylő darabjának bemutatójához felajánlotta az első előadás szerzői jogdíját.²⁶ A másik ügy a nádori kettős páholy sorsa lett. A kérdést az Életképekben Jókai vetette fel október 22-én, képviselőházi páholyának ajánlva, december 6-án a Jövő már egyenesen Erdélyihez fordult: „...miért tátong a nemzeti színházban oly botrányosan az a cifra ketrecz?” December 11-én ugyanebben a lapban arról olvashatunk, hogy a 9-i *Hunyadi László*-előadáson, amikor – mint említettük – többen helyhiány miatt kívülrékedtek, az üres páholy láttán „a zsúfolt ház szitkokra tört ki.” A lap 14-én gúnyosan reagált arra a Rádaytól származó hírre, hogy a nádor az egész évadra, tehát 1849 áprilisáig kibérelte a páholyt.

A Nemzeti Színház a megszállás alatt (1849. január 5.–április 24.)

Nincs adatunk arra, hogy a főváros ideiglenes kiürítését elrendelő Országos Honvédelmi Bizottmány intézkedett volna a Nemzeti Színház teendőiről. (Az igazgatóság egyre formálisabb üléseinek jegyzőkönyvei december 12-én véget értek.) A helybenmaradás minden ódiumát – az Ikladra visszavonult és beteg Ráday helyett – Erdélyi János aligazgató kényszerült viselni, aki megpróbálta megőrizni az épületet, a benne felhalmozott szellemi és anyagi értékeket a várható német színészeti igénybevételtől, s ezért minden eszközzel a folyamatos játéktrend fenntartására törekedett. Meghirdette negyedéves bérletét a január–március időszakra és a Márczius Tizenötödike január 2-án közölte az igazgatóság állás-

²⁵ Erd Lev. I. 333. és 495. (regesza)

²⁶ Kossuth Hírlapja dec. 13., Munkások Újsága dec. 15., Budapesti Divatlap dec. 17., Der Ungar dec. 19. Vahot a darabot megsemmisítette, két mutatóványát ismerjük: Budapesti Divatlap dec. 17. és Nemzetőr dec. 21. Vonatkozóan téved OSVÁTH (i. m. 471.), amikor a drámabíráló választmány elutasítását mondja az elmaradt bemutató okának.

pontját: „Több, rögtön elháríthatatlan akadály miatt, a nemzeti színház néhány napig zárva marad, *mielőbb lehető megnyitására*, annak idejében előleges jelentés fogja a tisztelt közönséget értesíteni.” (Kiemelés tőlünk – K. F.) Január 1-én, 2-án, 4-én és 5-én, majd a megszállás után 8-án és 10-én nem volt előadás. A társulat kettészakadt, 29-en távoztak a fővárosból, közöttük Jókainé, Latkóczy-Lendvayné, Kovácsné, Bulyovszkyné Szilágyi Lilla, Lendvay, Szigligeti, Telepy stb. – őket január 26-án követte Schodelné. Megszökött Pestről – máig tisztázatlan körülmények között – a bérleti pénzeket is tartalmazó pénztárral és az irattár egy részével Kolosy Gergely pénztáros. A Debrecenbe indulók magukkal vitték a jelmez- és a könyvtár értékesebb hányadát. Január 9-én a térparancsnokság lefoglalta a színház fegyvertárát, majd 27-én újabb kutatást tartott, további fegyvereket keresve. A színház fennállása óta a legnehezebb működési feltételek közé került.²⁷

Erdélyi János január 11-én utasította Komlóssy Ferenc házgazdát, hogy kísérje meg a könyv- és ruhatár visszaszerzését, valamint főként a színésznők visszatérítését. Komlóssy útjának eredményét pontosan nem tudjuk; saját lánya, Ida és Szigeti azonban visszatértek Pestre. A fegyvereket fából készült imitációk helyettesítették.²⁸ A fizetésképtelenné vált színház számára Ráday ugyan küldött három részletben 4200 pengőforintról szóló utalványt, de Erdélyi már március 7-én Szogyény-Marich Lászlóhoz, az ideiglenes polgári közigazgatás elnökéhez fordult segítségért. Március 18-án 2000 pengőforint kiutalása meg is történt, anyagi biztosítékául az április 1-ével kötendő új szerződéseknek.²⁹

Erdélyi kérvénye tartalmazta a legfőbb érvet is: „... az intézet múltjának minden alapja összedőlt, mert közönsége megfogyott...” A színház nézőteréről való távolmaradás a passzív ellenállás egyik fajtája lett, és aligha túlzott a Pesti Hírlap 1849. június 8-i cikke, a *Pest, ostromállapotjában* c. visszatekintőlegesen sorozat egyik darabjában, amikor gyakorlatként rögzítette: „Igen sok család hűn megtartotta fogadását, nem ment mulatságba, még színházba sem Kossuth visszajöve teleig.” Az előadásokat a rendőrség rendszeresen figyelte és látogatta (március 15 alkalmából például külön rendőri ellenőrzésre került sor), szót emelve egyúttal a rendszeres rendőri szabadjegyek, két földszinti zártszék biztosítása érdekében.³⁰ A közönség nagy részét a megszálló csapatok tisztjei alkották, ami önmagában is elég volt a polgári, sőt a bérletes közönség távoltartására. A megszállás utáni első előadáson (január 6. *Ernani*)³¹ „a 2.ik emeletben 10 páholy telve cs.katonasággal”; január 16-án, a *Mártha* előadásán „tiszték (ezek között 6 Generalis) 15 páholyban. Egyikben b. Jellachich is, de egészen hátravonulva, hogy ne láttassék...” – jegyezte fel naplójában Mátray Gábor. Március 12-én Schlick tábornok jelent meg egy prózai előadáson a Figyelmező tudósítása szerint, április 14-én – ismét Mátraytól tudjuk – Bellini *Puritánok* c. nagyoperájának előadásán „a magyar színházban mintegy 90 katona volt.” Szórakoztatásukra a műsoron (akár 1848 nyarán az akkor jelentkezett új magyar közönségnél) ismét megnőtt az operák aránya, a prózai előadásokat pedig tánc és dal egészítette ki. Az opera biztosította a fennmaradás anyagi alapját; adottságai is jobbaktak, hiszen Schodelné kivéve az operarészleg együtt maradt. A túlzott igénybevétel miatt a primadonna, Hollósy Kornélia már január végén túlterhelésről panasz-

²⁷ A január eleji állapotokra l. ErdLev. 339–40. MÁTRAY Gábor naplója: *Töredék-jegyzmények Magyarországi történetéből*, OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 626., közölte VÁRNAI Péter, *Adalékok a Nemzeti Színház történetéhez*, Színház-történeti Értesítő 1954, 93–97. Ebből vonatkozóan a január 8-i és 10-i bejegyzés. Továbbá: Pesti Hírlap 1849. jan. 7., 9., 13. és jún. 8., Figyelmező jan. 30. Az igazgatóság a megszállás alatt is tartott üléseket (vö. ErdLev. I. 343., 345.), feljegyzéseket ezekről nem ismerünk. A fegyverlefoglalás jan. 27-i, második kísérlete novellásítva Jókainál: *Esti Lapok* (Pest) 1849. jún. 5. (JKK CB III. 293–5.)

²⁸ Erdélyi levele: PUKÁNSZKYNÉ, i. m. II. 204. és ErdLev. I. 339. Komlóssy Ida visszatérésére: Pesti Hírlap jan. 19. A fegyverek pótlására: Pesti Hírlap jún. 8. és ErdLev. I. 340.

²⁹ ErdLev. I. 496., 498. (regeszta) 341.; PUKÁNSZKYNÉ, i. m. II. 205. és ErdLev. I. 347–8.

³⁰ Tarone alkapitány levele Erdélyihez: ErdLev. I. 346–7. A levél jegyzetében (476.) T. ERDÉLYI Ilona joggal említi ellenpéldának a magyar rendőrséggel szembeni, kedvező szabadjegy-gyakorlatot. (Az Erdélyi-korszakra vele folytatott konzultációért ezúton mondunk köszönetet.) A rendőri ellenőrzésre: ErdLev. I. 498. (regeszta)

³¹ Mátray naplója az *Alvajárot* említi műsoron. Színlap nem maradt fenn, ezért a pénzszedői napló *Ernani*-adatát fogadjuk el hitelesnek.

kodott, Füredi pedig március végén küszködött hosszabb rekedtséggel. A megszálló katonaközönség jelenléte ismét kedvezőtlenre fordította a színházlátogatási szokásokat. Ugrásszerűen megnőtt a szabadjegyek száma, divott a nézőtéri dohányzás: „... január 6-án kezdte azt meg egy brutális horvát tiszt, kit midőn ez illetlenségre figyelmeztetett a rendőr, egész pofával böföge: das ist ja ká Burg-theater.” (Március Tizenötödike, június 2.) A katonaközönség jelenléte egyes előadásokat, főleg Hollósy Kornélia fellépéseit viszonylag látogatottá és anyagilag is sikeressé tehetett, de ezek is messze elmaradtak az 1848. decemberi előadásoktól. Egyetlen esetben, a február 10-i *Mártha*-előadáson haladta meg a fizető nézők száma a kiadott jegyek 50%-át, március 31-én azonban, a *Puritánok* bemutatóján (Hollósy Kornélia javára, bérletszünetben) 1260 fizető nézőt regisztráltak. Nem meglepő tehát, ha – szembeállítva az 1848. decemberi és az 1849. januári bevételt – „azaz mint egyike a legjobb, emez a legrosszabb hónapoknak” szerepelhet 8500, illetve 2300 pengőforintjával.³² A katonaközönség feltűnően csökkenni kezdett február végétől, a tavaszi hadjárat megindulásától. A tendencia ellensúlyozására a színház növelte a kedvezményes, 5 krajcáros katonajegyek számát: március közepén 200, március 18-tól pedig 300 darabot adtak ki. (Tehették: a földszint gyenge látogatottsága miatt nem kellett attól tartani, hogy a közönség nem fér el az állóhelyeken.)

A polgári közönséget – az eszmei okokon kívül – az ostromállapot, majd a katonaság tömeges megjelenése tartotta vissza a színháztól. Január 6-án, a megszállás utáni első előadáson, amelyen jelen lenni politikai hitvallásnak is számított, „a zárt székében csupán 2 asszonyság, a földszinti páholyokban csak 4 (ezek között Simoncscs kir. tanácsosné, Ágoston ügyvédné, Hollósy k.a. nénye)” volt látható; január 9-én, a *Lammermoori Lucia* előadásán „több asszonyság, s több közönség is volt.” Március végétől, a magyar csapatok közeledtére a polgári publikum még inkább megfogyott. A *IV. Henrik* március 26-i előadásáról a Figyelmező két nap múlva ezt írta: „... ki kétkednék benne keressen fel bennünket 20-unkat...” Az újság nem túlzott, a bérletes előadás földszintjére aznap 19-en váltottak jegyet. Ugyanez a lap április 12-i számában őszintén bevallotta a 10-i, igen csekély látogatottságú *Ermani*-előadásról: „Hogy olly kevés néző volt, nem csudáljuk – hiában, a világ a rebelliseket várta.” Április 11-én, az *Angelo* előadásán „két páholyban voltak, földszint 21 s a karzaton 9 ember vala.” (A pénzszedői napló szerint az aznapi jegyvásárlás 26 darab volt, a bérlet kiegészítésére.) 13-án, a *Velencei kalmár*-produkción „mind összevéve nem vala néző 50 a színházban jelen” (napi jegyvétel 59 darab) – végül április 16-án már a Figyelmező tudósítója sem ment el a színházba, hanem ő is beállt a csatazajt figyelők közé...

A színház bevétele egyre csökkent. Sőt: amire emberemlékezet óta alig volt példa, néhány előadás bevétele a napi kiadásokat sem fedezte. Januárban 4, februárban 5, márciusban 11, áprilisban pedig (a Pest felszabadításáig tartott 15 előadásból) 6 hozott 10 pengőforint alatti napi jövedelmet. A légszszvilágítás napi 19 pengőforintos költségét csak utólag tudták kifizetni, 7 alkalommal (április 11–13, 16, 18, 20, 21.), a január 29-i és a március 9-i előadás pedig veszteséges volt; a hiány 2 pengőforint 56 krajcár, illetve 2 pengőforint 53 krajcár.

Inkább a polgári közönség váltott jegyet a prózai és a népszínmű-előadásokra, még ha a műsor színvonalára vissza is esett csaknem egy évtizedet. A nem bérletezhető karzat nagyobb nézőszámait (az 50%-os látogatottságot jelentő 350 fő fölött) kizárólag ilyen előadásokon találjuk: január 14. *Szökött katona* – 469, február 4. *Jegygyűrű* – 365, február 11. *Csikós* – 417, február 18. *Lumpáci Vagabundus* – 522, április 9. *Csikós* – 370. A felsorolt előadások vasárnapiak, az utolsó húsvéthétfői. Megállapítható továbbá, hogy a többi vasárnapi előadás is viszonylag magas nézőszámot hozott a karzaton, rendszerint 300 és 350 fő között, és hogy áprilisban a vasárnapi közönség érdeklődése szintén alábbhagyott.

A Nemzeti Színház nézőtere, elsősorban karzata azonban aktív tüntetések színhelye is volt. Visszavisszatért a tíz évvel korábbi állapot, az 1837 és 1840 között nézőtéri tüntetések hangulata, amit a színészek szöveghangsúlyozása vagy alkalmi rögtönzése erősíthetett. Több ilyen esetről tudunk. A *Benyovszky* c. opera mazurkáját kétszer ismételtette meg a közönség. (Január 20-án vagy március 3-án történhetett.) A *Csikós* 1848. március 15-én is kikövetelt slágerében Füredi az *Elszegődtem Tarnócára*... egyik sorát emelte ki: „Elszegődöm a nyáron, *Debreceni határon*...” Egy meg nem nevezett

³² A szembeállítás Erdélyi lapjából, a Respublicából való, jún. 28. A cikk ugyan szignálatlan, de olyan belső adatokat közöl, amelyek csak tőle származhatnak.

darabban a „Le a zsarnokkal!” kitélt fogadta viharos tetszés. A hatósági válasz sem késett sokáig: A *kunok* c. operát és a *Csikóst* időlegesen betiltották és csak Szögyény-Marich közbenjárására engedélyezték további játszásukat.³³ Mátray naplója további 4 esetről tudósít. Január 18-án a zenekar verbunkosát kísérte a közönség „Éljen a magyar!” kiáltásokkal; február 16-án valaki a karzaton Kossuthot éltette. Február 19-én a *Mátyás diák*-ban a „Sokáig éljen a magyar haza!” szövegfordulatot a közönség lelkesen viszonozta, míg a darab szövegében szintén szereplő „Éljen a magyar király!” kitélt néma csend fogadta. Március 23-án röpcédulázás folyt a nézőtéren, amely a főváros közeli felszabadítását ígerte a pestieknek. A nézőtér hangulatáról a Figyelmező is szolgált két beszédes adalékkal: január végén honvédtisztet véltek látni az egyik páholyban (említve a január 28-i számban), március 12-én pedig „Komlóssy Ida egy színésznő szerepében olly bájasan ejtette ki az intonált szókat: 'szabadság és függetlenség!' senki sem kiáltotta el magát, mint régen, pedig egy kissé várnai látszott reá.” (a március 14-i számban)

A színház a megszállás alatt kezdte meg az új évad szervezését. Ráday március 15-én levélben kérte Erdélyit a páholybérletek szokottnál alaposabb meghirdetésére. A színlapokon egész márciusban folyamatosan hirdették a bérletezést, az 1848. évvel azonos feltételek mellett. A Szögyénytől kapott segélypénzből megkötötték a szerződéseket, a Debrecenben lévők kivételével, akik egyébként ott a kormánytól fizetést kaptak.³⁴ Mindez azonban – a hadihelyzet kedvezőre fordulásával – ideiglenes intézkedésnek bizonyult.

Pest felszabadításától a főváros végleges kiűrtéséig (1849. április 24.–július 8.)

Április 24-én Pest felszabadult, a császári csapatok a budai Várba vonultak vissza és védelemre készülődtek. Este a színházban a *Capriosa* c. vígjáték helyett a *Szabad hangok* c. egyveleget adták, bérletben. A kétrészes műsor egyszerre idézte az 1848. március 15-i színházi estét (Rákóczi-induló, Himnusz, *Hunyadi László*-kórus, Nemzeti dal), a passzív ellenállás „behallásos” sikereit („Elszegődtem Tarnócára . . .” Füredivel, a *Benyowszky* mazurkája) és a helyzethez illő verset: Petőfi *Európa csendes . . .* c. költeményét Fánccsy Lajos szavalta. A bérletkiegészítő jegyvásárlás nem volt ugyan számottevő (459 db), „de az örömtias közönség lelkesedése annál határtalanabb”. (Pesti Hírlap április 26.) Gerenday József számvivő méltán írta be a pénzszedői naplóba: „Dicső nap!” Az előadás a napi költségek levonása után, 182 pengőforint 36 krajcárt hozott. (Ekkora jövedelme a színháznak utoljára április 14-én, a *Puritánok* c. Bellini-opera bérletiszünetes előadásán volt.)

Mint a pénzszedői napló rögzíti: „Május 4-től 23-dikig Pest bombáztatása miatt előadás nem lehetett.” Az ezt megelőző 10 estén ismét benépesült a nézőtér. Napi 200 katonai jegyet adtak ki, és a honvédközönség jelenlétere utal nemcsak a földszinti nézőszám megnövekedése, hanem a nevezetes katonavendégek egész sora, akik közül először Aulich tábornokot köszönhetette a közönség április 26-án. A sort – már Buda felszabadítása után – az inkognitóban megjelent Görgey, majd Leiningen-Westerburg Károly folytatta.³⁵

A Buda ostroma alatti kényszerszünetben a színház megpróbálta rendezni belső állapotát. Megtörtént a károk felmérése (csak a fegyvertár elrablása 2500 pengőforint veszteséget jelentett), amihez most még a bombasérült világosítóberendezés járult. Ráday már áprilisban kérte a debreceni kormánytól az állami segélypénz 1849. évi folyósítását. Szemere Bertalan miniszterelnök és belügyminiszter utasítására Duschek Ferenc pénzügyminiszter május 13-án még Debrecenből 12 000 pengőforintot utalványozott Rádaynak. A visszatért színészek szerződésüket és hátralékos bérüket sürgették, amire május végén még hiába várakoztak. A színházon belül új ellentét született, a helyben maradtak és a Debrecenből visszatértek rivalizálása.

³³ PUKÁNSZKYNÉ, i. m. II. 206–7. és ErdLev. I. 348.

³⁴ ErdLev. I. 498. (regeszta); JKK CB III. 427.; PUKÁNSZKYNÉ, i. m. II. 207–208.

³⁵ Aulich ünneplésére: Pesti Hírlap ápr. 28.; Görgey inkognitóban történt színházlátogatásáról Jókai: Pesti Hírlap jún. 3. (szignálatlan, vö. JKK CB III. 548. és 1222.) Leiningen a színházban: *Az aradi vértanúk*, szerk. KATONA Tamás, Bp. 1979. 148.

A Buda visszafoglalása után, május 23-án megindult és folyamatosan tartó játékkrend kezdetben az 1848. decemberi állapotokat idézte. A színház a *II. Rákóczi Ferenc fogságával* kezdett, Jókainéval és Lendvayval a főszerepekben. A bérletkiegészítő jegyvásárlás erre az estére 1184 nézőt jelentett; másnap a „Buda bevételkor sebesültek javára” tartott bérletszünetes előadáson ismét megtelt a nézőtér, 1448 fizető néző látta a *Benyovszky-operát*. Újra színpadra kerültek a forradalmi sikerdarabok, az említettekén kívül a *Bánk bán* (május 30-án), az *Egy táblabíró* (június 4-én és 29-én), a *Tell Vilmos* (június 8-án) és a *Hunyadi László*. (Utóbbi június 9-én bérletszünetben, 1465 fizető nézővel, Kossuth Lajos kormányzóelnök jelenlétével.) 1848-ról elmaradt, eredeti bemutatóra is sor került, Obernyik Károly *Egy magyar kivándorlott a bécsi forradalomban* c. vígjátékára június 15-én. Újra lett közönségvonzó hatása a vásárnak, június 3-án a vásári vasárnapon Szigligeti Rákóczi-dramája volt műsoron.

A színház július 1-től rendkívüli, 9 havi bérletet hirdetett, amelynek során az 1850. március 31-ig terjedő időszakra földszinti és I. emeleti páholyt 480 pengőforint, II. emeletit pedig 320 pengőforintért lehetett bérelni, a bérletszünetes előadások megváltása ezenfelül 150, illetve 120 pengőforint volt. Közvetett adatainkból a legbiztosabb bevételt jelentő páholyközönség fokozatos és erős csökkenésére következtethetünk. Az előző évad második felében (1848. október–1849. március) 3 elsőrangú (tehát földszinti és I. emeleti) és 8 másodrangú páholyt adtak ki napi eladásra. Az új évad kezdetétől, április 1-től ez a szám 13 és 8-ra emelkedett, a főváros felszabadulása után pedig tovább nőtt, az elsőrangú páholyoknál 23–26-ra. Különböző okokból és időpontban, de egy év alatt eltűnt a páholyból a régi arisztokrata bérletők közül Majláth György országbíró, Ürményi Ferenc koronaőr, Petrichevich Horváth Lázár, az első minisztérium tagjai közül Batthyány Lajos, Széchenyi István, Eötvös József, a Párizsban tevékenykedő Teleki László stb.

A másik, kedvezőtlen tendencia a műsor kimerülése lett volna. Június végén már olyan régi darabokat kellett elővenni, mint Csató Pál 1837-ben bemutatott *Fiatal házasság* c. vígjátékát június 26-án vagy Charlotte Birch-Pfeiffer *Szapáry Péterét*, amelyet a liberális színházkritika már az 1830-as években száműzött volna a magyar színpadokról és amelyet most nyilván Buda felszabadítását ábrázoló zárójelenete miatt adtak vasárnapi darabként július 1-én.

A külső, a közönséget elvonó tényezők közül említendő Kossuth és a kormány megérkezése június 5-én, a másnapi országos böjt, a keresztshadjáratot hirdető népgyűlés június 29-én. A július 2-án összeülő országgyűlés sem fejthetett már ki az előző évihez hasonló pozitív hatást.

1849 nyarán visszatértek az 1848 őszen megoldatlanul maradt problémák. Politikai horderejű kérdéssé nőtte ki magát a nádori kettős páholy ügye. Mint Kossuth egyik június eleji, Szemeréhez írott leveléből kitűnik, Ráday már „Buda bevétel előtt több hetekkel”, tehát valószínűleg az új évad elején érdeklődött Kossuthnál a nádori páholy ügyében. Kossuth két alternatívát vázolt fel: a „kormányzat főnöke” kibérelt és reprezentatív célokra is használja, vagy „fremden logét kell belőle csinálni, hol szákszámra fizet, aki bemejgy.” Mindkét esetben megfosztandó bíbor-arany díszítéseitől. Kossuth, aki a forradalom alatt nem járt színházba, most pedig családi és államfői jelenlétét akarta egyeztetni. Előbb a szintén kettős casinói, utóbb a nádori páholyt szándékozott kibérelni. Június 9-én a *Hunyadi László* előadását mindenesetre nem a számára előkészített nádori páholyból, hanem más, bérelt páholyból nézte. A gyakorlatban azután a Kossuth-level második javaslata realizálódott. Erdélyi is ezt a megoldást támogatta (*Respublica*, június 17.). A kettős páholy 8 székét június 28-tól 2 pengőforintos napi árral lehetett igénybe venni. Ugyanaznap intézte Jókai hírlapi támadását Erdélyi ellen, felróva neki a nádori páholy ügyét is, júniusban immár másodszer.³⁷

A másik, további kutatásokat is igénylő kérdés az igazgatás problémája volt. Ráday és Erdélyi ellentétének a megszállás alatt is maradt írásos nyoma, az aligazgató szerződése pedig csak az évad végéig, 1849. március 31-ig szól.³⁸ A betegeskedő Ráday lemondása nyílt titok volt, a sajtó

³⁶ PUKÁNSZKYNÉ, i. m. II. 207–8. A színház belső állapotára I. Bulyovszkyné Szilágyi Lilla leveleit férjéhez, Debrecenbe: WALDAPFEL E., i. m. 351. 359., 395.

³⁷ KLÖM XV. 481–2. és PUKÁNSZKYNÉ, i. m. I. 83.; JKK CB III. 358–360. és 429. A Pesti Hírlapban jún. 20-án jelent meg apróhír a páholy sorsáról. Hogy a császári fél is politikai kérdésként értékelte az ügyet, arra nézve Mátyr júl. 16-i naplóbejegyzése a bizonyíték: „... az udvari páholy helyreállítására is szorosán meghagyott, és pedig egy pár nap alatt.”

³⁸ ErdLev. I. 345–6. Erdélyi szerződése: PUKÁNSZKYNÉ, i. m. II. 199–201.

ismételten szellőztette június közepétől.³⁹ Bajza – mint azt korábban említettük – május 29-én még igényt tartott Ráday helyére, feleségéhez írott június 24-i levelében már nemleges döntéséről ír: „A színházat igyekszem nyakamról lerázni és minek öljem el magamat végkép és örökre? Mindenképp azon leszek, hogy Erdélyi maradjon igazgató.” Jókai is így tudja június 28-án: „... azon esetre, ha Bajza el nem vállalná az igazgatóságot, hír szerint Erdélyire fog az szállani.” Erdélyi viszont, aki szintén lemondott aligazgatói tisztéről, lapja, a Republica június 22-i számában még csupán javasolta Bajzát független, teljhatalmú igazgatónak – 24-én viszont már tényként közölte, hogy „a nemzeti színház igazgatását Bajza viendi júliustól.” Ennek megfelelően július 1-én Bajzának akarta átadni az irattárat, amelyet azonban az nem fogadott el.⁴⁰ Pukánszkynek szerint ekkor Szemere szóbeli megbízással nevezhette ki Simontsits Jánost.⁴¹ Mátray Gábor viszont ismételten leszögezi naplójának július 17-i és 26-i bejegyzésében, hogy Simontsitsot Gaál Eduárd királyi biztos nevezte ki bevonulása után, aki augusztus 7-én nyújtotta be lemondását, amikor – Haynau hátrahagyott rendelete értelmében – megjelent a plakát a kétszeri német előadásról hetente a Nemzeti Színházban. Amíg a július 1 utáni, kb. egyhetes intervallum ügye levéltári kutatásokkal tisztázható, azt a nézetet valljuk, hogy átmenetileg alighanem Szigligeti Ede titkár vitte az igazgatás ügyeit.⁴² Hozzátehetjük: valószínűleg az igazgatótanács tagjai segítségével, akik – s ezt megint Mátraytól tudjuk – be akarták zárni a színházat és csak felsőbb parancsra játszottak tovább.

A forradalom és szabadságharc Nemzeti Színházának története egy fontos elméleti cikkel zárul. Valószínűleg Erdélyi János írta, mindenképpen ő sugallta és megjelent lapjának, a Republicának június 22-i és 28-i számában. Ebben tapasztalatait összegezte és több változtatást javasolt, így az országos választmány megszüntetését, szakértő és jól fizetett igazgató, valamint irodalmi titkár alkalmazását, a színészi részvétel felszámolását az igazgató tanácsban, a vándorszínészet korából származó, anyagilag megtámogatott jutalomjáték-rendszer megszüntetését, az egyéni szabadságok helyett a nyári szünet bevezetését stb. Javaslatai mind egy irányba mutattak: egy korszerű, feudális maradványaitól megszabadult, szakosodott üzemvitelű, polgári színház felé.

Bodolay Géza

JÓKAI „POZSONYI” REKTORPROFESSZORA ÉS „DEBRECENI” DIÁKDALA – A PÁPAI KOLLÉGIUMBAN

Jókai mindössze az 1841–42-es tanévet töltötte diákként Pápán. Ebben a tanévben volt az iskola növendéke Petőfi is, aki soproni leszerelésekor értesült arról, hogy kedves rokona és barátja, Orlay Petrics Soma időközben Pápara ment tanulni. Őt keresve jutott el 1841 tavaszán Pápara, majd egy nyári dunántúli vándorszínész-kíséret után ősszel ő is a kollégium beiratkozott diákja lett, s együtt lakott Orlayval. Itt kötöttek szoros barátságot Jókaival, amit Orlay azzal jellemzett, hogy Jókai majdnem ennyi időt töltött az ő lakásukon, mint a sajátján. Együtt szerepeltek az 1841 tavaszán alakult Képzőtársaságban, aminek az emléket Petőfi szép számú verse, a másik két barátjának is több írása őrzi a társaság érdemkönyvében. A tanév végén – a nevezetes képzőtársasági örömművet után – együtt indult a két rokon fiú hazafelé, s Komáromban néhány napot töltöttek Jókaiék vendégszerető házában. Bizonyára már itt szó esett arról, hogy Jókai a jogi tanulmányokat nem Pápán, hanem

³⁹Erdélyi a Republica jún. 17-i számában adta közre a hírt. A lemondott aligazgató éppúgy szükségesnek tartotta, hogy „a színház új lelket és rendszert kapjon”, mint idézett, május 29-i, Kossuthnak küldött levelében elődje, Bajza.

⁴⁰Bajza levelére l. KLÖM XV. 497. (jegyzetben). A feleségének küldött levél: DEÁK Imre, i. m. 382. JÓKAI: JKK CB III. 425.; az átadási kísérlet: Erd Lev. I. 352.

⁴¹I. m. I. 83.

⁴²SZEKERES László nyomán: JKK CB III. 1162.

Kecskeméten folytatja majd, mert amikor Petőfi – Orlay Pápára érkezését be sem várva – ősszel ismét színésznek ment, és a fehérvári színtársulattal Kecskemétre érkezett, ott azonnal felkereste volt pápai barátját. A kecskeméti, közösen töltött hónapokról is bőven vannak adataink, s az is köztudott, hogy az onnan Pozsonyba igyekvő Petőfi útközben újra felkereste Orlayt és többi régi barátját Pápán. Az akkor ott írt *Barátimhoz* című versének néhány szép sora („A szövetség, melynek szála / Minket összefont, / Áll, a míg csak vért bír a szív / És velőt a csont”) azt is bizonyítja Petőfi néhány levelével, Jókai és Orlay későbbi emlékezéseivel együtt, hogy az az egy rövid pápai tanév mindhármójuk pályáján nevezetes és emlékeztető esztendő volt.¹ Ezért is váltig sajnálták Jókai pápai tisztelői, hogy a „nagy mesélő” csak kisebb írásaiiban emlékezett szeretettel volt iskolájáról, regényeiben azonban sehol sem beszélt róla. A debreceni és a nagyenyedi kollégium több művében is helyet kapott, pedig ott tudvalevőleg sohasem volt diák. Érthetően keresték tehát Pápa nyomait Jókai műveiben, ha már regényben nem örököltette is meg egykori iskoláját.²

Nemcsak azért foglaltam össze itt előljáróban a barátok találkozásának, majd útjaik átmeneti elválásának általánosan ismert történetét, hogy e tanév fontosságára és a pápai vonatkozású Jókai-emlékek és utalások kutatásának jogosultságára rámutassak. Talán egy korábbi lezáratlan elvi vita tisztázására is alkalmas lesz ez a dolgozat. Hegedűs Géza 1972 őszén játszott, Petőfiről szóló hangjáték-sorozatában többek közt hosszú párbeszéd folyt a három barát között – Kecskeméten. Ezt és a rádiójáték sok más hasonló téves adatát szóvá tettem,³ mondván, hogy a rádióknak nagy népművelő szerepe van, nem szerencsés tehát, ha legnagyobb költőink életrajzáról valótlanosságokat terjeszt. Az általam egyébként nagyra becsült Hegedűs Géza ingerülten azt válaszolta,⁴ hogy „illetéktelen” az én kritikai szempontom, mert „csip-csup igazgal” nem törődhet a művészi alkotás szerzője, s ő nem mikrofilológiai dolgozatot, hanem „művészi látomást” alkotott. Hosszan idézte Arany *Vojtina ars poétikáját* a maga igazát bizonyítandó. Idézte, de figyelmen kívül hagyta azokat a szavakat, amelyekkel Arany a „költő hazudj, de rajt’ ne fogjanak” – egyébként az én kritikámban is citált – tanácsának mintegy a magyarázatát adta: „Ha semmi évszám, krónikás adat / Engem le nem győz, hogy nem tett vadat”, akkor van szabad keze az alkotónak. A „sánta költő” védelmét Arany esztétikája nem vállalta, amely pedig – Hegedűs Géza válasza szerint is – „minden művészi meggondolás alapja”. Akkor nem tette lehetővé a Kritika szerkesztősége egy viszonyulásban elmondanom, hogy elvi ellentétünk tulajdonképpen csak látszólagos, amit – legnagyobb öröömre – Hegedűs Géza egyik újabb nyilatkozata is bizonyít: „Az én számomra – mondta – az információadás, a felismert világnak a közlése és tudatosítása mindenfajta művészetnek, amit én magamhoz közel álló művészetnek érzek, a lényeges kelléke . . . Ez a világról való tudomás olykor az adatszerűségig is mehet.”⁵ Biztos vagyok benne, hogy az információadás fogalmába nem értette bele Hegedűs Géza a hamis információ adásának a lehetőségét, azaz közismert személyekkel és tényekkel kapcsolatban elfogadja az idézett Arany János-i feltételt.

Míndez pedig azért jutott most eszembe, mert Jókai (Hegedűs Géza rádiójátékával ellentétben) megvalósította azt a művészi feladatot, amelyet Hegedűssel (és Arannyal) egyetértésben mindnyájan sikeresnek nevezhetünk. Nem azt írta meg a címben jelzett esetekben, „ami rész szerint igaz”, hanem azt, „mi egészben s mindig az”. Lehetett volna olyan rektorprofesszor Pozsonyban is, amelyet Jókai rajzolt a *Mire megvénülünk*ben. Sem a Jókai-filológia, sem a pápai kollégium bűvárai nem is vették idáig észre, hogy nem Pozsonyban keresendő a regényalak eredetije:

¹ A pápai tanév történetének újabb irodalma: HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, Bp. 1967² I. – DIENES András, *A fiatal Petőfi*, Bp. 1968. – MARTINKÓ András, *Petőfi életútja*, Bp. 1972. – *Petőfi Sándor Összes költeményei* (1838–1843). Kritikai kiadás, Bp. 1973. (KISS József és MARTINKÓ András jegyzetel.) – FEKETE Sándor, *Petőfi Sándor életrajza I.* Bp. 1973. – BODOLAY Géza, *Petőfi diáktársaságai*, Bp. 1973.

² TÓTH Endre, *Jókai és Pápa*, Pápa, 1943. – NÁDASDY Lajos, *Pápai hatások Jókai írásaiban*. Napló (Veszprém m.) 1975. márc. 15. (31 : 63.) 6.

³ Kritika 1972. dec. (11. sz.) 29–30.

⁴ Kritika 1973. febr. (2. sz.) 27–28. és uo. márc. (3. sz.) 20., SZIGETHY Gábor írása.

⁵ GARAI Gábor, *Meghiitt beszélgetések*, Bp. 1980. 67.

„Az igazgatótanár erős, csontos képű, bajszos ember volt, nyílt, magas homlokkal, széles mellel, s mikor beszélt, nem kímélte a hangot, mintha mindig prelekción lett volna.

Iskolai bizonyítványainkkal igen meg volt elégedve, s azt nem is titkolta. Nagyanyámat biztosítá afelől, hogy gondja lesz ránk, és szigorúan fog velünk bánni. Meg nem engedi, hogy ebben a városban elkanászodjunk. Szállásainkon is meg fog bennünket látogatni gyakran: ez neki szokása; s amely diákok rendtelenségen kap, az megbűnhődik.

– Tudnak-e a gyerekek muzsikálni? – kérdé nyers hangon nagyanyámtól.

Nagyanyám ajánlatos hangon válaszolt:

– Óh igen, egyik zongoráz, másik hegedül.

Direktor úr erre az asztal közepére helyezé öklét.

– A hegedülést pedig semmiképpen meg nem engedem!

Loránd bátorzkodott e kérdést tenni: »Miért?«

– Miért? Miért? Azért, mert az minden gonoszsnak a kútfeje; a diáknak könyv való, nem hegedű. Mi akarsz te lenni? Cigány akarsz-e lenni vagy tudós? A hegedű minden gonoszra csábítja a diákokat. Tudom én, hogyan van az. Látom a mindennapi példákából. A diák veszi a hegedűt a köpönyeg alá, s megy vele a kocsmába, ott muzsikál a többi diákoknak, akik ott táncolnak reggelig a könnyelmű leányokkal. Azért én, akinél hegedűt kapok, azt összetöröm. Nem kérdem, hogy volt, drága volt, csapom a földhöz. Törtem össze már ötforintos hegedűket is.

Nagyanyám jónak látta nem engedni át Lorándnak a választást, sietett eléje vágni:

– Híszén, igazgató úr, nem a nagy fiam hegedül, hanem ez a kicsiny; s egyébiránt egyik sincs úgy nevelve, hogy magához méltatlan helyre kívánkozzék mulatni.

– Az mindegy. A kicsinynek még kevesebb szüksége van a cincogásra. Aztán ismerem én már a diákokat; otthon mind olyan szent képet csinál, mintha vizet se tudna zavarni, mikor aztán egyszer szabad szárnyára kerül, datum kocsmá, datum kávéház; ott ülnek a sör mellett, s azon versenyeznek, hogy ki tud több stiblivel megvédelni. Ott ordítanak, énekelnek: »Gaudeamus igitur!« Azért én semmiképpen meg nem engedem, hogy a diákok köpönyeg alatt hegedűt hordjanak a kocsmába. A hegedűt összetöröm, a köpönyeget pedig felszabom kabátnak. Diáknak köpönyeg! Az csak katonatisztnak való! Aztán a táncra készült kecsgeorrú csizmákat sem tűröm senkinek a lábán, tisztességes ember csonka orrú csizmát hord; nekem senki hegyes orrú csizmában az iskolába ne jöjjön, mert én felteszem a lábát a padra, s a csizmája orrát levágom.

Nagyanyám sietett a látogatást befejezni, nehogy Loránd valamit találjon válaszolni e jeles férfúnak, ki buzgalmát az erkölcs védelmében odáig terjeszti, hogy a hegedűket összetöri, a köpönyegeket felszabdálja, s a csizmák hegyes orrait levagdálja.”⁶

A debreceni diákok ajkán is felcsendülhetett volna az a pápai dal, amelyet Jókai énekeltetett velük. Először az *Eppur si muove* (*És mégis mozog a föld*) kicsapott debreceni diákjainak a távozásakor zendült fel Jókainál a vitatott dal:

„Mikor pedig harmadszor megszólalt a Rákóczi szomorú zöngése, s kinyílt a főkapu, és előjötték rajta a száműzött diákok, és azután nyomukban a fekete tógás népségnek egész hosszú cohosa (hétszázan!), s ott kiérve a kollégium elé, még egyszer körbeálltak, s rázendíték az iskolai búcsúdalt:

Múzsza-Múzsza-Múzsza-nyáj!
Indu-huhu-lj patakoknak árnyas
Berke-hehe-iben.
A Sze-hehe-nt Pieridenéknek
Boho-hohol-doho-hohog kertjeiben!
Oszlik bomlik kis seregünk
Szakadoz,
Pusztán árván hagyva búsan
Maradoz,
Le te-hehe-tte szent atyánk lantját
Muhu-huhu-zsáhá-háhák
Mars haza hát!

⁶ JÓKAI Mór, *Mire megvénülünk*. Kritikai kiadás. Regények 16. Bp. 1963. 60–61.

S – hát akkor az egész közönség bőgött a sírástól. Sohasem lesz itt többet olyan basszista, mint Barkó Pál volt. Mikor azokat a szavakat odadörögte »szakadoz«, »maradoz«, az ember azt hitte, hogy csakugyan a szíve szakad meg.”⁷

Később, az 1902-ben írt, utolsó regényei közé tartozó *Eget vívó asszonyisív* kuruckori debreceni diákjainak is szájába adta ezt a dalt: „Hangzott a trombitarecségés, dobpörgés és az egy csapatban masírozó diákok karéneke. »Múza, Múza, Múza-nyáj! Induhuhulj patakoknak árnyas ligeheteiben!« Jaj de szépen énekelték.”⁸

*

A *Mire megvénülünk* szigorú direktora már Kornis Gyulának is feltűnt, de mindössze ennyit írt róla a regény néhány sorának az idézése elé *A magyar művelődés eszményei 1777–1848* című összefoglaló munkájában: „Némely iskola még a hegedülést is megtiltja diákjainak, mert ebben a mulatozás eszköztét látja. Jellemző, hogy a pozsonyi ev. líceum direktorát Jókai a maga diákemlékei alapján e szavakra fakasztja.”⁹

Többet igyekszik mondani ennél a kritikai kiadást sajtó alá rendező Orosz László: „A pozsonyi emlékezések szükségszerűsége miatt . . . nem tudjuk a regényt egyeztetni a valósággal . . . Hogy a pozsonyi professzorokban saját tanárait mintázta-e, nem tudhatjuk. Talán a szigorú direktor s az életrajzírók által szigorúként emlegetett Tobias Godofredus Schröer között akadnak rokon vonások.”¹⁰ Ez a kellő óvatossággal fogalmazott feltételezés tévesnek bizonyul, ha elolvassuk Schröer egyik – 1833-ban Széchenyi Istvánnak ajánlott – német nyelvű pedagógiai munkáját.¹¹ Schröer valóban Jókai pozsonyi diákoskodása idején volt a líceum tanára. Említett munkájában, amely levél formában ad áttekintést a magyarországi oktatás és nevelés helyzetéről, ezt olvashatjuk az iskolai fegyelmzés kérdéseivel foglalkozó 13. levélben a verés, botozás és más durva módszerek elítélése után: „A felsőbb osztályok iskolai törvényei számtalanok és rendkívül szigorúak. Színház, bál, kávéház, borozó vagy söröző, mind tiltva van; és ez olyan, mintha a diákokat szándékosan távol akarnák tartani minden művelt társaságtól, hogy így hűek maradjanak régi nyers modorukhoz, habár körülöttük minden kiművelődött is . . . A jóindulatú ifjú az ilyen, minden evilágítól való szigorú elzárás által bizonyos félszeg viselkedésre, maflaságra és emberkerülésre tesz szert, amely egész következő életútján megmarad, és gyakran előrejutását is akadályozza.”¹² Végkövetkeztetésként Schröer a diákok alatt a felügyelettel összekötött, mérsékelt élvezetek engedélyezését javasolja. Schröer életre nevelő felfogása nagyon hasonlít Tarczy Lajoséhoz, a három jó barát (Petőfi, Jókai és Orlay) által egyaránt magasztalt híres pápai professzoréhoz: „A reformátusok iskolái – írja Tarczy az Athenaeumban – ifjaikat a polgári élet számára nevelik”, tehát az ifjúságnak már diákként meg kellene ismernie a társadalmat. Ehelyett olyan környezetben nevelkedik, „amelynek az életben mása nincs, mely eszerint jövődjének nem kezdete, hanem attól valóságos kitérés”. Álszenteskedőknek nevezi azokat, akik magas kőfalakkal akarják az ifjakat visszatartóztatni a veszélyes csábításoktól: „. . . nézzétek meg a sápadt, a beesett arcokat – nézzétek meg az emberi társaságtól rettegő mizantrópokat – s némuljatok el!” – kiált fel Tarczy szenvedélyesen, s hozzát teszi, hogy ezeket a szerencsétlen ifjakat az emberi társaságokban mindig felismerhetővé fogják tenni „az iskola szennyes falai közti felnövekedés levet-

⁷ JÓKAI Mór, *Eppur si muove. És mégis mozog a föld*. Kritikai kiadás. Regények 22. Bp. 1964. 57.

⁸ JÓKAI Mór, *Eget vívó asszonyisív*. Kritikai kiadás. Regények 65. Bp. 1974. 212.

⁹ KORNIS, i. m. II. 585. (Az idézetekben a hosszabb-rövidebb kurzivált szövegrész itt és a továbbiakban is minden esetben az én kiemelésem. B. G.)

¹⁰ JÓKAI, i. m. (Regények 16.) 464.

¹¹ (T. G. SCHRÖER): *Über Erziehung und Unterricht in Ungarn. In Briefen an den Grafen Stephan Széchenyi, Verfasser des Buchs: der Credit*. Leipzig, 1833. von Pius Desiderius. (Álnév.) – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*ban (XII. 616.) Schröer harminckét, főleg német nyelvű műve közt a 9. számú. – Kiemelve említi a kötetet Schröer munkái közt a Magyar Pedagógiai Lexikon is, Bp. 1933.

¹² SCHRÖER, i. m. 75. (Az én fordításom, B. G.)

közvetlen bélyegei”.¹³ Schröer és Tarczy egybehangzó pedagógiai nézetei semmi hasonlóságot sem mutatnak a Jókai-regényben szereplő rektor életidegen rigolyáival. Mindkét reformkori pedagógusunk láthatóan egy régebbi nevelési felfogás ellen hadakozott írásában. Valószínű tehát, hogy a regényalak eredetijét nem Jókai tanárai közt kell keresnünk: benne az író egy régebbi tanártípust rajzolt meg.

A pápai kollégiumban tilos volt a hegedülés, de nem Jókai korában, hanem Márton István professzorsága idején, azaz 1790-től 1831-ig. Lehet, hogy – mint Kornis írta – némely más iskolában is tiltották a hegedülést, de minthogy a Jókai-idézetben kívül más példát nem említ, ezt a többes számot csak további kutatás igazolhatja. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy Jókai kétségtelenül Márton István regénybe illő fegyelmezési módszereit, tilalmait vette mintául a *Mire megvénülünk* pozsonyi rektor-professzorának a portréjához. Honnan ismerhette ezeket Jókai, hiszen hat éves volt, amikor Márton a kolerajárvány áldozata lett? Hallhatott róluk családi körben sógorától, Váli Ferencről, aki Pápán végezte a legfelső osztályokat,¹⁴ tehát még ismerte a „hegedű-tördelő Márton professor”-t, ahogy egy 1887-ben megjelent életrajzgyűjtemény nevezi a híres pápai tanárt.¹⁵ Bocsor István tanári működésének ötven éves tanári jubileumán mondta Antal Gábor, a későbbi dunántúli püspök, akkor még Bocsor professzortársa a jogakadémián: „Lehetetlen tagadni, hogy a pápai ref. főiskolának egész szelleme, nevelés iránya, fegyelem kezelése 1790-től 1831-ig, bennlakási rendszerével, . . . szoros subordinatiojával, kicsinységig menő szigorú fegyelmi rendszabályaival, azoknak alkalmazásánál sokszor előforduló önkénykedéssel, úgy a mint azt a fentmaradt emlékekből s atyáink elbeszéléséből ismerjük: egészben vére a nagy alkotó és alapító Márton István tanárnak egyszerű, szigorú, puritán gondolkodás módjára, erőlyes és katonás természetére . . . vall.”¹⁶ Ugyancsak Bocsorral kapcsolatban, születésének 100. évfordulóján írta Kis Ernő tanár: „Itt tanított akkor [ti. amikor Bocsor pápai diák volt: 1817–1831] Márton István, egy vasakarátú, hatalmas alkotó szellem, s amellet oly puritán gondolkodású, hogy még a zenét is száműzte főiskolánkból a divatos kalappal, divatos kabáttal és divatos csizmával együtt.”¹⁷ Itt már egészen közel vagyunk a Jókai-féle regényalakhoz. Ha pedig a Jókainál sokkal fiatalabb Antal Gábor és Kis Ernő ilyeneket tudtak Mártonról, hogyne hallhatott volna róluk írónk is. Pápai diákéve idején talán még élt a diákok közt több Márton-anekdota, hiszen tanáraik kivétel nélkül Márton-tanítványok voltak.

Köztudott, hogy Jókai is nagy olvasó volt (nemcsak barátja, Petőfi), tehát akár már pápai diákéveben olvashatta Márton István első életrajzát, amelyben a mesteréért rajongó Tóth Dániel ilyeneket is írt: „El törtötte a görbe fésű hordását 's a' haját le nyírette, tilalmazta a' szükség nélkül köpönyegbe járást. Jaj volt annak, a' kit ő, hanem ha hidegbe, köpönyegessen talált.”¹⁸ Olvashatta Jókai a második Márton-életrajzot is, amelyet az ugyancsak volt pápai diák, később tanár P. Szabó Károly írt Márton születésének centenáriuma: „Esküdt ellensége maradt mindég a nagy hajnak, esőtlen időbeni köpeny viselésnek”, és „az akkoriban nagyon elterjedt fodros elejű ingeket és hegyes orrú csizmákat ki nem állhatja. Az ingek fodrait lehasogató, a csizmák orrait levágató ezen különös hangú szavai kíséreté-

¹³ (TARCY Lajos): Honi utazás. Levéltöredékekben. (Nagy Titusz álnéven.) Athenaeum 1839. I. 841.

¹⁴ Váli Ferencről (1810–1882) lásd SZINNYEI, i. m. XIV. 795–96. – KIS Ernő, *A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895*. Pápa, 1896. 339. – NAGY Miklós, *Jókai pápai diákévéhez*, ItK 1965. 160–167.

¹⁵ *Új Magyar Athenas. Újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajz-gyűjteménye*. Gyűjtötték és írták Sz. KISS Károly, KÁLMÁN Farkas, BIERBRUNNER Gusztáv. Bp. 1887. 55. (A Bocsor Istvánról szóló részben.)

¹⁶ ANTAL Gábor, *Bocsor István*, in, *Emlék . . . Bocsor István főiskolai tanár . . . félszázados tanári működése örömmünnepele alkalmából*, Pápa, 1882. 6.

¹⁷ KIS Ernő, *Bocsor István emlékezete*, in. *A Dunántúli Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője az 1907–1908. évről*. 15.

¹⁸ TÓTH Dániel, *Mándi Márton István életrajza*, in *Egyházi almanach 1833-ik esztendőre*. Az illető Előljáróság' rendeléséből kiadta Tóth Dániel . . . Pozsonyban, Wigand Károly Fridriknél. 168–211. Az idézet a 188. lapról. Folytatása: „Irtotta a' beszéd és társalkodásbéli betyárságot – a' művelt osztályokhoz annyira illetlen, 's tsak a' nép seprejét bélyegező tivornyákat 's dorbézolásokat, dősöket, maga is felette józan 's mértékletes életet követvén.”

ben »kell is neked ilyen, te koldus kutya.«¹⁹ Ez a két életrajz ugyan nem emeli ki a hegedű tiltását, de bizonyára az ezzel kapcsolatos történetek is közzájón forogtak, ha még fél évszázad múlva is a „hegedű-tördelő” jelzőt kapta Márton az említett kötetben. Jókai is ismerhette ezeket a történeteket, ha esetleg nem tanulmányozta is a hegedülésre vonatkozó kéziratos anyagot, amely ma is megtalálható a Dunántúli Református Egyházkerület Gyűjteményeiben.²⁰

Először a Márton István által 1794-ben összeállított, nyolcvanhat pontból álló „Leges novae Scholae Papensis” c. kéziratban találkozunk a hegedülés eltiltásával.²¹ Eszerint a bentlakó diákoknak a folyosókon mindenemű csoportosulás, lárma, éneklés tilos volt. Zongorázni, hárfázni, fuvalázni szerdán és szombaton, valamint ünnepnapokon lehetett az esti órákban, de hegedülni egyáltalán nem volt szabad. A táncolás sem bent az iskolában, sem sehol másutt, még a városon kívül vagy más városban sem volt engedélyezve. Tilos volt a „bálházak”, kocsmák és „komédiázások” látogatása. Pápai diák nem mehetett lakodalmas házhoz vagy olyan vendégségbe, ahol muzsika és tánc volt. 1798-ban született Márton második, az előbbinél rendszerezettebb, százhetven pontból álló törvénykönyve,²² amely különböző módosításokkal és kiegészítésekkel lényegében (legalábbis papíron) egészen 1839-ig érvényben volt. Akkor készült el ugyanis az új, liberális nevelési elveket valló tanári kar (Tarczy, Bocsor, Stettner) törvénykönyve. Ez a régi törvény szigorúan előírta például a háromszögletű kalap viselését. A diákok 1801-ben nagyon okosan érvelve kérvényezték, hogy – a kor ízlésének megfelelően – kerek kalapot hordhassanak. Az elutasító válasz után 1803-ban még ezt a szigorító rendelkezést hozta a Márton vezetése alatt álló tantestület: „A' hegyes tizma a' Consistorium előtt elvágattatik, a' kerek kalap ugyanott ketté vágatik, a' pofaszakállért mindannyiszor, valahányszor tzeitaltatik valaki, 1 frot fizet.”²³

A diákok 1803-ban megpróbálták bebizonyítani az egyháztanácsnak azt is, hogy milyen helytelen a hegedülés eltiltása. Kérvényükben többek között azzal érveltek, hogy a hegedülés „minden más Collegiumokban” engedélyezve van, „sőt még a' Klastromokban 's Semináriumokban is minden ellenvetés nélkül gyakoroltatik”. A múlt század elején tehát – Kornissal ellentétben – úgy tudták a pápai diákok, hogy csak nekik tilos hegedülniük. Azt is odaírták a kérvény végére, hogy „a' hegedülés miatt leendő excessusokért” a legkeményebb büntetést is hajlandók lennének vállalni, bár nem hiszik, hogy bármiféle zavart kelthetnének zenéjükkel. „Mellynek alázatos instálása mellett vagyunk a' Venerabile Consistoriumnak Mindenekben alázatos Fejhajtó Szolgái, a' Pápai R. Collegiumbeli Togatus Deákok.”²⁴ Az egyháztanács kikérte a tanári kar véleményét, amely három professzorból és öt segéd-tanárból (publicus praeceptorból) állt. A professzorok először is szigorúan (de nem nagy eredménnyel) azt kutatták, hogy kik voltak a kérvény szerzői. Az egészet valamilyen törvénytelen diák-összeesküvés művének tekintették: „Ámbátor a' Togatus Deákok közzül, kiknek nevek alatt költ ezen Instantia, sokan . . . ennek sem készítésében, sem promoteálásában semmit sem influáltak; sőt tsak tíz is olyan nem találkozott, a' ki az Instantiát látta volna, – még maga az instantziát purizáló Deák is tulajdon Vallástétele szerint nem tudja, ki adta legyen azt kezébe, 's ki vitte el tőle az elkészített Instantiát; – 's azon kívül, hogy az is világos, hogy ezen Instantia a' Conspiratoria tzelező alattomba valóságoktól nem üres”, már csak azért is törvénytelen az egész, mert korábban is tiltva volt, hogy nevek nélkül, csupán a közösség nevében nyújtsanak be kérvényeket. A professzorok szerint a kérvény készítője nem is bentlakó tógatus diák volt, hanem kintlakó, „'s a' Togatus Deákokat is a' kérésre az lázasztotta fel”, mert – mint a kérvényből is kiderül – az utóbbi időben „a' Felsőges Rendelések szerint” a kintlakóknak is tilos volt országszerte a kávéházak és bálók látogatása. (I. Ferenc reakciós uralmának a korában

¹⁹ SZABÓ Károly, *Mándi Márton István*. Pápa, 1860. 37. és 97.

²⁰ „Vegyes jegyzőkönyv, esküförmák, törvények s a. t. 1802–1836” feliratú kéziratos kötet Pápán, a Dunántúli Református Egyházkerület Gyűjteményeinek levéltárában.

²¹ TÓTH Endre, *Mándi Márton István élete*, Pápa, 1931. 50–51.; KIS Ernő iskolatörténete (I. a 14. sz. jegyzetben) ezt a törvényt nem említi. Elkerülhette a figyelmét, pedig kézirata ma is megvan az Egyházkerület Gyűjteményeiben.

²² Ezt részletesen ismerteti KIS Ernő, i. m. (14. sz. jegyzet) 141–147.

²³ Vegyes jegyzőkönyv (I. a 20. sz. jegyzet) 25–26.

²⁴ Uo. 11.

vagyunk már, amikor a kormányzat minden eszközzel igyekezett megszigorítani azokat az iskolai törvényeket, amelyeket II. József idején meglehetősen liberálisra formáltak.)

A tárgyra térve megállapították a professzorok, hogy „a' Hegedülés minden okos tzél nélkül való musika”, mert a végzett diákok lelkészként úgysem használhatják, „s ez az oka, hogy Debreczenben 's Patakon is 400 Deákok közzül edgy Időben alig van több 10 Musikusnál, azok is pedig jobbára Korhelyekből, 's Erköltstelenekből telnek ki”. Nem cáfolták tehát a diákok állítását, hogy a többi református kollégiumban engedélyezve volt a hegedülés, s nem szoltak a diákok által emlegetett szemináriumokról sem. Annál részletesebben esetelték az engedéllyel járó veszélyeket: „Hogyha pedig ezen Hegedülésbeli Szabadság még a' Classistákra is kiterjedne [az alsóbb osztályosokra], a' kiket különben is ezen mi borházokkal 's tsapszékekkel bővös Városunkban nagy munkával, 's a' legszemesebb figyelmességgel is alig lehet az Erköltsiség középszerű Határiban megtartóztatni, már akkor az egész oskolai Ifjúság Erköltsei megvesztegetésére magunk nyitnánk önként ajtót.” „Mind magok a' Hegedűsök, mind Tzimborásaik, 's az ezek által megvesztegetettek” nemcsak a városban, hanem azon kívül is „könnyebben vetemednének minden gyalázatos” kicsapongásra, „mennél inkább az ilyen pajkosság lassan-lassan benne hajlandósággá válna.” A hegedülésből következik a tánc, így „a' Hegedülés megengedését a' Tántz felszabadításának is kellene követni”, holott az iskola jóakaróit már eddig is elidegenítették olyan legatus diákok, akik „edgy vagy más zugolyba tántzolni” merészelték. Hivatkoznak a professzorok arra is, hogy „ezen tsak magába is lármás Musica a' Collegium fekvése miatt soha a' jövőmenő embereknek, kivált a' Romano Catholicus atyafiaknak tetemes megbotránkozások nélkül meg nem eshetne, . . . a' kikkel való békességünkre szükségünk is van”. Félős, mondják, hogy „a' szabados Hegedülést bizonyosan a' Collegium ablyakjainak behajgálása követné” az amúgy is ellenséges környezet részéről. A terjedelmes véleményezés aláírói „a' Pápai Reformátum Collegium Professorai és azoknak nevekben Tóth Ferentz mint mostani Rector”. A Márton szellemét tükröző vélemény alapján (a rektori méltóságban évenként váltották egymást) az egyháztanács kimondta, hogy „a' kért Hegedülés szabadsága meg nem engedethetik”.²⁵

A hegedű tilalma Márton haláláig megmaradt, s nem kisebb kárvaltozta volt az ő zeneellenességének (legszívesebben az orgonát is kitiltotta volna a református templomokból)²⁶ mint Bocsor István, aki már diákként nagy barátja volt a zenének. (Később ő alapította az első zeneegyesületet is Pápan.) Negyedmagával kis diákzenekart szervezett. Ő volt a kontrás az együttesben, a primhegedűs pedig Kovács Pál, a győri Hazánk későbbi szerkesztője (Petőfi sok nagy versének és az Uti leveleknek a közzétéveje). Bocsor ötvenéves tanári jubileumán is szó esett erről a zenekarról, amely rövid fennállás után feloszlott, „mert a puritán irányú híres professzor, Márton István, aki a zenét az ifjúság nevelésére nézve károsnak tartotta, az első kíséret után azt szigorúan eltiltá”.²⁷

Egyoldalú képet festenek azonban Márton Istvánról, ha nem hangsúlyoznók itt azt is, hogy fegyelmi szabályait helytelenítő tanítványai is mindig nagy tisztelettel beszétek róla. A halála után rendezett gyászünnepségen Bocsor is szép verssel búcsúzott tőle, Tarczy kezdeményezésére pedig már

²⁵ Uo. 12–14.

²⁶ PAP István, *A vallási egyesülés ideája* c. nagy vihart kavart munkájának a bírálatában írta ezt MÁRTON. Kézirata a pápai gyűjteményekben. Részletesebben ír róla TRÓCSÁNYI Dezső, *Mándi Márton István tudományos munkássága*, Pápa, 1931. 220.

²⁷ ANTAL Gábor, i. m. 8. – Az egykori primhegedűs nem jelenhetett meg az ünnepségen, de hosszabb verssel köszöntötte barátját. „Veterán írónknak” ezt a verszetét nemcsak felolvasták az ünnepségen, hanem teljes terjedelmében közölte is a Pápai Lapok. (1882. okt. 15. (9 : 43.) 171–173. és külön oldalas „Melléklet” az ünnepség részletes ismertetése céljából.) Kovács Pál „60 év előtt” c. verse a „Melléklet”-en olvasható. A betiltásról nincs szó benne, csak a kedves emlékről, a diákok szóra-koztatásáról: „Húztuk, ahogy tudtuk, / Ki jobbra, ki balra: / S nem egy víg cimborá / Lelkesült a dalra. / Hatvan éve ennek! / Jut-e még eszedbe? / Vala-e azóta / Vonó a kezdedbe?” stb.

²⁸ Néhai nagytiszteletű és tudós Márton István úrnak, a' pápai református collegiumban a' philosophia és mathesis professorának temetési tisztelete. Veszprém, 1832. (A búcsúbeszéd után több vers következik, az első Bocsor István publicus praeceptoré az 55. lapon.) – A Márton-emlékmű anyagi okokból nagyon késve, a hatvanas években és a tervezettnél kisebb formában készült el Izsó Miklós

1848 előtt határozatot hoztak emlékművének a felállítására.²⁸ Elismeréssel emlegették nagy életművét, azt, hogy „Hazánk hasznára egy Anya-oskolát 's abban egy olyan tudományos Intézetet mintegy a' semmiből alkotott össze – mint egyik tanítványa írta a Tudományos Gyűjteményben –, melyből mint a' Trójai lóból, már is sok vitézek ugrottak elő”.²⁹ De Márton nemcsak a pápai kollégiumot emelte ismét főiskolai rangra, nemcsak kiváló tanítványok tették híressé a nevét, hanem új módszerű nyelvkönyvei, a magyar nyelvű oktatásért folytatott harca és kantiánus filozófiai munkái is. Erdemei mellett másodrendű, de mint Jókai regénye is mutatja, emlékezetes volt az a bizonyos „fegyvelemkezelése”, amelyet Antal Gábor a Márton-korszak egyik jellemzőjeként említett. Első életrajzírói még itt is találnak „mentséget” a számára. Tóth Dániel, aki már a múlt század elején segédtanár lett, azt írja, hogy Mártont „minden keménysége mellett is forrón szerették és híven tisztelték tanítványi”, és hogy „az a' Márton, a' ki Igazgató vagy Rektor Professor korában, az Oskolai székben úgy ült, mint kemény és a' törvénytől el nem téríthető Bíró – a' Tanítás óráin már mint Atya, úgy beszélt fiainak” és „a' leg szelidebb, alázatossabb, és békesség szeretőbb ember volt polgár és lakos társai között”.³⁰ P. Szabó Károly szerint „a tanulóvali bánásában szelíd, megnyerő, emberbaráti volt inkább, mint visszautaló, kemény”, és „a panaszttevő, segélytkérő, vagy tanácsért folyamodó tanítvány előtt csupán egy szíves, igazságos, vigasztaló, kezét a segélyezésben meg nem kötő, szelíden utasítást osztó lelkiatyja állott, kinek legnagyobb öröme akkor volt, ha másokkal jöttethetett”.³¹ Idézzük még a Mártonnál fiatalabb irodalmár-katonatiszt, Csehy József jellemzését, aki szolgálatai során Pápara vetődve lelkesen számolt be Kazinczynak megismerkedésükről: „Helyben Márton Istvánnal barátoktam össze. – Néki sok munkái hevernek kézírásban, majdnem az egész logica és morális Philosophia, 's várják a' Maecenást, a' ki a' nyomtatás költségit magára venné. Hozzá gyakran eljárók 's sokat tanácskodunk. Illy derék férfiak közt élni tellyes öröm!” „Termetit, és módosságát igen jól hasonlíthatom Dugonicséhoz. Mind kettőnek erkölcsi basissa az egyenesség; még talán Mártonban több szelídség vagyon. Az ő társaságát igen szerettem. Az egyenes-szívűség helyett lehet más keresettebb, de nem magához vonzóbb character. Úgy ítélem, hogy kess. Moráljával ő nagy szolgálatot tett. Noha távol vagyok a' Kantianismustól, de azt a' vallástélt kifacsarja belőlem, hogy morálja igen nemes . . .”³² Mintha csak Csehy jellemzésére visszhangozna a Jókai-regény Lorándjának egy megjegyzése, amelyet a második pozsonyi tanárral való kiábrándító találkozásuk után tett: „Azt a másik tanárt kezdem ez órától fogva nagyra becsülni: az egy derék, egyenes lelkű ember.”³³

Említsük meg végül, hogy a Jókaitól idézett kis jelenet elején Márton külsejének a leírása éppúgy nem illik professzorunkra, mint az utána levő pár sor, hogy „a direktor úr maga is zajos ifjúság után jutott arra a tézisre, hogy a fiatalember mind gonosz, s ami jó látszik rajta, az csak tettetés, azért hát katonásan kell vele elbánni”.³⁴ Mártonnak volt ugyan több súlyos összetűzése Debrecenben professzoraival, de egészen más természetű. Nem kicsapongásokkal, hanem azzal vonta magára több tanára haragját, hogy bírálni merté elavult oktatási módszereiket. Erről ő maga is írt Késmárkon házitanítóskodó barátjának, a későbbi híres debreceni professzornak, Sárvári Pálnak: „Primáriusnak sem jelöltek, végül megtiltották, hogy a nemes ifjakat oktassam. Ezek már két hónapja folyamodásaikban kérik a professzorokat, hogy én oktathassam őket, sőt e dologban a főkurátor is közben járt, de eredmény nélkül.” „Azt mondták, hogy én helytelen dolgokra tanítom őket. Halod? Aztán mik azok a helytelen dolgok? Azt szoktam tudniillik elméjükbe vétni (amit helyesen tettem), hogy az igazságot kutatás, s hogy fülüket és lelküket meg ne nyissák senki fia számára, hi csak erős észokokkal meg nem győzik őket.” „Így hát ellentétben minden felsőbbiséggel tengődöm itt, de azért szorgalmasan tanulok. . . mert már régóta a türelem vasbilincset öltöttem magamra, . . . csak tanítványaimmal és könyveim-

alkotásaként. Ez a márvány mellszobor ma is látható a pápai Egyházkerületi Gyűjtemények könyvtárában. (Vö.: *A pápai kollégium története*. Bp. 1981. 172., 226. és 282.)

²⁹ JEREMIÁS Sámuel, *Az elegendes Érzelmekről*, Tudományos Gyűjtemény 1828. XII. 44.

³⁰ TÓTH Dániel, i. m. 197. és 202–203.

³¹ SZABÓ Károly, i. m. 36. és 96–97.

³² Csehy József Kazinczynak Páparól 1806. jan. 16-án és Nagykanizsáról 1806. ápr. 12-én. Kazinczy Levelezése IV. 20. a 864. sz. és uo. 117. a 906. sz. levél.

³³ JÓKAI, i. m. (Regények 16.) 65.

³⁴ Uo.: 62.

mel társalkodom. Önbizalmam nem hagy el, míg kezem elég erős a tollforgatásra, szemem az olvasásra.”³⁵

Így teljes az a kép, amelyet a Jókai regényének mintául szolgáló pápai professzorról, Márton Istvánról röviden felvázoltunk. Halálával a zene is teljes jogú részévé vált a pápai diákéletnek, s már a következő tanévben megszületett Bocsor István szövegével és zenéjével az a diákdal, amely Jókait annyira megragadta, hogy – mint láttuk – két regényébe is beleszötte.

Az *Eppur si muove* kritikai kiadásának sajtó alá rendezői, Margócsy József és M. J.-né Oberländer Erzsébet megírták a jegyzetekben,³⁶ hogy Tóth Endre közli ennek a búcsúdálnak a szövegét, „s megjegyzi, hogy ez a dal sem debreceni, hanem Pápán énekelték az év végi ünnepélyek alkalmával Jókai pápai diákoskodása idejében, újabban pedig a VIII. gimnáziumi osztályt végzett maturandusok búcsúztatásánál. A dal szerzője is a pápai Bocsor István professzor, az 1830-as évekből. Csak a költői szabadság adathatta a dalt a *debreceni* diákok szájába.”³⁷ Az *Eget vívó asszony szív* kritikai kiadásában Molnár József visszautal az *Eppur si muove* jegyzetére, és említi még Gulyás Józsefnek *Jókai és a műdalok* c. kis cikkét.³⁸ Gulyás forrásként hivatkozik a Napkelet egyik számára, amelynek idevágó cikkével Margócsyék is részletesen foglalkoztak, Népszérű kiadványnak szánt kis füzetében ugyanis Tóth Endre (volt pápai diák, majd előbb Pápán, azután Debrecenben az egyháztörténet professzora) nem közölte állításának a bizonyítékait, így azt érthető tartózkodással fogadták. A Napkelet cikke azonban – vagy a szerző elírása, vagy nyomdai hiba miatt – szintén nem adott kellő útbaigazítást. Tisza Lajos kocsordi földbirtokos azóta elpusztult levéltárából tett közzé a Napkelet egy levelet, amely eszerint már ellenőrizhetetlen. Ebben kétszer fordul elő a Vitonya helynév, s ezt a kritikai kiadás is átvette, mondván, hogy a levelet „Pap Gábor vitonyai lelkész írta 1871. jan. 2-án”, s a *Műzsadal* négy sorral hosszabb, a Parnaszt és Helikont is említő és bizonyos fokig másutt is eltérő szövegváltozatát küldte el benne Jókainak, minthogy ő így tanulta diákkorában. „Sajnos – olvassuk a jegyzetben – a levélből nem tűnik ki, hogy a vitonyai olvasó hol, melyik kollégiumban énekelte a dalt.”³⁹ A levelet Jókai és olvasói viszonyára tartják jellemzőnek, holott az a pápai diákoknak Petőfi által is megénekelte „szövegéről” árulkodik. Pap Gábor ugyanis éppen olyan pápai diák volt, mint Jókai, s a bécsi forradalom résztvevőjeként ismertető közleményeket küldött a Jókai és Petőfi szerkesztette Életképeknek.⁴⁰ A Jókainak küldött levél vizsgálói nem figyeltek arra, hogy Magyarországon nincs (nem is volt) Vitonya nevű község, van ellenben Vilonya Veszprém közelében. Pap Gábor nemcsak ott volt egy ideig lelkész, hanem ott is született, mint az eredetileg Márton utódjának kiszemelt volt pápai diák, Pap István lelkész fia.⁴¹ Fölmerülhet a kérdés: ha ilyen közeli kapcsolatban volt Pap Gábor Jókaiával, miért magázta

³⁵ CSÚRÖS Ferenc, *Mándi Márton István pöre*. ItK 1912. 1. és 2. sz. 11–38., és 175–197.

³⁶ JÓKAI, i. m. (Regények 22.) 557.

³⁷ TÓTH, i. m. (2. sz. jegyzet) 10–11. Az általa közölt versszöveg megegyezik Jókaiéval, de elhagyta a dallam diktálta szótagisméltékeket. Egyedül nála olvasható a *how* kérdésre felelő „berkeibe”, „kertjeibe”. Ez lenne a helyes, ha az „indulj” igéhez tartoznának a határozók. A még sorra kerülő két bővebb változat valószínűbb értelmezése szerint azonban arról van itt szó, hogy *hol* nem maradhat tovább az indulásra serkentett „műzsa-nyáj” (diáksereg): a Pieridenék kertjeiben, a Parnasszus és Helikon csúcsain („csúcsaikon”, mert erre rímel a Helikon), vagyis a kollégiumban.

³⁸ JÓKAI, i. m. (Regények 65.) 443. – GULYÁS József, *Forgácsok*. Sárospatak, 1926. 23–27. a „Jókai és a műdalok” c. tanulmány, illetve címjegyzék, amely a bevezetés rossz mondatfűzésével nem eligazít, hanem félreértést okozhat: „Nem éreketlen bepillantani – írja –, mely műdalok maradtak meg a nagy regényíró emlékezetében. Sokat kicsi korában apjától és Varga János nevű tanítójától tanult. Ezek a következők:” Itt következik egy sereg dal betűrendben, köztük a Műzsadal is. Gulyás bizonyára nem azt akarta mondani, amit mondatai jelentenek, hogy „ezek” az apjától és tanítójától elsajátított, hanem hogy „ezek” az emlékezetében megmaradt dalok.

³⁹ VELEZDI Mihály, *Jókai „munkatársai”*, Napkelet 1925. július. (6 : 7.) 207–208.

⁴⁰ Már pápai diákként is vezető volt a tollforgatók közt, 1845–46-ban a Képzőtársaság írott lapját, a Koszorút, 1847-ben a Vándort szerkesztette. Jogi tanulmányai befejeztével Bécsbe ment nevelőnek. A bécsi forradalom bukása után álrühában hazaszökte végigharcolta a szabadságharcot. Utána többször szenvedett börtönt, s üldöztetése csak akkor maradt abba, amikor Pápán a teológiai vizsgákat is letéve pápi pályára lépett. SZINNYEI, i. m. X. 281–284.

⁴¹ Pap Istvánról SZINNYEI, i. m. X. 298–300. és itt a 26. sz. jegyz.

a levélben? Erre Lőrincze Lajos Pápán elhangzott s nyomtatásban is megjelent emlékezése ad talán magyarázatot: Pápán még az ő idejükben is magázódtak a nem azonos osztályba járó diákok.⁴²

Pap Gábor később Dunántúli református püspöke lett, s ilyen minőségben vett részt Bocsor ötvenéves tanári jubileumán, amelyen a kérdéses *Múzsadal* is elhangzott. A Jókai-kutatás kételyeit eloszlatandó nem árt részleteznünk és kiegészítenünk mindazt, amit az ünnepély műsoráról és egy későbbi bizonyítékról (amelyeket valószínűleg Tóth Endre is ismert) a megyei napilapban Nádasdy Lajos már közölt.⁴³ Nádasdy felveti, hogy Tóth Endre szájhagyományként is tudhatott Bocsor szerzőségéről, de nem magyarázza meg, miért hihető ez. 1882-ben, az ötvenéves tanári jubileum műsortervének d) pontjaként olvasható: „Múzsá dal. Bocsor Istvántól. Négyes hangra tette Csekő Gusztáv. Előadja a főiskolai énekar.” Csekő a rövid életű tanítóképezdei tagozat énektanára volt akkor. 1884-től Gáty Zoltán lett az egész főiskola énektanára, s őt 1911-ben Tóth Endre édesapja, Tóth Lajos (több diák-nemzedék szeretett „Kotta bácsi”-ja) követte nemcsak az énekórák, hanem a főiskolai énekar, azaz a „kántus” vezetésében is 1936-beli nyugdíjazásáig. Nem sok énektanár kezén vándorolt tehát a dal, mire talán maga Tóth Endre is énekelhette az édesapja által vezetett kántusban mint köztudottan Bocsor szerzeményét. De bizonyára olvasta Tóth Endre – a kollégium történetének is buzgó kutatójaként – a Bocsor-centenáriumon elhangzott beszédet is, amelyben Kis Ernő nemcsak azt említette meg, hogy Márton a zenét száműzte az iskolából, hanem a következőket is elmondta Bocsorról: „A tanuló ifjúság kebelében magyar olvasótársaság alakításával és a zenének a hangjegyekről való tanításával emelte annak szépérzékét és műveltségét. Nem egy költeményét zenésítette meg, így kiváltképpen felkapott volt a »Múzsá-dal«, amelyet az iskolától búcsút vevő tanulók indulójául írt, s ezután sokáig a tanévet bezáró ünnepélynek volt a dala.”⁴⁴ Eszerint 1907-ben (amikor a beszéd elhangzott) még nem volt a dal az érettségiző diákokat búcsúztató ének; talán éppen „Kotta bácsi” tette azt. Nádasdy valószínűleg nem ismerte a Pap Gábor levelében szereplő dalszöveget (nem beszélt róla), közli azonban a ballagó diákok búcsúztatójaként énekelte harmadik változatot. Ez közelebb van a Pap Gáboréhoz, mert (némi eltéréssel) benne van a Jókainál hiányzó négy sor is, de mindkettőtől különbözik abban, hogy két versszakos dallá változott. Azok a sorok, amelyeknek zengő basszus végaszavait Jókai is kiemelte, refrénként ismétlődnek a ketté porciózott többi sor után: „Oszlik, bomlik kis seregünk, szakadoz . . .” stb. „A dal eredeti, teljes és bennünk, egykori pápai öregdiák kántustagokban élő, hiteles szöveg így hangzik” – mondja Nádasdy Lajos. Hogy eredetileg is ilyen refrénes volt-e a dal, az persze továbbra is kérdéses marad. Tudtommal sem autográf kézírata, sem egykorú nyomtatott változata nem ismeretes. A Bocsor tanári jubileumáról a Pápai Lapokban megjelent részletes beszámoló, sajnos, nem közli a dal szövegét, egyébként hosszán részletezi az ünnepélyen elhangzottakat. Nádasdy is idézett e régi dokumentumból, de épp Bocsor „perdöntő” szavait nem: annak az igazolását, hogy az előadott dal valóban az ő szerzeménye. „Most igen megható jelenet következett. – Az énekar a »Múzsá dal -t, Bocsor Istvánnak tanársága első évében tanítványai számára készített bucsu énekét, mellyel sok éven keresztül a tanszakot bezárni szokták, adta elő, és jött az állvány elé ősz küldöttsége az ötven év előtt volt tanítványoknak.” (Itt következik a megjelentek név és foglalkozás szerinti felsorolása.) A küldöttséghez, melynek szónoka köszöntötte Bocsort, „az ünnepelt e szavakat intézte: Szeretett legelső tanítványaim! *Az ének hangjai, mik itt most elhangzottak*, a szavak, miket én most hallottam, a megöszült alakok, miket itt most előttem állni látok, úgy tetszik nekem, mintha halottakat támasztottak volna fel sírjaikból. Félszázad, egy kis örökkévalóság, mellyből a hosszas álmom után alig bír fölébredni az ember. Köszönöm azért nektek (engedjétek meg, hogy úgy szólítsalak [sic], mint ez előtt 50 évvel), hogy megjelenésetekkel engem meglepve e fölébredést valósággá tettétek. Ti engem visszavarázoltatok 24 éves koromba. Visszavarázoltatok éltém legszebb korszakába, hol az egész világot szeretettel át-

⁴² LŐRINCZE Lajos, *En tudom a tisztességet*, Új Tükör 1981. okt. 18. (18 : 42.) 23. – A szokás főleg a bentlakók körében maradt meg. A „felsősök” nagy többsége által már elavultnak érzett hagyományt közülük néhányan még a 30-as évek végén is „elkeseredetten” védtek egy vita alkalmával.

⁴³ NÁDASDY Lajos, *Pápai vagy debreceni eredetű-e a „Múzsá-Dal?”* Napló (Veszprém m.) 1975. szept. 6. (31 : 209.) 7.

⁴⁴ KIS ERNŐ, i. m. az 1907–1908. évi értesítőben. A „hagedű-tördelő Márton professor” említése után az Új Magyar Athenás (I. a 15. sz. jegyzet) is ezt írta Bocsorról: „Nem kis érdeme ez időből, hogy az összes ifjúságot ének és zenében oktatta.” I. m. 55.

ölelő kebelben még semmi tövisek nem bujtorjánoskodtak. Visszavarázsoltatok oda, hol az akkor felpezsdült magyar költészetnek fiatal szépségeivel olly kedvtelve, olly melegen foglalkoztunk.”^{4 5}

Ha a pontos eredeti szöveget nem ismerjük is, ha nem tudjuk is, hogy mai refrénes formája megvolt-e már 1832-ben, vagy azt a Csekő-féle többszólamú feldolgozáskor, esetleg előbb, vagy még később nyerte-e el: eldöntöttnek kell tekintenünk, hogy a Jókai által szeretettel idézett dal, amelyet a jelenlegi pápai Petőfi Sándor Gimnázium és Szakközépiskola énekkara (ha nincs is benne Barkó Pálhoz fogható basszus hangú legény) ugyanolyan kedvvel és szépen ad elő, mint a régi kántus, a históriában „világeszmét” kutató „tudós Bocsor István professzor” ifjúkori verse és zenéje.

^{4 5} Pápai Lapok 1882. okt. 15. i. h. (l. a 27. sz. jegyzetet.)

SZAUDER JÓZSEF: AZ ÉJ ÉS A CSILLAGOK

Tanulmányok Csokonairól. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szauder Mária. Bp. 1980. Akadémiai K. 386 l.

Három nagymonográfiát szándékozott írni Szauder József a XVIII–XIX. századforduló három, hozzá legközelebb álló hazai íróegyeniségéről. Csokonai, Kazinczy és Kölcsey életművéről tervezett szintéziseiben az európai felvilágosodás, illetve a romantikába áthajló neoklasszicizmus eszméi jegyében megújuló magyar műveltség kialakulását kívánta feltárni: egy újfajta, korszerű magyarságszmény születését és szembefordulását az elavult, tradicionális és hierarchikus feudális világképpel. Ez a három nagymonográfia Szauder József fájdalmasan korai halála miatt nem készülhetett el, de a ritka erudícióval rendelkező tudós több évtizedes munkája a további kutatás számára alapvetően kijelölte a monografikus művek elkészítésének irányelveit és szellemi erővonalait. Csokonairól posztumuszán közreadott tanulmányorozatában már voltaképp sok vonatkozásban előtünk is áll e szintetikus fejlődésrajznak mind alapzata, mind épületének váza: töredékességében is messze a legértékesebb eredménye ez a Csokonai-kutatásnak.

Az éj és a csillagok című kötet jóval több a költőről szóló tanulmányok együttesénél: szervesen és koherensen egymásra építkező, folytatólagosan kiszélesülő és elmélyülő írásoknak az életmű teljességét folyvást éreztető szövedékét olvashatjuk, hol az értekezések nemcsak elvégzik a címben megjelölt monográfiafejezet kidolgozását, hanem annál többet nyújtanak: mintegy kinagyítva, mikrofilológiai igényességgel elemzik tárgyukat, az életmű egy-egy részletében az egész Csokonai-jelenség legfontosabb eszmei-esztétikai összetevőit világítva meg. S végül még ennél is többet érnek el: a műveket, fejlődésbeli összetevőket akként vizsgálják, hogy egyszersmind élményszerűen és távolatosan beavatják az olvasót a hazai felvilágosodás szellemi aurájának, gondolati mozgásfolyamatainak lényegébe is.

A kötet tizenkét tanulmányában plasztikusan kirajzolódnak Szauder József kiváló irodalomtörténetírói erényei. Mind a tizenkettő mélyfűrészo-

kat végez hallatlan alapossággal, a legtöbb esetben vadonatúj összefüggéseket villantva elének. Azt tárják fel, amit eddig senki sem ismert, s úgy, hogy az új anyag bemutatásával az életmű eddig ismeretes irányai, tendenciái is új megvilágítást kapnak. Szauder József azért vállalkozott az életműrészek, téma- és problémakörök eddig példátlan precizségű elemzésére, hogy általa minél sokrétűbben érzékeltesse: a magyar felvilágosodás legnagyobb költőjének eredményei mögött sorra az európai műveltség korszerű eszmei és esztétikai tájékozódásának, valóságértelmezésének alkotó áthasonítása, a hazai eszmélkedésnek európai hullámhosszra való kapcsolódása állott. Vizsgálódásai mindenekelőtt eszmetörténeti jellegűek voltak, a világkép átalakulására összpontosultak: a *gondolkodó költőt*, a filozofikus lírikust, a nagy emberi eszmék és eszmények poétáját állítják középpontba, ugyanakkor Csokonai költőiségére, művészi invenciójára is erős fényt hull. Szauder rendkívül mély és összetett dialektikával vizsgálódik: a legapróbb részmozzanatokot is úgy analizálja, hogy a jelenségek mögött ott érezzük a széles ívű folyamatokat – a felvilágosodás sodrában előrelépő társadalom és kultúra totalitását. Módszere, hogy a hazai törekvéseket mindegyre a francia, olasz, német stb. szemléleti-ideológiai változások recepciójának önállóul fejleményeiként mutatja be, eleve dinamizálja és folytonos feszültségben tartja az anyagot, köréje szellemi erőteret indukál, villódzóan elevénné teszi haza és nagyvilág közt a szellem egykori útjának megjelenítését. Szauder József Csokonaija nemcsak egy nagy magyar költő portréja, hanem az európai gondolkodástörténet egyik kimagasló alakjának árnyalatosságában izgalmas arcképe is. Egyetértek a kötet utószavát író Bíró Ferencsel: Szauder József mérhetetlenül gondos részletanalíziseit azért végezte el, hogy azok eredményei alapján egy újfajta, egy minden ízében európai magyarságideált hordozó, a hazai irodalmi műveltséget a nagyvilágba elszakíthatatlanul be-

építő szintézist valósíthasson meg. Erről egyébként kötetének egyik tanulmányában ő maga is nyíltan vallomást tesz: „... lehetetlennek látom Csokonainak, a költőnek és gondolkodónak megismerését anélkül, hogy műveltségét a maga sajátos összetettségében fel ne tárni, és meg ne állapítanánk azokat a folyamatokat, melyekben a kapott impulzus, tanult ismeretanyag nemcsak önálló műveltséggé és világképpé hasonult át, hanem a költői alkotásnak tárgyi, sőt gondolati alapjává, kiindulópontjává lett”.

Az *Éj és a csillagok* tanulmányainak egyként megragadó vonása az a bensőséges vonzódás, amellyel a szerző a kultúrában, humánumban gazdagodó ember történeti útja iránt viselkedik. Ez az intenzív sugárzó érdeklődés hatja át már a kötetnyitó, a XVIII. század végi Debrecenről alkotott, érzékletességében kiemelkedő tanulmányt is: Szauder az ellentétek egymással vegyülő egységének, a sokféleség színváltó világának látja a korabeli cívisvárost – sorra kimutatja azokat a vonásokat, amelyek megértetik, hogy innen, s csak innen szárnyalhatott a magasba Csokonainak proteuszi változatosságú költészete. Markáns vonalakkal ábrázolja, hogy Debrecen azért lehetett szülőhelye ennek az úttörő karakternek, mert benne évszázadok óta harcolt fény a sötéttséggel, mozgás a mozdulatlansággal, újítás a mereven rögzült tradíciókkal, mert a város egyszerre volt hona a feudalizmusba való betagozódásnak és a kitörési kísérleteknek. S ezt a kettőséget érzékeli Szauder József a Kollégium világában is: a tanrend mereven hierarchikus-teologikus szellemiségét, a tanterv gépies konzervatívizmusát egyfelől, s a preceptorai rendszer szabadabb egyéniségformáló lehetőségeit, a diákközösség életvidám és ez ortodoxiától függetlenül magatartásformáit másfelől. A költő tehát eszmélődése kezdetétől fogva a dogmatikus reakció és az új, világiasodó műveltség kontrasztjában nőtt fel, a szűkös-megcsontosodott kollektivitás és a szabadságukért lehetőségeik szerint fellépő egyéniségek harcának tanújaként, majd részeseiként – jeleníti meg a költő ifjúságának alaptényezőit, a szülőföld szellemi dichotómiáját és dilemmáit Szauder József.

Elemzése elodahatnak, hogy a költő-gondolkodó teljesítményét az eddiginél is magasabbra kell értékelnünk. Az iskolai oktatósról adott összképéből ugyanis kiderül, hogy Csokonai kifejezetten a már teljességgel anakronisztikussá vált deákos-iskolás klasszicizmus alapeszméin nevelkedett fel, teljességgel feudális karakterű műveltséget kapott indulásul. Jellegzetesen poéziselle-

nes, a szépirodalmat a tudós erudíció és az egyháziasság tutsága alá helyező szellemiséget. Szauder sorra megvizsgálja a kor közhasználatú tankönyveit, élénk vetíve mindazt a moralizáló és formalista költészetfelfogást, amelynek a költő életműve végül is szöges ellentétévé vált – jóllehet ez iskolás klasszicizmus egyes nyomai kritikái gondolkodásából végig nem tűntek el egészen. Az ifjúkorban adaptált imitációs poétikát ugyanis Csokonai – nagyszerű költői gyakorlata ellenére – haláláig részben magáénak vallotta, – ez egyszeremind azt a nagyfokú ízlés- és költészetszemléleti váltást is tanúsítja, amelyet a halála utáni évtizedekben kritikai gondolkodásunk Kazinczy, Kölcsey és Berzsenyi égisze alatt megvalósított.

Ez az igazító kettősség a költő egyik legfőbb vonzereje Szauder József szemében – az, hogy nála régi és új, klasszicista és antiklasszikus emóciók nemcsak egymás mellett, de nemegyszer egymást áthatva, polemizáló ellentmondásként vannak jelen, az új nemegyszer a régi burkában jelentkezik. Ihlet, élmény, egyéniség, képzelet, szubjektivitás, érzelmi affektivitás, lélekkifejezés – a romantika majdani vezéregéi – e klasszicista poétikától még idegenek, gyakorlatában azonban Csokonai minduntalan képes volt áttörni a konvencionális hagyományburkát. A kötet másik kritikátörténeti tanulmánya, a *Csokonai poétikájához* még érdekesebben mutatja fel ezt a költészetszemléleti ellentmondásosságot, kétféle gondolkodást. Az imitációs klasszicizmust elfogadó dolgozatai mellett ugyanis más írásaiban Csokonai idehaza az elsők között hirdette meg a költészet, a szép autonómiájának, a teremtő költőiségnek éppen nem klasszicista princípiumait. Horatius évezredes elveinek hű propagálása mellett másutt Rousseau, Young tételeit közvetítette, sőt herderiánus típusú gondolatokat is megszólaltatott. Szauder Józsefnek e tanulmánya Csokonait mint az eredetiségelv egyik legkorábbi hazai képviselőjét ismerteti meg az olvasóval. Műveltségének olyan komponenseit tárja fel, amelyek az antikvitas kultuszától eltérően új, keleti, illetve északi, tehát az „érintetlen, romlatlan, őseréjű” stb. emberség felé való tájékozódásáról vallanak. Lowth püspök héber költészetéről szóló művének Michaelis-féle kiadása, illetve William Jonesnak az ázsiai poézisről írott munkája az a két alkotás, mely a tanulmány biznyságai szerint kimozgatta a költészetfelfogás megszokott vájataiból Csokonai szemléletvilágát. Létrehozva egy oly ambiguitást, múlt és jövő oly szimbiózisát, mely a hazai kritikai gondolkodás történetére későbbi korszakokban is elsődlegesen jellemző

lesz. Szauder mesteri filológiai és ideológiai érzékel mutatja ki, hogy jóllehet a költő aligha ismerte Herdert, tőle függetlenül is sok tekintetben hozzá hasonló képzet- és szempontkincset alakított ki magának – egy olyan aranykor utáni vágy megnyilvánulásaként, hol az új költészet-eszmény már egy új társadalom iránti sóvárgást foglalt magába. Lowth és Jones egyaránt egy oly ideálvilág utáni ábráznak adtak ösztönzést Csokonai eszmélkedésében, hol a szabadság és az egyenlőség uralkodik, hol nincsenek címek és címerek, hol mindenki maga tartja el magát. Egy ősi, romlatlan demokrácia álomképével ruházták fel tehát. Ennek jelentősége pedig a jövő szempontjából úgyszintén messze előremutató, hiszen a hajdanvolt Árkádia, az elveszett emberi egység megtalálásának utópisztikus illúziója munkál majd a reformkor alapvető kulturális mozgalma, az irodalmi népiesség, a nemesi nemzetet a rendiségén kívül álló néptömegekkel összefogó irodalmiság mélyén is.

Hasonlóképp revelálóan izgalmas módon tárgyalja Szauder *Sententia és pictura* című tanulmányában Csokonai zsengeit, szintúgy árnyalatosan rekonstruálva azt a folyamatot, amint az eredeti és fokozatosan kiépülő tehetség áttöri a készen kapott gondolkodásbeli-izlésbeli kereteket. Itt újra élénk villan a Csokonai-féle kelettség: e zsengekben egyszerre marad meg az iskolás sententia-versek évszázados verselő gyakorlatában, s szabadtítja fel énjét a pictura művészi praxisával, a szemlélt világ képi megelevenítésével, az egyediség érzékletes festésével. Ez a tanulmány is jelzi egyébként, hogy Szauder Józsefet mennyire az ember és a művész öntudatra ébredésének processzusa érdekelte mindenekelőtt, az ifjúság érlelődésének folyamata, a sajtószereplés kiválása, s az idegen minták, művelődési élmények szerepe e magára találásban-önállósulásban. Utólérhetően volt annak érzékeny kitapintásában, hogy milyen hatások, sugallatok katalizálják a fiatal alkotók önnön karakterüket kikristályosító belső mozgását.

Három tanulmányban, a *Csokonai és Metastasio* címűben, *A csókok* elemzésében s „*Az estve*” és „*Az álom*” keletkezése felfejtésében sikerült ez a legmagasabb szinten. Szauder Józsefet komparatistikai fogékonysága, bölcséleti tudása s nem utolsósorban lélektani-esztétikai fejlődésérzéke e műveiben mintaszerű eredményekhez vezette el. A Metastasio-repciót vizsgálva elsőként figyelt fel arra, hogy 1791–1793 között milyen változások történtek a költő műhelyében, hogy annak kiterjedt műfordítói gyakorlata mint

segítette elő a szuverén világkép és hangnem megtalálását. Szauder itt azután igazán elemében lehetett: a számára legkedvesebb két kultúra, a magyar és az olasz termékenyítő kapcsolódását vizsgálhatta, tetten érte, hogy a minta, a modell közvetítése mint válik egy autonóm fejlődés felgyorsítójává, s hogy a művészi érték más közegben mivé alakul, transzponálódik. Tudósi és pedagógusi vénája egyaránt kielégülhetett – nyomon követhette, hogyan búvik ki a bábból az összehasonlíthatatlan szépségű pillangó. Eltekintve attól, hogy e Metastasio-fordításokat hitelesen és tüzetesen ő vizsgálta meg először, s meggyőzően jelezte bennük *A csókok* művészi prózájának genezisést, ritka érzékenységgel tudta bemutatni azt is, hogy mindenekelőtt e fordítások váltják ki Csokonaiból önnön lelkiségének nyíltabb, elevebb és feltétlenebb megnyilatkozásait, mozdítják elő nála önmegismerésének, mai divatos szóval élve személyiségidentitásának határozott tudatosítását. Amikor Szauder rendre érzékelteti, mint villan fel e fordításokban a későbbi nagy költészet megannyi csírája, ihletelőzménye, magartáseleme, valóban remekel: láthatóvá teszi a láthatatlant, hallhatóvá a fű növést.

A megtalált bizonyosság, a saját hang és látás kialakulása segíti hozzá Szauder interpretációja szerint Csokonait ahhoz, hogy az önállóvá vált alkotóerő immár sajtószereplés gondolatíságnak legyen megszólaltatója. Ennek birtokában válik a költő – *A csókok* elemzése győz meg erről – a köznapi emberség fölé emelkedő poétai ideálvilágnak, s vele a szépség és a boldogság keresésének felvilágosult-humanista lírikusává. *A csókok* analízise azt a Csokonait eleveníti meg az olvasók előtt, aki az emberi élet értelmét immár az öntörvényű szépség élvezésében, az életben való fellelésében látta, másrészt a boldogságot csakis az emberben, a minden transzcendens erőtlő és kötelektől szabad, autonóm egyénben és közösségben kereste. A korabeli hűbéri valóság és műveltségesség tagadóját jeleníti meg itt Szauder, azt a gondolkodó alkotót, aki merőben elutasítja magától a nacionalista dicsekvés, a hatalmi erőszak, a társadalmi elnyomás feudális gyakorlatát, aki „nem hős, hanem csak ember” kíván lenni, s ennek megvalósításáért az emberiség jövőjé aranykorához apellál. Egy másik, magasabb világ képe tűnik fel e nagyszerű poézisben – világa, hol mindenkinek megadatik a szabadság és a szépség, hol bárki elérkezhet a boldogság szigetére. Csokonainak Bessenyei volt az egyetlen magyar elődje – minősíti a költőt Szauder. Ő pedig az érett Kölcey, majd a roman-

tikus népiességben megújuló reformkori költészet egyik iránymutatója lett – tesszük hozzá mi.

Az *éj és a csillagok* legjáva tanulmányai tehát egy új embertípus és egy új világrend költőjének portréját rajzolják meg előttünk. Sehol oly megragadóan, mint a kötet csúcspontját jelentő „Az este” és „Az á. n” című értekezésben, mely valósággal összegzi mindazt az eszmei szándékot, indíttatást, aspirációt, ami Szauder József tevékenységének évtizedeken át mozgatója volt. E tanulmányában ő is eléri azt a célt, amit költőhőse maga elé tűzött: „teremt... a semmiből világokat”. Ő volt ugyanis az első kutató, aki érdemben szólt e forradalmi, illetve materialista nagyversek eszmei előzményeiről, a *fiziko-teológia*, illetve a „létezők láncolata” deista filozófiai irányzatairól, amelyek indulásakor Csokonai világnézeti fejlődését is nagymértékben áthatották. Pályája kezdetén a költő is osztotta azt a felfogást, hogy az egész természeti világmindenség az emberért teremtett, s hogy a kozmoszban egymáshoz kapcsolódó, láncszerű rend és szabályos létezés van, egymást folytató létezők teljessége. Az e tanítások nyomán felburjánzó természetleíró költészetben nőtt fel a pályakezdő Csokonai, ennek darabjaiból, mindenekelőtt Hervey Péczeli-féle fordításából (1790) sajátította el a természetet érzéki gyönyörűségeinek, fényei-nek, színeinek, illatainak áhítatosan szenzualista és vitalista magasztalását. S a fiziko-teológiának e külsőséges leíró-termeszetrjongó kerete akkor is megmaradt Csokonainál – fejti ki káprázatos intuícióval Szauder József – amikor az már egészen más világnézeti tartalmaknak vált hordozójává. A Sander-féle fiziko-teológiai kézikönyvben megjelent tizenegy Csokonai-fordítás (1794) továbbra is változatlanul a Herveyre támaszkodó költői gyakorlatról tanúskodik, de e keretben merőben megváltozik az addigi hervey-s teleologikus-istenes világkép: a költő immár úgy magasztalja a szép természetet, hogy közben megfelekedzik az Isten dicséretéről, kiiktatja művéből a világok alkotóját még mint az első lökés kezdeményezőjét is. Hervey stílusában egy Herveytől merőben idegen ideológiai tendencia

jelenik meg: Rousseau, Voltaire és d’Holbach radikális tanításai – a kiindulópontnak, a fiziko-teológia és a „lét láncolata” kompromisszumos, minden nagyobb mérvű változtatástól óvó doktrínáinak teljes megtagadásával. Így jut el Csokonai a régi poétai köntösben egy idehaza egészen új, de az akkori európai gondolkodásban is ritka bátorságú és következményű költői világmagyarázatig – oly értelmezésig, mely kizárólag az ember tevékenységéből és az anyag körmozgásából vezeti le mindazt, amit az élet, a valóság jelent a halandó lények, mindenekelőtt az ember számára. Azaz a két Csokonai-nagyvers eszmei genezisének feltárása ismét csak azt a „megszüntetve megőrző”, „megtartva előrelépő” karakterisztikáját mutatja a hazai ideológiai fejlődés általános mozgásfolyamatának, amely a XIX. században olyannyira közkeletűvé válik nálunk.

Részletesen illene méltatnom Szauder kötetének egyéb darabjait is – például a *Tempefői* szintén újszerű, az alkotás szatirikus társadalmi körképét szuggesztívan kibontó elemzését, vagy *A lélek halhatatlansága* részleteiről írott két műhelytanulmányt – mégis végezetül másról szeretnék még érdemben szólni. Arról, hogy e posztumusz kötetnek a szakmai eredményeken túl van még másfajta tanulsága is. Erkölcsi és elvi jellegű. Szauder József úgy vált a felvilágosodásnak egyik legkiválóbb tudósává, hogy gondolkodásában egészen azonosult, azonosulni tudott az irányzattal, egyénisége alaprétegévé élte annak humánumon és haladáson, morális magasrendűsége és szellemi szépsége alapuló tartalmait. Tanulmányai ennek révén nemcsak ismereteinket bővítik, hanem eszméltetnek, megvilágosítanak, emberileg nemesítenek is: az akríbia és a műgond ezen a fokon már oly etikai emelkedettséget jelez, az öntudatnak olyan tisztaságát és felelősségérzetét mutatja, amely csak a legnagyobbaknak sajátja. A szellemi embernek ezt a makulátlanul ragyogó eszmei pátoszát megőrizni és továbbvinni fájdalmas, de egyben előrelendítő örökségünk.

Fenyő István

A művészet ismeretelméleti kérdései Christopher Caudwell és Lukács György esztétikájában. Bp. 1981. Akadémiai K. 179 l.

Ha nem is egyedülálló, viszonylag mégis szokatlan utat választott Szili József. Nem valamilyen irányzatnak a zászlaja alá szegődve igyekszik minél messzebbre előrejutni – többé-kevésbé adottnak véve az irányzat helyességét –, inkább arra vállalkozik, hogy megvilágítsa: honnan célszerű kiindulni. Nem sajnálja eközben az olyan gondolatok és fogalmak analízisét magában foglaló munkáktól sem az energiát, amelyek elvégzése többek szemében akár egy helyben topogásnak is mutatkozhat. Eltökélten kutatva egymással szembeforduló marxista esztéták gondolatrendszerében is az olyan tényezőket, amelyek továbbfejleszthetők – konokul keresve a tudományos igazságot.

Érdeklődésének Caudwell esztétikai munkássága áll az előterében, vizsgálódásainak végső célja azonban nem annyira tudománytörténeti, mint amennyire esztétikai arculatú.

A korán derékba tört életműű angol gondolkodó munkásságának fogadtatását, illetve eddigi értékelését föltárva azokat a mozzanatok is megvilágítja, amelyek Lukács György életművében hasonlóképpen föllelhetők, vagy pedig ugyanannak az igazságnak adják más-más oldalról induló közelítését, „körültapogatását”. Gondos munkával bizonyítja be, hogy Lukács és Caudwell-bírálatai a valóságos Caudwell helyett gyakran annak valamilyen átértelmezett, illetve félrehallott változatát illetik; nem hallgatja azonban el azt sem, hogy a kiváló képességű, de fiatalos sarkításával nemegyszer kihívóan fogalmazó (ebben az elméletíró József Attilával is rokon!) angol esztéta néha maga is „vétkes” abban, hogy többen félremagyarázzák. Tisztázza például, hogy Caudwell – kétségekívül építve ugyan Freudra – nem azonosítja a költészetet az álm-tevékenységgel (amit egyébként Freud sem tett meg); azt is bebizonyítja, hogy Caudwell sem valamilyen elszigetelt szubjektivitásnak a megnyilatkozásait keresi a költészetben. Sőt, a nála egyébként bírálhatóan laza kategóriaként alkalmazott „genotípus” fogalma és a lukácsi „nembeliség” közt is kimutatja az egymással rokon vonásokat.

A legrészletezőbben azonban a könyv címében megjelölt tárgyat boncolgatja Szili József. Annak kérdéskörét tekinti át, hogy mi tekinthető tükrözésnek, illetve miben ismerhető föl az úgynevezett művészi tükrözés tárgya. Ennek során

részben aláhúzza azoknak a – kutatóinknál viszonylag későn megvilágosodó – fölismeréseknek a jelentőségét, amelyek szerint a tükrözés nem azonosítható az ábrázolással illetve megfeleltetéssel, másrészt – egyes Lukács Györgynél található megfogalmazásokkal szemben is – joggal hangsúlyozza, hogy a valóságnak maga az ember is része, tudatával együtt. Ennek nyomán jut azután azokra a következtetésekre, melyek szerint „a művészetben az ember végső fokon önmagát tükrözi vissza; nem önmaga esetleges, véletlenszerű valóját, hanem szükségszerű, az emberi teljesség valamely aspektusát tartalmazó képét . . . azt a potenciális énünket, amely akkor alakul ki, ha a társadalom révén aktív viszonyba jutunk a valósággal”. A művészeteknek ezek szerint sajátos tárgyük van: „*Ez a tárgy az objektíven létező oldala a valóságnak, amely magában rejtje azt a látszólag »szubjektív« szempontot is, hogy az ember a maga társadalmi-esztétikai gyakorlatában a tárgynak egyszersmind alkotója is. A tárgy e sajátosságának megfelel az esztétikai visszautkrözésnek az a különösége, hogy . . . egyszersmind alkotás is . . . az esztétikai visszautkrözés mint megismerés csak az alkotással egységben valósul meg.*” (A kiemelések a szerzőtől származnak.) – Elmondható, hogy a szerteleltetések és dogmatikus merevségek környezetéből kiemelt, lényeglátó caudwelli gondolatok, illetve a régi, beszűkített realizmuskoncepció nehézkes gondolatömbjéitől elkülöníthető, ezeken néhol messze túlmutató lukácsi okfejtések valamilyen „középvonalának” tájékán előrajzoló esztétikai felfogás – a könyv lapjain megfogalmazott koncepció, melyet Caudwell merészebb ráérzéssel, Lukács sokkalta nagyobb alapos-sággal készít elő – mindenképpen értékes tényezőjévé lehet elméleti vitáinknak, sok korábbiál alkalmasabb elvi irányítójává irodalmi-művészeti vizsgálódásainknak.

De talán kiegészítést, illetve pontosítást és továbbfejlesztést is kíván.

Részben azért, mert Szili József lépéseket tesz ugyan a tükrözés meglehetősen tág fogalmának differenciálása útján, kérdés azonban, hogy elegendő határozottsággal teszi-e meg azokat. Az *ábrázolást* ugyan méltán tekinti speciális, nem pedig alapesetnek (míg Lukácsnál néha még a nem ábrázoló építő- és zeneművészet jelenik meg

valamiféle „határeset”ként), s az is indokolt, hogy a kifejezést is ennek a fogalomnak a körén belül tárgyalja. Az esetek jelentős százalékában ugyanakkor *expressis verbis* azonosnak mondja a tükrözést a megismeréssel. Holott erre sem a „klasszikusok” szóhasználat, sem – újabb példát véve – Katona Péternek e tárgyban megjelent könyve nem ad ösztönzést, (*A tükröződési elmélet és a tudat aktivitása*, 1978. 64–66. stb), bizonyító eljárásra pedig Szili József sem vállalkozik. Részben világos logikával mutat ugyan rá arra az ellentmondásra, hogy Lukács egyfelől a tudományos, fogalmi-gondolati megismerést ismeri el „a tulajdonképpeni”-nek – azon az alapon, hogy ez a következetesen objektivitásra törekvő, a dezantropomorfizáló – másfelől éppen megismerés voltában minősíti többnyire a tudománnyal egyenértékűnek a művészetet. Ő maga viszont azáltal lesz következetlenné, hogy bizonyítás nélkül minősíti azt a föltevést, amelyik szerint a megismerésen túl „az esztétikumnak vannak egyéb . . . funkciói”, úgy, mint ami kitér a lényegi kérdésföltevések elől. (Noha a részzerűségről való kiemelés, illetve a nembeliségbe emelés éppenséggel „egyéb funkció”-nak mutatkozik.) Annak érdekében, hogy feloldja a Lukácsnál észlelt ellentmondást, Szili abban vitázik vele, hogy ő szerinte létezik egy bizonyos *specifikus művészi tükrözési tárgy*. Mégpedig: az önmagát alkotva egyetemessé emelő szubjektum, melynek adekvát tükrözése így szükségszerűen tartalmazza az alkotásnak is a mozzanatát. Itt azonban Szili először is azt a tényt hagyja figyelmen kívül, hogy az önmagát alkotva kibontakoztató nembeli ember, illetve emberség (emberi lényeg) nem minősíthető kategorikusan olyan tárggyá, amely „a nem öntudatszerű visszatükrözés számára hozzáférhetetlen”. (Ebben a föltételezésben mintha még ott visszhangoznék a New Criticism egyes képviselőinek felfogása.) Hiszen ha tény is, hogy a különböző lélektani (csoport- illetve társadalomlélektani) kutatások még viszonylag halványan világították meg ezeket a területeket; olyan titkokat, amelyek természetükből adódóan föltárhatatlanok, ezek sem rejthetnek. Másrészt azt nem veszi itt figyelembe Szili József, hogy a sajátos *reakálási* formák gyűjtőneveként értelmezhető „tükrözés” jelentését nemcsak az szűkíténe be igen erősen, ha az „ábrázolás”-ával azonosítanák, hanem az is, ha a „megismerés”-ével tekintenek egyenértékűnek. (Vagy pedig az utóbbi fogalmát kellene mértéktelenül fellazítani, fellazítása által valójában lemondva a tudományos megismerés eddig viszonylag jól elkülönített fogalmáról. –

Talán megemlíthető ennek kapcsán, hogy magam az „ábrázolás”, „emocionális reakálás kifejezése”, „analóg szerkezetű alkotás”, „fogalmi-gondolati megismerés”, illetve a „meghatározottságok révén következtetni engedés” hozzávetőleges terminusaival kísértem meg egyetemi jegyzetemben, illetve előadásaimban a tükrözés tág fogalmának szorosabbakra való felbontását.) – „Az esztétikai visszatükrözés a gyakorlat sajátos módja” (162), az esztétikai visszatükrözés egy-egy aktusa képes „megragadni . . .” az emberi tudat fejlődésének egy-egy mozzanatát (166), az öntudatszerű alkotás „kifejezi” az emberi lényeket (129), az esztétikai tükrözés képes az emberi lehetőségek gazdagságát „az egyén élményévé tenni” (105), „megtestesíteni” stb.; az értekezésnek ezek a megfogalmazásai azt érzékeltetik, hogy a szerző maga sem föltétlenül, illetve nem jellegzetesen megismerésszerű mozzanatokban látja a művészet lényegét.

Említést kívánhat még – részben másfelől közelítve – az is, hogy viszonylag nagy mértékben jellemzi Szili József munkáját az a fajta „feszítettség”, mely gyakran észlelhető esztétikai fejtegetésekben. Gondolatainak többnyire szigorúan logikus menetét követve ezért ismételtelen fogalmazódnak meg az olvasóban olyan kérdések, hogy vajon milyen eljárással lehet mindezt a konkrétumok világára visszavetíteni; műelemzésekben vagy művészettörténeti kutatásokban alkalmazni. Azokban a részletekben is szívesen vennénk egy-egy konkrétumra való utalást, melyekben a művész tevékenységének önnön nembeliségét megvalósító, azt kifejező, alkotó jellegéről szól; igazán nehezzé azonban akkor válik a feladat, mikor valaki a specifikus *megismerési tárgy* konkrétabb körülhatárolására, a sajátos művészi megismerésnek mint egyes művekben realizált megismerési formának a jellemzésére kíván vállalkozni. Ilyenkor úgy érződik, hogy nem csupán az igényes szellemi munka természetéből adódó nehézségekkel kell számolni: a nehézségek egy része föltehetően abból adódik, hogy a használt fogalmak egy része nincs kellő világossággal körülhatárolva, a gondolatok egy része túlságosan steril közegben mozog, maga mögött felejtve a konkrétumok talaját.

A mondottakból úgy látszik, Szili Józsefnek érdeme lenne továbbmennie azon az úton, amelyen évekkel ezelőtt megindult: van lehetőség pontosításra, továbbgondolásra, bizonyára kiigazításra is. Megjelent munkája azonban már nem kizárólag a további lehetőségeket mutatja. Eddigi – itt csak részben jelzett – értékeivel is olyan

eredményeit reprezentálja esztétikai szakirodalmunknak, melyeket már nem célszerű a további kutatásokban figyelmen kívül hagyni.

Nem kizárólag hazai körökben: nemzetközi viszonylatban sem.

Tamás Attila

KÜZDELEM, BUKÁS, MEGTORLÁS

Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót, a bevezetőket és a jegyzeteket írta Tóth Gyula. Bp. 1978. I–II. Szépirodalmi K. 539; 481 l.

Vannak könyvek, melyeket csak úgy érdemes végigolvasni, hogy közben másik száz könyvet is föllapoz s átböngész az ember. Kívált, ha olyan történeti tárgyú kiadványt veszünk kézbe, amelynek szereplői korszakforduló szemtanúi, kisebb-nagyobb szerepvivői, nemegyszer az események irányítói voltak, s e tényből következően papírra vetett emlékeik egyenesen megkövetelik a szembesítést, összevetést, hozzáolvasást. Célszerű hát ily esetben egy jó könyvtár csöndjébe burkolózni, hogy olvasás közben bármikor kéznél legyen ama másik száz-kétszáz Gutenberg-találmány.

Szükségesnek látszott a fentiekkel jelezni olvasói viszonyulásunkat Tóth Gyula munkájához, ugyanis az általa gondozott emlékirat-gyűjtemény jellegénél fogva ösztökél a könyvtári bűvárlatra. A *Küzdelem, bukás, megtorlás* szerkesztője nemes feladatra vállalkozott: múlt századi szabadságharcunkat megidéző emlékiratokat kutatott fel, azokból szövegrészleteket választott ki, szerzőikről a szükséges tudnivalókat rövid bevezetőbe foglalta, végül a két kötetbe duzzadt anyaghoz jegyzeteket csatolt; tehát korszerű, tudományos igényű szövegkiadványt tett asztalunkra. Előszavából megtudjuk, hogy szöveggyűjteménye egy új könyvsorozat, a *Szabadságharc és abszolutizmus* indításként jelent meg, ezt követik az 1859-ig, majd az 1867-ig terjedő időszakot bemutató memoárok. Az elképzelést csak elismerés illelheti, helyességét főleg hangúlyoznunk; forrásértékű emlékirataink megjelentetésének szükségességét régóta hangoztatja a történettudomány; nézzük hát, mennyit törleszt könyvkiadásunk ez irányú adósságából a szóban forgó, ezer oldalt kitevő válogatás.

Mindenekelőtt nem árt fölemlíteni, hogy 1848/49-re vonatkozó memoár-irodalmunk teljes filológiai fölmérése mindmáig nem történt meg. Kacziány Géza század eleji. könyvecskéje (*A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig*, Bp. 1917) kétszáznegyvenhat emlékiratról nyújt áttekintést, mai kutatók mintegy félezerre becsülik

a korszakra vonatkozó hazai és külföldi emlékiratok számát. Ebből a gazdag anyagból Tóth Gyula harmincnyolc szerző iratát emelte ki s belőlük rövidebb-hosszabb szövegrészeket illesztett egymás mellé. Válogatásának alapvető szempontja az volt, hogy valamennyi szövegrészlet a szabadságharc legvégső szakaszát, a világosvári fegyverletételt és az azt követő császári megtorlás eszendeit idézi föl.

Elsőül – s ez igen jó szerkesztői érzékre vall – a néhai kormánybiztos, Vukovics Sebő emlékiratából olvashatunk részletet. Vukovics kevésbé ismert, még kevésbé méltányolt alakja a szabadságharcnak. A katasztrófa másnapján írt memoárjában nyoma sincs a színezní-akarásnak, tárgy- és ténytisztelete mentes minden szenvedélyességtől; egyénekre és viszonyokra egyaránt élénk világot vető előadásmódja mintegy alaphangtűsül szolgál a gyűjtemény egészéhez. Szinte sajnáljuk, hogy ritkaságszámba menő „naplójának” mindössze nyolc lapnyi terjedelem jutott. Őt követik a katonai vezetés élén állók – Mészáros Lázár, Dembinski, Görgey, Klapka és Madarász József – visszaemlékezései, valamint Kossuth műfajilag ugyan a többi fölül, de számvető szándéka okán helyesen ide iktatott, híres viddini levele. A felsorolt nevek jelzik, hogy negyvennyolc kérdésnek sűrűjében vagyunk. Mert kit nem ejtene rabul az elébb emlegetett könyvtári bűvárlat láza, ha példának okáért egymás után olvassa el Görgey hideg logikájú, metsző élességű fejtegetéseit és Kossuth pátosszal fogalmazott levelét? De említhetnők Dembinski és Madarász vagy Klapka és Mészáros helyzetértelmező, önigazoló írásait is. Így, együtt olvasva őket mindegyre eszünkbe jut Péterfy fájdalomasan szép észrevétele: „mintha remények tarlóján járnánk s szembe fujna az őszi szél”.

A történelmi köztudat által is (remélhetően) számon tartott személyiségek után kevésbé ismert szemtanúk következnek. Egykori honvédtisztek, közkatonák, különféle tisztségviselők, kiknek föl-

jegyzései nem az áttekintő összegzés célzatával íródtak, mégis megérdemlik az utókor figyelmét. Mindannyian elkötelezett hívei-harcosai voltak a forradalomnak, egyéni sorsuk szép példája a helytállásnak, a zaklatást, üldöztetést, börtönt méltósággal viselő erkölcsi tartásnak. Közülük nem egynek a nevét is most kell megtanulnunk, hiszen az iskolai tananyagban nem szerepelnek, kézikönyveink is csupán elvétve említik őket. Pedig az események egy-egy epizódját élesebben megvilágító, részmozzanatokot fölnagyító megfigyeléseik igencsak nélkülözhetetlenek egy árnyalt történelemszemlélet kialakításában. Ezt szem előtt tartva jóleső érzéssel nyugtázzuk, hogy a Potemkin Ödöntől Váry Gellértig terjedő kötet-részben történelem- s irodalomtanár egyaránt találhat szemléltető szemelvényt az önkényuralom korának jellemzéséhez. Hadd idézzük példaként a református lelkész-fiúból hadmérnök-honvédőrnaggyá lett Margitay Gábor egyetlen mondatát: „messze kitért ekkor ember ember elől, s barát barátjával éppen nem kívánt találkozni” (I. köt. 317. l.).

A gyűjtemény második kötetében kaptak helyet azok a szerzők, akik a forradalom „túlsó oldalán” álltak. Közülük is külön figyelmet érdemelnek az ún. ókonzervatív elveket valló politikusok (Frankenburg Adolf, Szőgyény-Marich László, Wirkner Lajos és Fiáth Ferenc). Emlékiratainkban a Világos utáni terror alig közismert hatását követhetjük nyomon, nevezetesen azt, hogy noha forradalom-ellenes meggyőződésűek voltak, mégis sorra elveszítették közéleti pozícióikat, akaratlanul is oppozícióba sodródtak, mert védelmezni próbálták nemzeti érdekeinket.

Vajda János, Boross Mihály, Mezösy László, Földy János, Barsi József, Podhorszky Mária és Vay Miklós memoár-részletei a büntető besorozásokról, az Újépületben, az olmtzi és kufsteini várbörtönökben eltelt évek szenvedéseiről szólnak. A válogatás utolsó csoportját képezik azok a szerzők, akik emigrációba kényszerültek (Szemere Bertalan, Mednyánszky Cézár, Veress Sándor, Egressy Gábor és Rónay Jácint). A menekülést, a hontalanság első keserveit megelevenítő feljegyzéseik új színfoltot jelentenek a korszak memoár-irodalmában.

Talán e vázlatos ismertetésből is kitetszik, minő szerteágazó, áldozatos munkát követelt Tóth Gyulától a kiadvány könyvvé szerkesztése. S mert e feladatot nagyjából sikerrel oldotta meg, hadd tegyem szóvá három, a gyűjtemény gyöngéire tapintó észrevételemet.

Jóllehet tisztában vagyok azzal, hogy bármely szemelvény-gyűjtemény esetén fölösleges azt firtatni: kit mi okból is hagyott ki a válogató, jelen esetben mégsem indokolatlanul tolaakszik tollam alá a kérdés. Ugyanis a szerkesztés aránytalanul kevés helyet szentel az erdélyi eseményeknek; mindössze egyetlen szemelvényt (P. Szatmáry Károly tollából) olvashatunk az erdélyi hadi események végső szakaszáról. Bem tábornoki főnökének, Csetz Jánosnak nevét fölleljük ugyan a névmutatóban, ám sajnálatos módon innen sem tudjuk meg, hogy ő írta meg az erdélyi hadjárat részletes történetét. Talán Teleki Sándor Bemre vonatkozó feljegyzései vagy Bisztray Károly művelődéstörténeti mozzanatokra is érzékeny emlékiratának idevágó részletei nem csökkentették volna a válogatás értékét.

A szemelvényeket megelőző rövid bevezetők túlságosan lexikoncikk-jellegűek, nemegyszer megmaradnak az emlékirat-szerző életmozzanatainak sorjázásánál, holott legalább ennyire fontos feladatuk lenne az is, hogy a szóban forgó emlékirat rövid, *kritikai értékelését* adják. Már Gyulai Pál fölpanaszolta, hogy „a magyar forradalomban szerepelt nevezetesebb egyének” memoárjait „bírálat nélkül hagyta irodalmunk”, s úgy látszik sürgető javaslata – „ideje e téren is tennünk valamit” – ma sem veszített időszerűségéből.

A gyűjtemény jegyzetanyagának legszembetűnőbb hiányossága az, hogy nem tartalmaz helynévmutatót, holott a szemelvényekben lépten-nyomon felbukkanó helységnevek – Remete, Rékas, Kiszető (I. köt. 263. l.), Facset (I. köt. 268. l.), Glogovac (I. köt. 272. l.), Kötégán (I. köt. 308. l.), Kurtics (I. köt. 311. l.) stb. – ugyancsak földrajzi betájolásra szorulnak, különösen ha figyelembe vesszük, hogy fiatalabb nemzedékek is forgatják a könyvet. Szintén a tájékozódást segítette volna néhány terepvázlat és térkép is.

Erdélyi K. Mihály

Cikkek és karcolatok XIV. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Bp. 1974. Akadémiai K. 412 l. 4 t. –
 Cikkek és karcolatok XIX. Sajtó alá rendezte Rejtő István. Bp. 1974. Akadémiai K. 348 l. 3 t. –
 Cikkek és karcolatok XXII. Sajtó alá rendezte Rejtő István. Bp. 1978. Akadémiai K. 461 l. 4 t. –
 Cikkek és karcolatok XXIII. Sajtó alá rendezte S. Fürth Éva és Rejtő István. Bp. 1979. 318 l. –
 Cikkek és karcolatok XXIV. Sajtó alá rendezte Sz. Garai Judit és Rejtő István. Bp. 1979. 398 l. 4 t. –
 Cikkek és karcolatok XXV. Sajtó alá rendezte Rejtő István. Bp. 1981. Akadémiai K. 341 l. 4 t.

A Bisztray Gyula és Király István, utóbb Bisztray Gyula és Rejtő István, végül Rejtő István által szerkesztett Mikszáth kritikai kiadás az író publicisztikájának közzétételében jelentékeny előrehaladást ért el a hetvenes években. Hat kötetben kerültek kiadásra Mikszáth 1882–1887 között keletkezett publicisztikai írásai a kritikai kiadás 64., 69., 72–75. számú kötetekben. Minden esetben külön csoportba kerültek az adott időszak cikkei és tárcái, s külön a parlamenti karcolatok.

Látszólag nyugalmas időszaka a magyar történelemnek az 1882 és 1887 közötti néhány év, valójában (s ezt mutatják meg Mikszáth ekkor készült írásai) a dualizmusnak szinte minden ellentmondása felszínre kerül a közéletben. Mikszáth publicisztikája is igazolja, hogy a boszniai okkupáció utórezgéseitől (a parlamentnek a költéseket utólag kellett megszavazni) a nagy indulatokat kavaró tiszaezlári ügyig ezen évek sok-sok eseménye magában hordozza a XX. század első negyedének végzetessé váló antinómiáit. S ezekkel párhuzamosan, vagy még inkább: nagymértékben ezeknek a hatására lejátszódik a politikus Mikszáth metamorfózisa is. A szegedi ellenzéki újságíró 1882-ben még határozottan a függetlenségi párttal rokonszenvezik, s igen epésen nyilatkozik Tisza Kálmánról. Szinte lépésről lépésre végigkövethető a továbbiakban, ahogy a 48-asok frázisos hazafiaskodása mind több ellenszenvet vált ki belőle, s ezzel együtt egyre nő benne a szimpátia a kormány politikája iránt, nem utolsósorban Tisza Kálmánnak a tiszaezlári ügyben tanúsított és a nagymértékű zsidó bevándorlással kapcsolatos felvilágosult, humánus álláspontja miatt. A mindig, mindenben, mindenáron opponáló, némely esetben antiszemita ellenzék mind ingerültebbé teszi Mikszáthot, s a 86-os kötetek már egyértelműen Tisza Kálmán oldalán mutatják. E folyamatnak a betetőző, lezáró mozzanata az, hogy 1887-ben kormánypárti képviselő lesz. (Ennek előzményeiről és körülményeiről sokat meg lehet tudni a XXIV. és XXV. kötetből.)

Nem szakkritika, de terjedelmes elemző tanulmány tárgya lehetne a publicista és a szépiró

Mikszáth összefüggéseinek felderítése éppen e kötetek alapján. Bisztray Gyula rá is mutat az újságíró és a novellista, a közíró és az anekdotázó Mikszáth összefonódására például a *Vizvári Gyula* című cikk kapcsán: „Nem valószínű, hogy éppen így történt az eset – Vizvári Gyula megajándékozása a két sárga csikóval – de ahogy Mikszáth elmeséli, az hitelt (költői hitelt!) érdemel; az anekdotaszzerűség szempontjából pedig kifogástalan. Kitűnő csattanót kerít hozzá azzal, hogy Vizvári – mint újdonsült lótulajdonos – önkéntelenül zabot is rendel a pincémél.” (XIV. kötet 264. lap.) Az elemzés, az elvi tárgyalás, a lényegi általánosítás helyett Mikszáth csakugyan szívesen kalandozik el a kuriózum, a tréfás csattanó irányában. Ebből a szempontból roppant jellemző, ahogy előkészít egy, a Vetter halálának ürügyén elmesélendő anekdotikus esetet: „A múltból akarok egy érdekes epizódot felemlíteni, mi közte s Perczel Mór közt történt egy hadi tanácskozás alkalmával... Sajnálom, hogy nem emlékszem a dolog történeti oldalára, s csakis az adomaszerű részét figyeltem meg.” (XIV. kötet 52–53. l.) Ez az anekdotázó, kiszínező módszer majd, ha előkről esik szó, sokszor váltja ki az érintettek tiltakozását: például a *Mit csinál Kossuth Lajos?* című parlamenti karcolatot Helfy Ignác válaszcikkben utasítja el, azzal vádolva az író, hogy olyasmint ad a szájába, amit nem mondott. (XXV. köt. 273. l.) A jegyzetanyag hitelesen igazít el az egyes vitatott tények valóságosságát illetően, s közben kibontakozik a nem „rész szerinti” igazságra, hanem a valóban érdekes, mulatságos és jellemző mozzanatokra koncentráló szépiró Mikszáth portréja.

A kritikai kiadás jegyzetapparátusa, természetesen, nem a publicista és a szépiró alkotásmódjának összevetésére, s az ebből levonható következtetések továbbfejlesztésére hivatott. A kötetek sajtó alá rendezői példás komolysággal hajtották végre filológiai feladatukat: megállapították a szövegek szerzőségét, hitelességét, elvégezték a szükséges javításokat és megfelelő kommentárral látták el a cikkeket mind a keletkezési körülményekre, mind az előforduló kifejezések tárgyi

és nyelvi magyarázatára vonatkozóan. Dicséretes és rokonszenves az, hogy a jegyzetek (a textológiai konvencióknak megfelelően) nem foglalnak állást bizonyos eszmei, emberi kérdésekben, hanem a körülmények és események mibenlétének objektív közlésére szorítkoznak. Például: abban az immár százesztendő vitában, hogy inkább kényelmességből, magalkuvásból, vagy inkább a 48-as pártból való kiábrándulás miatt fogadta el Mikszáth a Tisza Kálmán által felajánlott képviselői mandátumot. Nem mentegetik, de nem is marasztalják el „pálfordulás”-át. Leírják a rendelkezésre álló tényeket, illetve a szöveghez kapcsolódó ismeretekkel világossá teszik, hogy mi is történt. A jegyzetelés magas tudományos színvonalra mindvégig egyenletes, a történelmi és nyelvi magyarázatok logikusak és egyértelműek, a jegyzetanyag a szöveg megkívánta terjedelmű, azaz sem elnagyolva, sem mértéktelenül felduzzasztva nincs. A filológiai igényességet a sajtó alá rendezők igen szerencsésen egyesítik a közérthetőséggel, fogalmazásmódjuk nemcsak pontos és informatív, hanem érdekes, olvasható is.

A cikkek és karcolatok kiadásának fő nehézsége látszólag az, hogy az írások túlnyomó többsége álnéven vagy névjelzés nélkül jelent meg. A XIV. kötet például 66 cikket és 20 országgyűlési karcolatot tartalmaz, s ezeknek a fele névjelzés nélkül látott napvilágot 1882. június és november között a *Pesti Hírlapban*; a másik feléből is mindössze 5 cikk alatt szerepel Mikszáth Kálmán neve, s ha ezekhez számítjuk az M. K., illetve –th –n betűjeggyel ellátott írásokat, akkor is összesen 7 aláírt cikket találunk a kötetben. (Tehát 43 írás névjelzés nélküli, 36 pedig Scarron, S–n, Vízöntő stb. álnévvel van szignálva.) Ily módon látszólag eléggé bizonytalan talajon járunk. De a cikkek szerzőségét nyelvi, tematikai, tárgyi bizonyítékok révén meggyőzően tudják igazolni a kötetek sajtó alá rendezői. Szinte biztosra vehető, hogy a több száz, Mikszáthnak tulajdonított darab mindegyikének csakugyan ő a szerzője. Igaz, az egyes argumentumok esetlegesen látszanak néha. A *Ki füllent nagyobb?* szerzőségét például azzal bizonyítja Bisztray, hogy szójátékai Mikszáthra jellemzőek, hogy a *Nyelvek* című cikkben is emlegeti a „tüzes nyelvek”-et, hogy általában gyakran hivatkozik Mucius Scaevolára stb. Egyenként, mi tagadás, elég gyenge lábon álló érvek, együtt mégis meggyőznek a cikk hitelességéről.

Tény ugyanakkor, hogy kétes hitelességű cikkeként egyedül a Berzenczey Lászlórol szóló nekrológ szerepel, holott néhány (ha nem is sok) eset-

ben némi óvatosság nem feltétlenül bizonyult volna feleslegesnek. Olykor éppen a legegyszerűbbnek tűnő helyzetek tartogathatnak meglepetéseket. A *Szegedi színház igazgatása* című írással (XVI. k. 167–168. l.) kapcsolatban Bisztray idézi a *Szegedi Híradó* cikkét, amely azzal vádolja a Szegedre látogató írókat, hogy barátjuk, Feleki Miklós mellett korteskedtek a színház igazgatása körüli versengésben. A *Szegedi színház igazgatása* erre reagál már első mondatával: „A *Szegedi Híradó* kifakad azon, hogy a fővárosból már két színész is aspirál a szegedi színházra, s az ott járt három író is azzal gyanúsítja, hogy bizonyosan ők is korteskedni jártak ott valakinek érdekében.” Bisztray fő érve Mikszáth szerzősége mellett, hogy Nagy Sándor, a *Szegedi Híradó* főszerkesztője a *Szegedi színház igazgatására* írt válaszcikkében, bár név szerint nem nevezi meg, mégis egyértelműen Mikszáthot véli a cikk írójának. Csakhogy: szegedi útján Mikszáthtal tartott két barátja, ifjabb Ábrányi Kornél és Bartók Lajos is, akikre a *Szegedi Híradó* támadása szintén vonatkozott, s minthogy mindketten kitűnő újságírók voltak, a csípős hangú válaszcikket bármelyikük írhatta. Így hát kár, hogy Bisztray annyira hisz Nagy Sándornak, hogy életrajzi, stilisztikai stb. érvekkel már nem is érzi alátámasztandónak azt a feltevését, hogy a cikket Mikszáth írta.

A szorosabban vett textológiai alapelvek nem írják elő, hogy a kritikai kiadás jegyzetelésekor tekintettel kellene lenni arra: az említett valóságos személy milyen más irodalmi művel hozható összefüggésbe. S az esetek túlnyomó többségében irreálisan meg is növelné a jegyzetanyagot minden lehetséges irodalmi rokonság, párhuzam felelegetése. Báró Podmaniczky Frigyesről viszont, akinek neve a parlamenti tudósításokban sűrűn előfordul, a XXIV. kötet jegyzeteiben megtudjuk, hogy „lovagias, zárkózott egyénisége felkeltette Krúdy Gyula figyelmét is” (155). Legalább ennyire idetartozó volna megjegyezni akkor már, hogy a Mikszáth cikkeiben többször megcsipkedett *Romhányinak*, Gyulai töredékben maradt verses regényének címszereplője róla van mintázva. Már csak azért is, mert a Mikszáth-tárca egyik kommentált mondata („Éppen olyan buzgó volt fiatal korában rebellisnek, mint amilyen buzgó most mameluknak.”) báró Podmaniczky 1849 utáni azon eszmei, emberi átalakulására céloz, ami Gyulait is megihlette. (E mondat tárgyi magyarázata a 156. lapon megelégszik annak a közléssel, hogy Podmaniczky részt vett a 47-es pozsonyi országgyűlésen, majd 48-ban a pesti országgyűlés felsőházának tagja és jegyzője

volt, utóbb honvédtisztként harcolt a szabadságharcban, csak éppen azt nem mondja ki, hogy mire vonatkozik a „buzgó rebellis” kifejezés: arra ti., hogy Kossuth lelkes híve volt 47-ben is, 48-ban is, s attól sem riadt vissza, hogy cifraszűrben korteskedjen Kossuth mellett.)

Egy másik irodalmi műre, Tolnai Lajos *A báróné ténsasszony* című 1882-es regényére való utalás érdekes megvilágításba helyezhette volna a parlamenti karcolatokban gyakran szereplő Lázár Ádám marosvásárhelyi ellenzéki képviselőt. Az 1887. február 13-i *A T. Házból* szerint: „Hanem Beksics sem volt rest, kivált miután már a miniszter előbb rehabilitálta, hogy akkoriban joga volt úgy beszélhetni, csípősen visszavágott Lázárnak egy kis gyöngéd célzással arra a szerencsétlen Bach-szisztémára, amikor nyilván az öregúr is más-ként beszélt a Bach jóízű fehér cipóján, mint most a szélső baliság sótalan száraz kenyerén . . .” *A Képviselőházi Napló* szerint Beksics korántsem vádaskodott ilyen élesen, s ebből arra következtethetünk, hogy Mikszáthnak külön is tudomása lehetett arról, hogy Lázár Ádám az 1850-es években a Bach-rendszer szolgálatában állt. Tolnai Lajos Ősz Ádám néven szerepelteti Lázár Ádámot *A báróné ténsasszonyban*, mint a politikai köpönyegforgatás, mohóság és kegyetlenség megtestesítőjét. Egyébként Tolnai 1881-ben Lázár Ádám vetélytársaként ellenzéki programmal indult az országgyűlési választásokon, s csak Ugron Gábor rábeszélésére választotta a kolozsi választókerületet. (Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen Bukarest 1974. 171. l.) Érdekesként említhető meg, hogy *A báróné ténsasszony* főszereplőjének, Schwindler Gusztávnak a modelljéről, Knöpfler Vilmos marosvásárhelyi orvosról és országgyűlési képviselőről is történik említés az egyik karcolatban, igaz, csak halálhíre kapcsán (XIV. 199. l.).

A kötetek jegyzetapparátusa minden igényt kielégítően körültekintő és lelkiismeretes munka eredménye, s csak nagyon elvétve lehet egy-egy problematikus pontot, egy-egy némileg hiányos kommentálást találni. Ezek is szinte kivétel nélkül olyanok, amelyek esetében nagyon is vitatható: nem egyértelmű-e a szöveg önmagában, szükséges-e egyáltalán magyarázat? *A kálvinista pápa és Szt. Lőrinc (Pesti Hírlap 1882. szeptember 17.)* című cikkben a nyár vallási villongásairól esik szó: „Legelőször nekiesnek a keresztények a zsidóknak, azután a zsidók kezdenek panaszkodni a keresztények ellen, ami eléggé tapintatlan dolog, mert ők közülük *nem hiányzik* vala senki.” (XIV. köt. 97. l.). A kurzívávalal is

kiemelt célzás kommentálása azonban elmarad. (Feltehetően arra utal itt Mikszáth, hogy a tiszai eszlári perben Solymosi Eszter megölésével vádolták a zsidókat, az volt tehát a gyűlölködés szításának ürügye, hogy a keresztények közül „hiányzik” valaki.) Lehetséges, hogy Bisztray oly egyértelműnek vélte az allúziót, hogy nem is akarta vesztegetni rá a szót. Ugyanebben a kötetben a „szekundába pónál”-ról csak azt tudjuk meg, hogy Petőfi *Deák-pályám* című verséből vett idézet, illetve annak parafrázisa, holott a mai (s főképpen a holnap) olvasó számára korántsem bizonyos, hogy fölösleges magának a latin kifejezésnek a magyarázata. Ezzel rokon probléma, hogy egy kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének milyen és mennyi ismeretet lehet vagy kell feltételezni olvasójáról. Mikszáth egyik anekdotája szerint (*A hét története* 1884. nov. 8.) a mikádó a vallás területén reformokra készülve küldöttséget indított Európába. Magyarországról először azt jelentették a küldöttség tagjai, hogy máris értékes tapasztalatokra tettek szert, mert találtak egy olyan vallást, amelynek egyetlen csalhatatlan embere van, de az nem lakik az országban. Aztán azt, hogy van egy még jobb vallás, mert ott meg mindenki csalhatatlan. Mikszáth így folytatja: „Ebből aztán mindenki okos lehet, hogy bizonyosan az Akadémiát látogatták meg és ott bukkantak rá a kálomista vallásra.” (XIX. köt. 60. l.) Ma már Mikszáthnak ez az oldalvágása sem egyértelmű mindenki számára, mert korántsem olyan közismert, hogy az 1870-es években az Akadémia korifeusai között sok református volt (Arany, Gyulai, Csengery, Szász Károly, Lónyay stb.), s gyakran vádolták őket klikk-szellemmel, azzal, hogy minden vezető poszton alföldi vagy erdélyi származású, de mindenképpen kálvinista embert látnának szívesen.

Természetes, hogy egy-egy Mikszáth-cikk jegyzetanyaga nem bővíthető túlságosan, ezért nagyfokú önmérsékletet kellett tanúsítani a jegyzetek összeállításakor, s nem lehetett könnyű eldönteni, mi és mennyi az az ismeretanyag, az az elengedhetetlen információs alap, amire feltétlenül szükség van. Olykor azonban az a benyomásunk támadhat, hogy egy-két adat nagyon is odakivánczolna a jegyzetek közé. *A parasztok* című karcolattal (XXII. köt. 28–32. l.) kapcsolatban például hiányolhatjuk a Nagy András János-anekdotát követő hírlapi csatározások teljesebb ismertetését. Igaz, nem eléggé publikus helyen jelent meg, de igen alapos összefoglalása a kérdésnek Grezsa Ferenc *Mikszáth Kálmán és a vásárhelyiek* című tanulmánya. (A hódmezővásár-

helyi Állami Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve 1962–1963. Hódmezővásárhely 1963. 26–29. l.) Ebből kiderül, hogy Mikszáth válaszára a támadó, aki „egy a sok közül” névaláírással élt (s akiben Greza Szeremlei Sámuel vásárhelyi református lelkész, egyébként jeles történész sejtí, s e föltevést igazolni látszik Szemere Attila *Levél Mikszáth Kálmánhoz* című cikke, amely az ismeretlen cikkíró „tiszteletes úr”-nak, vagy „a káplánj”-nak nevezi) viszonzválaszt tett közzé a *Hód-Mező-Vásárhely*-ben (1882. május 2.). Greza komolyan veendő hipotézise az is, hogy a Nagy András János-adorát Mikszáth Horváth Gyula országgyűlési képviselőtől hallhatta, aki szentesi volt és levelezésben állt Mikszáthtal.

Azt, hogy egy-egy nem teljes bizonyosságú irodalmi allúziót a sajtó alá rendezők inkább figyelmen kívül hagytak, csak helyeselni lehet. A szöveg alapján például nehéz eldönteni, hogy a *Nai lapolvasó* című tárcában a „szegény tatárok!” kifakadás (XIV. köt. 117. l.) az ismert Kisfaludy Károly-vers szállóigévé vált humoros fordulatára való célzás, vagy sem. Tudva viszont, hogy Mikszáthra milyen elementáris hatással volt Dickens, arra gondolhatunk, hogy a *Nehéz idők* című tárcá Dickens azonos című, a korban igen ismert regényére való utalást tartalmaz (XXIII. köt. 68. l.). Bizonyosra vehető az irodalmi ihletés *A lojális színmű* című cikk egyik mondatában: „Hátha átaludtam, mint Ripp van Winkle harminc esztendő? ... (XXV. köt. 30. l.) A jegyzet ehhez a következőket fűzi hozzá: „Mikszáth Kálmán utalása Planquette Ripp van Winkle c. operettjére vonatkozik, amelyet 1883. dec. 28-án mutattak be a Népszínházban.” (XXV. köt. 180. l.) Valószínű, hogy Ripp van Winkle alakját valóban Planquette operettje vitte be a köztudatba. De kétségtelenül ismerhette Mikszáth a figurát az irodalomból is: elsősorban Washington Irving elbeszéléséből (ez volt *Sketch Book of Geoffrey Crayon* című kötetének legnépszerűbb darabja, ebből készült Planquette operettje is), hiszen Washington Irving művei már a múlt század közepén népszerűek voltak Magyarországon. De még inkább ismerhette, mi több, biztosan ismerte a figurát Gyulai *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című regényéből. (Ennek második fejezete úgy mondja el Ripp van Winkle történetét, hogy igen szerves módon, s közvetlenül hozza összefüggésbe Radnóthy Elekkel: „Hasonlított Ripp van Winkléhez, egy éjszakamerikai népmonda hőséhez, aki húsz évig aludt.”) Még félreismerhetlenebb irodalmi műre céloz az 1887. dec. 18-i *A T. Házból* első

mondata: „Éppen délre harangoztak, mikor Zách Felicián . . . vagy hova beszélek, Polónyi Géza belépett a tanácsterembe.” (XXV. köt. 149. l.) Arany *Zách Klára* című balladájának egyik strófáját használja itt fel Mikszáth humoros hatáskeltés céljára: „Harangoznak délre, / Udvari ebédre; / Akkor mene Felicián / A király elébe.” (Szívesen asszociál erre a történelmi eseményre később is, s ugyancsak humoros hanghordozással, például *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regény huszonötödik fejezetének elején: „Zách Klárának ama bizonyos esete óta nem volt olyan szencziáció Bontó vármegyében, mint a Szent Sebestyénbeli éjszaka. Sőt, ez még különb csemege, mert a régi-ből csak az egyik fél idevaló (Bontóvár földesura a Rágányosok előtt Zách Félix volt), de most mind a két fél helyi nevezetesség.”)

A jegyzetanyag némely helyen korrigálásra, jelentéktelen kiegészítésre szorul. A Hunyadi Lászlóra és Cilleire való utalásnál (XIV. köt. 30. l.) a történelmi tény helyett vagy mellett indokolt lett volna Erkel *Hunyadi László* című operájának ismert jelenetére is emlékeztetni, már csak azért is, mert Mikszáth publicisztikájában Erkel Ferenc, illetve az Erkel család többször felbukkan. Az 1887. febr. 20-i *A T. Házból* utolsó mondatának („És azt, hogy a cár vagy legalább Katkov ott lett volna a karzaton.”) tárgyi magyarázata hiányzik. Az értelme eléggé világos: a honvédelmi költségekről szóló törvényjavaslatot a Ház elfogadta, s a kormánypárti Mikszáth megelégedéssel vette tudomásul, hogy még a román nemzetiségi képviselő, Trutia is megszavazta a hadi kiadásokat. A cárra való célzás tehát a monarchia egységének és katonai erejének tréfás-fenyegető fitogtatása (XXIV. köt. 109. l.). Katkov neve kimaradt az életrajzi jegyzetekből és a névmutatóból is, ahol pedig több külföldi politikus szerepel. A szöveget kellőképpen érthetővé tenné, ha az olvasó megtudhatná, hogy Katkov olyan nacionalista, szlavofil orosz publicista volt (egyébként Dosztojevskij barátja és támogatója), akinek politikai koncepcióját, Balkán-elképzelését határozott Monarchia-ellenesség, sőt magyar-ellenesség jellemezte. Szóvá tehetők bizonyos kommentárok apró hiányosságai. Jókai *Sósika Miklós emlékezete* című, 1867-ben a Kisfaludy-Társaságban elhangzott előadásával kapcsolatban nem legutóbbi, 1955-ös kiadását kellene idézni elsősorban, hanem arra lehetne megpróbálni választ adni, hogy Mikszáth, aki nyilván nem volt jelen a Kisfaludy Társaság ülésén, honnan ismerhette, tehát 1867 és 1882 között hol és hányszor jelent meg. Előfordul bizonyos következtetlenség

a konkordanciák felemlegetése során is. *A dohányzacskó rabjai* című karcolatból való a következő mondat: „Aki dohányzik . . . az sohasem éhes: mert mindig füstölt nyelv van a szájában.” (XIV. köt. 108. l.) A kommentár e fordulatnak egy 1879-es szegedi humoreszkbeli felbukkanására céloz (XIV. köt. 302. l.), holott *A dohányzacskó rabjaihoz* jóval közelebbi, az alig több mint két hónappal korábban keletkezett *A nyelvek* című írásában elhanyagolható módosítással szintén szerepel: „Joggal beszélük az emberek, hogy aki pipázni szokott, az örök időkre biztosítva van az éhenhalás ellen, mert hiszen mindig ott a füstölt nyelv a szájában.” (XIV. köt. 39. l.)

A publicista Mikszáth műveinek összegyűjtése, szöveggondozása és kommentálása rendkívül fáradságos, s a kutató hozzáértését és szorgalmát, műveltségét és leleményességét próbára tévő feladat. E kötetek sajtó alá rendezői magas szinten

oldották meg a nem könnyű problémákat, igényes, egyértelmű, vitathatatlan érvényességű és értékű munkát végeztek. Felbecsülhetetlen szolgálatakat tettek a Mikszáth-filológiának, s a magyar irodalomtörténetírás egészének is. Legtöbb hasznát azonban a jelen s a jövő Mikszáth-kutatói látják majd önzetlen munkálkodásuknak, hiszen minden kritikai kiadás megírandó tanulmányok, monográfiák számára gyűjti össze a nyersanyagot szerényen és áldozatkészen. Az elmúlt másfél évtized megtorpanása után nem lehetetlen, hogy éppen a kritikai kiadás marandó eredményei adják azt a szilárd támpontot, amelynek révén új lendületet vehet a műértelmezés és a műelemzés, a mikszáthi művészet nagyszabású, összefoglaló rendszerezése, minősítése.

Imre László

RÉVAI JÓZSEF: IFJÚKORI ÍRÁSOK (1917–1919)

Sajtó alá rendezte F. Majláth Augusztá és Agárdi Péter. Bp. 1981 Akadémiai K. 285 l. (Irodalom–Szocializmus)

Ne fukarkodjunk az elismerés szavaival: Révai József ifjúkori írásainak sajtó alá rendezői modern filológiai irodalmunk egyik legjobb teljesítményét nyújtották.

Méltót a feladathoz, amely – akár Révai személyéhez kötötten, akár az egykori magyarországi szocialista gondolkodás egészéhez viszonyítva szemléljük – történelmünk egyik legizgalmasabb fordulópontjának szellemi előkészítésébe, megvalósulásába enged bepillantást.

Ha úgy tetszik, előttünk áll – hitelesen dokumentáltan – egy kivételes tehetség rendkívüli pályakezdése. Már önmagában az is imponáló, ahogy tizenhét és fél évesen Ibsennel debütál a magyar avantgarde nagyhírű folyóiratában, a *Mában*. Az igazán rendkívüli azonban az, hogy rövid egy év leforgása alatt az életet igenlő, monumentális és állást fogláló irodalom eszméjétől eljut a társadalmi haladás konkrét megismeréséig; tanúja, majd maga is megvalósítójává válik a marxizmus eszmei megújításának. Húszévesen – az *Internacionálé* hasábjain – már a marxista elméleti irodalom élvonalában találjuk. S még mindig innen van a huszonegy éves, amikor 1919. augusztus 2-vel kénytelen lezárni szerkesztőségi–publicisztikai tevékenységét a Kommunisták Magyarországi Pártjának a napilapjában, a *Vörös Újságban*.

Kell-e bizonygatnunk, hogy e rendkívüli fejlődésű dokumentumai nem csak egyéni érdekűek? Egy forrongó és viharosan változó kor olyan ideológiatörténeti nyomjelzői, amelyek a maguk kötődéseivel nemcsak a marxizmus általános megújulását példázzák, de felhívják egyben a figyelmet e folyamat „egyedi”, sajátosan magyar tulajdonságaira is.

E kiemelkedő művelődéstörténeti teljesítmény meglehetősen lassan és fokozatosan vált úgy-ahogy ismertté. Legelsőként – alig valamivel Révai József halála után – Bodnár György írt (egy nagyobb tanulmány alfejezeteként: *Vázlatok Révai József pályaképe*hez. ItK 1960. 141–159.) az avantgarde soraiból felívelő pályakezdés eszméiről. Az *Internacionálé*ban megjelent tanulmányokra és a *Vörös Újság* cikkeire akkor irányult rá erőteljesebben a figyelem, amikor F. Majláth Augusztá 1966-ban közreadta Révai válogatott történelmi írásait. Mondanunk sem kell, erős szűrésben, hiszen a teljességhez nemcsak terjedelmi okok miatt nem volt lehetőség; a források, mindenekelőtt a *Vörös Újság* archív példányainak a vizsgálata sem zárult le még a szerkesztés időpontjában. Ez a körülmény, – továbbá az, hogy a válogatás a pályakép egészét reprezentálta végül is természetesen vonta maga után

azt, hogy a kötet nyomán készült ismertetőik, tanulmányok (Molnár Erik: Kritika. 1966. 7. sz., Mód Aladár: Valóság. 1967. 1. sz., Erényi Tibor: Párttörténeti Közlemények. 1967. 2. sz.) eléggé szűkszavúan foglalták össze Révai 1919-es nézeteit; bár kétséget kizáróan megfogalmazták alapvető jellemvonásait és megítélésük főbb szempontjait.

A *Válogatott történelmi írásokkal* nagyjából egy időben jelent meg a József Farkas szerkesztette „*Mindenki újakra készül...*” IV. kötete, amely a Tanácsköztársaság publicisztikáját tartalmazta. E gyűjtemény nemcsak azért fontos állomás a Révai-filológiában, mert a szerző számos további cikkét közölte újra a *Vörös Újság*ból, hanem azért is, mert bibliográfiai mellékletében – egyes korábbi kezdeményezések eredményeit felhasználva – kísérletet tett egy filológiai teljes Révai-oeuvre rögzítésére.

E szövegközléseket követően egyetlen tanulmány foglalkozott Révai ifjúkori írásaival. Lengyel András kitűnő összefoglalója (*A fiatal Révai „etikus” nézeteiről*. It 1973. 2. sz.), amely Révai gondolati trendjének egyetlen, bár központi motívumát állítja vizsgálódásai középpontjába, már bizonyos mértékig jelzi: új, mikrofilológikus mélységek elé érkezett a kutatás; amelyek összegezése nemcsak Révai-képünket, de ideológiai történeti horizontjainkat is kitágítja.

Agárdi Péter és F. Majláth Augusztina gyűjteménye, amely az 1917. június 15 és 1919. augusztus 2 közötti időszakból 54 hiteles szöveget közöl és kommentál, ennek az összegezésnek teremti meg a textológiai előfeltételeit.

Mindenekelőtt a kötet első ciklusa: *Irodalmi tanulmányok, 1917* hat az újdonság erejével. Nem mintha az eddigi Révai-irodalom nem hivatkozott volna már ezekre az avantgarde igen erős hatását tükröző írásokra (sőt: a *Ma* faksimile kiadása óta végeredményben általánosan hozzáférhetőek is voltak), mégis így, egymás mellé sorakoztatva és egymás után olvasva a maguk áttűtő élményszerűségében érzékeltetik a pályakezdés lázadó tenniakarását s e tettvágy különböző szellemi és érzelmi indítékait.

A második ciklusban szereplő *Verseik, 1918* inkább csupán csak dokumentumok. Adalékok egy, a magyar avantgarde mozgalom korábbi adottságain túllépő és önálló antológiában (*1918 Szabadulás*) jelentkező csoport (György Máttyás, Komját Aladár, Lengyel József és Révai József) politikai útkereséséhez, illetve személy szerint: Révai ekkor még mutáló és kamaszos

hangvételéhez, kísérletezve botladozó önkifejezéséhez.

A kötet gerincét az *Ideológiai-politikai írások, 1919* fejezet alkotja, amely az *Internacionáléban* és a *Vörös Újságban* illetve az *Ifjú Proletár* és *A Probléma* című hetilapokban közölt cikkeket, tanulmányokat tartalmazza.

A sajtó alá rendezők rendkívül alapos előkészítő munkát végeztek. Nemcsak a szövegek mikrofilológiai hitelességét állították helyre egyes korábbi kiadásokhoz képest. Számos esetben Révai szerzőségét illetően is elmélyült kutatásokra kényszerültek. Mint ismeretes, Révai nemegyszer névtelenül jelentette meg *Vörös Újság*-beli cikkeit. Igaz, a Párttörténeti Intézet archívumában fennmaradtak a lap bizonyos kéziratái és egy szerkesztőségi példánya. Ám a névtelen cikkek itt található szerzőségét megjelölő bejegyzések nem mindig tekinthetők hitelesnek. Agárdi Péter és F. Majláth Augusztina a sajtó alá rendezés során gondosan mérlegelt minden filológiai előzményt (köztük József Farkas bibliográfiáját is), és számos esetben revidálta eddigi ismereteinket. Hat olyan cikket, amit eddig a bibliográfiák Révainak tulajdonítottak, kizárt a gyűjteményből, négyet pedig a *Kétes hiteles írások* fejezetbe utalt. Ezzel szemben három olyan közleménnyel gyarapította a kötetet (*Új termelés, A tömegek akarata, A nem dolgozók védkötelezettsége*), amelyek korábban nem voltak ismeretesek. Szövegalkészítő munkájuk kiemelkedő értéke az a két, gyorsírással rögzített előadás (*A proletariátus diktatúrájáról. Szabó Ervin szerepe a munkásmozgalomban*), amelyre ugyan előzőleg Selmecki József már felhívta a figyelmet (Filozófiai Szemle 1979. 5. sz.), teljes szövegük azonban itt jelenik meg először.

Az *Ifjúkori írások* tehát minden eddiginél teljesebben és hitelesebben állítják elének Révai pályakezdését, marxista átalakulásának valamennyi dokumentumát. Tájékozódásunk megbízható támpontjai a szöveghez fűzött filológiai és tárgyi magyarázatok. E jegyzetek korrekten és maradéktalanul figyelembe veszik a korszakra és Révaira vonatkozó valamennyi történeti és irodalomtörténeti forrást; azok ismeretében igazítanak el az írások létrejöttének körülményeiben, s a legtöbb esetben megadják azok ideológiai értékelését is. Ilyenformán egyben összegezik is a Révai-kutatás eddigi eredményeit. Mindazt, amit például Révai és Kassák, Révai és Szabó Ervin, Révai és Lukács György stb. kapcsolatáról; nevezettek Révaira gyakorolt hatásáról; Révai gondolkodásá-

nak sajátosságairól (társadalomképeinek bizonyos ökonomista vonásairól, forradalmi nézeteinek szindikalista elemeiről, a nemzeti kérdésben tanúsított leszűkített szemhatáráról, az ösztönösségről és tudatosságról vallott etikai elkötelezettségéről, a párt és a szakszervezet funkcióját a maitól eltérő megítéléséről stb.) tudunk.

Mi az a többlet, ami e kitűnő filológiai és ideológiatörténeti alapozás után mégis újként hámozható ki a kötet egészéből? Mindenekelőtt a fejlődésképe egésze kap új megvilágítást. A szövegek egymásmellettségében tisztábban felismerhetővé válnak a közvetlen – s főleg a közvetett – összefüggések. Csupán jelzésképpen: korábban egyesek, így Komlós Aladár meglehetősen indulattal utasította el a korai avantgarde-írásokban megnyilvánuló „túlzásokat”. Pályaképhe állítottan mindez más optikát kap, különösen, ha nem a pusztá szavakra, hanem a tanulmányok mögött álló szándékokra s gondolataik belső logikájára figyelünk. Mindezt feltehetően el is végzi majd egy, a Lengyel András alaposságát és mélységét követő tanulmány. Hiszen az előttünk fekvő kötet teljes egyértelműséggel egy minden eddiginél mélyebb és szerteágazóbb szellemi fejlődésrajz előképét előlegezi.

Mindezzel szervesen összefűg a kötet által „megfogalmazott” másik új szempont, illetve feladat: Révai tudományos igényű fejlődésképe nem rajzolható meg a jövőben a marxizmus magyar-

országi recepciója, e recepcióból kialakuló sajátos gondolatrendszer összefüggéseinek, „önmozgásának” a pontos feltérképezése nélkül. Révai és Lukács vonatkozásában, az etikai nézetek közegeiben már ráléptünk erre az útra. A további „vonatkozási pontok” száma azonban még meglehetősen nagy. Igen lényegesnek látszik például a szindikalista eszmékkel való érintkezések és szellemi interferenciák feltérképezése; s ami még ennél is lényegesebb: annak a folyamatnak a mikrofilológiai felderítése: hogyan, milyen módon, milyen kérdésekhez kapcsoltn jelent meg a hazai szocialista gondolkodásban – s így Révai írásaiban is – a leninizmus; milyen „hordalékanyagok” kíséretében, milyen mértékben társultak hozzá A. Bogdanov, N. Buharin, L. Trockij, G. Zinovjev és mások megfogalmazásai; hogyan indult meg e különböző árnyalatok egymásra hatásában s a valósággal való szembesülés következményeként az eszme „öntisztulása”. Mind, mind olyan feladatot, amely az előttünk fekvő szövegek és gondolati trendjeik további mikrofilológikus vizsgálatai során nemcsak a Révai-kutatást, de egész ideológiatörténetünket is további távlatok felé képesek irányítani.

Az így kibomló kérdésfeltevésekben látjuk az *Iffjúkori írások* legfőbb értékét és hozadékát. – S várjuk az életmű következő köteteit.

Botka Ferenc

Későreneszánsz, manierizmus, korabarokk Magyarországon (Rimay János és kora)
Tudományos ülészsak (Keszthely, 1982. május 18–22.)

Az ülészsakot az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának és Keszthely Város Tanácsának védnöksége alatt rendezte: az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató osztálya, a budapesti, a debreceni és a szegedi egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei, valamint a keszthelyi Helikon Kastélymúzeum.

Május 18-án délután *Bán Imre* elnöki megnyitójával vette kezdetét az ülészsak. Bán Imre elnöki megnyitó beszédét (némi rövidítéssel) az alábbiakban közöljük.

„Eszmecszerénk tárgya a „későreneszánsz, manierizmus, korabarokk Magyarországon, Rimay János és kora”. Aki a társadalmi és szellemi élet ún. „tisztá képleteit” kedveli, méltán megütközhet rajta: lehetséges, hogy mindez együtt van? És ha igen, milyen kritériumok alapján mondunk valamit „későreneszánsznak” vagy „korabarokknak”? A több mint nyolc évtizedes stílustörténeti és stíluskritikai viták után meggyőződhattünk arról, hogy ez az együttélés és együtthatás csakugyan lehetséges, és az eszmei, szerkezeti, kifejezésbeli tartalmak és formák megítélése mindig a megfelelő nézőpontok kiválasztása révén történik, ill. kell hogy történjék. Előljáróban említsünk egyetlen példát a legnagyobbtól: Balassi Bálinttól. Ki kételkedik abban, hogy a *Katonaének* (a „*Laus confiniorum*”) a legnagyobb magyar reneszánsz versek közül való? Szerkezete oly szabályos – nyugodtan mondhatjuk kiszámított –, mint egy raffaellói madonna-képé. Árad belőle a harmónia és a derű, a testi jóérzés és a magyar végvári vitéz heroikus humanitása. A vér, a seb és a halál is ragyog: akárcsak Ariosto napsütötte téerein és erdeiben. A szerkesztés szimmetriájában számszimbolikus elemek rejteneznek, ami viszont középkori örökség. Ugyanakkor él a vers az antikvitástól örökölt *imitáció* mesterfogásaival: sok ponton Tinódit követi a tartalmi átvételek művészi csoportosításával, s mindez, ha úgy tetszik, a reneszánsz klasszicizmus magaslatára emeli a művet.

Ugyanez a Balassi, talán még ugyanazon évben (1588) megírja pásztordramáját, amely a reneszánsz szenvedély és szépségkultusz remeklése, magasrendű imitáció, de ott lappanganak benne már az egzisztenciális válságérzés manierista felhangjai: az elkomorulás jegyei. És miért fordul Balassi Campianus hitvitázó iratai felé? Átéli az ellenreformáció barokk katolicizmusának még csak elkövetkezendő életérzését.

Egy régebbi, szintén ezen a pannon tájon tartott előadásomban (1971) azt a gondolatot vetettem fel, hogy Pázmány korai vitairatai, különösen az Alvinczi Péter ellen írt *Őt szép levél* a divatos manierista stílus jegyeit hordozzák. Ez a tézisem akkor némi megütközést keltett, hiszen annyira meggyökerezett az irodalmi közvéleményben az a tudat, hogy Pázmány stílusa csakis barokk lehet. Nem látom okát annak, hogy ezt a nézetemet megváltoztassam, s jelen ülészsakunk célkitűzése is mintha engem igazolna: a manierizmus és a barokk együtt szerepel benne. A hozzáértő természetesen nem jön zavarba, ha egy-egy műalkotás eszmeiségéről és stílusáról kell döntenie, csak azt kell tudnia, hogy egy-egy *irodalmi irányzatban* – használjuk ezt a kitűnő összefoglaló terminust – mindig több áramlat folyik egybe, vagy még pontosabban hat együtt.

Ugyanígy vagyunk a magyar irodalom most és itt tárgyalandó szakaszával. Lényeges nyilván az, hogy ki honnan indul el, hová, meddig akar és tud eljutni. Pázmány a lendületesen előretörő és az ellenreformáció társadalmi igényeit kifejező barokk sodrában mozgott, ez azonban nem zárja ki azt,

hogy az – ismétlem – akkor divatos manierista szófacsarással, a magyar nyelvkinés idiomatikus fordulatainak roppant szellemes használatával ne élhetett volna. Meg tudta ezt tenni kortársa, Szenci Molnár Albert pl. a *De summo bono*-ban vagy másutt is, anélkül hogy a barokk ízlés legcsekélyebb nyomát megtalálhatnók nála. Zsoltárfordítása igen szép későreneszánsz alkotás: nem manierista, nem barokk. Nagyjából-egészében azt állapíthatjuk meg, hogy a protestáns szerzők maradnak a manierista eszmekör és stílus keretében, bár ezt sem lehet kizárólagosnak mondani. Medgyesi Pál nem mentes a barokk stílus beütéseitől, s talán Pázmány egyéb hatásától sem, noha ezt a kérdést még senki sem vizsgálta. Annyi bizonyos, hogy a XVII. század fordulóján Pázmánynak már óriási tekintélye volt a protestáns prédikátorok között is: Debreceni Ember Pál „nagy magyaros pap”-nak nevezi.

Korszakunk középponti alakja kétségkívül Rimay János; azt mondhatjuk: ő a *tiszta képlet*. Balassi hatását letörölhetetlenül hordozza, noha a reneszánsz harmónia már jórészt eltűnt életérzéséből, kompozíciójából is. A sztoikus filozófia, Justus Lipsius egyik magyar tanítványa; öntudatos protestáns volta szembeállítja az ellenreformációval, de a korszerű – mondjuk késői reneszánsz – *udvariság* meggyőződése híve, s elméletéhez különleges és díszes „fentebb stílt” akar kidolgozni. Nem állíthatjuk, hogy a kutatás eddig elhanyagolta – elég itt Eckhardt Sándor kritikai kiadására utalnunk –, mégsem mondtunk róla eleget.”

Az elnöki megnyitó után *Tóthné Simán Mária*, Keszthely Város Tanácsának elnökhelyettese, majd *Szántó J. Zoltán*, a Helikon Kastélymúzeum igazgatója üdvözölte az ülészak résztvevőit.

Ezután került sor az első ülésre *Bán Imre* elnökletével, amelyen két előadás hangzott el:

Komlószi Tibor: Rimay és a Balassi-hagyomány, valamint

Szigeti Csaba: A Rimay-vershagyomány a XVII. században.

Május 19-én délelőtt *Tarnai Andor* elnökletével, a második ülés keretében a következő előadások kerültek felolvasásra:

Zemplényi Ferenc: Rimay és a kortárs európai költészet

Szörényi László: Rimay neolatin forrásai

Werner Lenk (Berlin): Stoizismus als konstitutives Element des barocken Trauerspiels in Deutschland

Ingeborg Spriewald (Berlin): Zur Wirkung des Stoizismus im deutschen Barockroman

Május 19-én délután, a harmadik ülés alkalmával, *Keserű Bálint* elnökletével hangzottak el az alábbi előadások:

Klanczay Tibor: „Pallás magyar ivadéki”

A. Erdei Klára: Modellfejlődés Ecsedi Báthori István prózájában

Ács Pál: Rimay János udvari embere

Bartók István: A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások

Kovács József László: Rimay és a XVII. század emblematikájáról

Virágh László: Rimay nótajelzései

Május 21-én délelőtt *Klanczay Tibor* elnökletével, a negyedik ülés keretében kerültek felolvasásra a következő előadások

Bóta László: Az istenes énekek első kiadásának keletkezéséhez

Szabó András: A Balassi-epicédium és Rákóczi Zsigmond

Székely Júlia Anna: Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György

Jankovics József: „Akadtam egy picturára . . .”

Nagy Zoltán: Sol Justitiae – Joannis Rimay

Szelestei N. László: Két emlékkönyv – Rimay János ismeretlen bejegyzéseivel

Ritoókné Szalay Ágnes: Rimaiana

Május 21-én délután *R. Várkonyi Ágnes* elnökletével, az ötödik ülés alkalmával hangzottak el a következő előadások:

Havas László: Költői időszemlélet a későreneszánsz és a barokk határán

Paczolay Péter: Rimay János és korának politikaelmélete

Szakály Ferenc: Rimay János, a diplomata.

*

Az ülésszak keretében sor került *Tóth István*, a Helikon Kastélymúzeum osztályvezetője kalauzolásával a Helikon Könyvtár meglátogatására. Május 19-én este a Virágh László vezette Ars Renata-együttes adott nagysikerű hangversenyt. Május 20-án az ülésszak résztvevői *Németh József*, a zalaegerszegi Göcsej Múzeum igazgatója vezetésével tekintették meg a környék műemlékeit (Türje–Sümegegy–Szigliget–Egrefy).

*

Folyóiratunk jelen számában közöljük az ülésszakon felolvasott előadások többségét, valamint Kovács Sándor Ivánnak a vitában elhangzott hozzászólásának kiegészített szövegét. Néhány előadás szövegét viszont terjedelmesebb változatban, később fogjuk közölni.

Verseghy Ferenc emlékülés (Szolnok, 1982. december 3.)

A tudományos emlékülésre ezúttal nem nagyobb kerek évforduló jegyében került sor, mint egy évtizeddel korábban, Verseghy halála másfélszázados évfordulója alkalmából, vagy előzőleg a költő születése kétszázadik évfordulójára készült emlékkönyv esetében. A szerényebb keretek között megrendezett szakmai találkozó tartalmában mégis a korábbiak folytatója, az eredményes műhelymunka tanúbizonyossága. A hagyományossá vált együttműködés szelleméhez s gyakorlatához híven, a tudományos eszmecserére a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya, a TIT Szolnok megyei Szervezete, valamint a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár rendezésében került sor. „A marsiliai ének”-et előadó gimnáziumi kórus után a helytörténeti hagyományok kutatását támogató Városi Tanács nevében Fenyvesi József elnök mondott elismerő és biztató szavakat a város szülötté, Verseghy életműve ápolásáról, a szolnoki Megyei Könyvtár irányításával folyó munkálatok eredményeiről.

Az emlékülés programja két egymással érintkező nagyobb témakört ölelt fel. Margócsy István összefoglalta a felvilágosodás költője, írója, fordítója, nyelvtudósa, esztétája s elméletirója, az enciklopedikus műveltségű Verseghy szerepét kora irodalmi életében; Szajbély Mihály Verseghy poézisról írt műve kapcsán J. J. Engel kiaknázásával összefüggő forráskapcsolatról beszélt; Szörényi László Verseghynek a Káldi-féle bibliafordításról szóló kéziratosságot értekezését s előtörténetét mutatta be. A Nagy Miklós elnökséggel lefolyt ülés további részében Deme Zoltán Verseghy könyvtára újabban előkerült hagyatékai listája alapján foglalta össze az írói könyvtár megközelítőleg teljes, rekonstruált állományával kapcsolatos új ismereteket. Kaposvári Gyula újabb adatokkal járult hozzá a Verseghy-család történetéhez. Szurmay Ernő Verseghy szolnoki utóélete kapcsán vázolta a máig történeteket, visszatekintve a régmúltra s az elődök megbecsülendő tevékenységére és erőfeszítéseire. Az emlékülés tanulságai s az elnöki összegezésben hangsúlyozott eredmények tanúsítják, hogy Verseghy életműve alkalmas tárgya a hosszú távú műhelymunkának, s hogy általa és vele összefüggésben vizsgáljuk kora irodalmi életét, nyelvújítási vitáit, esztétikai s elméleti polémiáit. Másrészt ismét igazolódott, hogy a szolnoki Verseghy Könyvtár köré tömörült munkaközösség fáradozásai meghozzák gyümölcsüket. A kézzel fogható eredmények fölidézése az emlékülés kapcsán azért is indokolt, mivel egy saját kezdeményezésű alapozó vállalkozás befejező fázisához, illetve újabb munkálatok megindulásához kötődik. Eddig a következő kiadványok jelentek meg gondozásukban:

Verseghy Ferenc. 1757–1822. Emlékkönyv Verseghy Ferenc születésének 200 éves évfordulójára. Szerk. Kisfaludi Sándor. Kiad. a Szolnok Megyei Könyvtár és a TIT Szolnok megyei Szervezete. Szolnok 1957, 63. – In memoriam Verseghy Ferenc. Emlékkönyv a Szolnokon 1972 dec. 14–15-én tartott ülésszak anyagából. Szerk. bev. Szurmay Ernő. Kiad. a Verseghy F. Megyei Könyvtár, Szolnok, 1973, 154. – Verseghy Ferenc: Rövid értekezések a Musikáról. VI. énekekkel. Bétsben 1791. Hasonmás kiadás. Kiad. a Verseghy F. Megyei Könyvtár, Szolnok 1972, 2, XX p.

Mintegy évtizede kezdődött el Verseghy legterjedelmesebb latin nyelvű munkájának magyarra fordítása és közreadása. Az *Analytica institutionum linguae Hungaricae* (I–III. k. Buda 1816–1817) összefoglaló nyelvészeti és esztétikai műve az évek folyamán – a fordítói munkaközösség kiváló teljesítménye és Szurmay Ernő szívós szerkesztői irányítása révén – tizenkét füzetben megvalósult. Az

első füzeten (1972) olvasható Verseggy művének bevezetője, nyelvfilozófiai felfogásának ismertetése. Az I. k. (Pars I) „Etymologia Linguae Hungaricae” füzetei voltaképpen egy tudománytörténeti értékű leíró nyelvtan fordítását adják. A II. k. (Pars II) „Syntaxis Linguae Hungaricae” két füzete, a magyar nyelv mondatánával, csatlakozik a magyar nyelv etimológiája füzeteiben lefordított hangtanhoz és alaktanhoz. A III. k. (Pars III) „Usus aestheticus Linguae Hungaricae” a magyar nyelv törvényeinek elemzését nyújtja, s hét füzeten „a magyar nyelv művészi felhasználása” alcímmel Verseggy stilisztikai, poétikai és retorikai nézeteit tartalmazza. Ezáltal a kevesek által ismert forrásmű szakszerű fordításban magyarul is hozzáférhetővé vált.* Verseggy tudós írói hagyatékának közzététele azonban ezzel nem fejeződött be; sor kerül majd további magyar nyelven meg nem jelent írásainak átültetésére is.

Az idei emlékülés valódi meglepetése *Verseggy Ferenc kiadatlan írásai* sajtó alá rendezésének megindítása volt. Első kötete az 1780-as években írt, s jobbára általa is kiadásra szánt műveket tartalmazza. Ebből a gazdag forrásanyagból választották az emlékülés szervezői a Verseggy szobrának megkoszorúzásával befejeződő program mottóját: „... elég lesz nékem, ha szíves igyekezeteimmel az igazságnak derülését csak egy garádicsocskával előbbre mozdíthatom nemzetemnél”. Várakozással tekintünk a további kötetek megjelenése elé, amelyek változatlanul kis példányszámban (300–400 példányban) a Verseggy Könyvtár sokszorosító üzemében készülnek, de nemcsak Szolnok város jeles szülőtte emlékezetének ápolását, hanem a XVIII. és XIX. század körüli évtizedek föltárását és kutatását is szolgálják.

Hopp Lajos

Krleža-konferencia Budapestén

1982. december 2-án és 3-án került sor az MTA Irodalomtudományi Intézete és az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének rendezésében a Magyar Írók Szövetsége széklázában a „Miroslav Krleža: Hungarica” című tanácskozássra, mely a nagy horvát író életművének magyar kapcsolatait és párhuzamait kívánta bemutatni. A tanácskozáson zágrábi, újvidéki és magyarországi kutatók vettek részt. Az előadásokon, korreferátumokon és hozzászólásokon kívül kiadói szakemberek, szerkesztők részvételével kerekasztal-vitára is sor került Krleža életművének magyar fogadtatásáról. A tanácskozás szünetében nyitotta meg az író magyar műveiből rendezett kamara kiállítást Domokos János, a budapesti Európa Könyvkiadó igazgatója.

A konferencia első napján a rendező intézmények részéről Sötér István, illetőleg Bosnyák István (Újvidék) mondott bevezetőt, melyben a nagyszabású életmű magyar vonatkozásainak további kutatásának szükségességéről beszéltek. Üdvözölte a tanácskozást Jure Kaštelan költő Zágrárból, a résztvevők a szerző előadásában hallgathatták meg Juhász Ferenc Miroslav-Krleža-sírató című művét, a vendéglátó Írószövetség részéről pedig Jovánovics Miklós főtítkárral köszöntötte az egybegyűlteket.

Az előadások és korreferátumok a komparatiztika különböző módszereivel közelítették meg a krležai életmű magyar összefüggéseit. Bori Imre (Újvidék) és Lőkös István (Eger) elsősorban az író Ady-élményének következményeit vizsgálta előadásában, a genetikus kapcsolatok tipológiai párhuzamokat is eredményeztek a két életmű egyes rétegei között. Fried István (Budapest) a horvát írótt összehasonlító irodalomtörténeti szempontból tette mérlegre. Az újvidéki Thomka Beáta és Csányi Erzsébet elsősorban konkrét tipológiai analógiákat (Balázs Béla korai drámájával, illetőleg Szerb Antal regényével) mutatott be. Aleksander Flaker professzor (Zágráb) a krležai pannon-magyar kronotoposz sajátosságait taglalta, Vujicsics D. Sztoján (Budapest) kísérletet tett előadásában a horvát író életműve magyar szálainak áttekintésére és értékelésére. Bosnyák István és Bányai János (Újvidék) Krleža esztétikai felfogását, irodalomszemléletét vetette össze magyar kortársaiával: Sinkó Ervinével és

*VERSEGGY Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése*. Analyticae institutionum linguae Hungaricae. Ford. Bartha Lászlóné, Borók Imre, Győri Gyula, Imre István, Lukácsi Hubáné, Száz Kázmér. Lektor Szörényi László. Szerk. Szurmay E. Kiad. a Verseggy Megyei Könyvtár. Szolnok 1972–1979. 1–3. rész, 1–12 füzet.

Verseggy Ferenc kiadatlan írásai. A szöveget gondozta, jegyz. Deme Zoltán. Szerk. és előszó Szurmay E. Kiad. A Verseggy F. Megyei Könyvtár, Szolnok 1982. 265 l.

Lukács Györgyével. A magyarországi Krleža-recepció újabb szakaszának néhány kérdését vizsgálta előadásában Zvane Črnja (Zágráb).

A hozzászólások sorában Póth István (Budapest) egy kapcsolattörténeti tényt mutatott be (Krleža egyik verse megjelent Budapesten 1919-ben a Tanácsköztársaság szerb-horvát nyelvű lapjában). Varga József és Kiss Gy. Csaba (Budapest) a horvát író életművének néhány közép-európai vonatkozására hívta föl a figyelmet.

A konferencia második napján Krleža magyar fogadtatásának kérdései kerültek szóba a kerekasztal-vitában. Csuka Zoltán (Budapest) a Petrica Kerempuh balladák fordításának műhelyproblémáiról beszélt, Gerold László (Újvidék) a Krleža-drámák jugoszláviai magyar előadásairól, Vujicsics Marietta (Budapest) adalékokat mutatott be az író magyar fogadtatásáról, Páll Sándor (Újvidék) a Krleža elhunytá alkalmából közölt magyar publicisztikai írásokat elemezte.

(K. Gy. Cs.)

Intézeti hírek

(1982. január 1 – december 31.)

Vásárhelyi Miklós részt vett a Shenectady-ben (USA) rendezett, „A II. Világháború és a világsajtó” c. konferencián és előadást tartott „The Second World War and the Hungarian Press” címmel. (1982. március)

*

1982. május 18–19-én a Csehszlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete tudományos konferenciát rendezett volt igazgatója, Ladislav Stoll akadémikus életművének és munkásságának elemzése céljából. A konferencián Illés László „Die Rolle der Ideologie in der Literaturgeschichte” címmel tartott előadást.

*

A Centro di Studi Storici (Narni, Olaszország) tudományos konferenciáján, melynek témája „A ferences mozgalom Dél-Umbriában, a XIII–XIV. században” volt, Szörényi László „Sulla fortuna delle opere e delle leggende di San Francesco in Ungheria” címmel tartott előadást (1982 május).

*

A Tours-i egyetem Reneszánszkutató Központja tudományos ülészakán („Les réformes: enracinement socio-culturel”) a meghívott előadók között szerepelt Klaniczay Tibor. Előadásának címe: „Conséquences culturelles de la Réforme en Hongrie.” (1982. május)

*

A Strasbourg-i egyetem Protestáns Teológiai Karán működő „Groupe de Recherches sur les nonconformistes religieux aux 16e et 17e siècles” (GRENEP) felkérésére intézetünk Reneszánszkutató Központja 1982-ben bekapcsolódott a Bibliotheca Dissidentium sorozat munkálataiba, és vállalta, hogy magyarázattal ellátott bibliográfiákat készít a magyar nem-konformista vallási gondolkodókról. A munka megbeszélésére 1982. májusában Budapestre jött André Séguenny, a sorozat szerkesztője, valamint Waclaw Urban, a lengyelországi munkák irányítója. A magyar részvételt Balázs Mihály koordinálja.

*

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) 1982. augusztus 22–27. között tartotta X. kongresszusát New York-ban. Intézetünk munkatársai közül Ferenczi László a szürrealizmusról tartott kerekasztal-megbeszélésen vett részt; Karafiáth Judit „Littérature et valeurs sociales: description d'une méthode d'analyse”, Klaniczay Tibor „Maniérisme et baroque considérés sous l'aspect de la tradition et de l'innovation”, Nyirő Lajos pedig „L'aspect historique et théorique du fait littéraire” címmel tartott előadást.

*

Prof. Dr. Jan van Goudoever (Hollandia), a „Bibliotheca Unitariorum” Alapítvány elnöke 1982. október 13-án előadást tartott intézetünkben „Jan Zamoyski, a Portrait of a 16th Century Polish Nobleman, in the Context of European Renaissance” címmel.

*

Az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézet közös rendezvényén (Újvidék, 1982. október 13–16.), melynek témája a huszadik századi magyar regény volt, munkatársaink részéről a következő előadások hangzottak el:

Béldi Miklós: Alexandrinus irodalom? (A legújabb epika fejlődéstendenciái)

Bodnár György: A századeleji magyar regény megújulási lehetőségei, az impresszionizmus

Kulcsár Szabó Ernő: A metaforizmus és reflexivitás néhány kérdése a huszadik századi magyar regényben

Pomogáts Béla: Ideológia és poétika az erdélyi történelmi regényben

Szegedy-Maszák Mihály: Példázatszerűség a huszadik századi magyar regényben

*

A Schallaburg-i magyar reneszánsz kiállítás-hoz kapcsolódva rendezték meg a „Matthias Corvinus und die Renaissance: Gesellschaft und Kultur” c. tudományos ülésszakot, melyen *Klaniczay Tibor* „Humanismusforschung in Ungarn” címmel tartott előadást (1982. október).

*

Az V. Magyar–Olasz Művelődéstörténet Konferencián (Velece, 1982. november 4–6.), melynek témája „Popolo, nazione e storia nella cultura italiana e ungherese tra la Rivoluzione francese e la 'Primavera dei popoli' – 1789–1850” volt, munkatársaink közül *Lukácsy Sándor*, *Sziklay László*, *Szörényi László* és *T. Erdélyi Ilona* tartott előadást:

Lukácsy Sándor: Vues historiques dans les oeuvres d'André Louis Mazzini et de Petőfi

Sziklay László: Populismo e storicismo romantico nell'Europe centro-orientale

Szörényi László: La posizione della poesia neolatina in Ungheria

T. Erdélyi Ilona: In ricerca degli ideali nel Romanticismo ungherese.

*

A Stuttgart melletti Marbachban levő Deutsches Literaturarchívban került sor 1982. november 11–12-én az első magyar–NSZK irodalomtudományi szimpóziumra „Form-und Funktionswandlungen der Lyrik in den 70-er Jahren” címmel. Magyar részről az alábbi előadások hangzottak el:

Szabolcsi Miklós: Funktionswandel der Literatur und der Literaturtheorie in den 70-er Jahren

Bonyhai Gábor: Anfänge einer nichtdivinatorischen Hermeneutik bei dem Jungen Lukács;

Illés László: Engagement und seine Wandlungen im lyrischen Werk von Mihály Ladányi

Kulcsár Szabó Ernő: Antimetaphorismus und Synkretismus – Lyrik als ästhetische Wirkungsform in der konkreten Poesie

Tamás Attila: Ungarische Dichtergenerationen in den 70-er Jahren.

A német előadók a különböző egyetemeket képviselték; az előadásokat élénk vita kísérte.

*

„Le problème du troisième courant dans la littérature du 17e siècle” címmel tartott előadást 1982. december 3-án intézetünkben *N. I. Balasov* professzor (Moszkva, Gorkij Világirodalmi Intézet).

*

Az ELTE XX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1982. november 2-án és 3-án tudományos ülésszakot rendezett az ELTE Bölcsészettudományi Kar tanácstermében *Illyés Gyula életműve* címen a költő nyolcvanadik születésnapja tiszteletére. A kétnapos ülésszakon Intézetünk részéről a következő előadások hangzottak el:

Kiss Ferenc: A Hajszálgyökerek fogadtatása

Béldi Miklós: Illyés lírája és az 1945 utáni korszakfordulók

Szegedy-Maszák Mihály: A Puszták népe műfaja és világképe

Bodnár György: Illyés Gyula félmúltjai (*Koravasz*)

Kulcsár Szabó Ernő: Az epikai tárgyiaság új alakzata

Dezsényi Béláné Szemző Piroska

(1907–1982)

Hetvenöt éves volt, amikor eltávozott közülünk. Ha hihetünk Cicerónak, aki szerint az öregség lehatalmasabb ellenszere a tudományokkal való foglalkozás, akkor meg tudjuk magyarázni D. Szemző Piroska bámulatos munkabírásának titkát. Pontos munkaterv szerint dolgozott egész életében, mindig magasabbra emelve a mércét önmaga előtt, és mindig mindent sikeresen teljesítve. Az utolsó tíz év nyomasztó magányával dacolva, rá jellemző szívóssággal és erudícióval dolgozott az irodalomtörténet, a könyv- és sajtótörténet területén. Legközelebb állt hozzá a XIX. sz. művelődéstörténete, melyet komplex módon, értékes mikrofilológiai adatok egész sorával gazdagított. Jó érzéke volt a szövegkritikai munkálatokhoz, vonzották kiadástörténeti problémák, szakértő volt a nyomdatörténet megannyi vonatkozásában, jeles kismonográfusa a múlt századi pesti német és magyar sajtó közönségtörténetének.

Félkész művet nem adott ki kezei közül: türelemmel nyomozott periférikus adatok után és szenvedélyes témaszeretettel csiszolta munkáit a legapróbb részletek tisztázásáig. De nem is szeretett az íróasztalfiók számára írni, jó sáfára volt műveinek – nagy nyereségére tudományos életünknek. Kitűnő nyelvtudását és széles körű külföldi kapcsolatait egyértelműen magyar tárgyú kutatásainak szolgálatába állította, akkor is, ha saját dolgairól volt szó, akkor is, ha egy-egy diszciplína nemzetközi bemutatkozásához járult hozzá. Szerteágazó búvárlatainak természetes centruma a XIX. század magyar irodalma volt: Petőfi, Arany és Vajda költészetének, Jókai regényírói világának vonzása egész pályafutását meghatározta. Sok terv foglalkoztatta még, sok téma megírása várt volna még avatott tollára, de életműve ezek nélkül sem maradt torzóban, hanem harmonikus egész, lezárt opusz lett. Jellegzetes kutatói arcélének őrzője.

V. Kovács Sándor

Gergely Pál

(1902–1982)

Gergely Pál egy széles látókörű, nagyot akaró nemzedék utolsó képviselői közé tartozott: Kolozsvárott született, a budapesti egyetemen végezte tanulmányait, s a húszas években kibontakozó ifjúsági reformmozgalmakban vállalt szerepet. Ezek a reformmozgalmak új közösségi eszményeket tűztek az ifjú magyar értelmiség elé: a magyar társadalom szociális átalakulását követelték, a dunavölgyi népek közeledésén munkálkodtak, demokratikus szellemben nevelték a kisebbségi sorba került fiatalokat. Ezeknek a közösségi céloknak a szolgálatában vállalt szerepet Gergely Pál is a Bartha Miklós Társaságában és az 1927–1928-ban megjelent Híd című folyóirat szerkesztőségében, és ezeket a közösségi eszményeket képviselte *Erdélyi gondolatok* (1944) című cikkgyűjteményében is. Szülőföldje iránt érzett hűségét szóltatta meg *Szekely világrók* (1940) című munkájában, amely színes képekben idézte fel Kőrösi Csoma Sándor és társai emlékezetét. A húszas évek végén lett a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának munkatársa. Hosszú évtizedeket töltött el ebben a műhelyben, rendezgetve az Akadémia elnökségének iratanyagát, közte a néhai főtítkár: Arany János leveleit és iratait. *Arany János és az Akadémia* címmel 1957-ben adta közre legjelentősebb tudományos művét, alapos kutató munkával dolgozva fel a titoknoki és főtítkári évek történetét. Molnár Zoltánnal együtt 1962-ben közreadta az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudományos repertóriumot, Arany János összegyűjtött műveinek 14. köteteként sajtó alá rendezte nagy költőnk akadémiai iratait, Vörösmarty Mihály összegyűjtött műveinek 16. kötetében pedig sajtó alá rendezte a költőnek az Akadémiához, illetve a Kisfaludy Társasághoz kapcsolódó iratanyagát. Más munkáiban ugyancsak az Akadémia, illetve az Akadémiai Könyvtár múltját, illetve nagyszerű művelődéstörténeti kincseit mutatta be. Hosszú és munkás élet végére tett pontot a halál.

Pomogáts Béla

(1945–1982)

Valamely bölcsesség szerint az az igazán természetes halál, amelyet test és lélek egyszerre, egyformán kíván. Timkovics László Pál tehát természetes halált halt harminchét éves korában, noha mások (az egészségesebbek vagy másképp betegek) iszonyú megdöbbenésére. Tudniillik mindenki várt tőle valamit, valami szépet, okosat, aki látta, hogyan és mire készül, mit gyűjt, mit tanul. Amit gyűjtött, az bent van az Egyetemi Könyvtárban. Amit tanult, az odavan. Egyetlen, úgy-ahogy készre komponált írást hagyott maga után, az ún. Pécsi Egyetemi Beszédek szellemi háttéréről (ItK 1979). Sajtó alá rendezte a Beszédek kritikai kiadását, mely ha megjelenik, alapot teremt a sokat emlegetett, de senki által sem olvasott mű vizsgálatához. A kísérő tanulmány azonban egypár oldalnyi fogalmazványban és egy köteg cédulában maradt. Így maradt, papírfecnikkel körített pusztá szöveggel Mossóezi Zakariás naplója, így maradt a két Agostino da Vicenza életrajza. Félig-meddig összegyűjtött, félig-meddig meggondolt, félig-meddig megoldott problémaköteget talál a dominikánusok magyarországi történetének kutatója. Így maradt a nagy terv: a magyar ágostonosok története. Együtt van a római központi levéltár teljes kicédulázott anyaga, megvannak a kérdések, a javaslatok, néhol a megoldások is. Csak meg kellett volna írni.

Kulcsár Péter

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Nagy Péter

A magyar irodalom s ezen belül főleg a huszadik századi s a mai szocialista magyar irodalom alakjainak és műveinek, problémáinak, folyamatainak és eredményeinek vizsgálatával foglalkozó tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket közli. Fontos célja, hogy az irodalomtörténet elvi és gyakorlati kérdéseinek tárgyalásával elősegítse az egyetemi és iskolai irodalomoktatás korszerűsítését, tágabb irodalmi látókör kialakítását.

Alapítva: 1912

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 92,- Ft

Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1051

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

LITERATURA

**A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata**

Felelős szerkesztő: Sőtér István

Az élő irodalom köréből elsősorban az elméleti, esztétikai problémákat világítja meg, ezeket áttekintő tanulmányok, összefoglaló jellegű cikkek és műelemzések közreadásával vizsgálja. Mind a magyar, mind a világirodalom alkotásaival rendszeresen foglalkozik.

Alapítva: 1974

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 84,- Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1051

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó Igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VIII. 18. – Terjedelem: 18,20 (A/5) ív
83.11149 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Месарош И.</i> : Ференц Казинци — автор учебников	527
<i>Твердота Дь.</i> : Учение о вдохновении (Аттила Йожеф и Акош Паулер)	539

Юбилей

<i>Давидхази П.</i> : Критические воззрения Яноша Араня	562
---	-----

ПОЗДНИЙ РЕНЕССАНС, МАНЬЕРИЗМ, РАННЕЕ БАРОККО В ВЕНГРИИ (Янош Римаи и его эпоха)

(Научная сессия, проходившая в г. Кестхей 18—22 мая 1982 г.)

<i>Комловски Т.</i> : Римаи и традиция Балинта Балашши	589
<i>Земплени Ф.</i> : Римаи и современная ему европейская поэзия	601
<i>Сигети Ч.</i> : Стихотворная традиция Римаи в XVII веке	614
<i>А. Эрдеи К.</i> : Тенденции развития в прозе Иштвана Эчеди Батори	620
<i>Ач П.</i> : Придворный человек в представлении Яноша Римаи	626
<i>Барток И.</i> : Переводы из Овенуса, приписываемые Римаи	632
<i>Ковач Й. Л.</i> : Римаи и эмблематика XVII века	637
<i>Сабо А.</i> : Эпиграммой Балашши написанный Яношом Римаи и Жигмонд Ракоци	645
<i>Секей Ю. А.</i> : Неизвестное лицо в переписке Юстуса Липсиуса: Дьёрдь Коппай	649
<i>Янкович Й.</i> : «Нашел было одну картину . . .» (К истокам одного из стихотворений Яноша Римаи)	652
<i>Селештеи Н. Л.</i> : Два альбома с ранее неизвестными записями Яноша Римаи	656
<i>Ритоокне Салаи А.</i> : Римаиана	660
<i>Хаваи Л.</i> : Концепция поэтического времени на рубеже позднего Ренессанса и барокко	667
<i>Пацолош П.</i> : Янош Римаи и политическая теория его эпохи	677
<i>Ковач Шандор И.</i> : Миклош Зрини и Римаи	682

Мастерская

<i>Керени Ф.</i> : Национальный театр и его публика (1848—1849)	686
<i>Бодолаи Г.</i> : Прообразы мотивов М. Йокаи («пожоньский» профессор ректор и «дебреценская» студенческая песня), восходящие к его собственной студенческой жизни в Папе	699

Обзор

Йожеф Саудер: Ночь и звезды. Исследования о Чоконаи (<i>Фенё, И.</i>)	710
Йожеф Сили: Структура художественного отражения (<i>Тамаш, А.</i>)	714
Борьба, падение, возмездие (<i>Эрдейи К. М.</i>)	716
Полное собрание сочинений Кальмана Миксата (<i>Имре, Л.</i>)	718
Йожеф Реваи: Юношеские работы (<i>Ботка, Ф.</i>)	722

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányoként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

- Mészáros, I.*: Kazinczy, l'auteur d'un manuel scolaire 527
Tverdotá, Gy.: La doctrine de l'inspiration (Attila József et Ákos Pauler) 539

Anniversaire

- Dávidházi, P.*: Les vues critiques de János Arany 562

RENAISSANCE TARDIVE, MANIÉRISME ET BAROQUE PRÉCOCE EN HONGRIE

(János Rimay et son époque)

(Session scientifique, Keszthely, 18 — 22 mai 1982)

- Komlowszki, T.*: Rimay et la tradition de Balassi 589
Zemplényi, F.: Rimay et la poésie européenne contemporaine 601
Szigeti, Cs.: La tradition prosodique de Rimay au XVIIe siècle 614
A. Erdei, K.: L'évolution du modèle dans la prose d'István Ecsedi Báthori 620
Ács, P.: Le courtisan de János Rimay 626
Bartók, I.: Les traductions d'Owenus attribuées à Rimay 632
Kovács, J. L.: Rimay et l'emblématique du XVIIe siècle 637
Szabó, A.: L'épicedium de Balassi et Zsigmond Rákóczi 645
Székely, J. A.: Un correspondant inconnu de Juste Lipse, György Koppay 649
Jankovics, J.: „J'ai découvert une peinture. . .” 652
Szelestei, N. L.: Deux albums avec les notes inconnues de János Rimay 656
Mme Ritoók-Szalay, Á.: Rimaiana 660
Havas, L.: Aspect temporel poétique aux confins de la Renaissance et du Baroque 667
Paczolay, P.: János Rimay et la théorie politique de son époque 677
Kovács Sándor, I.: Zrínyi et Rimay 682

Atelier

- Kerényi, F.*: Le Théâtre National et son public (1848 — 1849) 686
Bodolay, G.: Le professeur-recteur de Pozsony et la chanson d'écolier de Debrecen de Jókai —
au collège de Pápa 699

Revue

- Szaunder, József*: Az éj és a csillagok. (La nuit et Les étoiles.) Études sur Csokonai (*Fenyő, I.*) 710
Szili, József: A művészi visszatükrözés szerkezete. (La structure du réfléchissement artistique) (*Tamás, A.*) 714
Küzdelem, bukás, megtorlás. (Lutte, chute, rétorsion) (*Erdélyi K., M.*) 716
Les œuvres complètes de Kálmán Mikszáth (*Imre, L.*) 718
Révai, József: Écrits de jeunesse (*Botka, F.*) 622

Chronique

